

1.102.433 - 612

**POLOŽAJ I BORBA SELJAŠTVA U SREMU
OD KRAJA XIX VEKA DO 1914**

**SERBISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
SONDERAUSGABE**

Band CCCV

KLASSE FÜR GESELISCHAFTSWISSENSCHAFTEN

Band 27

ANDRIJA RADENIĆ

LAGE UND KAMPF

**DER BAUERNSCHAFT IM SREM vom Ende des XIX. Jahrhunderts bis
1914**

Angenommen in der IV. Sitzung am 31. V. 1956

R e d a k t o r

GEORG OSTROGORSKY

Mitglied der Akademie

Sekretär der Klasse für Gesellschaftswissenschaften

B E O G R A D 1 9 5 8

SRPSKA AKADEMIJA NAUKA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA CCCV

ODELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

KNJIGA 27

ANDRIJA RADENIĆ

POLOŽAJ I BORBA SELJAŠTVA

U SREMU

OD KRAJA XIX VEKA DO 1914

Primljeni na IV skupu, 31 maja 1956

Urednik:

Akademik *GEORGIJE OSTROGORSKI*

Sekretar Odeljenja društvenih nauka

Naučno delo

IZDAVAČKA USTANOVA SRPSKE AKADEMIJE NAUKA

BEOGRAD

1958

SADRŽAJ

Predgovor	1
Prvi deo	
POLOŽAJ SELJAŠTVA	
I PODACI O STANOVNIŠTVU SREMA UOPŠTE	7
1. Brojno kretanje stanovništva	8
2. Etnički sastav	13
3. Struktura stanovništva	17
II POSEDOVNI ODNOŠI U POLJOPRIVREDI	23
1. Podela gazdinstava po veličini	25
2. Vezani i zadružni posedi	32
3. O raspodeli poseda kod pojedinih naroda	43
4. Posedi u vezi s pojedinim granama proizvodnje	51
III PROCES RASLOJAVANJA	65
1. Nadmoćnost krupnog gazdinstva	66
2. Proleterizacija seljaštva	73
3. Uloga novčanih zavoda	86
IV POLJOPRIVREDNO RADNIŠTVO	99
1. Kategorije privrednih radnika	99
2. Nominalne i realne nadnice	104
V TRAŽENJE EKONOMSKOG IZLAZA IZ TEŠKOG STANJA	127
1. Zadrugarstvo	129
2. Iseljavanje	142
Drugi deo	
SELJAŠTVO U POLITIČKOJ I EKONOMSKOJ BORBI	
Period do 1903	151
I REŠAVANJE ZEMLJORADNIČKIH PROBLEMA U SABORU	152
1. Pokušaj da se pomoću zakonodavstva spreći raspadanje kućnih zadruga	153
2. Zakoni o komasaciji	160
3. Ostale zakonske mere	167
II SELJAŠTVO U OKVIRU NOVE GRAĐANSKE OPOZICIJE	77
1. Stavovi novoformiranih opozicionih stranaka	178
2. Seljaci i opozicija	188
III POJAVA SOCIJALISTIČKE STRANKE	204
1. Počeci socijalističkog pokreta na selu	205
2. Usponi revolucionarnih razmara	218
3. Represalije državne uprave	232
Period od 1903 – 1907.	
IV SELJAČKO PITANJE U TEORIJI I PRAKSI GRAĐANSKOG LIBERALIZMA	248

1. Seljaštvo u novim stranačkim programima	248
2. Delovanje u masama	260
V SOCIJALDEMOKRATSKA STRANKA U POLETU	268
1. Ponovno oživljavanje pokreta	268
2. Borba u okviru zemljoradničkih sindikata	276
3. Skupštinski pokret za opšte pravo glasa	304
Period od 1908 – 1914.	
VI PROBLEMI SELJAŠTVA OSTAJU NEREŠENI	
1. Izborni uspesi narodnih stranaka ne daju željene rezultate	309
2. Stari zakoni ostali su na snazi	276
VII EVOLUCIONI PERIOD SOCIJALDEMOKRATIJE	328
1. Nestajanje klasno-borbenih organizacija	329
2. Glavne akcije novih zemljoradničkih udruženja	335
ZAKLJUČAK	349
Literatura	359
Zusammenfassung	364
REGISTRI:	
Registar ličnosti	379
Geografski registar	385
Registar ustanova	390

S K R A Ć E N I C E

- DAH – Državni arhiv NR Hrvatske u Zagrebu
ZV – Akta Zemaljske vlade
SM – Akta sudbenog stola u Sremskoj Mitrovici
AKP – Akt Komasacionog povereništva
DAB-Z – Državni arhiv Beograda – Akta grada Zemuna
VM – Vojvođanski muzej u Novom Sadu
ZA – Zadružni arhiv Vojvodine u Novom Sadu
AMS – Arhiv Matice srpske u Novom Sadu
AN – Gradski arhiv Novog Sada
APV – Pokrajinski arhiv Vojvodine u Sremskim Karlovcima
AIISAN – Arhiv Istorijskog instituta Srpske akademije nauka
MK – Akta Mitropoljske arhive u Sremskim Karlovcima
GK – Akta Gradske arhive u Sremskim Karlovcima
AO – Arhiva u Osijeku
AV – Arhiva u Gradskom muzeju Vukovara
AM – Arhiva u Sremskoj Mitrovici

PREDGOVOR

Seljaštvo u kapitalizmu ne predstavlja klasnu celinu te izučavanje njegove istorije iziskuje svestrane istraživačke analize. Proces raslojavanja vrši se zakonomerno pod uticajem opšte poznatih faktora, ali njegov tok najviše zavisi od posebnih uticajnih zona i elemenata određene sredine. Diferenciranja između pojedinih slojeva seljaštva su nejednaka i njihov obim i svojstva treba utvrditi u konkretnoj relaciji opšteg razvitka i stanja jednog društva u jednom istorijskom razdoblju. U našoj studiji o seljaštvu Srema krajem XIX i početkom XX veka mi ćemo prvo izložiti i ispitati ekonomske odnose, a posle političke, da bismo videli stepen uslovjenosti kretanja. Takvim prikazivanjem odnosa i zbivanja omogućeno je da se lakše zapaze pokretačke snage društva unutar seljaštva.

Pojave i akcije pojedinih političkih stranaka i pokreta o kojima govorimo u drugom delu knjige nisu slučajne, izuzetne prirode. One su prvenstveno uslovljene nivoom proizvodnih snaga i veličinom klasnih suprotnosti u svetskim, zemaljskim i lokalnim razmerama. Krajem XIX veka kapitalističko diferenciranje je toliko zahvatilo seljaštvo da se i ono vidljivo, u društveno-političkim stremljenjima i događajima, razlikuje po buržoaskom i antiburžoaskom, socijalističkom smeru kretanja. O tome svedoče teoretske i praktične rasprave i razmirice.

Na kongresima II internacionale, u Briselu 1891, Cirihi 1893, Londonu 1896 postavlja se pitanje partijske delatnosti socijal-demokrata u seljačkoj sredini. Isto se tretira i na nacionalnim kongresima pojedinih stranaka. Između socijal-demokratskih teoretičara nastaju sukobi povodom određivanja stava prema pojedinim slojevima seljaštva. Jedni će, pozivom na opšte zakone kapitalizma, po Marksu, ukazati na primarni značaj polarizacije u pravcu koncentracije i dekompozicije poseda sa tendencijom povećavanja proletarijata i siromašnih zemljoradnika s nedovoljno zemlje nasuprot krupnijim i velikim posednicima. Drugi će negiranjem Marksovih teza o opštoj zakonitosti kapitalizma najviše istaći specifične uticajne elemente u poljoprivredi da bi dokazali primarnu važnost malih poseda i posednika. Ovi potonji, poznati kao revizionisti marksizma, predstavljaju zapravo oportunističke elemente i deluju u duhu smirivanja klasne borbe.

Diferenciranje i zaoštravanje odnosa u redovima seljaštva utiče i na programe i akcije novih građanskih stranaka radikalnog smera. Sitnoburžoaske formacije deluju prvenstveno na male posednike ističući njihove potrebe i zahteve. Među njima se izdvajaju po imenu seljačke stranke sa tendencijom da obuhvate sve seljake. One pokušavaju da okupljanjem seljaštva kao celine spreče izdvajanje njegovih pauperizovanih slojeva te njihovo približavanje i priključivanje borbi proletarijata.

Pokreti radikalnog buržoaskog smera i revolucionarnog socijalističkog nastaju i šire se krajem XIX i početkom XX veka naročito u zemljama sa mnogo veleposeda, latifundija. Agrarni pokreti u ekonomskom i političkom vidu izbijaju, stihijski i organizovano, najviše u Ugarskoj, Rumuniji, Italiji, Rusiji. Njihova skoro istovremena pojava u nekoliko država i oblasti znak je da su prvenstveno posledica određenog stanja u proizvodnim i društvenim odnosima. Tamo gde su najveće razlike između velikih i malih gazdinstava, gde postoje s jedne strane ogromne latifundije, feudalnog porekla, a s druge strane mnogobrojni sićušni posedi s poluproleterskim i proleterskim elementima, gde prodor kapitalizma najviše otkriva i povećava krajnje suprotnosti između bogatstva i siromaštva, progresa i zaostalosti, tamo su i najpovoljniji uslovi za radikalne pokrete jer tamo mase najviše osećaju nepravednu raspodelu proizvodnih i potrošnih dobara i najlakše se mobilišu za borbu. Podaci iz prvog dela naše studije pokazaće da su ti uslovi postojali i u Sremu. Podaci iz drugog dela pokazaće koliko su ljudi ovde u Sremu, u sklopu Hrvatske i Slavonije, delujući u okviru raznih stranaka, umeli da koriste ove uslove za poboljšanje ekonomskih i političkih odnosa, za pokretanje istorije u pravcu progresa.

Ova posebna studija o Sremu, koji nije nikada predstavljao državnopravnu celinu već samo geografski pojam opravdana je zbog specifičnosti njegovog položaja i razvitka u prošlosti i zbog njegove sadašnje pripadnosti, velikim delom jednoj autonomnoj pokrajini (Vojvodini). Nalazeći se na granicama Srbije, Hrvatske, Ugarske i Bosne, u Sremu su raznovrsni uticaji više došli do izražaja

nego u proseku države. Ovde se suprotnosti i protivrečnosti jasnije manifestuju tako da ljudi i događaji dobijaju vremenom toliko specifičnog obeležja da se mogu, a u izvesnoj meri i moraju, posebno izučavati. Etnički sastav stanovništva je raznorodniji nego u drugim, okolnim oblastima, klasni odnosi su više zaoštreni, duhovni uplivи mnogostraniji i oprečniji.

Izučavajući ekonomski, političke i društvene odnose u sremskom selu, mi smo se uglavnom koristili izvornim podacima koji potiču od savremenika. Istorische literature još nema o ovde tretiranom problemu i vremenu. Postoji samo nekoliko knjiga i rasprava u vezi sa istorijom cele Hrvatske, i njih smo upotrebili. S obzirom da se radi pretežno o autentičnim podacima novijeg datuma, mi o njihovoј vrednosti u pogledu verodostojnosti i tačnosti posebno govorimo samo u slučajevima kada raspolažemo sa više izvora te ih možemo međusobnim upoređivanjem konkretno proveravati i ispraviti. Za prvi deo knjige najviše smo koristili statistike, izveštaje i arhivske dokumente, ukoliko su nam bili pristupačni. (Zahvaljujući predusretljivosti upravnika Zadružnog arhiva Vojvodine u Novom Sadu, Trive Krstonošića, i upravnika Gradske arhive u Osijeku, dr. Kamila Firingera, mogao sam, uprkos nesređenim fondovima, poglavje o zadružama i platama poljoprivrednih radnika dokumentovati potrebnim izvornim podacima. Nažalost, u Državnoj arhivi u Zagrebu, posle pregleda fondova Zemaljske vlade za socijalistički pokret, nisam više dobio dozvolu za potrebno istraživanje u vezi sa dokumentacijom položaja seljaštva, sa obrazloženjem da se nesređeni fondovi dalje ne mogu pregledati jer se sređuju.) Drugi deo je napisan uglavnom na osnovu zapisnika zemaljskog sabora, arhivskog materijala i novinskih izveštaja. Državne statistike imaju opšte poznate nedostatke u prenebregavanju ili tendencioznom postavljanju pojedinih pitanja, ali njihovi podaci, obrađeni po naučnoj metodi, uglavnom su tačni. S obzirom da se oni u celini ne mogu kontrolisati, mi smo ih iznosili kao verodostojne bez komentara. Samo tamo gde očigledno neadekvatno prikazuju stvarnost, kao kod podele stanovništva po maternjem jeziku i veroispovesti, a ne i po nacionalnosti, iznosimo naše mišljenje o njima i korigujemo krive interpretacije. Iz službenih štampanih izveštaja, uglavnom županijskih, iznosimo mahom informativne podatke koje administracija mora da registruje po službenoj dužnosti s odgovarajućom objektivnošću. Arhivski podaci uzeti su pretežno iz dopisa nižih i viših organa vlasti u vezi sa socijalističkim pokretom. S obzirom da su oni mahom poverljivog karaktera, njihova je tačnost kod konstatacije činjeničnog stanja u dovoljnoj meri zagarantovana. Najmanje su verodostojne novine i to kod iznošenja podataka o veličini uloge pojedinih stranaka u događajima. Sve su novine stranačke te one prirodno preuveličavaju i ulepšavaju nastojanja i akcije sopstvene stranke, a umanjuju i nagrđuju delatnost protivnika. Stoga smo izbegavali da crpemo cifarske podatke iz novina, već su nam one uglavnom služile u ideoškom pogledu za izlaganje i ocenjivanje programskih i akcijskih stremljenja, planova i ostvarenja stranaka. Na osnovu uporedljivih tekstova iz više novina, mi smo to mogli učiniti sa potrebnom objektivnošću i preciznošću.

Ukupno uvezvi sve raspoložive i uporebljene podatke, možemo reći da su oni dovoljni za verno rekonstruisanje prošlosti o kojoj govorimo. Iscrpnija dokumentacija koja se nalazi u zasad nepristupačnim arhivima, kada bude otkrivena, popuniće sigurno praznine u našem izlaganju. Ali posmatrajući u celosti našu studiju, možemo tvrditi da ta dokumentacija, bez obzira na njenu važnost, neće verovatno menjati glavne rezultate ovog rada.

U vezi s naslovom „Položaj i borba seljaštva u Sremu“ moramo još reći da ne odgovara sasvim izloženoj materiji. U drugom delu knjige govor se zapravo najviše o borbi političkih stranaka, o njihovim stavovima, uspesima i stremljenjima. Samo pri tome ne sme se gubiti iz vida da izloženi podaci, iako se u mnogome odnose na tok i ishod političke i klasne borbe uopšte, najviše osvetljaju i borbu seljaštva, kao i svih slojeva i klase u njemu, jer se u periodu kapitalizma, pri postojanju stranaka modernog tipa, problemi seljaštva, kao i svih slojeva i klase u narodu, rešavaju u okviru, ili na platformi stranačkih organizacija. Prema tome i pojedina fakta, na primer izbori poslanika, na koje utiču prvenstveno drugi društveno-politički faktori, izražavaju i odražavaju odnose i u vezi sa našom temom u tolikoj meri da se moraju i ovde notirati i analizirati; usto treba znati da se ta fakta sada prvi put iznose. (Za opravdanje naslova, koji nije sveobuhvatan, može se još navesti argumenat ograničenog naslovnog prostora koji ne dozvoljava da se pored položaja seljaštva istakne u celosti i politička i ekonomski borba političkih stranaka na selu).

Na ovom mestu smatram još za potrebno, kao prijatnu dužnost, da zahvalim Upravi Istoriskog instituta Srpske akademije nauka, koja mi je omogućila rad na prikupljanju materijala, i upravama

arhiva u Beogradu, Zagrebu, Novom Sadu, Osijeku, Vukovaru, Sremskoj Mitrovici i Sremskim Karlovcima, koje su mi dozvolile da se koristim još nesređenim arhivskim fondovima. Posebno sam zahvalan članovima komisije koji su ovaj rad ocenjivali kao doktorsku disertaciju, aprila 1956 godine, i svojim primedbama doprineli njegovom upotpunjavanju: dopisnim članovima Srpske akademije nauka profesorima Filozofskog fakulteta Iliji Sindiku, Miti Kostiću, Viktoru Novaku, Vojislavu Radovanoviću, i profesoru Ekonomskog fakulteta dr. Gojku Grdiću.

A. R.

PRVI DEO

POLOŽAJ SELJAŠTVA

I PODACI O STANOVNIŠTVU SREMA UOPŠTE

Da bismo mogli proceniti položaj seljaštva u Sremu i oceniti značaj njegove borbe, moramo se prethodno upoznati bar sa sumarnim podacima o brojnom, etničkom, strukturalnom, profesionalnom kretanju celokupnog stanovništva. Ti podaci će pokazati da najveće promene počinju osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka. One su posledice jačeg prodora kapitalizma u vezi sa razvojačenjem Granice i gradnjom železnice.

Godine 1881 sjedinjenjem bivše Vojne Granice s ostalim delovima Hrvatske i Slavonije priključeni su im kotari Šid, Zemun, Mitrovica, St. Pazova, Županja i Vinkovci. Ovi srezovi koji su ranije pod vojnom upravom bili izdvojeni od ostalih delova države sada su svom snagom osetili uticaj kapitalističkog razvijatka.

Železnice, koje su postale neophodne posle Berlinskog kongresa (1878) radi povezivanja saobraćajnih čvorova u pravcu Srbije, Bosne-Hercegovine i centralnih delova države, počele su se intenzivnije graditi 80-tih godina. One su planski podizane i svuda su značile prekretnicu u razvijatku. Od 1881 do 1885 izgrađene su pruge Petrovaradin–Indija, Indija–Mitrovica, Indija–Zemun. U svemu 100 km pruge. Od 1886 do 1890 podignuta je pruga Ruma–Vrdnik (19 km); od 1891–1895 Mitrovica–Vinkovci (74 km); od 1901–1905 Vinkovci–Županja (33 km), Ruma–Klenak (31 km); od 1906–1910 Vinkovci–Osijek (34 km), Petrovaradin–Beočin (21 km); od 1910 do 1915 Vukovar–Šid (26 km), Ilača–Rača (29 km).¹ Viši stupanj ekonomskog razvijatka Srema može se videti i po razgranatosti železničke mreže. Godine 1896 od ukupno 1.535,6 km železnice u Hrvatskoj i Slavoniji najviše je bilo u Sremskoj županiji – 318,6 km (posle nje dolazi Virovitička županija koja ima 298,9 km). U sledećim godinama dužina železničkih pruga povećana je u sledećim razmerama: 1901 od ukupno 1.808,1 km u H. i S., bilo je u Sremskoj županiji 371,7 km; 1905 od ukupno 1.927,3 km – u Sremu 381 km; 1910 od ukupno 2.139,4 km, u Sremu 415,5 km.² Godine 1901 Sremska županija se još nalazi na prvom mestu po dužini železničkih pruga. Počev od 1905 ona je na drugom mestu, iza Virovitičke županije. Nove podignute železničke pruge donosile su sobom podizanje novih fabrika, povećanje starih, jačanje uloge tržišta i robno-novčanog prometa uopšte. Nastale su bitne promene u odnosima stanovništva u svakom pogledu. Da bismo bolje ocenili veličinu tih promena mi ćemo podatke u ovom poglavlju, kao i u ostalim, izneti u relaciji teritorijalne celine Hrvatske i Slavonije.

1. Brojno kretanje stanovništva

Ako pratimo kretanje stanovništva počevši od popisa posle reorganizacije države na novim osnovama dualizma, liniju uspona najbolje pokazuju državni statistički podaci:

Porast stanovništva u Sremu, kao i uopšte na teritoriji Hrvatske, stalan je. Nejednakosti porasta u pojedinim desetogodišnjim razdobljima proističu u mnogome iz nejednakih socijalno-zdravstvenih i ekonomskih prilika, a ponekad najviše iz ugarske politike kolonizacije neslovenskog stanovništva.³ Najmanji je porast 1869–1880 jer su u tom razdoblju (1871–1874) harale epidemije kolere (1873), difterije, boginja i drugih bolesti. Najveći je 1880–1890 kada vlada relativni ekonomski prosperitet i kada uzima maha doseljavanje iz drugih krajeva habzburške Monarhije. U poslednjoj desetini XIX, a naročito u prvoj desetini XX veka, prirast stanovništva je u opadanju usled sve većeg broja iseljavanja. To dokazuje i zabeleženi odnos između faktičkog porasta i prirodnog viška poroda. Dok je u Sremu (bez Zemuna) u razdoblju 1891–1900 faktički porast iznosio 30.901, od čega prirodni 26.995⁴ u razdoblju 1901–1910 prvi je 29.072, a drugi 39.635.⁵ Prema tome u prvih deset godina novog veka Sremska županija (bez Zemuna) je dobila za 10.563 tj. za 2,89% manje stanovnika nego što bi dobila da nije bilo iseljavanja. Interesantno je, a u izvesnoj meri i značajno za određivanje tempa razvijatka da je u Sremu do 1890 godine faktički porast bio relativno veći nego u zemaljskom proseku (od 1869 do 1880 za 1,86%, od 1880 do 1890 za 1,71%) a od 1890 manji (1890–1900 za 0,55%, od 1900 do 1910 za 0,45%).

Unutar brojnog kretanja stanovništva od posebnog su značaja srazmere u odnosu na površinu i vrstu naselja jer one mogu poslužiti kao jedna od preciznijih merila za određivanje stepena ekonomskog i socijalnog razvijatka kraja. Sama Hrvatska i Slavonija, u čijem se sklopu razvijao Srem, pripadala je ređe

¹ B u k u r o v Branislav, *Privredno-geografske prilike i saobraćajne veze fruskih gorskih oblasti*. Beograd 1951. D-r M i l a n Š e n o a , *Naše željeznice, Hrvat. geogr. glasnik*, hr. 2, 1930, str. 162.

² *Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije I – 1905, 653; II – 1906–1910, 478.*

³ M i l o v a n Z o r i č i Ć , *Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. CXXV, Zgb, 1896, 79. J o s i p L a k a t o š , *Narodna statistika*, Zgb, 1914, str. 3.

⁴ *Statistički godišnjak, H. i S. I, 5,*

⁵ nav. delo II, 5. Podatke o Zemunu iznosimo posebno jer ih je tako objavljuvao Statistički zavod.

naseljenim zemljama Austrougarske Monarhije. Po površini i apsolutnom broju stanovništva bila je na petom, a po gustoći tek na jedanaestom mestu između sedamnaest zemalja Austrougarske. U ne gusto naseljenoj Hrvatskoj Srem je bio jedna od ređe naseljenih pokrajina i na nivou ispod zemaljskog proseka⁶. Tako je po statističkim podacima, koje beležimo od 1880, otkada ih je državni statistički zavod sabirao po jedinstvenim naučno-metodskim principima (na osnovu zaključaka Međunarodnog statističkog kongresa u Petrogradu 1872) prisutno građansko stanovništvo na 1 km² iznosilo u Sremu.⁷

Poznati istraživač gustoće naselja Milan Krezer ističe da je od 154 seoske i 3 gradske opštine (Mitrovica, Petrovaradin, Sr. Karlovci), od kojih se sastoji Sremska županija, tek mali broj i to sa srazmerno još manjom površinom bio gusto naseljen. Samo su 48 seoskih opština i 3 gradske opštine bile po gustoći stanovništva iznad zemaljskog proseka. Na kompleksu od 4.293 km², tj. 64% od površine Sremske županije, prosek na 1 km² bio je 41 stanovnik, tj. 20 stanovnika manji od proseka na 1 km² teritorije Hrvatske i Slavonije. Uzimajući kao merilo srednju naseljenost od 60 stanovnika po 1 km² Krezer je ukazao da na tom području ima za preko 80.000 duša manje od proseka.⁸ Posmatrajući grupno, u Sremskoj županiji opštine srednje gustoće (50–70 stanovnika na 1 km² zauzimale su 35,7%;⁹ više gustoće (70 i više) 16,2%.¹⁰

Da se vide dosta velike razlike u gustoći stanovništva pojedinih srezova iznosimo i ovu tabelu:¹¹

Prema tome godine 1880 Zemunski kotar je bio najmanje naseljen i tek zahvaljujući većoj kolonizaciji uspeo je da 1910 bude ispred Županijskog kotara, ali još uvek daleko ispod županijskog proseka. Sa naglim povećanjem gustoće, i to pretežno usled kolonizacije, ističe se još Rumski kotar. Najveći je porast u St. Pazovačkom kotaru i on spada u daleko najgušći kraj Srema pred Prvi svetski rat.

Za ocenjivanje položaja seljaštva biće od značaja i brojevi koji pokazuju da je uticaj gradova na prosečnu gustoću stanovništva bio neznatan. U zemaljskom proseku gradovi su povisili gustoću malo, samo za 4,3 stanovnika po 1 km², a u županijskom proseku u Sremu za još manje – bez Zemuna sa 2,2, sa Zemunom 4,0. Da bismo bolje zapazili malenkost ovih cifara spomenemo da je Beč povisio Donjoj Austriji gustoću za 101 stanovnika po 1 km², da je Budimpešta uticala na povećanje gustoće na teritoriji između Dunava i Tise, koja je samo nešto manja bila od Hrvatske i Slavonije, za 24 po 1 km².¹² (Zagreb je povisio gustoću Zagrebačke županije svega za 9,6 stanovnika po 1 km²).

S obzirom da ćemo ovde govoriti o zemljoradničkom delu stanovništva, koji preteže u Sremu kao i uopšte u Hrvatskoj, dosadašnju sliku o stupnju naseljenosti moramo dopuniti predstavom koju dobijamo po srazmeri broja stanovništva i veličine čisto ratarske površine (oranice, livade, vrtovi, vinogradi).

U nekim krajevima po odnosu stanovnika i raspoložive ratarske površine u potpunosti se menja realna vrednost pojedinih veličina o gustoći naseljenosti. Tako napr. Lika–Krbava prema opštoj prosečnoj naseljenosti spada u najređe naseljene oblasti (1910 godine oko 33 stanovnika po 1 km²). Međutim, ako se uzme u obzir da je od njenog prostora samo 23,5% otpadalo na ratarsku površinu, a od njenog stanovništva 90,1% na ratarsko, onda svakako ona spada u prenaseljenu oblast sa 140 stanovnika po 1 km².¹³ Prema statističkim podacima iz 1910 godine ratarska površina Srema (bez Zemuna) iznosila je 4.232,72 km² odnosno 62,2% od ukupne županijske površine. Gustoća stanovništva iznosila je dakle 93,1 na 1 km² ratarske površine, tj. za 35,2 više od gustoće na ukupnoj površini Srema.

Gustoća stanovništva u odnosu na ratarsku površinu godine 1910 u pojedinim srezovima je sledeća:¹⁴

U odnosu na celokupnu teritoriju Hrvatske i Slavonije gustina stanovništva uopšte na ratarskoj površini bila je u Sremu manja za 39,8 (u H. i S. ratarska površina 19.585,01 km² odn. 46%, gustoća 132,9). Još ćemo napomenuti da je u Sremskoj županiji (bez Zemuna) ratarsko stanovništvo tada iznosilo 71,5%, a u celoj Hrvatskoj i Slavoniji 78,8% tako da je gustoća stanovništva po 1 km² ratarske površine u Sremu bila za 38,4

⁶ D r . M i l a n K r e z e r , *Gustoća žiteljstva kraljevine Hrvatske i Slavonije*. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga XXVI Zagreb, 1917, str. 13.

⁷ Cifre su uzete iz nav. dela Krezera, str. 25.

⁸ nav. delo, str. 30.

⁹ nav. delo, str. 43.

¹⁰ nav. delo, str. 44.

¹¹ nav. delo, str. 22–25.

¹² nav. delo, str. 45.

¹³ nav. delo, str. 50.

¹⁴ nav. delo, str. 55–57.

manja od zemaljskog proseka (u Sremu 67,1, u H. i S. 105,5).¹⁵ U Sremskoj županiji najviše su preovladale površine niže gustoće (do 80 ratara na 1 km² ratarske površine) – 87% ratarskog tla. Površine srednje gustoće (80 do 150 ratara) iznosile su oko 11%, a visoke gustoće (preko 150 ratara) samo 2%.¹⁶ Pojedine sremske opštine nalazile su se u najnižim skupinama po gustoći na ratarskoj površini – u Rumskom kotaru preko 50% ispod 70 stanovnika po 1 km².¹⁷ Opština Voganj, napr., imala je najmanju gustoću na celoj teritoriji Hrvatske i Slavonije – 37,0 na 1 km² ratarske površine. U opštine sasvim niske gustine (do 50 stanovnika) spadale su još Indija (39,6), Kraljevci (49,1)¹⁸, u Iriškom kotaru Krušedol (41,6), u Mitrovačkom kotaru Čalma (42,7), Jarak (46,7) u Staropazovačkom kotaru – Čortanovci (39,8) u Zemunskom kotaru – Ugrinovci (43,0).¹⁹

Posmatrano u rasponu od 30 godina (1880–1910) gustoća stanovništva kretala se linijom uspona, kao i njegova brojnost uopšte. Međutim, u porastu koji je sve manji od 1890 godine Sremska županija se nalazi u grupi pokrajina najviše zahvaćenih iseljavanjem – od 1890 do 1900 na 10,7% žup. površine, a od 1900 do 1910 na 12,6%. Više su bile zahvaćene iseljeničkim pokretom do 1900 samo Modruško-Riječka županija i deo Zagrebačke županije, a od 1910 još Ličko-Krbavska.²⁰

Da bismo što bolje uočili karakteristike Srema u pogledu kretanja stanovništva, iznećemo još da je njegov prirodnji prirast bio ne samo ispod zemaljskog proseka već da je od 1880 do 1890 bio pretposlednji među županijama, a od 1890 čak poslednji. U razdoblju 1881–1890 prosečno je prirodnji prirast u Sremu iznosio 12,2%, a u celoj zemlji 14,5 (najmanji je bio prirast u Virovitičkoj županiji 10,6%, najveći u Ličko-Krbavskoj 18,4%); od 1891 do 1900 – u Sremu 7,9, u celoj H. i S. 10,5; a 1901–1910 – 10,5, odnosno u celoj zemlji – 13,5% (u županijskim srazmerama manjeg procentualnog prirasta od sremskog nije bilo 1891–1910).²¹ S obzirom da je na prirodnu menu stanovništva u celoj zemlji više uticao – po rezultatima istraživanja statističara Krezera – smanjivanje broja poroda, nego povećanje broja smrtnosti, mogli bismo reći da je u Sremu naročito preovladao brak sa manje dece tzv. „Zweikindersystem“, pa i sa jednim detetom i bez dece. U pogledu socijalne mene stanovništva (iseljavanje i doseljavanje) Srem u periodu 1881–1890 spada u red županija s velikim porastom imigracije (faktični porast nadmašio prirodnji porast za 14.029)²², a od 1891 sve većim porastom emigracije (1891–1900 faktički porast prema prirodnom iznosio je svega 3.906, a od 1901 do 1910 umesto porasta imamo čak manjak, koji je u odnosu na prirodnji porast bio, kao što smo već izneli, 10.563).²³

Pored iznesenih demografskih podataka koje pokazuju značajna otstupanja od zemaljskog proseka, moramo još napomenuti da su postojale i veće razlike između kretanja stanovništva u krajevima koji su nekada bili pod Vojnom Granicom i onih u Provincijalu. Međutim, o njima u vremenu o kome raspravljamo statistika više nije vodila posebnog računa te ih ni mi ne možemo sada cifarski fiksirati. Istači ćemo samo da je poznati istraživač Vrbanić na osnovu analize podataka do 1890 došao do zaključka da je od vremena razvojačenja Granice u njoj prirast stanovništva nepovoljniji.²⁴

2. Etnički sastav

Srem se u etničkim pogledu najviše razlikovao od ostalih županija (izuzev Ličko-Krbavske) po tome što su većinu njegovog stanovništva sačinjavali Srbi. Brojno kretanje Srba u zemaljskim županijskim razmerama možemo samo približno tačno pratiti po državnim statističkim podacima jer oni nisu vođeni po narodnostima već samo po veroispovesti i maternjem jeziku koji se za Hrvate i Srbe zvao jedinstveno „hrvatski ili srpski“. S obzirom da su „grčko-istočne“ religije skoro isključivo Srbi (broj ostalih narodnosti pravoslavne vere – Rumuna, Grka, Cigana – bio je neznatan) i da se jedino po konfesionalnim podacima može stalno pratiti iz decenije u deceniju etničko kretanje u županijskim i zemaljskim razmerama, mi ih iznosimo kao relativno najtačnije merilo etničkog kretanja kod Srba:²⁵

¹⁵ nav. delo, str. 57.

¹⁶ nav. delo, str. 82.

¹⁷ nav. delo, str. 70.

¹⁸ nav. delo, str. 56.

¹⁹ nav. delo, str. 53, 56–57.

²⁰ nav. delo, str. 97.

²¹ nav. delo, str. 107.

²² nav. delo, str. 109.

²³ nav. delo, str. 110.

²⁴ F r . V r b a n ić , *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 144, Zgb. 1899, str. 41.

²⁵ Uzimajući u obzir da su državne statistike tada radene na osnovu podataka o religiji i maternjem jeziku, moramo konstatovati da je nemoguće tačno izdvojiti Srbe i Hrvate. Zato ne možemo preneti mehanički ni podatke od istraživača koji su utvrđivali posebno brojno kretanje Srba, a posebno Hrvata. U pojedinim radovima, kao napr. u „Narodnoj statistici“ od Josipa Lakatoša ima grešaka koje proističu čak iz istovremene upotrebe raznovrsnih statističkih podataka kao što su podaci o gradanskom stanovništvu posebno, te gradanskom i vojnom zajedno.

Srbi i Hrvati sačinjavali su daleko najveći deo stanovništva u Sremu, ali kao relativno snažne etničke celine izdvajale su se još Nemci i Mađari čija se kolonizacija u nekoliko mahova vršila pod zaštitom hegemonističkih interesa bećkih odnosno peštanskih vlastodržaca. Tako je Ruma naseljena krajem XVIII veka spadala u najjače nemačke naseobine u Hrvatskoj.²⁶ Postojale su i novije nemačke kolonije od druge polovine XIX veka, kao napr. u: Beški, Šidu, Krčedinu, Bežaniji, Dobanovcima, Obrežu, Ašanji, Deču, Zemunu, Klenku, Binguli, Kuzminu, Novim Banovcima, Nijemcima, Tovarniku, Sotinu, Putincima, Lovasu, Čalmi.²⁷ Nemački kolonisti su obično naseljavali najplodnije i najprometnije krajeve.²⁸

Da bismo dobili jasniju sliku o etničkom kretanju u Sremu, gde su narodnosne razlike imale prilično uticaja i na politička zbivanja, iznosimo sledeće procentualne podatke o pojedinim nacionalnim grupama kako ih je zabeležila statistika:

Gornju tabelu moramo dopuniti ciframa o kretanju jevrejskog stanovništva koje je ovde uključeno prema maternjem jeziku u grupu Nemaca, Mađara, Srba odn. Hrvata, a koje je prema statistikama o veroispovesti brojalo u postocima:

U vezi sa svrstavanjem Srba i Hrvata u istu grupu po maternjem jeziku treba znati da su ih naknadno zvanične statistike, naročito ugarske, kao i pojedini pisci, istraživači pogdekad razdvajali uz pomoć kombinovane računice (jasno ne spominjući to) s podacima o veroispovesti i maternjem jeziku. Oni su naime koristili činjenicu da se u popisima stanovništva pravoslavni beležili ne samo po srpskom maternjem jeziku nego i drugim jezicima (1910 godine, napr. u Sremskoj županiji od 183.156 pravoslavnih građanskih i vojnih lica su: 5.376 sa nepoznatim maternjim jezikom, 158 sa nemačkim, 113 mađarskim, 29 rusinskim, 19 slovačkim, 3 češkim, 2 slovenačkim)²⁹ te su oduzimanjem broja pripadnika svih ostalih veroispovesti sa srpsko-hrvatskim maternjim jezikom od ukupnog broja sa tim maternjim jezikom dobili broj Srba. Takvim načinom oni su u izvesnoj meri povećali broj drugih naroda na račun srpskog (jer je za Srbe bilo merilo i jezik i religija, a za druge samo jezik) ali mi ćemo i neke od tih brojeva izneti jer se na osnovu njih ipak može odvojeno pratiti kretanje i srpskog i hrvatskog stanovništva i videti u toku dve decenije relacija između njih, kao i između ostalih narodnosti. Prema tim podacima o prisutnom građanskom stanovništvu na dan popisa iznosio je broj:³⁰

A prema podacima o prisutnom građanskom i vojnem stanovništvu 1900 i 1910 bilo je:³¹

Iako se podaci koje smo izneli ne mogu smatrati apsolutno tačnim već i stoga što su skupljeni po neadekvatnim merilima, ipak oni u izvesnoj meri realno prikazuju tendencije³² rastenja i opadanja pojedinih etničkih skupina. Srpski elemenat i 1890–1900 pokazuje znake relativnog slabljenja, hrvatski čak i 1910. To su sigurno posledice emigracije, a i slabijeg prirodnog prirasta. Po prirodnom prirastu Srbi se nalaze među poslednjima, a u mnogim godinama na poslednjem mestu. Njihov slab prirast je prouzrokovani velikom smrtnošću, a ne malim porodom. Godine 1901–1905 u Sremskoj županiji (bez Zemuna) rodilo se prosečno na 1000 stanovnika 48,99 dece pravoslavne veroispovesti. U tom razdoblju više se rodilo dece jedino kod Slovaka – 52,43 na 1000 stanovnika. Kod svih ostalih naroda rodilo se manje, a županijski prosek je bio – 44,06. Međutim, kod Srba se daleko najviše umiralo: na 1.000 stanovnika 38,61 (1901–1905) pravoslavnih. Kod Slovaka u isto vreme na 1.000 stanovnika smrtnost je: 33,80, kod Čeha 29,61, kod Nemaca 24,04 itd.³³ Prema ugarskim statističkim proračunima god. 1901–1910 prirodni prirast kod Hrvata bio je 4,35, kod Srba

²⁶ J o s i p L a k a t o š , *Narodna statistika*, Zgb. 1914. str 25.

²⁷ nav. delo, str. 27.

²⁸ H e r m a n H a 11 e r , *Syrmien u. sein Deutschtum*, Leipzig 1941, 39.

²⁹ Stat. god. II, 32.

³⁰ Magyar Statisztikai évkönyv za god. 1895 str. 38, za god 1901, str. 24.

³¹ Stat. god. I, 46; II, 32. Izračunato na navedeni način.

³² Relativnu tačnost državnih statističkih podataka pri praćenju brojnog porasta stanovništva potvrđuju napr. i podaci o Srbima po šematskim pravoslavne Karlovačke arhidjeceze koja je obuhvatila protoprezbiterate: Karlovački, Mitrovački, Zemunski i Vukovarski sa ukupno 135 parohija. Po tim podacima koji su nešto više od državnih jer obuhvataju i opštine iz Slavonije izvan Sremske županije, broj je duša: 1878 godine – 137.181 (str. 19); 1883 – 144.153 (str. 73); 1892 – 163.363 (str. 80); 1900 – 173.011 (str. 70); 1905 – 197.904 (str. 1105).

³³ Stat. god. I, 241.

8,6, a kod Nemaca 18,9.³⁴

Mađari jedini pored Slovaka in continuo poboljšavaju svoj etnički položaj. To je u prvom redu usled njihovog sve intenzivnijeg useljavanja. Povećanje nemačkog elementa je naročito izrazito do kraja XIX veka usled kolonizacije. Jevreji, koji bi zbog svojih jednovrsnih, uglavnom trgovačkih poslovanja mogli ukazati i na tendencije ekonomskog i socijalnog karaktera najviše se šire do 90-tih godina XIX veka.

Relativno smanjenje hrvatskog i srpskog stanovništva bilo je zemaljskih razmara. Ono je alarmiralo mnoge savremenike patriote. O širenju stranih elemenata na račun domaćih govorilo se i pisalo mnogo krajem prošlog i početkom ovog veka. I naučne rasprave su se bavile tim problemom sa aspekta opasnosti od nadiranja stranaca. Upoređivanjem podataka iz prve polovine XIX veka s podacima iz druge polovine, jugoslovenski – hrvatski i srpski – elemenat je odista, uprkos stalnom apsolutnom porastu, bio u dosta izrazitom relativnom opadanju. Po jednom računu na celoj teritoriji H. i S. relativno smanjenje hrvatskog stanovništva od 1840 do 1890 iznosilo je 4,82% (od 67,01%–62,19%), srpskog 5,70% (od 31,41%–25,71%)³⁵

U vezi s podacima koje smo izneli od 1880 možemo reći da se srpski elemenat u Sremskoj županiji u razdoblju 1880–1900 relativno smanjio u većem obimu nego u zemaljskom proseku (u Sremu za 1,50% tj. od 47,21% na 45,71%; u celoj zemlji za 0,78% tj. od 26,30% na 25,52%). Objašnjenje za ovo smanjenje nalazi se i u činjenici da u to vreme još nema većeg iseljavanja iz Like³⁶ i Krbave, tj. iz županije gde se Srbi nalaze relativno u najvećem broju na teritoriji Hrvatske, tako da se prosek smanjivanja kod Srba odnosi poglavito na Srem. Uzimajući u obzir i 1910 godinu etničko stanje Srba u Sremu je bolje u odnosu na zemaljski prosek. (U Sremu smanjenje pravoslavnog stanovništva 1880–1910 iznosi 0,92 tj. umesto 47,21% – 46,29%; u celoj Hrvatskoj 1,35 tj. umesto 26,30 – 24,95%). Ovo poboljšanje u paraleli zemaljskih razmara pri kraju prve decenije XX veka, međutim, više su posledica promjenjenog odnosa u Ličkoj županiji nego u Sremskoj s obzirom da je iseljavanje iz Like tada bilo u punom jeku.

U odnosu na uporedno etničko kretanje srpskog i hrvatskog stanovništva teško je utvrditi činjenično stanje na osnovu iznesenih podataka s obzirom da ti podaci nisu u potrebnoj meri izvorni. Što je županijski srazmer u Sremu u odnosu na zemaljski prosek kod Hrvata povoljniji nego kod Srba u nizu poslednjih desetogodišnjih razdoblja može se objasniti uticajem brojnog stanja mnogih županija u kojima su Hrvati bili u većini a iz kojih nije bilo iseljavanja sremskih srazmera. U svakom slučaju oscilacije kod Srba, pa ni kod Hrvata ne ispoljavaju tendenciju većeg divergiranja, tako da se objektivno ne može govoriti o postojanju nekog problema međusobnog potiskivanja. U odnosu na elemente drugih, nejužnoslovenskih naroda, cifre pokazuju da etnička pomeranja favorizirana od vlastodržaca nisu mogla dovesti u pitanje veliku premoć domaćeg autohtonog stanovništva. Broj Srba i Hrvata bio je i ostao je daleko ispred ostalih narodnosti u Sremu.

3. Struktura stanovništva

Ekonomski i socijalna struktura stanovništva, po kojoj se određuje položaj, snaga, značaj pojedinih društvenih slojeva, a koja koristi i za lakše razumevanje političkih streljmljenja i borbi, prikazana je sistematski sa više neophodnih podataka u statistikama tek od 1890 godine. Od tog vremena, koje i inače spada u godine od prelomnog značaja, mi možemo ispitati i utvrditi bar u proseku strukturalno stanje i strukturalne promene kako u celoj zemlji tako i u njenim pojedinim delovima. Kakvi su bili odnosi u stanovništvu po profesionalnoj podeli najbolje ilustruju procentualni podaci o glavnom zanimanju:

Podaci u gornjoj tabeli obuhvataju celokupno prisutno stanovništvo (građansko i vojno) i to sva lica, kako ona koja su aktivno privređivala (Erwerbstätige), tako i ona koja su bila izdržavana. Ovi podaci pokazuju jasno da je i u Sremu velika većina stanovništva živila od poljoprivrede, ali ipak u manjoj srazmeri nego u proseku: zemlje: 1890 godine za 4,96%; 1910 za 7,32%. A što je još značajnije, oni kazuju da se poljoprivredno stanovništvo Srema u samom procesu razvitka nešto više smaljivalo nego u zemaljskom proseku: 1890–1910 za 2,36% (u celoj H. i S. za 5,74%, a u Sremskoj županiji za 8,1%). Drugi značajni zaključak koji možemo izvesti iz opšte profesionalne podele stanovništva jeste da su zanatska i industrijska zanimanja u Sremu bila iznad prosečnog zemaljskog nivoa: godine 1890 za 3,11%, 1910 za 3,47%. Treća važnija konstatacija za specifikaciju prilika u Sremu na osnovu ovih statističkih cifara odnosi se na nadničare bez bliže oznake koji su zapravo radnici bez određene struke, bez stalnog zanimanja, ljudi koji obavljaju po

³⁴ Hermann Haller, nav. delo, 89.

³⁵ Fr. Vrbanić, *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zgb. 1899. knj. 140, str. 55.

³⁶ Milan Kreser, *Gustoča žiteljstva kr. H. i Sl.*, str. 100.

nuždi raznovrsne poslove.³⁷ Njih je isto u Sremu prosečno bilo više nego u zemlji, što naročito dolazi do izražaja prilikom popisa 1910. Od 1890 do 1910 oni su relativno porasli za 3,2%, tj. za 1,93% više nego u zemaljskom proseku. Njih je srazmerno u Sremu 1910 bilo više nego u celoj zemlji za 2,67%. Rezimirajući zaključke po podacima o glavnim zanimanjima možemo prema tome reći da su posledice kapitalističkog razvijanja koje se nalaze u opadanju poljoprivrednog stanovništva, povećanju industrijskog i porastu proletarizovanog elementa veće u Sremskoj županiji nego u proseku zemlje.

Kod upoznavanja ekonomске i socijalne strukture stanovništva po zanimanju na osnovu izloženih statističkih podataka treba imati u vidu da ti podaci ne iskazuju dosta reljefno i dosta podrobno faktično stanje. Oni suviše uopšteno tretiraju pojedina zanimanja a pritom ne izdvajaju ni tako važne kategorije kao što su napr. one sastavljene od radnika. Tako po tabeli zanimanja državne statistike mi saznajemo posebno samo za broj nadničara bez stalnog zanimanja, i kućne služinčadi, a ne i za ostale, po broju svakako veće i po društvenoj ulozi sigurno uticajnije grupe radnika. Kvalifikovani i nekvalifikovani radnici stalno zaposleni u određenim granama privrede uključeni su po radnim mestima u navedena zanimanja – poljoprivreda, rudarstvo itd. Da bismo bolje razaznali strukturalne promene koje nastaju povećavanjem sloja zanatskog i industrijskog radništva iznećemo nekoliko podataka o zanatskim radionicama i fabrikama. Broj preduzeća prema broju pomoćnog osoblja u Sremu najbolje pokazuje tabela iz popisa 1900³⁸ i 1910³⁹ godine, priložena na sledećoj strani.

Radi tačnijeg odmeravanja razvijenosti Srema dodaćemo da je po broju preduzeća i u njima zaposlenog osoblja Sremska županija bila ne samo na prvom mestu u Hrvatskoj i Slavoniji, već da je za sobom daleko ostavila ostale županije. Ona je čak bez grada Zemuna imala više preduzeća nego Zagrebačka županija zajedno sa Zagrebom, koji je kao najveći i industrijski najrazvijeniji grad imao sam 1910 godine – 2.979 preduzeća (Zagrebačka županija bez Zagreba – 7.812). Ostale županije po redu bile su: Bjelovarsko-Križevačka – 6.812 preduzeća, Požeška – 5.822, Virovitička – 5.698 (sa Osijekom plus 1.538) itd. Ukupno je bilo popisano na teritoriji Hrvatske i Slavonije preduzeća: 1900 – 43.470; 1910 – 53.727. Ako uporedimo preduzeća po veličini zaposlenog osoblja Sremska županija se nalazi ispred ostalih županija kako brojem najmanjih preduzeća – bez pomoćnog osoblja (sledeća po redosledu Zagrebačka županija ima 5.662 takvih preduzeća) tako i po broju najvećih – preko 20 pomoćnog osoblja (Sremska županija – 46; Požeška – 26, Zagrebačka bez Zagreba – 20, Virovitička bez Osijeka – 20, sa Osijekom 45 itd.).⁴⁰

U Sremu je bilo i velikih eksploracionih objekata i preduzeća koja su zapošljavala po nekoliko stotina radnika. Tako je u rudniku u Vrdniku bilo zaposleno 1896 godine – 471 radnik, 1900 – 307 radnika, 1905 – 369,⁴¹ 1910 – 688⁴². Fabrika cementa u Beočinu imala je 1900 godine 617 pomoćnog osoblja,⁴³ a 1910 čak 1833.⁴⁴ Sa preko 100 radnika bilo je 1900 još 11 preduzeća – 1 kamenolom 149 pomoćnog osoblja, 2 pilane sa svega 379 pomoćne snage, 6 šumskih preduzeća sa ukupno 1.101, 2 fabrike tanina – sa 461.⁴⁵ Pored ovih većih preduzeća 1910 postoji još i jedna predionica lana i konoplja sa 221 pom. osobljem.⁴⁶

Karakteristično je za prilike u Sremu u sklopu Austro-Ugarske Monarhije da radno osoblje ovih najvećih preduzeća u pretežnom broju ne pripada domaćem stanovništvu. Najveća preduzeća bila su u rukama stranog kapitala, njihovi vlasnici, preduzimači, šefovi tražili su i uzimali najradije radnu snagu iz mađarske i austrijske sredine, i to najviše iz pasivnih krajeva i najsirošnjih slojeva. Ovako sastavljena radna snaga mogla se lakše i više eksplorativati: daleko od doma, najčešće bez najnužnijih sredstava za život, ona je skoro u potpunosti zavisila od poslodavca. Dolazeći iz najnižeg društvenog reda tzv. lumpenproletarijata, ovi radnici nisu imali osećanje klasne solidarnosti i skoro nije bilo opasnosti da će se uključiti u ekonomsku i političku borbu radništva uopšte. Imajući u vidu da su zaposlenje mogli prvenstveno zahvaliti pripadnosti vladajućim nacijama – mađarskom i nemačkom narodu – oni su naročito bili naklonjeni šovinističkim ekscesima te su služili vlastodršcima i u borbi protiv drugih naroda.

Zato nije čudno što statistike kazuju da je u fabrici cementa 1900 godine od ukupno 589 radnika 490

³⁷ M i l o v a n Z o r i č ić, Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. CXXV, Zgb. 1896, str. 80.

³⁸ Stat. god. I, 501.

³⁹ Stat. god. II, 389.

⁴⁰ nav. delo I, 501; II, 389.

⁴¹ nav. delo I, 491.

⁴² nav. delo II, 380.

⁴³ nav. delo I, 506.

⁴⁴ nav. delo II, 396.

⁴⁵ nav. delo I, 506.

⁴⁶ nav. delo II, 396.

bilo zavičajno u Ugarskoj, 30 u Austriji i svega 64 u Hrvatskoj, da su po maternjem jeziku 236 bili Nemci, 67 Mađari, 135 raznih, dok Hrvata i Srba ima svega 151.⁴⁷ Godine 1910 od ukupno 1.707 radnika 1.184 po zavičajnosti su iz Ugarske, 103 iz Austrije, 99 iz nenotiranih krajeva, a svega 321 iz Hrvatske; po maternjem jeziku su: 587 Nemci, 473 Mađari, 143 neodređeni, a svega 504 Srb i Hrvati.⁴⁸

Nesklad između broja domaćeg i stranog radnog osoblja oseća se u priličnoj meri i u saobraćajnoj grani delatnosti koja je u Sremu takođe srazmerno više razgranata nego u proseku zemlje. S obzirom da je saobraćaj (železnički, a u mnogome i rečni) bio u državnim rukama pod ugarskom upravom, i tu prevaga stranog osoblja nad domaćim proistiće iz politike nosilaca vrhovne vlasti. Godine 1900 zabeleženo je u Sremskoj županiji u saobraćaju 1.031 aktivno privredno lice sa mađarskim i nemačkim maternjim jezikom, a 715 sa srpskim ili hrvatskim,⁴⁹ 1910 sa mađarskim maternjim jezikom – 952, hrvatskim ili srpskim – 873, nemačkim – 464.⁵⁰

Kako se vidi iz cifarskih statističkih podataka, i po glavnom zanimanju stanovništva i po pojedinim granama privredne delatnosti Srem je spadao u najrazvijenije delove zemlje. Promene u strukturi njegovog stanovništva pokazuju da se brže i više kretao putevima kapitalizma nego čitava zemlja posmatrana u proseku. Ali bez obzira na relativnu razvijenost, Sremu je ostalo glavno obeležje zaostalosti; preko 70% stanovništva živelo je od rada u poljoprivredi. Još pri komentarisanju podataka iz 1890 poznati hrvatski statistički istraživač Milovan Zoričić je uporednim ciframa iz drugih zemalja ukazao na suviše veliki postotak poljoprivrednika. U Francuskoj je tada živelo od poljoprivrede 48% stanovništva, u Danskoj i Nemačkoj 45%, u Švajcarskoj samo 42%. Ali daleko ispred Hrvatske bile su ne samo industrijski razvijene države, nego i zaostala agrarna Ugarska u kojoj je prema istovrsnoj statistici poljoprivredno stanovništvo iznosilo 1890 – 59,36% ili najviše oko 70% (ako se doda većina posebno računatih nadničara – svega ih je bilo 15/91%).⁵¹

Velikih gradova gotovo bez poljoprivrednog stanovništva (oko 2%) kakvi su bili u Austriji oni sa preko 100,000 stanovnika i Pešta u Ugarskoj, Hrvatska nije imala. Godine 1890 u Zagrebu od svega 40.268 stanovnika od prvobitne proizvodnje (Urproduktion) živelo je 7,81%. U sremskom municipalnom gradu, u Zemunu, od svega 13,136 stanovnika – 23,43% je poljoprivredno. U upravnim gradovima Sremske županije iste, 1890 godine, poljoprivredno stanovništvo je iznosilo u Rumi (trg) od svega 9.865 – 58,34%; u Mitrovici od 9.795 – 21,12%; u Petrovaradinu od 5.725 – 31,43%; u Karlovcima od 5.498 – 59,62%. Da su sremski gradovi bili sa naročito visokim postotkom poljoprivrednog stanovništva čak i za razmere visoko agrarne Hrvatske najbolje ilustruje fakat da su daleko nadmašili zemaljski prosek poljoprivrede u gradovima, koji je iznosio 1890 – 20,84%.⁵²

Stepen razvijenosti s jedne strane i zaostalosti s druge strane vidi se i po broju industrijskih i poljoprivrednih radnika. I jednih i drugih je u Sremu bilo srazmerno dva puta više nego u zemaljskom proseku. Po podacima statističara Zoričića, 1890 u broju poljoprivrednih radnika ispred Sremske županije bila je samo Virovitička, a u broju industrijskih radnika samo Modruš-Riečka.⁵³ Inače kao i u celoj zemlji, prosečan broj poljoprivrednih radnika u Sremu je preko tri puta bio veći od broja industrijskih radnika (na 1000 stanovnika aktivnih poljoprivrednih radnika – 101, industrijskih – 31).

⁴⁷ nav. delo I, 507.

⁴⁸ nav. deo, II, 397.

⁴⁹ nav. delo I, 138.

⁵⁰ nav. delo II, 108.

⁵¹ Milovan Zoričić, nav. delo, str. 85.

⁵² Zoričić, nav. delo, str. 95.

⁵³ nav. delo, str. 112. Ovde nisu uračunati gradovi, koje je statistika, kao i uvek, posebno vodila.

II POSEDOVNI ODNOSI U POLJOPRIVREDI

Poljoprivredni posedi raspoređeni po veličini najuočljivije ilustruju imovinske razlike u redovima seljaštva i stanovništva sa zemljom uopšte. Po njima odmah se može razaznati heterogeni, čak do klasne nejednakosti, sastav poljoprivrednika, i videti postojanje pojedinih slojeva seljaštva u odnosu između broja i kategorije posednika. Stoga ćemo i mi izučavanje i pokazivanje položaja seljaštva i njegovih sastavnih delova u Sremu početi sa podacima o raspodeli gazdinstava. Pritom moramo odmah reći da se kao svuda tako i ovde kod kategorisanja poseda i posednika ne mogu povući precizne granične linije. One zavise od više elemenata koji su u Sremu u mnogome čak različitije zastupljeni nego u drugim krajevima.

Po konfiguraciji i plodnosti tla, tehničkoj opremljenosti imanja, načinu obrađivanja zemlje, vrsti kulture, saobraćajnoj vezi, udaljenosti od gradskog tržišta, postoji niz većih ili manjih razlika u takvoj meri da se na njih jedva može i sumarno ukazati, a kamoli ih detaljno prikazati. U Sremu se nalaze žitorodni i vinogradski, pašnjački i šumski, ravnicaški i gorski predeli. U njemu ima krajeva čije nejednakosti potiču iz različite istorijske prošlosti: delovi bivše Vojne Granice i bivšeg Provincijala. Prvi su još uvek u stadiju prilagodavanja modernom kapitalističkom razvitku, drugi su s tim razvitkom vezani od ranije, samim prirodnim tokom zbivanja i zato se lakše kreću. Pored tih razlika sa specifičnim obeležjima i uzrocima snažno se izražavaju i one ostale, opšte svojstvene celoj zemlji, državi. Stoga u Sremu još više nego u ubičajenom proseku sretamo manja gazdinstva kako po vrednosti odgovaraju višestruko većim (napr. vinograde u odnosu na pašnjake, oranice korišćene po plodoredu prema onima sa tropoljnim sistemom, zemlje sa intenzivnom obradom nasuprot ekstenzivnoj).

Pri razvrstavanju zemljoposeda po veličini ugarska statistika ih je delila u četiri kategorije. Jednu su sačinjavali sićušni, patuljasti posedi do 5 jutara. Imanja od 5 do 100 jutara svrstana su u male posede. Kategorija srednjih poseda obuhvatala je dobra od 100 do 1.000 jutara. U najveće posede tzv. latifundije spadale su one od preko 10.000 jutara. Danas nas može čuditi ovakva klasifikacija, ali ona je odgovarala tadašnjim shvatanjima formiranim na postojećim odnosima u poljoprivredi. Usled feudalnih ostataka u ekonomici i politici širom Ugarske prostirala su se imanja knezova, grofova, barona i crkava u veličini od nekoliko hiljada, desetine pa i stotine hiljada jutara. Pored njih imanja od nekoliko stotina jutara, koja su više odgovarala kapitalističkom razvitku, odista nisu mogla izgledati više od srednjih veličina. A dobra od nekoliko desetina jutara, za današnje naše pojmove krupna, u tadašnjim razmerama bila su samo mala gazdinstva.

Radi upoznavanja suštinskih razlika među kategorijama poseda po veličini mi ćemo se služiti metodom klasifikacije po merilu korišćenja radne snage, vlastite i najamne. Po tom merilu, posed koji je nedovoljan za egzistenciju domaćinstva, te posednik, odnosno članovi njegovog domaćinstva moraju ići u najam, jeste sićušni, poluproleterski i on obuhvata napr. u interpretaciji nemačkih statističkih podataka i prilika – do 2 ha. Sitna, mala gazdinstva su ona čiji posednici ne uzimaju radnike u najam, i sami ne treba da idu u najam; obično od 2 do 5 ha. Gazdinstva koja ne mogu bez minimalne najamne radne snage, obično povremeno, u sezoni glavnih radova, smatraju se srednjim seljačkim odnosno sitnim kapitalističkim, prosečno 5 do 20 ha. U tim proporcijama krupna seljačka (Grossbauerei) ili srednja kapitalistička gazdinstva sa stalnom najamnom snagom, obuhvataju oko 20–100 ha, a krupna kapitalistička odn. plemićka preko 100 ha.¹ Unutar svake od tih grupa razlikuju se još manje ili veće podgrupe u rasponu od nekoliko desetina do nekoliko hiljada jutara već prema veličini kategorije.

Uzimajući u obzir verovatni prosek sremskih uslova i odnosa, mi bismo mogli po podacima zemaljske statistike Hrvatske posede do 5 jutara smatrati sićušnim, patuljastim (poluproleterskim), preko 5 do 10 j. sitnim, malim, preko 10 do 30 j. srednjim (sitno-kapitalističkim), preko 30 do 100 j. krupnim seljačkim (srednjo-kapitalističkim), preko 100 do 1.000 j. krupnim kapitalističkim, preko 1.000 j. latifundijama.

Jasno je da su veličine date u približnim razmerama i da su u stvarnosti često veće ili manje. Ali da one proseku u priličnoj meri odgovaraju nalazimo potvrdu i u konvencionalnim odnosima na selu među svima zemljoradnicima. Onaj koji ima oko tridesetak i više jutara tituliše se obično gazdom (gazda Jovan, gazda Petar), a onaj sa oko stotinu i više jutara gospodarem (gospodar Jovan, gospodar Petar).

Statistički podaci² za celu teritoriju Hrvatske, iako nisu klasificirani u istim razmerama, takođe uglavnom potvrđuju tačnost naše kategorizacije. Na gazdinstvima sa preko 20 do 50 jutara čiji broj iznosi 30.603 nalazi se 8.482 služinčadi, a na 2.830 gazdinstava sa preko 50 do 100 jutara 2.851. To znači da su krupna seljačka odnosno srednjo kapitalistička gazdinstva (preko 30 do 100 j.) imala prosečno po jednog slugu (onih 8.482 na imanjima preko 20 do 50 jutara sigurno se odnose na deo sa većim površinama u toj kategoriji). U kategoriji krupnih kapitalističkih gazdinstava i latifundija, prema statističkim podacima Hrvatske, imanja sa preko 100 do 200 jutara imala su prosečno oko 3 služinčadi, ona sa preko 200 do 500 j. oko 7, preko 500 do 1.000 j. 14, a latifundije sa preko 1.000 j. oko 38.

Prilikom razmatranja posedovnih odnosa nećemo moći, nažalost, egzaktno utvrditi tendencije razvitka uporedljivim podacima iz više godina jer popisa gazdinstava bilo je samo jednom, 1895. Stoga ćemo morati prema sumarnim podacima o broju i statusu lica u poljoprivrednoj grani proizvodnje, kako ih je zabeležila

¹ Karl Kautsky, *Agrarno pitanje*; Lenjin, *Agrarno pitanje i „kritičari Marks“*. Beograd 1954, str. 126.

² Statistički godišnjak kralj. H. i S. I, 326–7.

državna statistika za vreme popisa stanovništva i prema podacima o pojedinim krajevima i mestima, kako ih nalazimo kod nekih istraživača, izmeriti približno obim jačanja i slabljenja gazdinstava s obzirom na njihovu veličinu i proizvodnost. Pošto se o stanju i razvitku zemljишnih posedovnih odnosa u Sremu relativno kod Srba mnogo pisalo, mi ćemo uz opšti pregled i analizu podataka sa teritorijalne celine posebno izložiti podatke o njima.

1. Podela gazdinstava po veličini

Prema popisu poljoprivrednih gazdinstava „gospodarstva“ u 1895 (takvog popisa više nije bilo) odnos između njihova broja i prostranstva na celoj teritoriji Hrvatske i Slavonije iznosimo u I tabeli na strani 26.

pokazuje da su upravo drastične bile nesrazmere između broja i veličine najvećih i najmanjih gazdinstava. Krupna gazdinstva sa preko 100 jutara kojih nije bilo više od 0,28% svih gazdinstava zauzimala su preko četvrtinu ukupne površine – 27,70%. Među krupnim gazdinstvima naročito se ističu latifundije (1.000 i više jutara) koje iako po broju neznatne – svega 0,05% okupiraju skoro četvrtinu svih raspoloživih površina – 22,47%. Sićušni posedi do 5 j. iako po broju daleko prevazilaze sve ostale kategorije, čak i po ukupnoj površini jedva nešto znače (44,23% gazdinstava imaju 8,47% postojeće površine). To su ogromne nesrazmere, ali moramo reći da su one tipične za bivšu Austrougarsku Monarhiju. U užoj Ugarskoj one su čak bile veće nego u Hrvatskoj: 53,6% sićušnih gazdinstava (do 5 j.) imalo je svega 5,8% površine, a 0,2% latifundija (1.000 i više j.) 32,3% površine.³

U Sremu nesrazmere su bile slične. Oko 17% ukupne površine pripadale su latifundijama kojih je bilo samo 0,06%, a najsiromašnija domaćinstva sa sićušnim gazdinstvima koja su sačinjavala većinu od 41,90% morala su se zadovoljiti sa 4,58% raspoložive zemlje. Kako je bilo po pojedinim kategorijama u Sremskoj županiji pokazuje II tabela u sastavu⁴

Kada se govori o razlikama između najkrupnijih i najsitnijih gazdinstava treba ići još dalje u raščlanjavanju latifundija jer se tek tada uspava pravi nesrazmer. Od ukupno 209 latifundija na teritoriji Hrvatske i Slavonije, 100 njih su imale po 1.001–2.000 jutara, 79 po 2.001–10.000 j. 28 po 10.001–50.000 j. i 2 – 50.001 i više jutara. Prema tome 30 gazdinstava sa po preko 10.000 jutara imala su više zemlje nego ostalih 179 sa po preko 1.000 j. – 578.144 jutara prema 469.396. U Sremskoj županiji bilo je svega 32 latifundije od kojih 21 po 1.001–2.000 jutara, 9 po 2.001–20.000 jutara i 2 po 20.001 do 30.000 jutara. Ovde su 4 latifundije imale više površine nego ostalih 28 tj. imale su 81.829 jutara prema 59.303 jutara. Inače po broju latifundija Sremska županija je bila iza Virovitičke koja je imala 72 latifundije i Zagrebačke sa 44.⁵

Da bismo imali podrobniju sliku o broju i veličini gazdinstava u Sremu iznosimo i podatke po srezovima i gradovima.⁶

Kao što pokazuje tabela u svim srezovima i gradovima sićušna gazdinstva (do 5 j.) su relativno najbrojnija. Od ukupnog broja gazdinstava u srazmerama označenih administrativnih jedinica najmanje ih ima u Zemunskom kotaru – 28,02%, a najviše, ako izuzmemo gradove gde su visoki postoci manje karakteristični, u Iločkom kotaru 57,55%. Visoki broj najsitnijih gazdinstava naročito pada u oči kad im se doda i ona od 5 do 10 jutara koja po nedovoljnosti površine sigurno takođe spadaju u grupu najsiromašnijih domaćinstava. A da bi se videla prava nejednakost između manjih i većih gazdinstava moramo još dodati njihove površine bar u postocima pojedinih kategorija kako ih je izračunala ista statistika⁷:

Da bismo razaznali dalje razlike u veličini gazdinstava, potrebno je znati da se njihov broj ne poklapa sa brojem njihovih vlasnika ili uživalaca ili zakupnika. Pojedini posednici i uživaoci, i to prirodno krupniji, imali su ne baš toliko retko više gazdinstava. Prema „gospodarstvenom“ popisu 1895 bilo je, kao što smo već zabeležili, na teritoriji Hrvatske i Slavonije gazdinstava sa preko 1.000 jutara ukupno 209 (142 u vlasništvu, 10 na uživanje, 32 u zakupu, 25 mešovitim) a prema popisu stanovništva: 1900 godine bilo je u posedu većem od 1000 jutara 92 posednika, „privrednika“ po glavnom i uzgrednom zanimanju kod ratarstva i vinogradarstva⁸; 1910 iz iste kategorije 72.⁹ Od 200 do 1.000 jutara bilo je 1895 gazdinstava – 380; posednika 1900 godine 219, 1910 god. – 212. Od 100 do 200 jutara 1895 g. gazdinstava – 550¹⁰, 1900 g. posednika 381, 1910 – 410, a malih gazdinstava od 5 do 20 jutara 1895 – 192.656 posednika i zakupnika istih veličina 1910

³ Magyar Statisztikai Évkönyv, VII évfolyam, 1900, ctp. 68.

⁴ Stat. god. I, 338, 340.

⁵ nav. delo I, 346.

⁶ nav. delo I, 338.

⁷ nav. delo I, 340.

⁸ nav. delo I, 100–101.

⁹ nav. delo II, 72–73.

¹⁰ nav. delo I, 326.

godine – 194.764. Iako se podaci iz dva različita popisa – popisa gazdinstava i stanovništva – ne mogu upotrebiti radi izvođenja preciznih zaključaka, ipak oni u ovom slučaju dovoljno potvrđuju da je broj posednika bio znatno manji od broja gazdinstava kod velikih imanja, a da je kod malih, srednjih – (5–20 j.) uglavnom bio izjednačen.

U Sremskoj županiji (sa gradom Zemunom) je prema popisu stanovništva 1910 g. bilo posednika i zakupnika po glavnom i sporednom zanimanju kod ratarstva i vinogradarstva:¹¹

Najveći posednici u Sremu su bili: knez Odeskalki (Odescalchi) sa imanjem u Illok, Irigu, Čalmi i Vel. Radincima; grof Elc (Eltz) sa posedom u Vukovaru, Ilači, Boboti, Gabošu i Svinjarevcima; grof Pejačević sa imanjem u Indiji i Putincima.¹²

Ako pogledamo „imenike veleporeznika“ koji su po imovnom cenzu postali članovi županijske skupštine nalazimo ista imena veleposednika. Pritom je karakteristično da veleporeznici zauzimaju ne samo prva mesta među veleposednicima nego i daleko najviše. U toku decenija njihov broj u ukupnom odnosu ostaje skoro isti, menja se samo redosled i poneko ime, većinom usled smrti prethodnika i dolaska naslednika, u manje slučajeva usled kupo-prodajnih izmena. Vlasnici industrijskih preduzeća, trgovci i intelektualci imućnijeg sloja, advokati i lekari, sačinjavaju manji deo veleporeznika virilaca. A i u tom manjem delu priličan postotak se verovatno koristi poljoprivredom po nuzgrednom zanimanju kao zakupnik ili posednik nekog imanja. Tako, napr. na listi virilista za 1898 godinu 58,67% lica su zabeležena sa veleposedničkim porezom.¹³ To su vlastela i sveštena lica, većinom kaluđeri koji predstavljaju manastirska i druga crkvena imanja. Od 75 „veleporeznika“ virilista njih 44 spadaju u red veleposednika. Da među virilistima drugih zanimanja ima takođe velezakupnika i posednika možemo potvrditi time što na istom spisku nalazimo i imena sa građanskim profesijama koja smo ranije prema drugim izvorima, spomenuli kao velezakupnike. Na primer dr Jovana Ševića, javnog beležnika iz Rume (po redosledu trinaesti veleporeznik) i Đulu Lebla trgovca iz Šida (sedamdeset i peti veleporeznik).

Pregledajući spisak veleporeznika virilista iz više godina možemo konstatovati da se jedva menjao označen razmer iz devedesetih godina između veleposednika i lica zabeleženih sa drugim glavnim zanimanjem. Kao primer promena u redosledu veleposednika po poreskoj skali navešćemo da je za 1903 godinu bio prvi grof Elc Jakov, vlastelin iz Vukovara, sa direktnim porezom od 147.658 K 90 f., za njim dolaze: grof Pejačević, knez Odeskalki, patrijarh Branković, arhimandrit manastira Krušedola Janković, grof Kuen Dragutin i drugi. (Izv. županije 1902, 118); za 1907 godinu je najveći poreznik knez Odeskalki III Baltazar; 1908 i većinu sledećih godina do 1912 grof Ladislav Pejačević, a posle njegove smrti grof Petar Pejačević. Spisak „najjačih porezovnika“ članova županijske skupštine 1913 godine, koji štampamo u napomenama, jasno pokazuje da su veleposednici ostali sve do kraja Austro-Ugarske ekonomski najsnažniji i politički najuticajniji faktori u Sremu.¹⁴

¹¹ nav. delo II, 72 – 73, J o s e f K r s c h k a , *Statistik und Schematismus des Grossgurndbesitzes der Königreiche Croatiens-Slawoniens, Agram* 1902.

¹² Da bismo znali mesta sa najkupnijim posedima nabrojaćemo sva ona gde je po popisu od 1895 bilo gazdinstava sa preko 500 jutara površine. Najviše ih ima u Vukovarskom kotaru. U Boboti zakupnik Vaso Mučević obrađuje 807 j. čiji je vlasnik grof Elc Dragutin. U Bogdanovcima postoji vlasništvo Hidegheti Mihalja (Hideghéthya Mihalja) od 897 j. u Vukovaru 24.938 jutara ima u vlasništvu grofa Elca, trgovac Vilmoš Hiler ima u zakupu 1.763 j. čiji su vlasnici grofovi Kuen-Belasi i Elc Dragutin, a trgovac stokom Paunović Aleksandar drži u zakupu i delom u vlasništvu (drugi vlasnik: Osečka štedionica) 1895 j. U Gabošu zakupljena površina Mučevića Vase i dr. iznosi 1.902 j. (vlasnik Elc); braće Hirtla 756 j. (vlasnici: Elc, Morić, Kelečenj, Hirtl); Plajermana Ferenc 1.097 jutara (vlasnik Elc). U Markušici 705 jutara obrađuje Vojdička Alajos kao zakupnik, vlasnik; grofovi Kuen-Belasi. U Negoslavcima je vlasnik 811 j. Paunović Aleksandar. U Nuštru 5.768 j. imaju grofovi Kuen-Hedervary Dragutin (Khuen Hédervary) i Kuen Belasi Hinko (Khuen Belassy). U Svinjarevcima 700 j. zakupljuje Herman Ferenc. Posle Vukovarskog sreza najviše mesta sa preko 500 j. poseda ima Iriški kotar. U Irigu manastir Hopovo, kao vlasnik, eksploratiše 1.448 j. knez Odeskalki Livije 1.167 j.; Damjanović Stevan, kao zakupnik jednog dela imanja manastira Hopova 619 j. U Jasku istoimeni manastir ima 1.640 j. U Kamenici posed grofa Karačonji Kamila obuhvata 3.849 j. U Krušedolu vlasništvo istoimenog manastira iznosi 2.375 jutara. U Neradinu ima manastir Grgeteg 1.325 j. i arhimandrit Ilarion Ruvarac, kao uživalac manastirskog imanja 1386 j. U Vrdinu je imanje manastira Ravanice od 1.647 j. U red srezova sa više veleposedničkih mesta dolazi i Šidski kotar. U Adaševcima kao zakupci erarske zemlje Kraus Alba i dr. imaju 751 j. U Berkasovu manastir Privina Glava posedeju 1.153 j. U Ilači: 1.793 j. eksploratiše kao zakupnik Herman Ferenc (vlasnik Elc), a 956 j. zakupnik Kenigsderfer Frideš (vlasnik Elc). U Šidu ima 1.840 j. u zakupu Lebl Đula (vlasnici grč. kat. biskupija, Smičiklaš Tadija i Lebl). U Rumskom kotaru zabeležena su četiri mesta sa gazdinstvima preko 500 jutara. U Indiji naslednici grofa Petra Pejačevića imali su 15.596 j. U Vel. Radincima bilo je u zakupništvu Pfajfera Lipota (vlasnici knez Odeskalki i Pfajfer) 5.945 j. U Putincima grof Ladislav Pejačević imao je 1.935 j. U Rumi 1.106 j. eksploratisao je dr. Jovan Šević, javni beležnik, kao zakupnik i vlasnik (vlasnici Vaso Maksimović, erar, dr. Šević). U Mitrovackom kotaru bilo je isto četiri mesta sa gazdinstvima od preko 500 j. U Čalmi imao je Koloman Janković 1.427 j. i kao zakupnik (i vlasnik) dela imanja kneza Odeskalkija 22.361 j. U Ležimiru nalazio se posed manastira Šišatovca od 1.195 jutara. U Martincima 663 j. obradivao je zakupnik Lebl Đula (vlasnici: erar, zadruga Filipović i Albert Peter). U Divošu 747 jutara ima manastir Kuveždin. U Illokском kotaru ističe se Illok sa imanjem kneza Odeskalki Boldžiđara od 18.783 j. U Illok u je posed grofova Ota i Rudolfa Koteka od 5.130 j. kao i manastirsko imanje sa 638 jutara. U Beočinu postoji gazdinstvo grofa Karačonji Kamila od 735 jutara. U Zemunskom kotaru ima samo dva mesta sa preko 500 j. i to; u Boljevcima imanje manastira Feneka – 975 j.; u Ugrinovcima zakup i posed Špadijera Đorda – 604 j. (delom vlasništvo erara). U Mitrovici zakupnik Jerković Jovan ima 532 j. (A Magy. k. országainak gazdaczimtára, Bdp. 1897, 534, 616).

¹³ Izveštaj o poslovanju upravnog odbora i o stanju uprave Županije sremske za 1897 godinu, Vukovar 1898, 106.

¹⁴ Po veličini poreza redosled virilista 1913 godine bio je: 1. Pejačević grof Petar, vlastelin, Ruma plaća državnog direktognog poreza 118.700 k 93 f. 2. * Bogdanović Lukjan, arhiep. mitropolit patrijarh, Karlovci 36.893 k 32 f. 3. * Janković Anatolije, arhimandrit, Krušedol 24.616 k 60 f. 4. Kuen grof Hinko, vlastelin, Nuštar 21.416 k 18 f. 5. * Pantelić Danilo, arhimandrit, Grgetek 16.397 k 98 f. 6. Kotek grof Rudolf, vlastelin, Čerević 9.997 k 85 f. 7. * Fišer Šandor dr., advokat i kr. javni beležnik, Ruma 6.465 k 38 f. 8. Čerih Anton, tvorničar, Mitrovica 6.331 k 16 f. 9. * Živković Đurica dr. lekar, Irig 6.043 k 54 f. 10. * Grčić Dragutin dr. advokat i kr. javni beležnik, Šid 5.216 k 16 f. 11. * Čobanović Jerahij, iguman, Šišatovac 5.102 k 02 f. 12. * Bošnjaković Augustin dr., arhimandrit, Hopovo 5.066 k 46 f. 13. * Čalošević Nikanor, jeromonah, Privina Glava 5.040 k 70 f. 14. * Čupić Joakim dr., arhimandrit, Beočin 4.903 k 58 f. 15. * Marjanović Georgije dr., arhimandrit Kuveždin 3.799 k 40 f. 16. Herman Franjo, posednik, Ilača 3.697 k 50 f. 17. Hidegheti pl.

2. Vezani i zadružni posedi

Vezani posedi koji uglavnom nisu mogli biti otuđeni (ako jesu onda pod određenim zakonskim uslovima) bili su u Hrvatskoj – kao i uopšte u Austrougarskoj i drugim zemljama s dosta izrazitim ostacima feudalne agrarne privrede i feudalnog naslednog prava – relativno velikog prostranstva te su dosta uticali na stanje i razvitak odnosa u poljoprivredi. Oni su bili izuzeti iz prirodnog kapitalističkog kupo-prodajnog prometa, te su bez obzira na prednosti koje su pružali ili mogli pružati kao nedeljive i krupne privredne jedinice predstavljali kočnicu u uslovima kapitalizma. Mnogi su opravdano smatrali i dokazivali da su usporavali, pa čak i zaustavljeni, potreban prelaz od stočarstva na ratarstvo,¹⁵ od ekstenzivne na intenzivnu proizvodnju.¹⁶

Površine u posedu, crkava i manastira usled nezainteresovanosti su ostale manje kultivisane i eksplorativne nego što je bilo potrebno i mogućno. Fideikomisi i komposesorati iz istih razloga obično su takođe zaostajali. Oni su bili velikih razmera i zakonom zaštićeni od cepanja, pogodovali su stvaranju najvišeg oblika kapitalističke poljoprivrede, kakav je bio napr. zakupni sistem u Engleskoj. Ali umesto da doprinesu razvitu poljoprivrednu na najviši stepen koji se uopšte može postići u kapitalističkom načinu proizvodnje, oni su garantovanjem života neproduktivnih ljudi ovde u uslovima industrijske i trgovinske zaostalosti služili uglavnom samo neracionalnoj špekulantkoj eksploraciji.

Površina vezanih poseda (erarskih, gradskih, onštinskih, crkvenih, školskih, zakladnih, društvenih, „tečevne udruge“, železnice, komposesorati, fideikomisi, javna dobra) na teritoriji Hrvatske i Slavonije iznosila je 1895 godine – 2.992.500 jutara (oko 40% celokupne površine). Najviše je obuhvatala šume i pašnjake u erarskom i opštinskem posedu. U crkvenom posedu i fideikomisu bili su takođe znatni kompleksi – 188.064 j. Sremska županija se u sklopu Hrvatske prilično isticala veličinom vezanih poseda. Po broju jutara – 429.558 (bez Zemuna) bila je samo iza Ličko-Krbavske županije gde su, međutim, vezani posedi bili uglavom erarski i opštinski (fideikomisa i komposesorata u toj županiji nije ni bilo). U Sremu su se nalazila skoro sva pravoslavna manastirska dobra – od ukupno 24.496 jutara 21.233 j. Posle Virovitičke županije u Sremu ima najviše fideikomisa – 12.605 jutara tj. 36,41% od ukupne površine, koja je bila 34.616 j.¹⁷

Zemljische zajednice, uređene po Zakonu od 25 aprila 1894, igrale su dosta značajnu ulogu u životu seljaka koji su imali pravo na zajedničku odnosno deo zajedničke zemlje po pravnim uredbama iz doba pre stupanja na snagu građanskog zakonika, ili na temelju provedbe razrešenja urbarskih veza, ili po osnovnom

Imre, vel. župan i. s. i veleposednik, Vukovar 3.694 k 13 f. 18. * *Stakić Visarion*, jeromonah, Vrdnik 3.681 k 14 f. 19. *Petrović Nikola*, veleposednik, St. Pazova 3.593 k. 64 f. 20. *Mihels Imre*, veleposednik, Kukujevci 3.552 k 11 f. 21. * *Pribićević Valerijan*, protosinđel, Jazak 3.533 k 92 f. 22. * *Benešić Franjo* dr., advokat, Ilok 3.494 k 76 f. 23. * *Kelečenji* pl. *Zadar*, advokat i kr. javni beležnik, Vukovar 3.484 k 50 f. 24. * *Zubović Kornelije*, iguman, M. Remeta 3.231 k 74 f. 25. *Kenigsderfer Fridrik* posednik, Sotin 3.208 k 29 f. 26. *Janković* pl. *Ladislav*, vlastelin, Čalma 3 L79 k 97 f. 27. * *Simeonović-Čokić Stevan*, dr. advokat, Karlovci 3.084 k 06 f. 28. * *Popović Dositije*, iguman, Rakovac 3.080 k 82 f. 29. *Frank Izidor*, trgovac, Tovarnik 3.015 k 64 f. 30. * *Brzaković Danilo*, iguman, Fenek 2.991 k 32 f. 31. * *Karlovska Viktor*, inžinjer, Vukovar 2.977 k. 05 f. 32. *Horvai* pl. *Aladar*, vlastelin, Martinci 2.822 k 77 f. 33. * *Gavrilov Makarije*, protosinđel, Vel. Remeta 2.802 k 34. f. 34. *Bek Albert*, veletrgovac, Vinkovci 2.785 k 77 f. 35. * *Milekić* pl. *Duro*, kr. sudbeni pristav, Mitrovica 2.624 k 24 f. 36. * *Nikolić Vladimir*, dr., advokat, Zemun 2.530 k 08 f. 37. * *Šumanović Milutin*, u m. kot. šumar, Šid 2.529 k. 62 f. 38. * *Obšić Nestor*, jeromonah, Bešenevo 2.473 k 54 f. 39. *Veselinović Aleksandar*, veleposednik, Vinkovci 2.451 k 24 f. 40. *Krstonošić Sava*, trgovac, Mitrovica 2.376 k 48 f. 41. *Durić Aleksandar*, posednik, Ruma 2.276 k 31 f. 42. * *Seč Franjo*, kr. nadinžinjur u miru, Mitrovica 2.255 k 36 f. 43. * *Kozjak Milan*, apotekar, Šid 2.247 k 62 f. 44. *Stanić Žarko*, veleposednik, Vukovar 2.225 k 83 f. 45. * *Georgijević Pero*, dr., lekar, Županja 2.191 k 10 f. 46. * *Šumanović Jovan*, apotekar Šid 2.142 k 74 f. 47. * *Kraškić Ljudevit* dr. advokat, Vukovar 2.072 k 16 f. 48. *Hen Rudolf*, veleposednik, Vinkovci 2.052 k 94 f. 49. * *Stanković Petar* dr. advokat, Karlovci 2.038 k 08 f. 50. *Lerner Josip*, gostioničar, Vinkovci 2.012 k 61 f. 51. *Pfefferman Izidor*, trgovac, Vukovar 1.992 k 82 f. 52. *Dibiš Anton*, posednik, Indija 1.964 k 55 f. 53. * *Marković Petar* dr., načelnik, Zemun 1.901 k 18 f. 54. *Lebl Julius*, ekonom, Šid 1.866 k 63 f. 55. *Durić-Biorac Panta*, posednik, Ruma 1.845 k 94 f. 56. *Dibiš Josip*, posednik, Indija 1.832 k. 71 f. 57. *Rukavina Amon*, zakupnik, Čalma 1.809 k – 58. *Rizl Rudolf*, veleposednik, Vinkovci 1.785 k. 12 f. 59. *Janković Nikola*, veleposednik, Vinkovci 1.734 k 85 f. 60. *Epert Franjo*, zakupnik, Nuštar 1.698 k 43 f. 61. *Pajšl Franjo*, mašinista, Ruma 1.681 k 05 f. 62. * *Jančo* pl. *Ladislav*, kr. javni beležnik, Ruma 1.610 k 48. f. 63. * *Fišer Mavro*, dr., lekar Ruma, 1.649 k 74 f. 64. *Borota Nikola*, tvorničar, Mitrovica 1.629 k 83 f. 65. *Ober Josip*, veleposednik, Ruma 1.610 k 99 f. 66. *Vasilić Toša*, trgovac i načelnik, Mitrovica 1.531 k 87 f. 67. *Oberson Bernhard*, trgovac, Vukovar 1.531 k 53 f. 68. *Vučenović Paja*, trgovac, Vukovar 1.496 k 79 f. 69. *Štajner Samuel*, trgovac, Šid 1.484 k 24 f. 70. * *Rup Viktor*, dr., advokat, Stara Pazova 1.471 k 50 f. 71. * *Žitvaj* pl. *Eugen* dr., advokat i kr. javni beležnik, Mitrovica 1.460 k 84 f. 72. * *Plemić Levin* dr., advokat, Vinkovci 1.449 k 84 f. 73. *Bir Eduard*, trgovac, Vukovar 1.426 k 36 f. 74. *Popović Nikola*, posednik, Mitrovica 1.423 k 45 f. * Porez dvostruko uračunat na osnovu §9 zakona od 5. februara 1886. „ob ustroju županija i uredjenju uprave u županija i kotari“.

¹⁵Napr. Vito Mir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zgb. 1929, I, 48.

¹⁶Vidi Karl Kautsky, *Agrarno pitanje*, Kultura 1953, od str. 195.

¹⁷Stat. god. I, 347. Državna statistika nije zabeležila sve fideikomise, tako da su oni obuhvatili sigurno veća prostranstva nego što je ovde označeno. Veleposednici feudalnog porekla naročito sedamdesetih godina prošlog veka, zaplašeni krizom u poljoprivredi, osigurali su svoja imanja statutima fideikomisa. (Simon Piter, A századforduló földmunkás és szégyenparasztszolgalmai 1891–1907, Bdp. 1953, 16). Tako je car Franjo Josip odobrio, 17 decembra 1870, fideikomisni statut vukovarskog vlastelinstva grofa Elca, koje je tada imalo 27.861 j. 2 hv (1 jutro – 1.600 hv.) Vlastelinstvo je imalo zemlje u sledećim mestima: Grabovo 2.527 j. 300 hv., Laze 709 j. 1.359, Ludvinci 846 j. 655, Lipovača 1.188 j. 235, Palača 5.287 j. 1.148, Klisa 814 j. 34, Đeletovcu 741 j. 309, Ivanci i Rubetinci 1.638 j. 241. Ova su imanja tada predstavljala svaka za sebe posebnu poresku opština. Ostala imanja bila su u sastavu postojećih poreskih opština: Antin 615 j. 507, Banovci 253 j. 892, Berak 243 j. 1.275, Bršadin 502 j. 25, Bogdanovci 9 j. 440, Bobota 1.282 j. 1.553, Čakovci 495 j. 1.496, Jankovci 1.109 j. 624, Ilača 113 j. 418, Korod 1 j. 1.390, Mikluševci 364 j. 837, Mohovo 600 j. 396, Novak 200 j. 290, Negoslavci 535 j. 1.053, Opatovac 560 j. 1.149, Petrovci 1.370 j. 1.072, Pačetin 118 j. 1.434, Sotin 67 j. 1.134, Šarengrad 1.846 j. 671, Svinjarevc 167 j. 390, Trpinja 22 j. 1.100, Tordipci 478 j. 198, Tovarnik 352 j. 648, Vera 159 j. 840, Tompojevci 1.103 j. 172, Lovas 65 j. 1.320, St. Vukovar 1.396 j. 1.117, Novi Vukovar 70 j. 480. – (Arhiva u Osijeku. Akta vlastelinstva grofa Elca.)

krajiškom zakonu (§ 17).¹⁸ Iako se pravo na deonicu moglo prodajom preneti na drugog, ona je u mnogim slučajevima materijalne krize osiguravala domaćinstvo od potpune propasti jer „ovlašteništvo samo za sebe“ nije moglo biti predmetom egzekucije i nije se moglo „niti privolom ovlaštenikovom gruntovno opterećivati“. ¹⁹ Seljaci su preko zajednice sami upravljali za skupno uživanje određenim kompleksom zemljišta. Prema izvidima od 1888 do 1903 bilo je u Sremskoj županiji 220²⁰ zemljišnih zajednica koje je trebalo uređiti po zakonu od 1894. Iako je to predstavljalo relativno mali broj s obzirom da ih je na celoj teritoriji Hrvatske bilo utvrđeno 2.835 (samo je u Lici-Krbavi utvrđeno manje od Srema) od godine 1898 do 1910 uređeno ih je svega 88 sa ukupnom površinom od 58.050 jutara (33.867 j. pašnjaka, 7396 j. oranice, 4.811 j. šuma, 2.124 j. livada, 8.691 j. neplodno i ostalo razno). U isto vreme uređeno je u Hrvatskoj i Slavoniji svega 1982 zajednice, od kojih u županijskim razmerama po površini i broju manje od Srema samo u Varaždinskoj županiji.²¹

Zemljišna zajednica u periodu o kome govorimo spadala je u kategoriju primitivne kolektivne svojine sa lošim gazdovanjem. U njoj je zapravo kolektivna svojina predstavljala samo ostatke prvobitne zajednice, koji su u ranijoj društvenoj formaciji bili prilagođeni dopunskim potrebama feudalnog društva, a u postojećem buržoaskom društvu imperativima zaostale kapitalističke ekonomike. Ona je pored vladajuće privatne svojine zadržana samo iz nužde i to uz gubitak bitnih svojstava. Njome više nisu podjednako osiguravane potrebe svakog člana zajednice, već samo zagarantovana izvesna stečena prava. Ona više nije mogla da spreči prođor kapitalističkih elemenata.

„Ovlašteničko pravo“ u zemljišnim zajednicama zakonom od 1894 postalo je uglavnom imovinsko pravo. Svaki „ovlaštenik“ u okviru propisa zakona i pravila pojedinih zajednica mogao je njime slobodno raspolažati. U zajednici moglo je biti i bilo je sve više članova sa većim brojem kupljenih „ovlašteničkih“ prava.

Zemljišna zajednica je od postanka nosila teret feudalnih ostataka, a tokom vremena opterećivana je sve više tegobama kapitalizma. U bivšim provincijalnim krajevima, gde su postojala feudalna dobra, bile su formirane urbarske zemljišne zajednice, po patentu od 17. maja 1857, putem segregacije da bi bivšim kmetovima, sada slobodnim seljacima, i dalje osigurale zajemčeno uživanje pašnjaka i šuma. U bivšoj Vojnoj Granici bile su obrazovane krajiške zemljišne zajednice koje su obuhvatale pašnjake mesnih, poreskih opština, date na zajedničko uživanje graničarima kada su zakonom od 1850 godine postali vlasnici zemlje, koju su dотле uživali kao vojno leno. Krajiške zemljišne zajednice nisu imale šume kao urbarske (šume su u Granici, posle razvojačenja 1871, postale jednim delom državna svojina, a drugim predate bivšim graničarima u ime otkupa dotadašnjih prava uživanja preko tzv. imovnih opština koje su obuhvatale područje jedne bivše pukovnije).

Do zakona od 1894 bilo je sporno da li je „ovlašteničko“ pravo u zemljišnoj zajednici lično pravo ili je vezano sa selišnim posedom. Zakon od 1894 rešava spor u prilog pristalica potonjeg. „Ovlašteničko“ pravo ide sa selištem, odnosno uz pristanak članova jedne zemljišne zajednice ono je moglo biti spojeno i sa kućom i kućistem bez ostalog poseda. U krajiškim zemljišnim zajednicama vezano je samo sa nastanjennom kućom na teritoriji dolične katastarske opštine, pošto ovde u bivšoj Granici sve se temeljilo na kući, po kojoj su uzimani vojnici. Vezivanjem „ovlašteničkog“ prava sa bivšim posedom došla su do izraza buržoaska kapitalistička shvatanja na štetu podjednakog prava članova kolektiva. Razlike ustanovljene već kod segregacije, na osnovu raznih veličina selišta (1, 3/4, 1/2, 1/4, 1/8), povećavane tokom vremena deobama, nasledstvom, kupovinom, prodajom, u pravima pojedinaca novim zakonom su osveštane. Sa fiksним, jednim za uvek datim „ovlašteničkim“ pravom, sve veći broj članova „ovlaštenika“ moralno je ostati sa sve manje prava.

Kod krajiških zemljišnih zajednica lično „ovlašteničko“ pravo je više poštovano s obzirom da je vezano sa kućom, a u kućnim zadrugama sa brojem porodica. Ovde su svi „ovlaštenici“ dobili jednakе delove pri uređenju zemljišne zajednice bez obzira na razlike u veličini poseda. Samo što se i ovde jednom utvrđeni broj „ovlašteničkih“ prava nije mogao menjati, tako da je u ovim zajednicama postao presudan dan kada su uređivane po novom zakonu. Do tog dana načelno svi su „ovlaštenici“ bili ravnopravni, od tog vremena i među njima počele su i rasle razlike.

Zemljišne zajednice sačuvane su od raspadanja odnosno od potpune prevage kapitalističkih elemenata odredbama o pravu većine članova da otežavaju ulazak novih članova (u statutima predviđane su manje ili veće pristupne takse), o pravu preče kupnje ovlaštenika pri prodaji „ovlašteničkih“ prava, o zabrani gruntovnog opterećenja „ovlašteništva“, o potrebi dvotrećinske većine za deobu zajednice, o pravima zajednice da pravilnikom odredi nedeljivost nekretnine za jedno vreme i dr.

Kod obrazlaganja zakonske osnove, prilikom njenog usvajanja, kao i za vreme sprovođenja u život kodifikovanog zakona nerešljivi, protivurečni problemi kapitalizma sa nasleđenim feudalnim opterećenjem vidljivi su, kao što ćemo zapaziti, u obliku pravnih distinkcija. Elementima privatnog ili javnog prava braniće se raznorodni klasni elementi države i društva. Odgovorima na pitanja o privatnopravnom ili javnopravnom karakteru zemljišnih zajednica osiguraće se u manjoj ili većoj meri privilegije korisnika kapitalističkog

¹⁸ *Zakon od 25 travnja 1894 o uređenju zemljišnih zajednica.* (Proglašen u Sborniku kom. X. br. 36, god. 1894), Zgb. 1894, str. 3 – § 1.

¹⁹ Nav. delo, str. 10 – § 23.

²⁰ Stat. god. I, 366.

²¹ Stat. god. II, 289.

poretka. Prevagu privatnopravnih elemenata traže buržoaski kapitalistički elementi. Po njima članovi zemljšne zajednice jesu suvlasnici s pravom slobodnog raspolaganja sa suvlasništvom. Oni hoće po načelima privatnog prava da pretvore i ovde zemlju u robu, što u praksi dovodi do potiskivanja siromašnjih članova zajednice od strane imućnjih. Međutim, opasnosti dalje proletarizacije predstavlja su dovoljno razloga za vladajuće krugove, koji u većini već po feudalnom poreklu svojih privilegija nisu toliko marili za zakone kapitalizma, da se što više održe stare zajednice. Oni će zato najviše isticati javnopravne elemente. Po njima, izglasani zakon daje zemljšnoj zajednici obeležje pravnog lica. Ali s druge strane ni zahtevi vladajućeg kapitalizma nisu mogli biti ignorisani. Stoga je zakonodavac istovremeno dao toliko prava „ovlaštenicima“ da su privatnopravni i javnopravni elementi izmešani do te mere da se samo subjektivno, prema potrebi i nahodenju onoga koji je zakon tumačio i primenjivao moglo odrediti njegov primarni karakter.²²

U praksi nejednakost „ovlaštenika“ imala je za posledicu, kao što ćemo videti, s jedne strane nedovoljnu zainteresovanost za racionalno gazdovanje u zemljšnoj zajednici, a s druge strane mnogobrojnost sukoba između bogatijih i siromašnjih članova. Bogatiji sa više „ovlašteničkih“ prava tražiće deobu da bi u potpunosti raspolažali sa svojim delom jer u zajednici statuti su obično osiguravali mnoga uživanja prema potrebi, a ne prema veličini „ovlašteničkih“ prava (napr. naša se koristila prema potrebi). U tom slučaju, siromašniji će im se suprotstaviti, pošto bi posle deobe njihova stoka ostala bez dovoljno paše. Međutim, kada siromašniji članovi zajednice ne mogu u dovoljnoj meri koristiti svoja prava, na primer prava na ispašu, jer nemaju, odnosno imaju i suviše malo stoke, onda će oni biti ti koji će tražiti deobu.²³ Njima će se tada suprotstavljati bogatiji. I tako sukobi i razmirice u zemljšnoj zajednici ne silaze s dnevnog reda.

Zadružna seljačka gazdinstva, patrijarhalnog tipa, iako u vreme o kome govorimo nisu više bila od ranijeg značaja, postojala su još uvek u tolikom broju da su i dalje ne samo osetno uticala na raspodelu poseda, već i na celokupnu socijalnu, društvenu strukturu priličnog dela stanovništva. Mnogi savremenici, a posle njih i istraživači prošlosti, nisu čak prestali da im pridaju izuzetnu važnost. Jedni su ukazivali na njih kao na čuvare nacionalnih tradicija. Drugi su ih smatrali bedemom zaštite od prodora kapitalističkih nedača. Treći su videli u njima jezgro budućeg pravednijeg društva gde će se podjednako ceniti svi članovi zajednice, a svaki biti nagrađen prema radu, sposobnosti i zasluzi.

Nasuprot glasovima i mišljenjima branilaca i poštovalaca seljačkih kućnih zadruga sve se više širila argumentacija onih koji su dokazivali da patrijarhalne kućne zadruge predstavljaju samo preživele pojmove prošlosti, i da u stvarnosti kapitalističkog razvitka one više nisu i ne mogu biti osnove ekonomskog i socijalnog života. Vreme je dokazalo da se one ne mogu sačuvati od propasti, koja je prirodna posledica novih odnosa, i da svaka mera za veštačko produženje njihova veka ne samo da je uzaludna već predstavlja kočnicu za brži razvitak novih snaga.

U međusobnim odnosima članova kućnih zadruga više nije vladao duh poštovanja, jednakosti i harmonije, već netrpeljivosti, sukoba, nepremostivih razmimoilaženja.²⁴ Pokazalo se i u našim prilikama da je slobodna svojina „najnormalniji oblik zemljšne svojine za sitno gazdinstvo²⁵ za seljaka koji privređuje u kapitalističkom načinu proizvodnje gde je posedovanje zemlje uslov za puno posedovanje ploda vlastitog rada. I zato je i on kao član kućne zadruge sve više tražio i ostvarivao deljenje zadružnog poseda. Ali samim deljenjem zadruge potrebe seljaka za zemljom nisu mogle biti zadovoljene. Usled prirodne ograničenosti zemlje sve brojniji novi naraštaji morali su ostati bez nje. Usled sporog razvitka industrije njihova se egzistencija nije mogla osigurati u dovoljnoj meri ni novim granama proizvodnje.

S obzirom da se deljenjem zadruge problemi seljaka nisu rešavali, a problemi države samo se još više komplikovali, mi ćemo videti kako vlast raznim zakonskim propisima pokušava (1889 godine) da spreči ili bar uspori raspadanje zadruge. Međutim, pravne mere su se pokazale uzaludnim, njima se posledice prirodne, ekonomске nužnosti nisu mogle otkloniti. Zadruge su se i dalje delile, a usled zakonskih ograničenja povećavao se samo broj tzv. tajno razdeljenih zadruga kojih je i ranije bilo²⁶ (na taj način su izbegavane zvanične formalnosti, a i prilično visoke takse). Ove su deobe, ponovnom izmenom zakona (1902), na kraju

²² I v o K r b e k , *Nacionalizacija zemljšnih zajednica i krajiških imovnih općina*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 270, Zagreb 1949. Akademik Ivo Krbek raspravljavajući o ovom dvojstvu napominje da je on sam 1921 godine, „pišući iz prakse knjigu o zemljšnim zajednicama označivao ih kao privatnopravne korporacije s mnogo primjesa javnog prava koje se u mnogom približuju gospodarskim općinama“, dok ih je kasnije „u sistemu upravnog prava uvrštavao u poglavlje samoupravnih tijela, kao vrstu specijalne općine“, ističući „jake privatno-pravne elemente koji je jako deformiraju“. Zato sada ističe: „U zemljšnoj zajednici postoje uporedno oba elementa, to jest pored jedinstva zemljšne zajednice kao pravnog lica i samostalna pojedinačna prava njenih ovlaštenika. Ispravno možemo pravno obuhvatiti zemljšnu zajednicu samo ako isto dobno uvažimo i povežemo ta dva elementa“ (Ivo Krbek, nav. delo, str. 49).

²³ Na glavnoj skupštini Zemljšne zajednice u Beški, naprimjer, 20 marta 1912, većina je prihvatala predlog da se imanje zajednice podeli među „ovlaštenicima“ jer nemajući stoku nije imala nikakve koristi od zajedničkog pašnjaka. (A V, Pr. br. 21001/1912).

²⁴ Jedan od čestih povoda sukobu i rascetu bio je „pravno-imovinski dualizam“ zasnovan na razlikama između zadružne i privatne svojine. Ta razlika se osećala najviše tamo gde su pojedini članovi zadruge pored zajedničke zemlje imali i svoju, u individualnom vlasništvu. Najčešće je to bio slučaj kada se jedan član zadruge oženi sa čerkom inokosnog seljaka, koja je po naslednom pravu Gradanskog zakona od 1854 imala njoj pripadajući ravnopravni podeljeni deo imanja od oca u privatnoj svojini. Prirodno je da se pod istim krovom nisu mogli trpeti uživoaci dve vrste imovine, dve vrste svojine: jedne koja se obrađuje u zajednici i koja je zajedničko vlasništvo svih članova porodice, i druge koja pripada samo jednome od njih. (D-r M i l a n I v s i Ć, *Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX stoljeća*. Obzor. Spomen knjiga 1860–1935, str. 200).

²⁵ Karl Marks, *Kapital*, Kultura 1948, III, 698.

²⁶ V i t o m i r K o r a Ć u *Povijesti radničkog pokreta u H. i S.*, knj. I, str. 74 piše o tajno razdeljenim zadrugama kao da su nastale usled novog zakona od 1889, a to nije tačno jer ih je i ranije bilo.

ipak morale biti potvrđene.

Državna statistika je već 1880 skupljala podatke o tome da li poljoprivredno stanovništvo živi u kućnim zadrugama ili izvan njih, tako da od tog vremena i mi možemo pratiti brojno kretanje seljačkih kućnih zadruge. Međutim, moramo istaći da statističke cifre samo delimično izlažu faktičko stanje kod zadruge. I to iz više uzroka. Pojmovi o kolektivnoj, zadružnoj svojini kod mnogih bili su još toliko snažni da su se i kao inokosni seljaci dali voditi u zvaničnim spisima kao članovi kolektivne, kućne organizacije. Prilikom uvođenja gruntovnice i poreznog katastra nije se postupalo podjednako: ponegde su i članove postojeće zadruge upisali kao suvlasnike zemlje, a ponegde su opet već davno samostalne domaćine vodili kao članove zadruge.

Vlasti su različito gledale na zadruge u krajevima bivše Granice i u Provincijalu. U nekadašnjem krajiskom području uslovi su bili povoljniji za održanje, pa čak stvaranje novih zadruge, tamo su zadruge tek tada zakonski prestajale kad ne bi više preostalo muškog zadrugara.²⁷ Naprotiv, građanska zemaljska uprava je već od 50-tih godina pa sve do 1889 bila za to da se proces rasparčavanja kućnih zadruge što brže i što pre okonča. U tom su se periodu, naročito u Sremu (i u Primorju), prilikom osnivanja novih gruntovnica zadruge i bez ispitivanja upisale kao suvlasništva, te su formalno pravno nestale, iako su faktično i dalje postojale.²⁸ Tako se napr. može objasniti da je po popisu iz 1890 svo stanovništvo u Iločkom, Iriškom i Vukovarskom kotaru živilo izvan zadruge i da u tim kotarima tada nije zabeležena ni jedna postojeća i nijedna tajno razdeljena zadruga.²⁹

No bez obzira na spomenute i, ovde, nespomenute nedostatke i praznine u podacima o kućnim zadrugama, poznati statistički stručnjak Milovan Zoričić smatrao je da dati brojevi nisu toliko pogrešni da se ne bi dalo na osnovu njih dosta jasno razabrati razmera članova zadruge u odnosu na celokupno stanovništvo. Interesantno je, iako logično, da je Zoričić, koji je bio za održavanje kućnih zadruge i verovao u njihovu životnu snagu, ocenio broj osoba u zadrugama iz prvih popisa „nešto previsokim“,³⁰ a Vitomir Korać, koji je smatrao da je naročito seljačka patrijarhalna zadruga sprečavala modernizaciju i, po njemu, za progres neophodnu proletarizaciju seljaka, bio je mišljenja da su procentualno podaci o zadrugama preniski i da ih je sigurno bilo još više.³¹ Nasuprot tim dijametralno opozicionim mišljenjima, mi možemo samo reći da se stepen tačnosti postojećih statističkih podataka ne može utvrditi, ali da i pored nepotpune verodostojnosti oni služe, i mogu služiti za određivanje linije razvitka seljačkih kućnih zadruge u razmerama zemlje, kao i u razmerama Srema, koji nas ovde specijalno interesuje.

Prema popisu „gospodarstava“ 1895 godine, broj i površinu gazdinstava pravno postojećih seljačkih zadruga (bez tajno razdeljenih) po njihovom opsegu u Sremskoj županiji, u odnosu na celu teritoriju Hrvatske i Slavonije iznosimo u priloženoj tabeli 16, na str. 39³²

Značajno je da se uprkos spomenutim nepotpunostima podataka, po kojima napr. u Iločkom i Iriškom kotaru³³ uopšte nije bilo zadruga, tako da u ovoj tabeli nisu ni ubeleženi, Srem u županijskim razmerama po površini zadružnih gazdinstava nalazi na prvom, a po njihovom broju na drugom mestu na teritoriji Hrvatske i Slavonije; po broju gazdinstava ispred Sremske županije, a po površini iza nje, nalazi se Zagrebačka županija sa brojem 16.612 i jutara 231.859.³⁴ U odnosu na sva gazdinstva u Sremskoj županiji zadružna su iznosila 24,71%, tj. od ukupno 58.231 – 14.391³⁵ a u celoj zemlji 16,60% tj. od ukupno 407.403 – 67.621.³⁶ Gornji pregled inače jasno pokazuje teško stanje kućnih zadruge pri kraju prošlog veka kako u Sremu, tako i u celoj zemlji. Zapravo po prostranstvu samo bi se jedan neznatan broj zadruga mogao uvrstiti u istinska kolektivna gazdinstva kakva su bila ona u ranijim periodima. Preko 100 jutara ima svega 0,28% zadružnih gazdinstava u Sremu, a preko 50 jutara 3,72%. Većina ostalih gazdinstava ne bi mogla, ili jedva bi mogla zadovoljiti potrebe inokosnih domaćinstava, a kamoli zadružnih od brojnih porodica istoga roda.

Kućne zadruge su sigurno još igrale značajnu ulogu u životu velikog dela naroda, ali jedino zbog njihova broja a ne i ekonomске snage.³⁷

Podaci iz popisa stanovništva potvrđuju da su kućne zadruge mahom pripadale sitnim gazdinstvima. Godine 1900 depr. broj privredno aktivnih zadrugara, njihove porodice i kućne služinčadi u pravno postojećim seljačkim zadrugama po obimu zadružnog poseda bio je:³⁸

²⁷ M. Zoričić, *Žiteljstvo kralj. H. i Sl. po zvanju i zanimanju*, Rad. Jug. ak. zn. i umj., Knj. CXXV, str. 134.

²⁸ nav. delo, str. 128.

²⁹ nav. delo, str. 130.

³⁰ nav. delo, str. 127.

³¹ V. Korać, nav. delo I, 74.

³² Stat. god. I, 344.

³³ I u Iločkom i Iriškom kotaru je bilo zadruga, ali prilikom sastavljanja gruntovnice, u Irigu 1856. godine, službenici, koji su mahom bili Nemci i drugi stranci, nisu vodili računa o tim zadružnim institucijama i nisu ih unosili u gruntovne knjige (Dragutin Tončić, nav. delo, 246).

³⁴ Stat. god. I, 343.

³⁵ nav. delo I, 328.

³⁶ nav. delo I, na str. 326 zabeleženo je svega 67632 zadružna gazdinstva tj. za 11 više nego na str. 344; ako uzmemo taj broj (danas je nemoguće utvrditi koji je tačan) onda je postotak zadružnih gazdinstava – 16,601%.

³⁷ nav. delo I, str. 329.

³⁸ nav. delo I, str. 103.

Po popisu iz 1890 u celoj zemlji od svih zadruga samo 0,35% imalo je preko 30 zadrugara, 1,59% od 21–30, 13,09% od 11–20, a 84,97% do 10 zadrugara. Prosečno na jednu zadrugu nije otpadalo ni 7 lica, ni 2 porodice.³⁹ U Sremu su zadruge bile još manje od ovog proseka. Branioci i poštovaoci zadruga morali su biti zaprepašćeni ovim ciframa, jer one znače da su kućne zadruge bile dospele do krajnjih granica propadanja, da ih je još i jedva bilo sa obeležjima prave zadruge (sa preko 20 članova svega 1.200 zadruga). Zakon od 1889 ostao je još jedna od poslednjih nada za spasavanje zadruga, ali se ubrzo pokazala i njegova neefikasnost.

Članovi zadruge kao aktivni proizvođači u poljoprivredi sve su više zaostajali i kad su morali i mogli oni su kidali stare zadružne veze. Po popisu iz 1900 broj muških aktivnih zadrugara iznosio je u Sremu 29.695⁴⁰ tj. 32,18% od svih aktivnih muških poljoprivrednika na tom području (ukupno ih je bilo u ratarstvu i vinogradarstvu 92.282)⁴¹ a po popisu iz 1910 – 26.222⁴² tj. 29,44% od ukupno 89.052.⁴³ Na celoj teritoriji Hrvatske i Slavonije taj postotak je iznosio 1900 – 26,60%,⁴⁴ a 1910 – 26,44%.⁴⁵ Iz tih uporednih podataka se vidi da su zadružne veze više raskidane u Sremu nego u zemaljskom proseku, što je i razumljivo s obzirom na viši stupanj kapitalističkog razvijanja.

Teško stanje kućnih zadruga i proces njihova raspadanja sasvim jasno ilustruju i podaci, iako oskudni, o deobama tajno razdeljenih zadruga, koje su na osnovu Zakona od 9 maja 1889 utvrđili vladini izaslanici od 1890 do 1902, i od 1902 do 1910 tzv. zadružni poverenici na osnovu Zakona od 30 aprila 1902 u Sremskoj županiji:⁴⁶

Iako su posebno dati podaci samo za nekoliko godina, tako da se zbog nejednakih, za kratke razmake prirodnih, izmena ne može sagledati oštrina nagiba razvojne linije, u gornjem pregledu pada u oči nagli porast deoba u godinama 1905 i 1906 i veliki broj novih zadruga usled deobe uopšte. Za dvadeset godina deobama je nastalo 1.411 više novih zadruga nego inokosnih vlasništva. Kao što pokazuju brojevi o površini čestica, delila su se većinom sitna zadružna gazdinstva prosečno od oko 10 jutara i prirodno je da su takve deobe vodile više ka daljem usitnjavanju poseda, a manje ka osamostaljenju zadrugara. Kao i svuda u uslovima zaostalosti tako i ovde proces raspadanja starog je tekao brže nego proces rađanja novog.

Da bi taj proces ipak nekako usporili vladajući krugovi nekoliko godina pred sam rat pomicali su opet na donošenje novog zakona koji bi sasvim otežao, ako ne i onemogućio sa pravnog stanovišta, dalje cepanje i raspadanje zadruga. U nadležnim vladinim ustanovama preovladalo je tada mišljenje da se kućne zadruge mogu i moraju očuvati pa i dalje razvijati. Za nezadovoljavajuće stanje u zadrugama one su krivile stare liberalne zakone. Po njima trebalo je samo poštovati seljačko običajno pravo i priznati zadrugama u potpunosti svojstva pravnog lica, pa bi se one održale. Kada su sproveli anketu među seljacima i dobili njihove odgovore po kojima se pretežna većina seljaka izjasnila ne samo za održanje zadruga, već i za usvajanje načela zadružnog prava kod inokosnih seljačkih dobara, onda su smatrali da je pravilnost njihovih pretpostavki dokazana i da će novi zakon koji će oni izraditi i predložiti saboru biti spasonosan. Ali oni nisu bili u pravu. Da su imali prilike realizovati svoje nacrte i predloge, životna praksa bi ih demantovala. I ovako su mogli, da su sačuvali objektivnost pri analizi prikupljenih podataka, uvideti da su na pogrešnom putu, da se zadruge ne mogu regenerisati pravnim lekovima, da su osuđene na propast razvojem novih ekonomskosocijalnih snaga. Jer i iz podataka koje su oni sakupili vidi se da su najviše bili za zadruge stanovnici zaostalih krajeva, krajeva u kojima još nisu bili ukorenjeni kapitalistički odnosi. U razvijenijim oblastima stanje zadruga i mišljenja o njima već su bila drukčija, ili bar delimično drukčija.

Za kućne zadruge izjasniše se najviše bivši graničari, krajišnici s obrazloženjem da one najbolje odgovaraju njihovoj pravnoj svesti, stvarnim potrebama i tradiciji. U krajevima koji nisu bili pod Granicom, koji su pre zahvaćeni zakonima kapitalističkog društva, seljaci nisu u takvoj većini bili za zadruge. Tu su čak postojala mesta u kojima se većina izjasnila protiv kućnih zadruga. Značajno je da su ta mesta baš iz Srema, iz okoline Vinkovaca, Kuzmina i Tovarnika.⁴⁷ Ovde su seljaci, u većini, kućnim zadrugama prepostavljeni inokosna dobra. Po njima u zadrugama nema „prave volje za rad i sticanje“ i stoga što su „svi članovi izjednačeni u svojim pravima“. Oni misle kapitalistički i kažu da: „Samovlasnici... vode racionalnije svoje gospodarstvo, marljiviji su, više stiču i bolje napreduju od zadruga, jer im je slobodno gibanje u svakom pogledu“.⁴⁸

³⁹ M. Zoričić, nav. delo, str. 133; V. Korać, nav. delo I, str. 74.

⁴⁰ Stat. god. I, 103.

⁴¹ nav. delo I, 101.

⁴² nav. delo II, 75.

⁴³ nav. delo II, 73.

⁴⁴ nav. delo I, prema ciframa na str. 101 i 103.

⁴⁵ nav. delo II, prema ciframa na str. 73 i 75.

⁴⁶ nav. delo II, 291.

⁴⁷ Vrhovne upravne i sudske rješidbe k zakonu od 9 V 1889 o zadrugama i zadružnoj noveli od 30 IV 1902 s novijim naredbama i okružnicama te gradom za reformu zadr. zakona sa statističkim iskazima. Uredio i sastavio d-r Dragutin Tončić banski savjetnik, Zagreb 1925, str. 257.

⁴⁸ nav. delo, str. 256.

Zadruge su se i najviše cepale, drobile u zaostalim oblastima. Prema podacima koji su istom prilikom sakupljeni, u Ličko-Krbavskoj županiji bilo je 28.127 zadruga, a u Sremskoj samo 14.198.⁴⁹ Kad uporedimo ove podatke sa statističkim podacima iz 1895, po kojima je onda u Lici bilo samo 12.037, tj. više nego dvostruko manje no posle 15 godina, a u Sremu 14.391, tj. otprilike isto ili nešto više nego što će biti kasnije, onda postaje i cifarski jasno da nisu pojedini zakoni uticali na dekompoziciju zadruga, već zakonito uticajni faktori celokupnog razvijanja. I podaci koji su tada skupljeni o veličini zadruga po broju članova porodice kao i po površini pokazuju istu tendenciju raspadanja. Zadruga od jedne porodice bilo je 77.234 a od više samo 33.280.⁵⁰ U Sremskoj županiji 14.198 zadruga obuhvatalo je 18.356 porodica. Od ovih zadruga u Sremu 3.473 su bile ispod „najmanje izmere“.⁵¹ Kućne zadruge očigledno više nisu ono što su bile nekada. One ne mogu više da drže na okupu krvnim srodstvom vezane zadružne porodice. One ne odgovaraju potrebama kapitalističkog društva i logično je da se raspadaju.

3. O raspodeli poseda kod pojedinih naroda

U periodu razvitka kapitalističkih odnosa na selu u Vojvodini u okviru Austro-Ugarske relativno se mnogo pisalo i govorilo, naročito od kraja XIX veka, o temi propadanja seljaštva, specijalno kod Srba, s obzirom na prodiranje privilegovanih, nadmoćnih, od države potpomognutih konkurenata iz redova vladajućih naroda, na prvom mestu Nemaca. Građanska je inteligencija gledala na zemljoradnički red kao na najčvršći temelj i najpouzdanoće jemstvo narodnog održanja, narodne budućnosti. I ona je najviše u alarmirajućem tonu iznosila u predavanjima, člancima i brošurama da: „Zemlje i kuće, koje su nam u amanet ostale od naših starih... prelaze u tuđu vlastitost a broj naših beskućnika-proletaraca sve to većma raste“.⁵² Nažalost, reči o propadanju srpskih seljaka mahom su bile plod zapažanja „od oka“, te mi danas ne možemo egzaktnije utvrditi pravo stanje u potrebnom broju mesta i za potreban broj godina. Iscrpniye podatke za više od jednu godinu imamo svega za nekoliko sela. Pored njih kao dragocen materijal, koji nam zapravo omogućuje da se posebno osvrnemo na pitanje položaja poljoprivrednika kod Srba, posedujemo statistiku skoro svih sremskih mesta po zanimanju za jednu godinu (1905) i po raspodeli zemlje za drugu godinu (1910) od Radoslava Markovića, jednog od pionira u istraživanju prilika na selu.

U Indiji, koju su Srbi počeli naseljavati u prvoj polovini XVIII veka – 1746 godine, a Nemci tek u XIX veku – 1825⁵³, težak položaj većine poljoprivrednika je naročito upadljiv kod Srba jer su oni ovde najviše gubili na račun kasnijih došljaka, stranaca. Spahiluk grofa Pejačevića, koji se prostirao u hataru Indije i okoline, favorizirao je Nemce i pomagao njihovu kolonizaciju. Po podacima Radoslava Markovića, u razdoblju od pedeset godina, od 1837 do 1888, kada je izvršena komasacija, Srbi izgubiše u posedu ukupno 64 sesije i po frtalja. Međutim, Marković za dalji period od 90-tih godina navodi cifre koje kazuju da se ukupno uzev posed u rukama Srba otada počeo nešto povećavati, Krajem 1897 oni su imali u Indiji 1.038 j. 49 □ oranice, i na strani 623 j. 1.057 □; 1900 god. 1.056 j. 1.000 □ na strani – 626 j. 145 □.⁵⁴ S obzirom na mali razmak od tri godine i neznatno povećanje od svega nešto preko 21 j. tvrdnja o poboljšanju prilika svakako nije dovoljno dokazana. Najznačajniji su Markovićevi podaci o posedima kada ih grupišemo po veličini.⁵⁵ Godine 1897 bilo je u Indiji posednika Srba:

Iz ove grupne podele vidi se jasno da i u Indiji u razmerama samo seljačkih poseda (spahijski nije uzet u obzir) preko 50% je pripadalo kategoriji najsitnijih posednika, koji po opštoj oceni nisu ili jedva su bez dopunskega rada na tuđem zemljištu mogli izdržati sebe i svoju porodicu.

Po podacima kojima raspolažemo o Iloku, posedovni odnosi su se tamo naročito pogoršali između 1890 i 1900 kada su propali vinogradi,⁵⁶ u tom kraju inače vinogradarstvo je dobro razvijeno. Propadanje ne malog broja srpskih posednika vidi se po činjenici da je oko 90 jutara zemlje prešlo u ruke pripadnika drugih naroda za 10 poslednjih godina XIX veka. Kada grupišemo Srbe zemljoposednike u Iloku po veličini njihova poseda dobijamo sledeće podatke:⁵⁷

Stanje u malom iločkom hataru, sa 308 jutara oranice i 35 jutara vinograda u rukama Srba zemljoradnika, bilo je donekle zadovoljavajuće za samo 9 posednika od ukupno 65, tj. za 13,85%. Kod sitnih posednika siromaštvo se ogleda još i po tome da njihova zemlja obuhvata uglavnom oranice, a vrlo malo

⁴⁹ nav. delo, str. 289.

⁵⁰ nav. delo, str. 246.

⁵¹ nav. delo, str. 280.

⁵² Videti kao primer: *Prošlost i sadašnjost, Letimičan pogled na naš uvremeno stanje od F i l a t e l i t a*, Zemun 1890, str. 47.

⁵³ R a d o s l a v M a r k o v ić, *Pravoslavna srpska parohija u Indiji krajem 1900 godine*, Sr. Karlovci 1901, str. 5–6,

⁵⁴ nav. delo, str. 26.

⁵⁵ nav. delo, str. 36.

⁵⁶ J o v a n K o z o b a r ić, *Pravoslavna srpska parohija u Iloku krajem 1900 godine*, Sr. Karlovci 1901.

⁵⁷ nav. delo, str. 29.

vinograda. Do kraja 1908 Srbi su ukupno uzev uspeli nešto poboljšati svoj položaj i imali tada u posedu za 36 j. 334 □ hvati više nego 1900 godine.⁵⁸ Inače u razmerama pojedinih kategorija jedva se nešto izmenilo. Od ukupno 124 meštana imali su.⁵⁹

Iz smanjivanja broja najsitnijih posednika i povećanja nešto većih ne smemo ništa određenije zaključiti jer se gornji podaci odnose na sve parohijane bez obzira na zanimanje tako da tu dolaze do izraza i plodovi akumulacije nezemljoradnika, trgovaca i zanatlija.

Po podacima iz monografije o St. Pazovi posed Srba u tom mestu nastanjenom većinom od Slovaka (1900 godine 5.609 Slovaka, 1.150 tj. 15,93% Srba i dr.) nalazio se u stalnom opadanju i to kako u celini tako i u odnosu na porodični i individualni prosek stanovništva.⁶⁰ Godine 1878 sto trideset i pet posednika Srba sa 900 duša imalo je ukupno 1.811 j. 536 hv. tj. prosečno na svaku porodicu 13 j. 480 hv., a na svaku dušu 2 jutra. Trideset godina kasnije, 1909 godine, 185 posednika sa 1307 duša imalo je ukupno već samo 1.409 j. 1.292 hv. tj. prosečno skoro 100% manje, na svaku porodicu 7 j. 960 hv., na svaku dušu 1 j. 100 hv.⁶¹

Posed se najviše i najbrže smanjivao u periodu razvojačenja Granice i neposredno posle njega kada su došle do punijeg izrazaposledice deobe kućnih zadruga i novog kapitalističkog života uopšte. Isto povećanje uticaja robno-novčanih odnosa dovodilo je do prekomernog i ubrzanog zaduživanja, a pošto je to bilo u razdoblju kada je poljoprivreda uopšte preživljavala krizu, zemlja se prodavala u bescenje. „Ko je bio mudar pa se znao u takoj prilici snaći, taj je za vremena sebi siguran temelj udario“, ističe u vezi s tim periodom istraživač prošlosti St. Pazove Simeon Aranicki. On je bio u pravu, ali samo delimično. Jer bez obzira na broj „mudrih“ i snalažljivih do nove zemlje su mogli doći tek nekoliko njih. Jedan od takvih bio je pretsednik Staropazovačke štedionice Nikola Petrović. Godine 1878 kod njegovoga imena je zabeleženo da posedeju imanje od 63 j. 1.084 hv., god. 1893 – 126 j. 1.427 hv., 1901 – 205 j. 346 hv. 1909 – 238 j. 354 hv. Pored toga oko 200 j. u st. banovačkom i belegiškom polju, 210 j. u Deču i 12 j. vinograda u Slankamenu.⁶²

Prema podacima o posednicima kod Srba, pojedine kategorije u decenijskim vremenskim razmacima izgledale su ovako:⁶³

Radi dopune gornjih podataka navećemo još da je 1911 godine od ukupno 138 ratarskih porodica (pored njih bilo je još 88 činovničkih, trgovačkih zanatljijskih) 8 (tj. 5,80%) porodica su same obrađivale svoju zemlju, 7 (5,07%) su izdavale svoju zemlju pod zakup, 44 (31,88%) su osim svoje zemlje i arendirale, 19 (13,77%) su osim svoje zemlje arendirale i radile na „polutinu“, 12 (8,70%) koje su uz kuću imale samo nešto zemlje, 2 (1,45%) koje su imale samo kuću bez zemlje te su uzimale pod arendu i na „polutinu“ 19 (13,77%) su bile nadničarske sa kućom, 7 (5,07%) nadničarske bez kuće, piljari, kočijaši i sluge, 20 (14,49%) bez stalnog zanimanja živeći od nadnice i milostinje.⁶⁴

Iz iznesenih podataka vidi se dakle da je u absolutnom i relativnom broju stalno rastao broj poluproletera sa srušnim posedima (do 5 j.). Od 1878 do 1911 oni su porasli na račun ostalih kategorija za 33,30%. Broj srednjih posednika je u relativnom opadanju, za 16,55%. Broj krupnih seljačkih posednika je potpuno neznatan uopšte.

Pri razmatranju podataka o nedovoljnoj zemlji velike većine srpskih zemljoradnika u St. Pazovi treba imati u vidu još i to da se neracionalno radilo. Zimsko i jesenje oranje uvedeno je tek 1905–1906. Veštačko đubrenje se uopšte nije upotrebljavalo. Nije se sejalo po plodoredu.⁶⁵ Ukratko rečeno, tekovine agrotehnike sporo i teško su prodirale među staropazovačke seljake, isto kao i među seljake većine drugih sela.

Po podacima o parohiji u Grku, koje je selo takođe ranije bilo u Vojnoj Granici, krajem 1910 godine bilo je tu 315 posednika Srba sa ukupno 4.200 j. 1.068 hv. Među njima do 5 jutara zemlje imalo je 81 tj. 25,71 %, sa preko 5 do 10 j. bilo ih je 79 tj. 25,08%, preko 10 do 30 j. – 124 tj. 39,37%, preko 30 do 50 j. – 24 tj. 7,62%, preko 50 do 100 j.– 6 tj. 1,90% i preko 100 j. – 1 tj. 0,32%.⁶⁶ Kao dopunski podaci i istovremeno kao dokazi tačnosti naših posedničkih kategorija mogu još da posluže i dalji navodi Jovana Kozobarića, autora monografije o Grku, o broju samostalno proizvođačkih i nadničarskih zemljoradničkih porodica. Od ukupno 349 porodica 195 sa 1.442 duše mogle su da se izdržavaju od obrađivanja zemlje (bilo svoje, bilo one uzete u zakup odn. na pola) sasvim ili bar toliko da im to bude glavno zanimanje. Preostale 154 bile su radničke,

⁵⁸ Jovan Kozobarić, *Pravoslavna srpska parohija u Iluku krajem 1908 godine*, Sr. Karlovci 1909, str. 132.

⁵⁹ nav. delo, izračunato prema podacima na str. 137–140.

⁶⁰ Simeon Aranicki, *Pravoslavna srpska parohija u Staroj Pazovi, krajem godine 1911*, Sr. Karlovci 1912, 115.

⁶¹ nav. delo, str. 170.

⁶² nav. delo, str. 164, 165, 170.

⁶³ izračunato prema podacima nav. dela, str. 154–169.

⁶⁴ nav. delo, str. 133.

⁶⁵ nav. delo, str. 141.

⁶⁶ Izračunao prema podacima knj.: Jovan Kozobarić, *Pravoslavna srpska parohija u Grku krajem 1910 godine*, Sr. Karlovci 1912, 70–77.

nadničarske i to 73 sa kućom i nešto zemlje, 60 samo sa kućom, a 21 bez kuće i zemlje.⁶⁷ Svi ovi podaci dokazuju da iako je u ovom selu broj srednjih i krupnijih posednika priličan, ipak ovde oko 50% i više sačinjavaju poluproleteri, koji žive uglavnom od najamnog rada i sitni posednici sa nedovoljno sopstvene zemlje.

Da bismo dobili potpuniju sliku posedničkih odnosa među srpskim zemljoradnicima celoga Srema, izložićemo sa analizom i podatke po statistici koju je izradio Radoslav Marković. Prema tim podacima, sakupljenim od strane specijalnog odbora Arhidičezalne konzistorije u Sr. Karlovčima, iz 1905 godine, poljoprivredno stanovništvo, podeljeno na samostalno proizvođačko i nadničarsko u odnosu na ostalo, bilo je kod Srba u Sremu, kao što pokazuje priložena tabela, u većini sitnopošedničko i radničko.⁶⁸

Iz te tabele se vidi da su nadničari koji su po selima isključivo poljoprivredni, iznosili veliki postotak od ukupnog srpskog stanovništva – od domaćinstava 31,9% odnosno 32,8 uračunajući i gradove. Ako uzmemo u obzir samo poljoprivredno stanovništvo razmer se još povećava. U odnosu na domaćinstva koja su živela od obrađivanja zemlje nadničarska su iznosila 37,8%. Pošto su se nejednakosti u ekonomskom i socijalnom životu još uvek osećale između krajeva koji su ranije bili u sklopu Vojne Granice i krajeva pod građanskim upravom u sklopu tzv. Provincijala, iznećemo da je broj nadničarskih domaćinstava u bivšem Provincijalu relativno mnogo veći – 42,9% nego u bivšoj Vojnoj Krajini gde je bio – 29,9%.⁶⁹

Iz činjenice da nadničara ima više u bivšem Provincijalu nego u bivšoj Vojnoj Granici ne treba, međutim, izvući zaključak da su prilike bile povoljnije u drugom delu nego u prvom, kako je to učinio Marković⁷⁰, već obratno da su usled veće zaostalosti izmene u zemljšnjim posedovnim odnosima često nešto malje vidljivi u krajevima bivše Granice, napr. i zbog dužeg pravnog održavanja kućnih zadruga. Ukoliko se mnoga mesta Staropazovačkog, Mitrovačkog i Zemunskog kotara ističu boljim položajem, uzroci se nalaze prvenstveno u povoljnijim uslovima prirodнog ekonomskog razvitka. Da nekoliko uporednih podataka o odnosu između posednika i bezemljaša nisu dovoljni za procenu stepena razvijenosti pojedinih krajeva, vidi se po tome što nasuprot Mitrovačkom kotaru, gde u delu bivše Vojne Granice ima 76,2% samostalnih proizvođača, a u delu bivšeg Provincijala samo 47,7%, u Rumskom i Šidskom kotaru ima više samostalnih proizvođača nego nadničara baš u bivšem građanskom delu (u bivšem Provincijalu Rumskog kotara 63,6%, u bivšoj Granici tog kotara 47,9%, u Šidskom kotaru 67,6% prema 65,8%).⁷¹

U stvarnosti procenat nadničarskih domaćinstava bio je još veći i u jednom i u drugom kraju nego što tabelarni pregled prikazuje, jer se među domaćinstvima koja su uvrštena u samostalna nalaze mnoga sa nedovoljno zemlje čiji su članovi, kako je to i sam Marković izneo, radili na tuđoj zemlji koja se uzimala u zakup, na polovinu ili trećinu. U nekim mestima broj nadničara je bio naročito velik.

Njihova domaćinstva su iznosila preko 50% svih domaćinstava (poljoprivrednih, trgovачkih, zanatlijskih i drugih zajedno) napr. iz Iločkog kotara u Čereviću (od svega 337 – 212), u Erdeviku (od svega 245 – 151), u Neštinu (od svega 213 – 133), u Suseku (od 308 – 195); iz Kotara mitrovačkog u Grku (od 323 – 170), Divošu (od 302 – 191), Čalmi (od 129 – 68); iz Kotara rumskog u Klenak-Hrtkovcima (od 293 – 161), Putincima (od 59 – 33), Malim Radincima (od 60 – 39); iz Kotara staropazovačkog u Čortanovcima (od 216 – 113); iz Kotara zemunskog u Progaru (od 203 – 123);⁷² iz Šidskog kotara u Gornjem Tovarniku (od 90 – 48).⁷³ Naveli smo ova mesta sa srazmerno najvećim brojem nadničara jer ćemo kasnije videti da su se ona većinom isticala aktivnošću u političkim borbama, naročito u okviru Socijal-demokratske partije.

Podaci koje smo izneli pokazuju da je autor statističkog pregleda raspodele srpskog naroda po zanimanju, Radoslav Marković, imao pravo kad je utvrdio da je srpski ratarski narod, posmatrano u celini, u Sremu siromašan, iako nije porekao „da je kitnjasti Srem bogat“. Marković, kao ni autori drugih statističkih pregleda, upoređujući posede prema nacionalnoj pripadnosti posednika, nije ih grupisao po veličini, tako da je najvažnija strana odnosa među narodnostima i položaja Srba u tim odnosima ostala nerasvetljena. Po sumarnim podacima iz četiri istočna kotara u kojima su Srbi bili u pretežnoj većini – Iriški, Rumski, Zemunski, Staropazovački – mogli bismo čak reći da u pogledu raspodele celokupnog poseda Srbi u odnosu na ostale narodnosti stoje dobro i da je prema tome tvrdnja o specijalno intenzivnom propadanju srpskog seljačkog reda ostala nedokazana.

U Iriškom kotaru Srbi su napr. brojali prema broju duša 1910 godine – 71,7%, prema posednicima u hataru 78,6%, a prema ukupnom posedu pojedinaca iz tog kotara 87,2%⁷⁴. U drugim kotarima razmere su

⁶⁷ nav. delo, str. 95.

⁶⁸ Radostlav Marković, *I Srbi u Sremu i u osećkoj okolini po zanimanju 1905; II Rasподела земље у истоћном равном Срему 1910.* Sr. Karlovci 1919, str. 10–11. Podaci obuhvataju sva sremska mesta nastanjena Srbima osim Morovića iz Šidskog kotara i manastirske parohije (str. 3). Umesto Markovićevog izraza porodice mi smo stavili domaćinstvo jer se prema njegovom objašnjenju (str. 3) zapravo radi o domaćinstvima.

⁶⁹ nav. delo, str. 9.

⁷⁰ nav. delo, str. 8.

⁷¹ nav. delo, str. 9.

⁷² nav. delo, izračunato prema podacima na str. 4–6.

⁷³ nav. delo, izračunato prema podacima na str. 7.

⁷⁴ nav. delo, str. 8, 25.

manje ili više isto povoljne. Srbi su svuda jači u posedu nego u broju. Nemci su jači posedom nego brojno u Iriškom kotaru samo prema posednicima u hataru, u Rumskom i Staropazovačkom samo prema ukupnom posedu pojedinaca iz tog kotara, a u Zemunskom uopšte su slabiji.

Ostali narodi su svuda slabiji po srazmerama posednika i poseda nego broja duša. Ali ni iz tih podataka ne treba izvući neke dalekosežnije zaključke, jer oni u mnogome proističu iz činjenice da su relativno Srbi od svih grana proizvodnje najviše angažovani u poljoprivredi i prema tome prevazilaze u ukupnim postocima zemljoposeda ostale narode.

Da bismo tačnije odredili odnos snaga u poljoprivredi po narodnosnoj pripadnosti, iznećemo iz državne statistike – istraživači prilika kod Srba nisu sakupljali takve podatke – 1895 procentualne razmere prema površinama gazdinstva.⁷⁵

Iz gornje tabele se jasno vidi da su Srbi najjače zastupljeni u kategoriji srednjih, sitnih i patuljastih poseda. Počev od 100 jutara oni u srazmeri opadaju tako da ih u kategoriji latifundija jedva i ima. Nemci su najjači u kategoriji krupnih seljačkih i kapitalističkih gazdinstava od 100 do 1.000, Mađari od 200 do 1.000 j., a Hrvati u kategoriji malih i najvećih poseda.

Upoređujući podatke još i prema nacionalnoj pripadnosti posednika možemo sigurno reći da su Srbi bili potiskivani prvenstveno od krupnih zemljoradničkih i kapitalističkih posednika iz redova vladajućih naroda. Ali pritom ne sme se gubiti iz vida da po raspodeli poseda unutar svakog naroda preovlađuju uvek i svuda siromašni i srednji seljaci bez obzira da li se radi o vladajućim ili potlačenim narodima, posmatrano u celini. Tako iz statistike gazdinstava 1895 po nacionalnoj pripadnosti posednika vide se procentualne razmere koje jasno govore o premoći sirotinje kod svih naroda:⁷⁶

Gornji tabelarni pregled pokazuje da je kod privilegiranih naroda kao što su bili Mađari i Nemci, koji su se usto isticali vrednošću i povišenjem tehnike rada, relativno najviše bilo sirotinje do 1 jutra i da su čak jedino kod njih sićušna gazdinstva do 5 jutara činila absolutnu većinu. Kod Srba i Hrvata relativno najviše ima malih srednjih posednika od 5–20 jutara, pa sitnih od 1 do 5 jutara. Prema tome o specijalno lošem stanju poljoprivrednika kod Srba ne može se govoriti uopšteno i u razmerama celine već jedino u relaciji krupnih poseda.

4. Posedi u vezi s pojedinim granama proizvodnje

Posedovni odnosi među poljoprivrednicima dolaze do punog izraza u procesu raznovrsne i po vrednosti nejednake proizvodnje. Zato su od velikog značaja ne samo njihovi razmeri po veličini već i po vrsti kulture, po bogatstvu stoke, po prinosu i ceni proizvoda. Podaci o njima odmah će nam otkriti i postojanje raznih elemenata otstupanja od zemaljskog proseka i od proseka drugih županijskih oblasti.

Od cele površine svih gazdinstava pojedine kategorije imale su u postocima sledeće strukture tla:⁷⁷

Tabela 26

Upoređujući gornje podatke s podacima ostalih županija možemo reći da ni u jednoj drugoj nije bilo toliko oranica i vrtova. U Bjelovarsko-Križevačkoj županiji, koja po udelu oranica i vrtova dolazi posle Sremske županije njihov procenat iznosi 62,68, dakle za 7,33% manje, a zemaljski prosek je čak za 17,65% manji. U ostalim kulturama Srem se nalazi procentualno iza zemaljskog proseka, i iza većine drugih županija. Pada u oči mali postotak vinograda s obzirom da je Srem poznat kao vinogradarski kraj. To je posledica haranja bolesti, naročito filoksere te peronospore. Od interesa je i činjenica da u Sremu najveći postotak oranica imaju krupni kapitalistički i krupni seljački posedi, a u zemaljskom proseku srednji kapitalistički (krupni seljački 50 do 100 j. - 65,26% i srednji seljački 10 do 50 j. - 63,90%).

Da bismo videli obim promena u vrsti kulture, a prema tome i u intenzifikaciji poljoprivrede, iznećemo podatke o površinama u desetogodišnjim vremenskim razmacima u priloženoj tabeli 27.⁷⁸

Prema ovoj tabeli, površina oranica i vrtova za 20 godina povećala se za 95.547 j. odnosno za 7,97%; u zemaljskom proseku to povećanje izraženo u procentima iznosi svega 2,52%. U vezi s tim je i veće smanjenje površina livada i pašnjaka. U Sremu livade su se smanjile u toku 20 godina za 3,92%, a u proseku čitave teritorije Hrvatske za 0,63%; pašnjaci su ovde smanjeni za 2,30%, a u zemlji za 0,55%. Celo produktivno tlo Srema se za to vreme povećalo za 1,02%, a čitave Hrvatske i Slavonije za 0,25%.

⁷⁵ Stat. god. I, 336, Iznosimo podatke samo o Srbima, Hrvatima, Nemcima i Mađarima, jer pripadnici ostalih narodnosti su neznatnih srazmara.

⁷⁶ nav. delo I, izračunato prema podacima na str. 328 i 329.

⁷⁷ nav. delo I, 336.

⁷⁸ Stat. god. I, 382; II, 300. Razlike u celokupnoj površini u pojedinim godinama potiču od rezultata katastralnog reambulovanja pojedinih poreznih opština.

Na osnovu tih podataka možemo zaključiti da se u Sremu prilično brže išlo ka proširivanju ratarskih površina i sužavanju livada i pašnjaka nego u većini ostalih delova. To je dokaz sve većeg napuštanja stočarstva u prilog zemljoradnje kao i opsežnijih melioracionih radova. U pogledu smanjenja vinogradskih površina do 1900 godine i postepenog, stalnog povećanja od tog vremena, treba znati da je Srem bio među prvim i najteže oštećenim oblastima usled zaraza koje su pustošile vinograde poslednjih decenija prošlog veka. Bolest je zahvatila sremske vinograde sredinom osamdesetih godina prošlog veka. Prema ugarskoj zvaničnoj statistici, godine 1882, tj. nekoliko godina pre pojave filoksere, vinogradska površina u Sremskoj županiji iznosila je 19.021 ha, a godine 1892 već samo 10.644 ha, i od toga je 20,51% bilo zaraženo.⁷⁹ Godinu dana kasnije, 1893, 79,36% ukupne površine je zahvaćeno bolešeu.⁸⁰ Od 1900-tih godina, usled sve intenzivnijeg sađenja nove, većinom američke, vinove loze, vinogradarske površine se opet nalaze u stalnom porastu.

Povećanje i poboljšanje obradivih površina pokazuju da su vršeni prilično obimni melioracioni radovi, iako daleko od potrebnih i mogućih razmara. Najviše se radilo na podizanju nasipa pored Save i njenih pritoka. Meliorisane površine uređenjem vodotoka, prokopavanjem kanala, navodnjavanjem i odvodnjavanjem, gradnjom bunara iznosile su u Sremskoj županiji od 1895 do 1903 ukupno 18.609 jutara. Dužina za to vreme uređenog vodotoka bila je 55 km. Zemljišni, kubikaški radovi u kubnim metrima činili su 198.000 m³. Treba reći da su većinu troškova snosili sami interesenti. Oni su dali ukupno 104.600 K, dok je državna zajednica iz budžeta i krajiške investicione zaklade dala 35.100 K.⁸¹ Godine 1904 i 1905 nisu uopšte zabeleženi u Sremu nikakvi melioracioni radovi navedenih vrsta. Od 1906 do 1910 godine meliorisane površine povećale su se za daljih 12.419 jutara. I ovog puta troškovi su išli većinom na račun zainteresovanih lica – 95.000 K, iznosi plaćeni iz budžeta i zaklade – 19.200 K⁸². Za melioracione i slične radeve postojala je tzv. Zadruga za isušenje jugoistočnog Srema. Ona je nesumnjivo imala aktivne radne bilanse. Njeni godišnji izveštaji konstatuju niz uspešno obavljenih poslova na podizanju odbrambenog nasipa, prokopavanju i čišćenju kanala, na postajama za dizanje vode i sl.⁸³ Da su melioracioni i drugi sličnih vrsta radevi predstavljali znatno manji deo od potreba pokazuju ne samo velike površine neproduktivnog tla koje se u toku 20 godina smanjilo samo za 1,02%, već i površine uništenih useva iz godine u godinu usled poplava, odnosno visokog vodostaja čije dalje zadržavanje u koritu nije bilo moguće postojećim branama. U proseku između 1896–1900 potpuno su tako uništeni usevi godišnje na 5.312 j. (nešto veća površina – 5.492 j. – jedino u Zagrebačkoj županiji), a delimično oštećeni na 16.000 jutara. Godine 1904 – 8.698 jutara je iznosila površina potpuno uništenih useva usled visokog vodostaja; godine 1906 i 1907 – 12.282 j. i 14.222 j., a delimično oštećenih 1906 – 37.000 j; 1907 – 29.000 jutara.⁸⁴

Usled nedovoljne pomoći države i opština, koje zapravo nisu ni imale na raspolaganje potrebnih novčanih sredstava, veliki predeli pod barom i močvarom ostali su neisušeni i kao takvi dočekali su i pad Austrougarske Monarhije.

Dokaz ekstenzivne ratarske proizvodnje je ugar koji znači da se svake godine usled neracionalne obrade jedan deo površine nepotrebitno „odmara“ i tako ne daje ploda. Ta površina je poslednjih godina u stalnom opadanju, što ukazuje da se iako sporo ipak prelazi na intenzivniju zemljoradnju. Godine 1890 nalazilo se u Sremu pod ugarom 78.573 j, tj. 14,27% (od ukupno 550.715 j, oranica i vrtova); godine 1895 već samo 8,24%; a god. 1905 – tek 3,59%, god. 1910 – 3,83%.⁸⁵ U proseku 1901–1905 god. –4,9%, 1906–1910 god. –4,1%, 1911–1915 – 5,9% (povećanje usled velike površine ugara u ratnoj 1915 godini).⁸⁶ Inače po procentualnoj rasprostranjenosti ugar je prilično manji u Sremu nego u zemaljskom proseku – godine 1895 napr. za 3,31%, 1905 za 3,58%.⁸⁷ Postepeno pojavljuje se napredniji plodored kojim je sva površina uvek pod usevom – pšenica, kukuruz, grahorica; ponegde na velikim posedima uvode se čak viševrsni plodoredi (na pr. norfolški).⁸⁸ Međutim, uprkos uspeha u prelasku na plodored postoje mesta sve vreme do početka Prvog svetskog rata gde većina radi po starom sistemu. Tako se i u svom redovnom godišnjem izveštaju uprava Sremske županije za godinu 1917 žali da ima još krajeva gde su redi slučajevi da seljak, uglavnom sitni i mali posednik, obrađuje čitavo svoje tlo a da jedan deo ne ostavlja na ugaru, dok drugi deo zaseje žitom, treći kukuruzom.⁸⁹

Na ratarskoj površini najviše se gaje žitarice; godine 1895 – 74,46%, god. 1905 – 79,73%. Od žitarica na prvo mesto dolazi kukuruz: 1895 – 26,59; 1905 – 30,62%. Posle ozima pšenica: 1895 – 23,67%, 1905 – 28,34%. Zatim slede na daleko manjem prostranstvu: zob 1895 – 8,35%, 1905 – 8,48%; suražice ozima 1895 – 8,59%, 1905 – 6,17%; ječam ozimi 1895 – 3,98%, 1905 – 3,49%. Ostale žitarice su u manjim količinama

⁷⁹ A magyar kir. országainak 1891 és 1892 évi mezőgazdasági termelése, str. 42.

⁸⁰ nav. delo za god. 1893 i 1894, 65.

⁸¹ Stat. god. I, 373. Krunu skraćujemo sa veliko K prema tadašnjem pravopisu radi raspoznavanja od krajcara.

⁸² Stat. god. II, 294.

⁸³ Izveštaj Zadruge za isušenje jugoistočnog Srema o radu napr. u god. 1912, Zemun 1913.

⁸⁴ Stat. god. I, 397, 400; II, 315, 318.

⁸⁵ Stat. god. I, 386, 392; Stat. god. II, 310.

⁸⁶ Production agricole de 1901 à 1915, str. 16.

⁸⁷ Stat. god. I, 392.

⁸⁸ D-r G o j k o G r đ i c , Razvoj privrede Srbije i Vojvodine od oslobođenja od Turaka, Proizvodne snage N. R. Srbije, Izdanje ekonomskog instituta N. R. Srbije, Beograd 1953, str. 45.

⁸⁹ Izveštaj o stanju uprave županije Sremske za 1911, 275.

zastupljene, uvek ispod 1%. Od okopavina, kojih ukupno ima 1895 – 2,74%, 1905 – 3,13%, najviše se gaji krompir: 1895 – 1,51%, 1905 – 1,65%, te kupus 1895 – 0,47%, 1905 – 0,55%. Od trgovinskog bilja, kojeg nema više od 2,02% godine 1895, a 1905 još manje, tek 0,94%, najviše se neguje ozima repica: 1,46% odnosno 0,30%. Krmno bilje zauzima 1895 godine 6,98%, a 1905 – 7,93% prostora. Od toga najviše pripada grahorici, 1895 – 4,67%, 1905 – 5,55%.⁹⁰

Prinos kukuruza, kao najvažnije žitarice u Sremu, bio je približno dobar, posmatrano u relaciji zemlje. Sedeća tabela to nam najbolje dokazuje:⁹¹

Prosečan prinos pšenice je isto viši u Sremu od zemaljskog proseka u Hrvatskoj, ali u većini godina manji od proseka u užoj Ugarskoj:⁹²

Iako prosek u zemaljskim relacijama nije loš, posmatran u evropskim relacijama je više nego slab. Treba znati da je cela Ugarska spadala u zemlje sa malim prinosom, što je samo dokaz više njene zaostalosti. Od 1890-te godine iznos pšenice po kj. nije se povećavao – kretao se oko 7 m.; izvesno poboljšanje postignuto je tek prema sedamdesetim godinama XIX veka kada je prosek pšeničnog prinosa bio 4,2 m., i osamdesetih godina, kada je taj prosek iznosio 6,4 m. Koliko su mali prinosi bili u Ugarskoj, a po tome i u Sremu, najbolje možemo videti iz nekoliko uporednih podataka. U godinama 1903–1912 bio je prosek prinosa: u Danskoj 15,9 mc., u Belgiji i Irskoj 13,9, u Nizozemskoj 13,4, Engleskoj 12,3, Nemačkoj i Švedskoj 11,6, Norveškoj 9,2, Luksemburgu 8,5, Francuskoj 7,9, Austriji 7,7. Prosečni prinos bio je niži od ugarskog samo na Balkanu, u mediteranskim zemljama i Rusiji. Tako u Rumuniji 6,7 mc., Bugarskoj 6,2, Italiji 5,4, Srbiji 5,2, Španiji 5,1, Rusiji 3,8 mc.⁹³

Zbog važnosti vinogradarstva u Sremu iznećemo i o njemu nekoliko detaljnijih podataka. Godine 1886 ukupna površina vinograda iznosila je ovde 29.837 jutara. Po jutru prosečno se dobijalo tada 15,21 hl šire. Godine 1892 zabeležena je najmanja prosečna proizvodnja šire po jutru – 2,05 hl. Tada je vinogradska površina iznosila još svega 9.268 jutara. Ova će se površina i dalje smanjivati sve do 1897 godine, kada ima 2.755 jutara. Od 1898 počinje opet povećavanje površina zasađenih vinogradom, a od 1899 nagli porast prinosu šire: godine 1898 po jutru 6,56 hl, a 1899 – 18,72 hl.⁹⁴ Najviši „prirod“ šire po jutru u Sremu bio je 34,12 hl godine 1908. Inače je „prirod“ dosta različit u pojedinim godinama, napr.: – 27,17 hl, a sledeće 1910 – samo 8,74 hl.⁹⁵ Vrednosti vinogradskih proizvoda po prodajnim cenama kretale su se ovako:⁹⁶

Pratimo li vrednost pojedinih ratarskih i vinogradarskih proizvoda po jedinici njihove mere ili ukupno vidimo da je ona od 1896 godine u stalnom, skoro kontinuiranom porastu. Godine 1896 ukupna vrednost ratarske i vinogradarske produkcije u Sremskoj županiji iznosila je 51.277.000 K., a deset godina kasnije, 1905 – 95.064.000 K.⁹⁷ Prosečna godišnja vrednost samo ratarske produkcije bila je u razdoblju 1896–1900: 57.650.000 K., 1901–1905 god. 72.850.000 K., 1906–1910 god. 99.452.000 K.⁹⁸ Iz ove stalne povećane vrednosti ratarske produkcije, koja važi za celu Evropu, neki ekonomisti su izvukli zaključak da od 1895 počinje konjunkturalna era zemljoradnje, nasuprot ranijem periodu agrarne krize koji je trajao od 1873 do 1895.

Odista cene poljoprivrednih proizvoda stalno su padale od polovine sedamdesetih godina do polovine devedesetih godina. Prema jednom proračunu, ako označimo cenu pšenice 1913 godine sa indeksom 100, onda je ta cena 1885 godine iznosila 72, god. 1893 – 59, god. 1895 – 52, 1906 – 62, 1908 – 90.⁹⁹ Slični su odnosi i kod cena kukuruza, raži i dr.

Međutim, samo na osnovu porasta cena poljoprivrednih proizvoda, i usled toga i povećanja zemljišne rente, poskupljenja zemlje, ne može se govoriti o konjunkturi. Jer ova konjunktura bila je u prvom redu rezultat moći kapitalizma na novom tzv. imperialističko-monopoličkom razvojnom stupnju. Ona je omogućena isključenjem konkurenčkih tržišta, povećanim potrebama ratnih priprema, prilikama obogaćivanja na račun povećanih gradskih potrošnih centara. Dok je tzv. agrarna kriza, bolje reći pad cena ratarskih proizvoda (i pad zemljišne rente) bila najviše prouzrokovana povećanom konkurencijom Amerike i Rusije, koje su tada bacale na evropsko tržište jeftinije žitarice, i bila propratna pojava liberalne ere kapitalizma, tzv. agrarni polet, bolje reći povišenje cena poljoprivrednih proizvoda (i povećanje zemljišne

⁹⁰ Stat. god. I, 392.

⁹¹ *Production agricole des pays de la Sainte Couronne Hongroise en 1901–1915*, Budapest 1924, 179, 180–1.

⁹² nav. delo, str. 82, 84, 86.

⁹³ nav. delo, str. 24.

⁹⁴ Stat. god. I, 428.

⁹⁵ Stat. god. II, 346–7.

⁹⁶ Stat. god. I, 429, 430; II, 346.

⁹⁷ Stat. god. I, 437.

⁹⁸ Stat. god. I, 426; II, 335.

⁹⁹ R u d o l f Bićan ić, *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1895*. Zagreb 1937, str. 9.

rente), bio je pratilac monopolističke ere kapitalizma. Zato se samo jednostrano, sa gledišta interesa tankog sloja imućnih može govoriti o prosperitetu koji je u Hrvatskoj nastupio, prema nekim teoretičarima, u prvim godinama XX veka i vladao do Prvog svetskog rata.¹⁰⁰

Usled povećanja cena poljoprivrednih proizvoda, pojačane potražnje zemlje, nastalo je povišenje zemljische rente, poskupljenje obradivog tla te je ono za kratko vreme dostiglo dvostruko pa i trostruko veću tržišnu vrednost nego ranije. Ovim cenama koristili su se spahijski pri parcelaciji i delimičnoj prodaji svojih poseda. Kupaca zemlje je tada bilo više nego prodavaca: zbog izgleda na dobiti i mogućnosti nabavki kredita tražili su zemlju ne samo bogatiji slojevi seljaštva i gradskih preduzetnika, već i srednji seljaci. Kada je, napr., 1908 godine vlastelinstvo prodavalo na dobrovoljnoj dražbi 1.300 j. kod Indije i 700 j. kod Voglja po 1.300 i 1.400 K. „sve su na jagmu pokupovali ratari susjednih mjesta Beška, Indija, Ruma, Voganj, te Šašinci“.¹⁰¹ Rumsko vlastelinstvo je, prema jednom izveštaju za 1910 godinu, prodalo 400 j. u parcelama po ceni od 1.764 K. za 1 j., a u Buđanovcima 415 jutara uz cenu od 1.574 K. po jutru.¹⁰² Seljaci su kupovali zemlju i pomoću zajma, iako su tada po pet postotnoj kamatnoj stopi morali samo na kamatu dati godišnje 70–75 K., što se isplatilo ili uz intenzivniju obradu ili uz špekulacione poduhvate. U većini slučajeva uz potonje.

Istovremeno je rasla zakupnina, i to u prvom redu manjih parcela, što su najviše osetili sitni i mali posednici, jer su ih obično oni iznajmljivali. Prema izveštaju županijske uprave za 1913, minimalna zakupnina je tada iznosila po 60 K., a kod manjih parcela 140–160 K. Tek u najneplodnijim krajevima Šidskog i Županjskog sreza mogla se dobiti zemlja u zakup za 30 K.¹⁰³ Uzimajući u obzir da su to podaci zvaničnog organa vlasti, koje obično ne iznose najdrastičnije primere, možemo tvrditi da su zakupnine u ne malom broju slučajeva bile i više od iznesenih. Znači, i ovde povišenje zemljische rente išlo je prvenstveno na račun siromašnijih proizvođača.

Po stanju i razvitku stočarstva, Srem se u zemaljskim srazmerama u mnogom pogledu ističe svojim bogatstvom, ali ponegde i zaostaje u proseku. Što se tiče stanja na gazdinstvima, raspoređenim po veličini, raspolažemo samo sa podacima iz jedne godine, 1895, tako da ne možemo u tom pogledu prikazati razvojne tendencije, već samo statičke odnose, koji su ipak značajni i karakteristični, kao što pokazuje priložena .

Iz ove tabele se jasno vidi teško stanje sićušnih poseda u pogledu stočnog fonda. Svako drugo, treće ili samo četvrto gazdinstvo ima po jedno goveče, odnosno po jednog konja. Malo i srednje seljačko gazdinstvo takođe ne stoji dobro u pogledu najvažnijih vrsta stoke. Sve to možemo još bolje uočiti ako znamo da se vlasnici sićušnih gazdinstava bave i kirijašenjem, a da se malo gazdinstvo obično dopunjuje iznajmljenom zemljom uzetom u zakup ili „napola“. Tek krupna seljačka i kapitalistička gazdinstva imaju dovoljno stoke.¹⁰⁴ Treba još znati da kod manjih gazdinstava i u slučaju da je broj stoke zadovoljavajući, ona je kvalitetno, po težini i pasmini slabija, što ćemo još u sledećem poglavljiju konkretnije ilustrovati brojnim podacima.

Po ukupnom broju pojedinih vrsta stoke možemo videti i razvojne tendencije s obzirom da su o tome objavljeni podaci iz dva popisa, 1895 i 1911. Sledeća tabela prikazuje razlike u vremenskom razmaku od preko 15 godina unutar Srema i u odnosu na celu zemlju:¹⁰⁵

Da se ne bi precenjivala vrednost ovih uporednih podataka upozoravamo da deo razlike u brojevima stoke između dva popisa nalazi se u nejednakosti samih popisa. Prvi popis je izvršen usred zime, 31 decembra 1895, kada su skoro sve domaće korisne životinje (zbog težih prehrambenih prilika, božićnih blagdana i dr.) reducirane na minimum. Drugi popis je obavljen krajem marta 1911 kada je broj stoke svakako veći nego zimi, iako još ne dostiže svoj letnji maksimum. Osim toga popisi su izvedeni i na različit način. Kod prvog popisa stoka se, skoro bez izuzetka, popisivala na licu mesta, u samoj seljakovoj kući od strane popisne komisije; kod drugog popisa seljaci su bili pozvani da sami daju podatke o broju svoje stoke. Prema tome uporedni podaci imaju veću vrednost za uočavanje razlika između pojedinih krajeva u zemlji i pojedinih vrsta stoke nego razlika između dva datuma, što ipak ne znači da se ne mogu koristiti i za ovo potonje. Stoka je u vremenskom razdoblju od preko 15 godina sigurno napredovala uprkos činjenici da se na veliko bio razvio izvoz goveda, da su cene bile u porastu i da nije bilo izobilja u krmnoj ishrani.

Po broju goveda Srem je među županijama bio tek na četvrtom mestu i sa manjim brojem nego zemlja u proseku kako u odnosu na broj stanovnika tako i u odnosu na površinu prostranstva. Po porastu broja goveda od 1895 do 1911 Sremska županija daleko zaostaje za zemaljskim prosekom i među županijama nalazi se tek na pretposlednjem mestu, samo ispred Ličko-Krbavske županije, gde je prirast bio 12,88%. A kad se uzme u obzir da ovde nije uračunat Zemun, gde je u ovom vremenskom razmaku čak smanjen broj goveda za 15,97%, onda položaj Srema u tom pogledu ispada još nepovoljniji. Inače u ukupnom broju stoke goveda su

¹⁰⁰ nav. delo, str. 32.

¹⁰¹ *Glavni izvještaji o stanju usjeva za god. 1908*, str. 29.

¹⁰² nav. delo za god. 1910, str. 23.

¹⁰³ *Izvještaj o stanju uprave županije Sremske za god. 1913*, 315.

¹⁰⁴ *Stat. god. I*, 328, 333.

¹⁰⁵ *Glavni rezultati popisa stoke 1911*, str. 1, 11, 12, 14.

sačinjavala u Sremu 1895 godine – 11,38%, a 1911 – 10,50.¹⁰⁶

Po broju konja Srem stoji daleko ispred ostalih oblasti zemlje, što je donekle „dokaz standarda prosečnog vojvođanskog seljaka“.¹⁰⁷ Srem je tada imao 2,27 puta više konja nego opšti mađarski prosek; na 1 km² u Baćkoj dolazilo je 10,3, u Sremu 14,3, u Banatu 19,0 konja. Međutim, i ovde se oseća stagnacija, te opadanje. Iako konjogoštvo nema nekadašnji značaj, a njegovo negovanje je oduvek zavisilo od običaja kraja i naroda, od konfiguracije tla i vrste kulture, možemo konstatovati na osnovu podataka iz dva vremenska razdoblja da je Srem jedina oblast na teritoriji Hrvatske gde broj konja opada i u apsolutnom i u relativnom opsegu. Godine 1895 konji su činili 32,24% sveukupne stoke u Sremu, a 1911 samo 27,99%. Uprkos ovom opadanju Srem ostaje po broju konja daleko ispred ostalih županija. Virovitička županija koja se po broju konja nalazi na drugom mestu, odmah iza Sremske, ima 1895 godine svega 49.852.

Po broju svinja Srem je bio i ostao takođe prvi među županijskim oblastima. Ali je i ovde zabeležen manji napredak nego u većini drugih krajeva, manji nego u celini zemaljskog proseka. Od ukupnog broja stoke u Sremu 1895 godine svinje su činile 29,19% (u sledećoj po redu županiji u tom pogledu – Virovitičkoj – 16,73%), a 1911 – 28,05%. Svinjogoštvo je zauzimalo značajno mesto u privredi Srema. Primera radi navodimo da godine 1911 od celokupnog izvoza stoke u vrednosti od 6.843.688 K. svinje su sačinjavale skoro polovinu. Uviđajući veliku važnost svinjogoštva u dohotku županije, uprava županijske oblasti skoro svake godine na skupštinama ponavljala je da će nastojati stvaranjem zadružnih organizacija oplemeniti već dosta degenerisanu domaću pasminu svinja.¹⁰⁸ Ali ne dajući potrebna novčana sredstva, uprava se samo razmetala obećanjima koja nikada nije ispunila.

Samo u jednoj vrsti stoke, u ovcama, napredovanje je u Sremu bilo veće nego u zemaljskom proseku. U odnosu na ostale korisne domaće životinje ovce su brojno činile 1895 – 34,58%, a 1911 – 37,80%.

U ostaloj vrsti stoke, magarac, koza i dr., Srem je u neznatnom broju zastupljen. Osim navedenih životinja druge ne igraju neku vidniju ulogu u ekonomici poljoprivrednih gazdinstava ovde.

U vezi s nedovoljnim napredovanjem jednih, izrazito nazadovanjem drugih vrsta stoke navećemo nekoliko razloga takvom stanju. Među trajnije uzroke slabljenja konjogoštva, čije je glavno područje Srem, zvanična statistika spominje napuštanje konja zbog veće unosnosti goveda, zbog potiskivanja konjskih zaprega brojnijom upotrebotom mašina u privredi i prometu, kao i usled deljenja kućnih zadruža i sve većeg cepanja zadružnog poseda. Od prolaznih uzroka navodi se: nestasica i skupoća krme i povećani izvoz preko granica.¹⁰⁹ U glavne uzroke nedovoljnog prirasta goveda ista zvanična statistika ubraja činjenice da se pašnjaci i livade sve više pretvaraju u oranice, da se napušteni vinogradi, koji su pre služili za hranjenje blaga, opet zasađuju lozom, da se uopšte obraća sve veća pažnja ratarstvu nego stočarstvu zbog veće unosnosti prve.¹¹⁰

Ali važnije od nedovoljnog prirasta bilo je nedovoljno poboljšanje ili čak pogoršanje kvaliteta stoke. Uprava Sremske županije, koja je zadovoljna sa brzinom i obimom porasta govedarstva i smatra ga još u kvantitativnom pogledu isuviše velikim, ističe sve više slabosti njegovog kvaliteta. Ona navodi da stanovništvo Srema ima nesrazmerno više goveda nego ih može prehraniti. (Zimi najviše njih hrane samo kukuruzovinom i slamom). Usto se blago drži što duže moguće na paši, te se izlaže vremenskim nepogodama. U takvim uslovima može da opstoji samo tamošnja podolska pasmina, koja je tada već u mnogome bila degenerisana.¹¹¹

Prelaz na racionalnije stajsko stočarstvo išao je sporu a usto se ostalo pri neprikladnim, nehigijenskim stajama. Do 1903 godine samoinicijativno bili su ukinuli ispašu i uveli hranjenje stoke u štali samo stanovnici opština: Kamenica i Maradik u Iriškom kotaru; Beška i Nova Pazova u Staropazovačkom kotaru, te Indija u Rumskom kotaru. U Kamenici je već pre 26 godina pašnjak bio podelen na individualne vlasnike, a posle je zabranjena, 1897, paša i na vlastitom zemljištu zbog zaštite novopodignutih okolnih vinograda.¹¹² Taj početni broj sela sa stajskim stočarstvom u toku daljih godina samo se neznatno povećavao. Još i 1913, u poslednjoj predratnoj godini, uprava Sremske županije ponavlja iste žalbe o neracionalnom stočarstvu, o nedovoljnoj hrani na pašnjacima koji se uopšte ne kultivisu jer su većim delom vlasništvo zemljišnih zajednica, a one se opiru svakom izdatku. U mestima gde su pašnjaci razdeljeni i gde se prešlo na stajsku ishranu, opaža se brojno opadanje zbog oskudice krmnog bilja na čije kultiviranje stanovništvo teško i sporo prelazi.¹¹³

Ovčarstvo, uprkos brojnom prirastu od 1895 do 1911, nije imalo izgleda na veće napredovanje, čak je više bilo izloženo nazadovanju usled deoba pašnjaka. Prema izveštaju županijske uprave za 1913, ono kao ostatak ekstenzivne poljoprivrede moći će i dalje da se održi jedino u brdskim krajevima kao izvor zarade siromašnjeg dela seljaštva bez dovoljno zemlje.¹¹⁴

U vezi sa razvitkom stočarstva treba još znati da su i ovde kao i u drugim granama poljoprivredne proizvodnje tržišne vrednosti stalno rasle. Radi ilustracije navodimo da se godine 1905 (na vukovarskom

¹⁰⁶ nav. delo, str. 15.

¹⁰⁷ D-r G o j k o G r đ i Ć , nav. delo, str. 46.

¹⁰⁸ *Izveštaj o stanju uprave Sremske županije* za g. 1912, 327, za g. 1913, 318.

¹⁰⁹ *Glavni rezultati popisa stoke* 1911, str. 11.

¹¹⁰ nav. delo, str. 7.

¹¹¹ *Izveštaj o stanju uprave Sremske županije* za god. 1906, 248; za god. 1908, str. 27 6.

¹¹² nav. delo za god. 1903, 193; za god. 1904, str. 255.

¹¹³ nav. delo za god. 1913, 315.

¹¹⁴ nav. delo za god. 1913, 316.

sajmu) par volova bele ugarske podolske pasmine srednje vrste prodavao od 290 do 425 K, a 1910 (na mitrovačkom sajmu) od 467 do 593 K; krave muzare iste pasmine god. 1905 od 120 do 180 K (po glavi), a 1910 od 163 do 220 K; zaprežni konj (teške kategorije, po glavi) 1905 godine od 250 do 500 K, 1910 od 450 do 650 K.¹¹⁵

Radi sveobuhvatnijeg upoznavanja položaja sremskog seljaka iznećemo još i nekoliko podataka o voćarstvu. Ono je bilo ispod prosečnog zemaljskog procentualnog srazmera, iako su klimatske prilike bile neobično povoljne. Voćnjaci su u Sremu od ratarske površine oranica i vrtova zauzimali 1895 godine 1,90% (u zemaljskom proseku 2,01 %), godine 1905 – 2,10% (u zemaljskom proseku 2,16%).¹¹⁶ U podunavskom kraju Sremske županije vegetacija je za 14 dana ranija nego u ostalim krajevima te se već od kraja sedamdesetih godina za vreme berbe dnevno slalo sa parobrodskih stanica na budimpeštansko tržište 300–400 korpi raznovrsnog voća, od najranijih trešnja do najpoznijih zimskih krušaka i jabuka iz Petrovaradina, Bukovca, Kamenice, Ledinaca, Beočina, Čerevića, Banoštra. Šljiva crnica je privlačila dolazak bečkih i berlinskih trgovaca koji su znali već uoči dozrevanja da otkupe čitav rod voćnjaka. Sama uprava Sremske županije navodi da je: „U ovaj kraj... došla ma s koje strane kakova podrpa za podizanje ili usavršavanje voćarstva... ne bi nigde bezplodna ostala“...¹¹⁷ Potpore većeg obima od strane države, međutim nije bilo, te uprkos izvesnih uspeha u podizanju školskih i opštinskih uglednih voćnjaka, rasplodenju plemenitih vrsta voćaka, znatniji napredak koji bi odgovarao prirodnim mogućnostima u toku niza godina nije postignut.

U nekoliko reči ukazaćemo na još jednu privrednu granu na selu koja je naročito bila forsirana od državne uprave. To je bilo svilogoštvo. Preko novina, časopisa, udruženja i pojedinaca pozivane su seljačke porodice da se bave produkcijom svilenih čaura. Godine 1911 u očekivanju većeg uspeha država je uz koncesiju predala vođenje poslova oko svilogoštva dvema zadružnim centralama: Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga i Hrvatskoj poljoprivrednoj banci. Međutim, u razdoblju o kome mi govorimo ne samo da nisu mogli biti postignuti značajni uspesi već ce nije moglo ni zaustaviti opadanje te privredne delatnosti. Godine 1896 broj porodica koje su se bavile svilogoštvtom u Sremu iznosio je 13.882, a 1910 – 9.407.¹¹⁸ Prema podacima županijske uprave, godine 1913 bavilo se svilogoštvtom svega 5.084 lica. Uzrok sve manjeg interesa za svilogoštvo leži u suviše niskim prihodskim mogućnostima. Prosečno napr. god. 1913 svaki radni dan na odgoju čaura plaćen je sa 91,5 filira. Tako se njime bavila samo porodica, obično žena i deca, najsiromašnijih seljaka i to ako nije imala drugih mogućnosti zarade – kako je to često izneseno u samim izveštajima županijske uprave,¹¹⁹ kao i mesnih, seoskih i gradskih opština.¹²⁰

¹¹⁵ Stat. god. I, 454; II, 359.

¹¹⁶ Stat. god. I, 392.

¹¹⁷ Izveštće kr. velikog župana županije sriemske... za god. 1894, str. 249.

¹¹⁸ Stat. god. I, 464; II, 365.

¹¹⁹ Izveštaj o stanju uprave županije Sremske napr. za god. 1903, str. 196, za god. 1908, str. 296 – 7, za god. 1913, str. 321.

¹²⁰ Gradska poglavarstvo i Sr. Karlovčima, napr., obaveštava višu instancu u redovnom godišnjem izveštaju 1912 da od 1907 otkada su poskupele ratarske i vinogradarske nadnice siromašniji slojevi napuštaju ovu privrednu granu „pošto dohodak kod ove privredne grane ne stoji u srazmeri sa uloženim trudom i utrošenim radnim vremenom“. (Gradski arhiv Sr. Karlovci, Pr. 4, broj 0090/1912).

III PROCES RASLOJAVANJA

S obzirom da je zemlja bila pretežno agrarna, jedan od najvažnijih ciljeva političke i socijalno-ekonomske borbe pojedinih stranaka bio je pridobiti simpatije, poverenje, glasove seljačkih masa. Te mase nisu bile jedinstvene ni u klasnom smislu, nisu sačinjavale celovitu jednu klasu, pripadale su raznovrsnim slojevima nejednakih sastava, svojstava, interesa. Da bi se pridobili njihovi najznačajniji delovi trebalo je znati koji sloj seljaštva predstavlja njegovu maksimalnu snagu, njegovo jezgro, njegovu postojeću, pa i pretstojeću većinu. Zato su na seljaštvo, koje se stalno raslojava, obraćali posebnu pažnju ideolozi i lideri, teoretičari i intelektualni pobornici skoro svih mogućih grupacija i struja od buržoaskih do socijalističkih.

Jedno od glavnih pitanja u vezi sa seljaštvom uopšte u svetu odnosilo se na problem stabilnosti, životvornosti poljoprivrednih gazdinstava po veličini – krupnih, srednjih, sitnih. O njemu su raspravljali pristalice buržoaskih shvatanja već od kraja XVIII i prve polovine XIX veka, otkada je preovladao građanski poredak, i propovednici novih, klasno-socijalističkih ideja otkada je započela organizovana borba proletarijata internacionalnih razmera protiv vladajućeg buržoaskog porekla i to prvo, krajem šezdesetih godina u okviru I internacionale, a posle, devedesetih godina, u okviru II internacionale.

Zajedno s pitanjem nadmoćnosti pojedinih kategorija gazdinstava išla su i pitanja o smeru njihova kretanja, o zakonomernosti njihova razvitka, o tome da li u poljoprivredi vladaju isti zakoni kao i u industriji, da li i ovde preovlađuju tendencije polarizacije, s jedne strane koncentracije većine poseda, a s druge strane proletarizacije većine seljaštva, ili naprotiv ne vladaju li u poljoprivredi posebni zakoni koji vode ka jačanju sitnih i srednjih poseda i posednika. Na ova pitanja dali su različite odgovore kako apstraktni teoretičari tako i praktični političari ne samo usled posmatranja problema s nejednakih klasnih, partijskih, ideoloških pozicija već i usled pomanjkanja dokumentacionog materijala iz niza neophodnih decenija i sa nedovoljno ispitanih mnogovrsnih uticajnih područja.

U vezi s našom temom, s krajnjim podacima kojima raspolažemo na osnovu nejednako vođenih i jednostrano zainteresovanih statistika, mi nećemo ni pokušati da afirmišemo ili negiramo pojedine koncepcije o razvojnoj liniji poseda po veličini. Ograničićemo se na ilustraciju teze o preimcućstvima krupnog gazdinstva, o povećavanju siromaštva malih posednika, o snaženju elemenata proletarizacije na selu, o ekonomskim i pravnim faktorima koji utičući na proces raslojavanja najmanje pogoduju odnosno najviše štete sloju sitnog, pa i srednjeg seljaka. Na taj način naši podaci mogu najreljefnije pokazati karakteristike života raslojavane sremske poljoprivredne sredine i istovremeno služiti kao jedan dokaz više da su autori teze s navedenim postavkama najezaktnije utvrđili bitne oznake i uopšte tendencije razvitka u poljoprivrednoj grani proizvodnje i odnosima zemljoradničkog dela stanovništva.¹ Kasnije ćemo videti da su i stranke koje su se i kada su se držale tih saznanja imale najviše dejstva na seljačke mase i beležile najveće uspehe u borbi na političkom i ekonomskom planu.

1. Nadmoćnost krupnog gazdinstva

Kao i uopšte u Evropi, u Sremu ne možemo dokazati brojnim porastom krupnih gazdinstava njihovu nadmoćnost nad sitnim i srednjim. Ona najveća – iako statistika ne prati kontinuirano njihovo kretanje – sigurno su više u stadijumu drobljenja nego daljeg povećavanja. Na njih nepovoljnije deluje nego na manja gazdinstva vanevropska konkurenca koja od 70-tih godina preplavljuje tržiste sa velikim količinama jeftinije proizvedenih i zato jeftinije prodavanih žitarica. Ona trpe posledice povremenih nestaćica radne snage. Osim toga ni kapitalističkim uslovima pod kojima se cela zemlja odnosno sremska oblast razvijala nisu odgovarale latifundije ogromnih razmera nasleđenih uglavnom iz perioda feudalizma. Zato je prirodno da se od 1900 do 1910 – prema popisima stanovništva – broj posednika i zakupnika sa preko 1.000 jutara u Sremskoj županiji smanjio od 14 na 11. Koncentracija zemljoposednika u bolje odgovarajućim srazmerama ogleda se u istovremenom povećanju broja posednika od 200 do 1.000 jutara 1900 g. – 47, 1910 – 65 i od 100 do 200 jutara 1900 g. – 163, 1910 g. – 191².

Za objektivno ocenjivanje nadmoćnosti krupnog gazdinstva i uopšte za ocenjivanje vrednosti ekonomskih jedinica, pa i sistema – može nam služiti jedino razvitak proizvodnih snaga. Zasluge kapitalističkog načina privređivanja koje su se u poljoprivredi nalazile u racionalizaciji njene proizvodnje, u omogućavanju primene naučnih, agrotehničkih tekovina, u započinjanju procesa njenog podruštvljavanja – najvidljivije su na gazdinstvima većih razmera. Tehnički i društveni elementi progresa koji se u poljoprivrednoj proizvodnji, zbog njene specifičnosti – složenija priroda organske materije koja se proizvodi, sezonski karakter radova, ograničenost zemlje, veća zavisnost od konfiguracije tla i klime, veća psihološka opterećenost ljudi vekovima vezanih za zemlju – teže manifestuju, najviše, najbrže, najlakše su došli do izraza na tim gazdinstvima. Na njima je najrentabilnije ulaganje velike količine kapitala, koji je preduslov za veću produktivnost. Mašine, koje se u poljoprivredi većinom upotrebljavaju samo periodično, koriste pretežno kapitalističkim i krupnim seljačkim gazdinstvima. Njihovo preimcućstvo nad sitnim gazdinstvima u Sremskoj županiji najbolje ilustruju podaci o broju parnih mašina 1895 godine na gazdinstvima raspoređenim po veličini:³

¹ Videti: Karl Marks, *Kapital III*; Friedrich Engels, *Agrarno pitanje u Francuskoj i Nemačkoj*; Karl Kautsky, *Agrarno pitanje*, Kultura 1953.; V. I. Lenin, *Agrarno pitanje i „kritičari Marks“*, Kultura 1954.

² Stat. god. I, 101; II, 73.

³ Stat. god. I, 334.

Prema tome, sitna i mala gazdinstva do 20 jutara koja su u Sremskoj županiji iznosila, kao što smo već zabeležili, 82,73% imala su od svih parnih mašina svega 9,13%. Krupna gazdinstva od preko 100 do 1000 jutara kojih je bilo 0,53% imala su 23,76% mašina i latifundije čiji je postotak iznosio 0,06 imale su 21,10%.

Radi boljeg procenjivanja tih srazmera napomenućemo da je na teritoriji Hrvatske i Slavonije po županijama i relativno i apsolutno u Sremu bilo najviše parnih mašina. Pri tom je značajno da su latifundije ipak u Virovitičkoj županiji imale još više tih mašina nego u Sremskoj županiji. (U Sremskoj županiji 111 od ukupno 526, a u Virovitičkoj 195 od ukupno 431). Istači ćemo još da su krupna seljačka gazdinstva, od 20 do 100 jutara, relativno dobro snabdevena parnim mašinama u Sremu, iako ih mnogo više imaju krupna kapitalistička i latifundije, što se vidi i po uporednim srazmerama: u Sremskoj županiji oni iznose 16,68% i imaju 46,01% parnih mašina, a u Virovitičkoj županiji, gde iznose 11,26%, imaju 28,31%.

Da su krupni posedi bili daleko ispred sitnih i da su postojale između njih velike razlike koje su se usto još stalno povećavale u korist prvih svedoče i podaci o broju i kvalitetu zaprega. Na gazdinstvima Sremske županije 1895 bilo je:⁴

Iz ove tabele se jasno vidi da je najbolji sastav radne stoke na latifundijama i ostalim krupnim kapitalističkim gazdinstvima. Samo imanja sa preko 1000 jutara imaju više volovskih nego konjskih zaprega. Postotak najkvalitetnijih i najskupljih volovskih zaprega je isto vrlo visok, 45,22% na krupnim kapitalističkim gazdinstvima od preko 200 do 1.000 j, priličan je i na imanjima od 100 do 200 jutara – 23,12%. Njihov broj, kao što pokazuje tabela, ne samo relativno već i apsolutno opada prema smanjivanju veličine gazdinstva. Značajno je da se krava kao radna stoka uopšte ne upotrebljava na krupnim gazdinstvima.

Iz statistike o radnoj stoci možemo izvući još jedan zaključak koji govori o preimcuštvu krupnog gazdinstva. Na posedima od preko 100 jutara čija ukupna površina iznosi 205.180 jutara⁵ bilo je stočnih zaprega 2.247, tj. po jedna na 91 jutro, a na posedima od 5 do 20 j, sa ukupno 263.348 jutara⁶ bilo ih je 21.385, tj. po jedna na oko 12 j. Ti brojevi jasno pokazuju da su sitna gazdinstva usled rascepkanosti morala koristiti mnogo veći broj radne stoke i na taj način mnogo više se opteretiti neracionalnim rashodima.

Kod razlika koje smo mi naveli troškovi za radnu stoku u malim gazdinstvima bili su skoro osam puta viši nego u krupnim, što se ipak ne sme uzeti u potpunosti kao uporedna veličina jer su uzeta ukupna prostranstva gazdinstva koja kod krupnih relativno mnogo više obuhvataju šume. Međutim, i kada smo po oranicama izračunali razlike one su u višestruku korist krupnih gazdinstava. Kod njih po jedna zaprega dolazi na 39 jutara oranice (svega 88.044 jutara), a kod malih gazdinstava (193.996 j.) na 9 jutara, tj. prvi su trošili na radnu snagu u stoci četiri puta manje nego drugi.⁷ Napomenućemo da u odnosu na ukupan broj gazdinstava, ona od 5 do 20 jutara nemaju sva, u proseku, ni po jednu stočnu zapregu (23.778 gazdinstava 21.385 zaprega) i prema tome po svojim individualnim potrebama nisu u izobilju, već pre u oskudici. Na krupna gazdinstva, naprotiv, spade prosečno skoro 7 zaprega (341 gazdinstvo 2.247 zaprega).⁸

Praznine u statistikama ne dozvoljavaju nam da prikažemo u proseku prednosti krupnih gazdinstava pri vršenju melioracionih radova, pri upotrebi đubriva i drugih poslova intenzivne poljoprivrede, kao ni kod ubiranja plodova, kod prinosa žita, kod prodaje proizvoda i dr. Ipak možemo konstatovati ne samo po prirodi „same stvari“ već na osnovu pojedinačnih izveštaja i procena stručnjaka da su veleposedi, usled racionalnije obrade nadmašili u većini slučajeva i po prinosima seljačke manje posede. Tako na primer prema jednoj verodostojnoj publikaciji iz 1892 godine, na vlastelinskom imanju kneza Odeskalkija (Odeschalchi) u Iluku, usled primene novih sredstava i metoda u radu prinosi su bili daleko iznad onih na seljačkim imanjima po količini, kakvoći i prema tome i po vrednosti izraženoj u tržišnim cenama. Trogodišnji prosek po jutru iznosio je kod pšenice 12 met. centi (maksimalni prinos bio je 16 mc.), kod raži 14 (maksimum 22), zobi 12 (maksimum 14,1/2), kukuruza 15 (maksimum 20,1/2), grahorice 16 mc., blitve 400 q, konoplja 1.200 svežnjića po jutru. Po hektolitru iznosila je prosečna težina pšenice 82 kg, zobi 48, kukuruza 80, raži 74 kg. Proizvodi su bili takvog kvaliteta da su prodavani za 40 do 50 nč., po jedinici mere, iznad prosečne cene, a za 1 for. 50 nč do 2 for. iznad prosečnih cena istih proizvoda sa seljačkih gazdinstava. Ali treba znati da se na tom imanju pazilo na izbor semena, čišćenje zrna i sl., da se oralo Sakovim (Sack) plugovima 10 palaca duboko, sejalo sejačicama (jedna mašina na 200 jutara), mlatilo parnim mlatilom.⁹ Navećemo još da stručnog osoblja sa potrebnim školskim kvalifikacijama koje je moglo voditi poljoprivredno gazdinstvo ukorak s napretkom nauke imala su samo krupna gazdinstva. Tako, napr., po popisu iz 1895 godine od 43 zaposlena službenika s višom stručnom spremom na poljoprivrednim imanjima u Sremskoj županiji, njih 36 bilo je na

⁴ Stat. god. I, 331.

⁵ nav. delo I, 329.

⁶ nav. delo I, 329.

⁷ U primeru koji je L e n j i n naveo u radu *Agrarno pitanje i „kritičari Marks“* (str. 131) na osnovu podataka jednog nemačkog istraživača sitna gazdinstva imala su svega dvaput više rashoda za održavanje radne stoke. Ova razlika, koja nije toliko velika kao kod nas, a koju je Lenjin izneo kao karakterističan primer veličine rasipanja snaga, dolazi i od toga što u Sremu, kao uopšte u zemlji, još uvek preovladaju ekstenzivna poljoprivreda.

⁸ Stat. god. I, prema podacima na str. 328 i 331.

⁹ *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrv.-slav. gospodarskog društva u Zagrebu godine 1891*, Priredio J a n k o I b l e r . Zagreb 1892, 77–8.

latifundijama od preko 1.000 jutara.¹⁰

Prilikom uspostavljanja komunikacionih veza, kod izgradnje železničkih pruga, drumova i puteva na prvom mestu se vodilo računa o transportnim potrebama veleposeda i većih industrijskih preduzeća.¹¹ Sa vlastelinskih i krupnih kapitalističkih imanja roba se najlakše i najjeftinije mogla prebaciti na tržište. Veleposednici su kao članovi vladajućih stranaka i kao virilići bili u većini u odlučujućim forumima, od zemaljskog sabora do županijske skupštine, i oni su odobravali kredite za pruge i puteve koji su prvenstveno njima konvenirali. Pri donošenju odluka o gradnji puteva lokalnog značaja glas veleposednika najčešće je bio presudan i on je to znao iskoristiti za povezivanje svojih imanja sa glavnim putevima. Usto i zakon o javnim radovima i građevinama, koji se odnosio na gradnju puteva, najviše je njemu pogodovao. On je uživao beneficije pri plaćanju „cestarine“ i mogao se koristiti obaveznim kulukom meštana. Tako je na primer sa ogorčenjem zabeleženo u novinama da je izgradnji „poteza“ puta od Sotina do Šarengradu, kojim su povezana imanja vukovarskog vlastelina u Iločkom i Šidskom kotaru, sam vlastelin doprineo manje (nešto preko 1/3 troškova) nego mali posednici iz drugih sela, iako oni taj put skoro uopšte neće koristiti.¹²

Krupna gazdinstva bila su u boljem položaju i prilikom elementarnih nepogoda od kojih je poljoprivreda mnogo trpela. Ona su većinom bila osigurana, dok za mala gazdinstva iznosi osiguranja bili su i suviše veliko opterećenje da bi ih mogli primiti na sebe. Godine 1895 u Sremskoj županiji bile su osigurane samo protiv tuče 22 latifundije, od ukupno 32; krupnih gazdinstava preko 100 do 1.000 jutara 133, od ukupno 309. Kod malih gazdinstava od preko 5 do 20 jutara broj osiguranika je već vrlo nizak – od 23.778 njih 1.184, a kod sitnih, patuljastih do 5 jutara jedva ih i ima – od ukupno 24.397 gazdinstava samo je 191 osigurano protiv tuče.¹³ Da su štete mogle biti osetne ilustrovaćemo činjenicom da je u Sremskoj županiji u proseku godine 1896–1900 samo grad potpuno uništil useve na površini od 2.614 jutara.¹⁴ a godine 1910, isto samo od grada, potpuno su uništeni usevi na 3.203¹⁵ jutra, delimično na 11.377 jutara¹⁶ zemlje.

Mnoga nasleđena opterećenja nisu dozvoljavala da prednosti krupnjeg gazdinstva dođu do punijeg izražaja. „Staleški“ i crkveni veleposedi, koji su bili, kao što smo videli, prilično rasprostranjeni, nisu bili dovoljno zainteresovani u proizvodnji. Na njima se sporo prelazilo na intenzivniju, racionalniju privredu. Ali ipak u celini uzev, krupni posedi su utirali put modernizaciji poljoprivrede. „Staleški“ zemljoposedi, sve više zahvaćeni procesom raspadanja, prelazili su u poslovni krug trgovackog, industrijskog, bankarsko-novčanog kapitala.

Sve se više uzdizao i sloj krupnih seljačkih zemljoposednika uglavnom na račun sitnih zemljoradnika koji su se u procesu raslojavanja proletarizovali ili približili proletarijatu. Taj bogati sloj seljaka stvarao se metodama kapitalizma, uz pomoć sredstava prvobitne akumulacije, zelenaska-trgovačkih špekulacija, vezama sa raznovrsnim uticajnim krugovima. U periodu o kome govorimo, njemu kao i ostalim veleposednicima su koristili najviše komasacije i segregacije da dode do bolje zemlje. Sistem zakupa koji se sve više širio donosio mu je veće plodove nego ostalim siromašnjim slojevima. Novčani zavodi, od kojih su zavisili blagodet i opstanak mnogih, bili su mu pristupačniji. Porezni sistem po kome se na zemlju plaćalo prema davno izvršenim klasifikacijama bez obzira na međuvremeno izvršene promene pogodovao je u prvom redu njemu. Ali u bogatom sloju seljaštva, koje se većinom samo izborilo koristeći pogodnosti kapitalističkih metoda, ljudi su se isticali i umešošću, sposobnošću prilagođavanja potrebama novog vremena, dovoljnom razboritošću kod ocenjivanja značaja modernizacije poljoprivrede. I često oni su bili među prvima u uvođenju uzornijeg gazdinstva, s intenzivnom obradom, upotrebot hemijskog đubriva, mašina, korišćenjem prednosti podele rada i dr. Jer treba znati da su se seljaci, po prirodi konzervativni, teško, sporo prilagođavali radu sa mašinama. Oni nisu u njih imali poverenja i potcenjivali su ih. Kada je napr. jedan od veleposednika u Zemunu nabavio sedamdesetih godina neke nove sprave za radove oko kukuruza njegove sluge nisu hteli u početku da ih upotrebe jer su im se okolini seljaci smejavili.¹⁷

Svi podaci iz savremenih izvora slažu se u tome da se na krupnim gazdinstvima prvo i najviše koristi mašina, prvo napušta tropoljni sistem i prelazi na plodore, prvo ostavlja pašnjačko stočarstvo i uvodi stajsko. Krupna gazdinstva ne preopterećuju se suvišnom stokom, kao često siromašnija, ali kod njih stoka po težini i vrednosti daleko nadmašuje stoku malih, pa i srednjih gazdinstava. Prema statističkim podacima iz 1895 godine u Sremu (bez Zemuna) prosečna težina i cena navedenih vrsta stoke po komadu na gazdinstvima raspoređenim po veličini izgledala je ovako:¹⁸

¹⁰ Stat. god.I, 331.

¹¹ Kada ce planirala izgradnja železničke pruge Petrovaradin–Beočin, naprimjer, posednici vinograda iz Petrovaradina, Kamenice, Ledinaca i Beočina žalili su se ministarstvu trgovine u Budimpešti, preko župana u Novom Sadu, 1906 godine, tražeći da se izmeni plan jer će u protivnom biti osuđeni na propast. (Kao karakterističan primer navodimo da je novosadski župan naročito istakao ovu molbu upućenu preko njega, a ne županske uprave na teritoriji Hrvatske i Slavonije kao znak osobitog poverenja i poštovanja ugarske uprave) (APV – br. 229/1906).

¹² Sremske novine, br. 81 – 1907.

¹³ Stat. god. I, 331.

¹⁴ nav. delo I, 397.

¹⁵ nav. delo II, 316.

¹⁶ nav. delo II, 321.

¹⁷ Georg v. Spirta *Unsere landwirtschaftlichen Verhältnisse*, Zemun 1894, 16.

¹⁸ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. IV Végeredmények. Bdp. 1900, str. 78, 83, 86, 89, 91, 93, 96, 100, 102, 104, 108, 109, 113, 116.

Kod ispitivanja položaja krupnog gazdinstva treba da se osvrnemo i na sve rasprostranjeniju činjenicu sjedinjenja poljoprivrede s drugim zanimanjima. Za sitne i male posednike ono predstavlja, kao što ćemo videti, proletarizaciju ili približavanje proletarizaciji. Za krupne, naprotiv, ono znači simbiozu s buržoazijom putem državne vlasti, poljoprivredne industrijske proizvodnje, trgovine, bankarstva i dr.

Spajanje tehničke prerade poljoprivrednih proizvoda, koje se smatra jednim od obeležja kapitalističkog progresa u poljoprivredi, vrši se uglavnom na krupnim gazdinstvima. Primera radi navodimo¹⁹ da posed grofa Kuena-Hedervarija u Nuštru ima parni mlin i ciglanu, da na imanju manastira Grgetega u Bankovcima takođe postoji ciglana, Pejačevićev spahiluk u Rumi ima dve ciglane, jedan parni mlin i jednu pilanu.

Sistem zakupa, kojim poljoprivreda dolazi do potrebnog kapitala za brži, intenzivniji razvitak, obuhvatao je kao svuda tako i u Sremu najviše krupna gazdinstva. Aristokratski i crkveni posednici, nedovoljno zainteresovani i nevični u kapitalističkoj proizvodnji, sve su više parcelisali svoja imanja i izdavali je zakupcima, većinom kapitalističkim preduzimačima, s jedinom brigom da dobiju što veću zakupninu, koja im je kao zemljišna renta pripadala. Bez obzira na stepen eksploracije neposrednog proizvođača u sistemu zakupa, taj sistem omogućava u kapitalističkom načinu proizvodnje dobijanje najvišeg prinosa, maksimalno razvijanje proizvodnih snaga i zato se može uzeti kao jedno od merila prodiranje novih snaga i novih odnosa. Da su zakupnička gazdinstva najviše odgovarala interesima, potrebama, mogućnostima kapitalističke proizvodnje i u Sremu, najbolje se vidi po tome što ih prvenstveno ima u krupnim gazdinstvima do 1.000 jutara. Prema popisu iz 1895, najviše ih je bilo u kategoriji preko 200–1.000 jutara – 36,54%, zatim preko 100–200 jutara – 26,42% i preko 1.000 jutara – 12,13%; u kategoriji malih poseda, preko 5–20 jutara, bilo ih je svega 4,76%.²⁰

Hipotekarni sistem eksploracije zemlje, koji znači prodiranje finansijskog, bankovnog kapitala u poljoprivredi širi se skoro iz godine u godinu u periodu o kome govorimo. I njegove prednosti uglavnom osećaju krupna gazdinstva. On koristi najviše i povlači sa sobom relativno najmanje troškova u slučajevima velikih i dugoročnih zajmova.²¹ U našim kreditnim zavodima najmanje se uzimaju hipotekarni zajmovi većih iznosa od nekoliko hiljada kruna, jer su ih mogli dobiti samo krupniji posednici. Primera radi navodimo da godine 1905 od 5.863 zajma podignuta u Sremskoj županiji (bez Zemuna) svega 403, tj. 6,87% bilo je od 2.001 do 10.000 K, a ciglo 53, tj. 0,90% preko 10.000 K (u zemunskim kreditnim institucijama podignuto je u isto vreme od ukupno 1.673 hipotekarna zajma svega 80, tj. 4,77% u iznosu preko 2.000 do 10.000 K, a preko 10.000 K samo 6 odnosno 0,98%). Pa čak u Zagrebu, gde su bile skoncentrisane najveće banke i štedionice samo 18,74% tih zajmova je od 2.001 K do 10.000 K i 10,15% preko 10.000 K).²²

Kada je reč o sjedinjavanju poljoprivrede s nosiocima kapitala ili državnih i društvenih funkcija, onda možemo uz pomoć statistike tačno utvrditi da se ono prvenstveno vrši u kategoriji krupnih posednika. Tako godine 1910 u Sremskoj županiji od ukupno 5 muških posednika sa preko 1.000 jutara (koliko ih je tačno ovde bilo) – četvorica su samo po uzgrednom zanimanju poljoprivrednici odnosno veleposednici. Kod 5 zakupnika latifundije samo je dvojici to bilo glavno zanimanje. Koliko se više smanjuju razmere poseda utoliko pada i broj posednika odnosno zakupnika po uzgrednom zanimanju. Do 100 jutara njih ipak srazmerno ostaje priličan broj. Među posednicima od 200 do 1.000 jutara 32,14%, od 100–200 jutara 11,66%, među zakupnicima od 100–1.000 jutara 58,33%. A posednika i zakupnika od 20–50 jutara po uzgrednom zanimanju ima svega 9,35%.²³

Kod najkrupnijih posednika, uzgrednog zanimanja, radi se većinom o licima s najvišim položajima u državnoj i društvenoj hijerarhiji. Oni više nisu ili nikad nisu ni bili poljoprivrednici po profesiji, ali njihov veleposednički položaj osigurava im privilegije za čije će se održanje boriti pri povezivanju svih ostalih položaja i funkcija. Zakupnici i drugi krupni kapitalistički zemljoposednici kojima poljoprivreda znači uzgredno zanimanje jesu uglavnom trgovci, industrijalci, akcionari banaka, kao i lica slobodnih profesija (advokati, lekari). Oni ulažu jedan deo kapitala u zemlju radi osiguranja stalnih dopunskih prihoda.

Iz podataka koje smo naveli, dovoljno jasno se vidi da su i u Sremu krupna gazdinstva spadala u ekonomskom pogledu u najjača i najbolja. Ali pritom ne smemo zaboraviti da su koristila samo jednom malom, upravo neznatnom broju zemljoposednika i kapitalističkih preduzimača: od ukupno 134.212 poljoprivrednika, posednika i zakupnika (i njihovih „porodičnih pomoćnika“) sa zemljom od po preko 50 jutara u 1910 godini bilo je svega 4417 tj. 3,29%.²⁴

2. Proletarizacija seljaštva

U kapitalističkoj proizvodnji pri postojanju privatne zemljišne svojine krupna gazdinstva u većini zemalja uprkos porastu svojih preimstava ostaju stalno u manjini. Sitna pa i srednja gazdinstva ispoljavaju čak i tendencije porasta. Ali kako se razlike između krupnih i manjih gazdinstava povećavaju u korist prvih,

¹⁹ Josef Krschka, *Statistik und Schematismus des Grossgrundbesitzes der Königreiche Croatiens-Slawonien*, Agram 1902, 119, 121, 123.

²⁰ Stat. god. I, 336.

²¹ Karl Kautsky, *Agrarno pitanje*, str. 100.

²² Stat. god. I, 589.

²³ Izračunato prema podacima u nav. delu, II, 73.

²⁴ nav. delo II, izračunato prema podacima na str. 73.

te tendencije imaju nesumnjivo karakter osiromašenja i proletarizacije. Da su skoro sva sitnija i manja gazdinstva bila oličenje siromaštva, rasadnici bolesti, ne treba mnogo dokazivati. O tome ima dosta reči u publicistici i literaturi kako savremenoj, tako i istorijskoj.²⁵ Ovde ćemo mi o njima govoriti više u vezi s proizvodnjom.

Proces proletarizacije razvija se, širi najviše na malim gazdinstvima kod sitnih i srednjih posednika. A ogromna većina seljaka pripadala je njima. Zemljoradnici mahom nisu imali dovoljno zemlje. S obzirom na njihov veliki broj i stalni porast uz zemlju koja se po prostranstvu ne menja njihova oskudica u izvesnoj meri je razumljiva. Ali sve više njih ostaje bez dovoljno zemlje usred njene koncentracije u rukama pojedinaca. Zakonskim i prisilnim, ekonomskim i vanekonomskim merama, metodama prvo bitne akumulacije i slobodne konkurenčije koristi se tanak sloj veleposednika da prisvoji, sačuva, proširi što više imanja. Još prilikom uređivanja katastra i segregacije 60-tih i 70-tih godina oni su došli do većih kompleksa nego što im je ranije pripadalo. Jedna od njihovih često upotrebljenih metoda tada bila je da kod sastavljanja katastarskih posedovnih spiskova upišu bezvredne zemlje, kao što su vododerine, šikare, puteljci i sl., za koje se нико nije brinuo. Kasnije kod segregacije oni su se žalili da imaju manje zemlje nego što im je upisano i tako dobijali delove koji su imali pripasti drugima.²⁶ U periodu o kome govorimo oni su se više koristili zakonskim i ekonomskim sredstvima. Negativne posledice daljeg razvitka imala je po prirodi samog razvitka prvenstveno da oseća slabija strana, a nju su sačinjavali seljaci, maloposednici.

U intenzifikaciji proizvodnje manja gazdinstva se ne mogu takmičiti s krupnim već i zbog nedostatka potrebnog kapitala za kupovinu neophodnih tehničkih proizvodnih sredstava. Videli smo koliko ona u Sremu zaostaju samo u pogledu savremenih mašina i kvalitetne radne stoke. Srednja, pa i mala kapitalistička seljačka gazdinstva, od preko 10 jutara mogu se još u izvesnoj meri suprotstavljati krupnim gazdinstvima povećanim ličnim radom, a naročito povećanom eksplatacijom najamne radne snage. Sićušni i sitni posednici, do 10 pa i više jutara, koji ne koriste najamnu radnu snagu, u uslovima modernog načina proizvodnje i razvijenog tržišta, sve se teže i manje održavaju u grupi samostalnih poljoprivrednika iako se njihova domaćinstva većinom ističu prekovremenim radom u proizvodnji i prekomernom štednjom u potrošnji.

Kao što krupnih posednika i zakupnika počev od 100 jutara ima sve više po uzgrednom zanimanju, tako ih ima i malih počev od oko 10 jutara. Godine 1910 u Sremskoj županiji bilo je posednika i zakupnika od 10–20 jutara, po uzgrednom zanimanju u odnosu na one sa glavnim zanimanjem 9,74% (računamo samo muške osobe 1.148 prema 10.633), od 5–10 jutara 16,89% (2.125 prema 10.455), do 5 jutara 54,52% (11.244 prema 9.378).²⁷ Dok kod krupnih posednika i zakupnika njihovo uzgredno poljoprivredno zanimanje označava da je glavno sigurno u grupi visoko cenjenih i rentiranih profesija buržoaskog karaktera, dotle kod sitnih ono se uglavnom odnosi na lica koja su postala bliska proleteru, jer više ne žive od prodaje proizvoda svoga rada, nego od prodaje svoje radne snage.

U toku procesa raslojavanja karakter i društvena uloga sitnog zemljoradnika se u suštini menja, jer se menja njegova ekonomska uloga. On sve manje može da zadovolji rastuće potrebe za novom radnom snagom na sopstvenoj zemlji i sve se više angažuje kao najamni radnik bilo u industriji, bilo na krupnim gazdinstvima. Značaj njegovog zemljoposeda, za čije će održanje, ma i u najmanjem obimu, ulagati i dalje krajnje napore, ne leži više u proizvodnji za robno tržište, već u snabdevanju domaćinstva životnim namirnicama. On se gubi kao konkurent krupnijeg gazdinstva i postaje po potrebi njegova pomoćna radna snaga.

Njemu ne koriste mnogo visoke cene poljoprivrednih proizvoda, koje su u interesu veleposednika održavane visokim zaštitnim carinama prosečno iznad cena na svetskom tržištu²⁸. Preko 50% domaćinstava nisu imala, odnosno imala su vrlo malo viškova za tržište. Na njihov položaj više utiču cene po merilu potrošača, kupca, nego po merilu proizvodača, prodavca. Moramo još uzeti u obzir da je većina seljačkih zemljoposeda preopterećena hipotekama tako da od visokih cena, visoke zemljarske rente, skupe zemlje ima i ovde, kao i u drugim zemljama i krajevima u to doba, više koristi bankovni kapital nego seljak. Mali posed je mogao da prosperira samo pod naročitim uslovima, kao na primer, u zemljama Severne Evrope, kod intenzivnog kultiviranja izvesnih specijalnih poljoprivrednih grana povrtarstva, mlekarstva i sl. Ali za ovakvu specijalizovanu poljoprivredu potrebni su preduslovi kojih ovde nije bilo: veliki gradski potrošački centri, guste komunikacione mreže, stručne kvalifikacije i sl., i to uz nedostatak veleposeda.

Težak položaj malih zemljoposeda koji objašnjava njihovo rasparčavanje može se videti i po naglom, velikom porastu opterećenja. Između 1886 i 1890 prosečan broj opterećenja na nepokretninama u godini iznosio je u Hrvatskoj i Slavoniji 17.254, a dvadeset godina kasnije, između 1906–1910 godine 37.646 tj. preko dva puta više.²⁹ Ako pratimo brojeve opterećenja po županijama onda ćemo još jednom naći dokaznog

²⁵ N i k o l a R a d o j ċ i ē, *O proučavanju sela u Vojvodini*, Glasnik Geografskog društva, Beograd 1921, sv. 5 str. 226; M i j o M i r k o v i ē, *Ekonomik agrara FNRJ*, Zgb. 1950, 35.

²⁶ Gospodar, br. 8, str. 90 – 1897.

²⁷ Stat. god. II, prema podacima na str. 73.

²⁸ Austro-Ugarska je spadala u zemlje gde su cene ratarskih i stočarskih proizvoda bile vrlo visoke, naročito od 1908 godine. Primera radi navodimo da je 1000 kg pšenice koštalo u markama:

Trgovinski ugovor između Austro-Ugarske i Srbije od 1908 vredeo je samo od 1. septembra 1908 do 31. marta 1909 zato što su veleposednici agrarci smatrali previsokim ovim ugovorom predviđeni uvoz od 35.000 grla goveda i 70.000 komada svinja. Ugovorom od 1911 sniženi su ti kontingenti na 15.000 goveda i 50.000 svinja (Podaci prema rukopisu J u r j a D e m e t r o v i ē, *Evolucija društva i zadaci agrarne politike i aprovizacije u Hrvatskoj. Moralno gospodarstvena studija*. Rukopis se čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, R. 5849, 96 l. + omot).

²⁹ Stat. god. II, 280.

materijala za tvrdnju da su kapitalistički odnosi izazivali naročito duboke promene u Sremu. Od 1901 do 1910, izuzev 1900 i 1906 (kada dolazi posle Bjelovarsko-Križevačke županije) u Sremskoj županiji se beleži svake godine daleko najveći broj slučajeva opterećenja nepokretnina. Godine 1901 bilo ih je 5.455, god. 1903 – 7.285, god. 1905 – 8.608, god. 1908 – 8.703, god. 1910 – 8.278.³⁰

Opterećenja najviše se odnose na hipotekarne zajmove, njih obično najviše ima u Sremu posle glavnog grada Zagreba, gde su skoncentrisane najveće banke u kojima se Sremci takođe zadužuju. Broj tih zajmova u Sremskoj županiji iznosi krajem 1901 godine – 4.772, godine 1903 – 5.665, godine 1905 – 7.536. Oni su pretežno vezani za poljoprivrednu, godine 1905, na primer, za zemljoposede 90,40%, u zemunskim novčanim zavodima 92,65%. U većini slučajeva su malog iznosa, što znači da ih ne koriste veća gazdinstva, da ne služe unapređenju gazdinstva, već da ih podižu maloposednici iz nevolje, na putu ka proletarizaciji. Kao ilustraciju navodimo da u Sremskoj županiji (bez Zemuna) 1905 godine od 5.863 hipotekarna zajma 44,88% se odnose na sume do 200 K, 37,46% od 201 do 1.000 K, tj. 82,34% na svote kojima se obično zadužuju siromašniji zemljoradnici. (U Zemunu podignuti zajmovi do 1.000 K iznosili su čak 85,52%). Pa i u Zagrebu, gde neke od najvećih banaka i štedionica nisu ni davale male sume na zajam, hipoteke do 1.000 K iznose 53,45%, do 2.000 K 70,91%.³¹

Da se najveći deo opterećenja odnosi na sitne posednike možemo skoro sa sigurnošću zaključiti i po sumama ukupnog opterećenja. Od 8.608 slučajeva u Sremu 1905 godine bilo ih je 2.281 u vrednosti do 100 kruna, 1.232 od 101 do 200 K, 3.154 od 201 do 1.000 K, 917 od 1.001 do 20.000 K, 974 od 2.001 do 20.000 K, 43 od 20.001 do 100.000 K, 6 od 101.000 do 200.000 K, 1 preko 200.000 K³². Prema tome 77,45% (6.667 od 8.608) opterećenja nisu premašila sumu od 1.000 kruna, do koje se obično zadužuju mali posedi. Krezer u svom, ovde već više puta navedenom radu: *Gustoča žiteljstva kraljevina Hrvatske i Slavonije*, iznoseći podatke o velikom porastu zaduženosti – 1880 godine ukupni dugovi na menice, hipoteke i obveznice bili su 40.533.000 K, a 1913 g. 487.455.000 K – konstatuje isto da se najviše odnose na male posede s obzirom na sume od 200 do 1.000 kruna.³³

Pravne promene u posedu nepokretnina odnose se u velikoj većini na zemljišne te se po njima mogu proceniti i razmre rasparčavanja, drobljenja gazdinstva u toku kapitalističkog raslojavanja. Od 1886, tj. od godine konačnog priključenja krajeva bivše Vojne Granice županijama, do 1903 promene po pravnim naslovima koje statistika beleži iz godine u godinu se naročito povećavaju (posle toga pokazuju tendenciju talasastog opadanja). U proseku jedne godine između 1886–1890 broj tih promena je iznosio u celoj zemlji 28.016, između 1891–1895 god. 36.025, 1896–1900 g. 38.669, 1901 – 47.034, 1903 – 54.718.³⁴ U Sremskoj županiji promene u posedu nepokretnina, isto u većini godina u izrazitom porastu, dostižu najveći broj 1905 godine: 1901 – 9.978, 1903 – 10.912, 1905 – 11.408.³⁵ Skoro u svim godinama 1901–1910 (izuzev 1903, 1904, 1907) najviše promena u županijskim razmerama ima u Sremu.

I kod posedovnih promena, kao i kod opterećenja, radi se sigurno u velikoj većini o malim gazdinstvima, jer su vrednosti izražene u krunama pretežno niske. U Sremskoj županiji od ukupno 10.080 promena u posedu nepokretnina, koje su izvršene po slučajevima pogodbe ili smrti, 7.014 bilo je u vrednosti do 1.000 K, 1.623 od 1.001 do 2.000 K, 1.290 od 2.001 do 10.000 K, 108 od 10.001 do 20.000 K, 36 od 20.001 do 40.000 K, 8 od 40.001 do 100.000 K, 1 od 100.001 do 200.000 K.³⁶ U 45 slučajeva promene usled egzekucije radilo se o ukupnoj vrednosti od 96.549 K.³⁷

Iako su promene u posedu nepokretnina usled egzekucije u ukupnom iznosu svih promena (usled pogodbe, deobe zadruga, smrti) bile, prirodno, najmanje, i po statistici od 1901 do 1910 u skoro kontinuiranom opadanju, ipak one su toliko značajne za ilustraciju toka raslojavanja da ih treba posebno pomenuti. Godine 1901 bilo ih je od svih županija najviše u Sremu – 225.³⁸ Od tada ih ima sve manje do 1907, kada opet u izvesnoj meri učestaju: 1907 – 56, 1908 – 75.³⁹ Opterećenja poseda koja nastaju egzekucijom, i u odnosu na ona koja nastaju pogodbom i usled smrti, prilično su brojna: 1901 godine 2.117 (od ukupno 5.455), 1903 god. – 3.221 (od 7.285), 1905 god. – 2.435 (od 8.608),⁴⁰ 1908 god. – 2.622 (od 8.703).⁴¹ Od interesa je i činjenica da je broj opterećenja egzekucijom od 1901 do 1908 svake godine najveći, u županijskim razmerama, u Sremu,⁴² u nekim godinama čak daleko najveći, napr. 1903 – 3.221, a u Zagrebačkoj županiji koja odmah sledi po brojnosti egzekucija – 2.116.⁴³

U vezi s dugovima, egzekucijama, plenidbama, dražbama koje su od seljaka posednika stvarali proletera i poluproletera treba znati i nekoliko dopunskih činjenica i objašnjenja. Jedna od bitnih karakteristika feudalnim i drugim brojnim ostacima opterećene države bila je da seljaci nisu propadali samo

³⁰ Stat. god. I, 361; II, 284.

³¹ Stat. god. I, 587, 589.

³² Stat. god. I, 364.

³³ K r e s e r , nav. delo, str. 115.

³⁴ Stat. god. II, 274.

³⁵ Stat. god. I, 354.

³⁶ nav. delo I, 356.

³⁷ nav. delo I, 354.

³⁸ nav. delo I, 352.

³⁹ nav. delo. 275.

⁴⁰ nav. delo. 359.

⁴¹ nav. delo II, 282.

⁴² nav. delo I, 359, II, 282.

⁴³ nav. delo I, 359.

pod teretom sopstvenih obaveza, nego često pod teretom nasleđenim od predaka. Krajem 1895 godine 44.192 poreznika, mahom seljaka, iz 67 sremskih opština imali su gruntovno uknjiženi ogromni poreski zaostatak od 2.540.811 K na šta se još nadovezala nesrazmerno velika kamata od 1.794.235 K. Veći deo tog duga – 1.598.199 K teretio je 1.669 poreznika sa 3.964 porodica i 34.261 duša čiji ukupni imetak nije vredio više od 817.674 K, koji su godišnje imali da plaćaju ukupno porez od 36.106 K, dakle za 780.525 K manje nego što im je iznosio dug.⁴⁴

Poreski i drugi zaostaci ne samo da su poticali iz davno proteklih dana, pre dvadeset, trideset, četrdeset godina, već i sa poseda mnogo većih od postojećih.⁴⁵ Jer su posedi vremenom propadali, rasparčavali se, a poreske kancelarije su i dalje teretile prvo bitnog vlasnika i njegove naslednike, koji su tako imali sve manje posede, a sve veće dugove. Prema rečima zvaničnog organa vlasti koji je ispitivao te slučajevе: „Uz ovako stanje bile su ‚realne ovrhe‘ na dnevnom redu: posjedi su se prodavali, babanj je kroz sela zaredao, finansiјalne oblasti i sudovi imali su pune ruke posla“. Seljak se dezinteresovao od proizvodnje znajući da će mu sve prodati za poreske zaostatke, a da ih ipak neće isplatiti jer predstavljaju višestruki iznos svih njegovih mogućih prihoda, pa i imetka. „Štograd je plaćao na redovni propis išlo je na zaostatke, koji su 10–20 puta više iznosili od godišnje dužnosti, a sveudilj su uslijed zateznih kamata postajali veći“.

Da bi se ovakvo stanje, štetno i po državu jer je dug bio nenaplatljiv, dokrajčilo, veći deo ovog duga je moralno biti na kraju otpisan. Poverenička komisija koja je ispitala te prilike i predložila brisanje dugova tamo gde se nisu mogli realizovati, radila je na tome od 1899 do 1904 godine. Njen predstavnik po završenom radu održao je govor pun obaveza i obećanja od strane nadležnih organa vlasti da će ubuduće uređenijim vođenjem poreskih i drugih knjiga i brižljivijom politikom uopšte biti izbegnuti ovi i slični slučajevi poreskih zaostataka. Međutim, prelistavajući dalje izveštaje o poreskim obavezama i zaostacima možemo konstatovati da visoke, milionske sume direktnog godišnjeg poreza skoro nikada nisu mogle na vreme i u potpunosti biti namirene. Tako, napr. godine 1906, direktna poreska obaveza ustanovljena je sumom od 5.532.646 K 39 f, a uplaćeno je bilo do kraja godine 4.730.549 K 45 f. Jedan deo – 252.063 ostalo je za sledeću godinu.⁴⁶ Slične, manje ili veće, svote morale su ostajati skoro svake godine neisplaćene.

Ovi se podaci odnose samo na direktnе poreze, a treba znati da je poreski sistem u Ugarskoj, sa važnošću i u Hrvatskoj, imao deset raznih oblika poreza⁴⁷ i da su svi oni nemalu ulogu igrali u proletarizaciji jednog dela seljaštva. Veliki posednici su bili u povlašćenom položaju u tom poreskom sistemu.

Njihova zemlja je obično bila klasifikovana, kao slabija, u niže kategorije, te su oni najčešće plaćali zemljarinu po jutru nekoliko puta manje nego mali posednici istog mesta (jedni su plaćali po jutru 2, 3, 4 K, drugi 5, 6, 7 pa i više kruna).⁴⁸ Kod plaćanja opštinskih prikeza njihove su obaveze bile relativno mnogo manje nego obaveze zemljoradnika. Njihov pirez nije mogao da pređe sumu prikeza najvećeg seljačkog zemljoposednika. Vlastelinski posedi pod oznakom „samostalnih pusta“ bili su čak potpuno oslobođeni opštinskih prikeza. Tako su uglavnom ove opštinske namete, koji su iznosili 30–70% od poreske osnove, plaćali seljaci. Usled brojnih olakšica i nepravilnosti na šetu zemljoradnika dešavalo se u Sremu, Slavoniji da veleposednik na ime poreza i pirez plaća po jutru 70 fil., a njegov sused seljak 11 K.⁴⁹ U ovom poreskom sistemu i „cestarina“ je iscrpljivala zemljoradnike. Po odredbama Zakona o javnim radovima i građevinama seljaci su srazmerno najviše plaćali i kulučili za gradnju i održavanje puteva. Bilo je primera da je i mali posednik, tzv. frtaljdžija sa 8–10 jutara zemlje, plaćao, prema zakonu iz 1873, godišnje 16 K 40 fil., pa i više, na ime „cestovnog“ prinosa i nameta.⁵⁰ (Po odredbi Zakona o javnim radovima i građevinama od 30 decembra 1873 taksa za izgradnju i održavanje puteva iznosila je po osobi preko 16 godina, 1 for. 20 nč., a po komadu „tegleće“ stoke 1 for. Bezemljaši, „neporeznici“, kulukom su doprinosili „cestarinu“.)

Nejednake poreske obaveze na šetu seljaka najteže su bile za seljaka maloposednika. Poreske stope su bile visoke. Razlike u zavisnosti od kategorizacije zemlje velike. Prema zakonu iz 1875, koji je važio do 1 januara 1913 godine, zemljarina je u bivšem Provincijalu iznosila 25,5%, a u bivšoj Vojnoj Granici 17,1% od čistog prihoda, određenog po katastarskom jutru. Godine 1913 stupio je na snagu novi zakon, izglasан 1909 u zajedničkom ugarskom saboru, po kome je poreska stopa postala ista na celoj teritoriji Ugarske, odnosno Hrvatske i Slavonije u iznosu od 20%. Prema tome u krajevima bivšeg Provincijala plaćalo se počev od poslednje predratne godine za 5,5% manje zemljarine, a u krajevima bivše Granice 2,9% više. I ove razlike u poreskoj stopi do 1913 godine imale su feudalne korene. Naime, u bivšem Provincijalu u zemljarinu bila je uračunata i otpłata otkupa poseda seljaka bivših kmetova. U Granici nije bilo kmetova i seljaci su dobili zemlju bez otkupa. Iako je zemljarina 1913 za većinu seljaka smanjena, seljaci iz bivše Granice morali su se osećati kao da od ove godine i oni moraju naknadno plaćati neku otkupninu.

Do 1913 godine važila je i stara klasifikacija zemlje koja je bila, a u većini slučajeva ostala je i dalje, naročito povoljnja za veleposednika. Ona se uglavnom zasniva na katastarskim mapama iz 1863 i 1864 u

⁴⁴ Izveštaj o stanju uprave Sremske županije za god. 1904, 107.

⁴⁵ Na ime otkupa „vinskog desetka“ („Gorno činzeni“ otkup), naprimjer, uprava manastira Grgetega potraživala je 1897 godine u Budanovcima od Marčetića Marka 26 for. plus 28 f. 62 na ime kamate, a od Lepetića Davida, koji je umro još pre 30 godina, 27 f. 56 + 35 f. 62 kamate. Takvih primera gde kamate iznose više nego dugovi feudalnog porekla, i gde naslednici, ukoliko postoje, više ne poseduju otkupljenu zemlju, ima više i po sačuvanim arhivskim dokumentima. (A I S A N – K, konsistorijalni arhiv Administrativni odbor, br. 42, 43/1897).

⁴⁶ Izveštaj o stanju uprave Sremske županije za god. 1906, 115.

⁴⁷ R u d o l f B i ē a n i ē , Ekonomski podloga hrvatskog pitanja, Zagreb 1938, 47.

⁴⁸ Slobodna Riječ, br. 10 – 1906, Pravo Naroda br. 16 – 1907.

⁴⁹ Képviselőház – Napló 1906–1911, X, 23, str. 330.

⁵⁰ Slobodna Riječ, op. 69 – 1907.

bivšem Provincijalu, i 1874 i 1875 u bivšoj Granici. Kod njenog sprovođenja veleposednici su bolje prošli, jer su nadležni činovnici, u većini od njih zavisni, njihovu zemlju uvrstili u niže kategorije, a zemlju malih posednika u više. Niža procena veleposedničke zemlje obrazlagana je i izgovorom da seljak, radeći sam, može jevtinije i bolje obraditi svoje malo imanje, nego veleposednik koji mora da plaća tuđu radnu snagu.⁵¹ Vremenom, usled sve većeg korišćenja modernih agrotehničkih tekovina, razlike između veleposeda rasle su očigledno u korist veleposednika, ali klasifikacija njihovih imanja ostala je na štetu maloposednika.

Da bi se sagledao u potpunosti izuzetno povoljan položaj veleposednika reći ćemo još da je zemljarina bila kontingentirana, uprkos otporu predstavnika industrijskog kapitala, zakonom koji je izglasан u ugarskom saboru, tako da ni u kom slučaju nije mogla preći sumu od 77 1/2 miliona kruna (po starom zakonu do 1913). Veleposednici su, prema tome, uspeli da spreče povećanje poreza na zemlju u srazmeri sa porastom zemljišne rente i da prebace veći deo prihvaćenog poreza na teret zemljoradnika. Čak i posle stupanja na snagu novog zakona o zemljarini, prema kome je izvršena i izmena katastra po novoj proceni zemlje, oni su sačuvali u velikoj meri svoje privilegije. Novi zakon je odredio samo fakultativnu izmenu katastra; na zahtev jedne od zainteresovanih strana, posednika, opštinskog poglavarstva, županijskog poverenstva ili finansijskog ravnateljstva. Na taj način umanjene su razmere ovih promena jer je logično da sami veleposednici neće tražiti promenu na svoju štetu, i da će u mnogim slučajevima iskoristiti svoj uticaj na ostale faktore da i oni to ne traže, odnosno traže u manjem obimu. I odista, nailazimo na vesti o tome kako veleposednici nagovaraju čak seljake da ne traže promenu katastra i sl.⁵²

Da bismo imali predstavu o veličini mogućih razlika u vezi sa klasifikacijom zemlje, treba znati da je čist prihod izračunavan na bazi katastarskih podataka o kulturi i kvalitetu tla. Prema kulturi bilo je sedam grupa: oranica, bašta, livada, vinograd, pašnjak, šuma i trstika (trščak, rit). Prema kakvoći zemlje bilo je nekoliko klasa, čiji je broj zavisio od terena. Tokom decenija mnoge trstike i mnogi pašnjaci pretvoreni su u oranice, naročito kod veleposednika koji su ih najviše imali 60-tih i 70-tih godina kada su rađene katastarske mape. Po službenim spisima, merodavnim za plaćanje poreza, ove su zemlje ostale kakve su bile. S obzirom da je zemljarina u granicama kontingentirane svote određivana prema budžetu u fiksnom iznosu za pojedine oblasti, krajeve i sela, jasno je da su seljaci morali plaćati utoliko više ukoliko su veleposednici iz njihove okoline plaćali manje.

Jedan od tereta nasleđenih od predaka bio je tzv. zemljišnootkupni dug koji je datirao od oslobođenja od kmetstva po otkupu izvanselišnog, krčevinskog, vinogradskog „gornočinženog“ zemljišta na osnovu patenta od 1853 godine. U periodu o kome govorimo, on je još postojao u sledećim opštinama Sremske županije: *Erdeviku, Ilok, Neštinu, Sotu, Suseku, Šarengradu* (Iločki katar); *Bešenovu, Irigu, Jazku, Krušedolu, Ledincima, Maradiku, Rivici, Vrdniku* (Irški katar); *Divošu, Grgurevcima, Ležimiru, Mandelosu* (Mitracki katar); *Baćincima, Berkasovu, Šidu* (Šidski katar); *Markušici i Nuštru* (Vučarski katar). Godine 1904, napr., obaveze iz tog duga iznosile su 48.429 K 61 f. plus 12,873 K 30 zaostatka iz 1903 godine, ukupno 61.302 K 91 f.⁵³

Poslednje predratne godine, 1913, isti dug sa zaostatkom iz prethodne godine još je iznosio prilično visoku svotu od 37.910 K 43 f. Da se taj dug iz jedne druge epohe teško otplaćivao vidi se i po tome što je 1913 godine otplaćeno svega 10.407 K 34 f, tako da je preostalo još uvek velika suma od preko 27.500 K.⁵⁴

Sitni posedi bili su preopterećeni i dugovima od neuplaćenih kazni za brojne šumske prekršaje usled nedostatka drva. Čak prema pisanku prorežimskih „Sremskih Novina“, došlo je do toga „da dugovi za šumske prekršaje, koji najviše potiču od djeda i otca ne samo da uveliko terete unuka i sina, da pravoužitniku oduzimaju realni kredit, već su iz njega stvorili fatalistu, koji se odaje neradu i nemaru, jer drži da mu pod ovom nevoljom spasa više nema.“⁵⁵ U jednoj upravnoj opštini konstatovano je da kod 500 „pravoužitnika“ visina ukupne „oštetne“ sume iznosi 70.000 K, od čega je „uterivo“ samo 17.000 K.

Poreski zaostaci, zaostaci od zemljišno-otkupnog duga, zaostaci u otplatama dugova od novčanih zavoda činili su da je plenidba, dražba bila stalno na dnevnom redu seoskog poslovanja. Godine 1895 kod veleporeznika je izvedeno 2.537 plenidbi i 227 dražbi, a kod maloporeznika 63.957 plenidbi i 3.183 dražbe. Godine 1899 sprovedeno je 3.547 dražbi. Što je od tog vremena manje dražbi ne znači da su prilike poboljšane, već da su nadležne vlasti počele da izbegavaju njihovo primenjivanje, jer su se one pokazale za njih nekorisne, pa i štetne. Na dražbama nije se pojavljivao potreban broj kupaca, nepokretnine su se prodavale u bescenje te erar stvarajući beskućnike, najčešće nije dolazio ni do 20–30% svoje tražbine.⁵⁶ Stoga je Vukovarska finansijska direkcija po izvršenom ispitivanju zlih posledica dražbi 1897 godine obustavila za jedno vreme sprovođenje „realnih ovraha“ i dala uputstvo za praktikovanje metoda opomena i pritiska od plenidbe do izvršne sudske odluke.

Da dražbe nisu zadovoljavale poverioce vidimo ne samo iz izveštaja županijske uprave već i izveštaja crkveno-narodnog saborskog odbora, kao i drugih institucija. Primera radi navodimo žalbu crkvenih fondova i zaklada da su bili neretko prisiljeni sami kupiti založene nepokretnosti na dražbi i tako izloženi nesrazmernim i nepotrebnim troškovima skopčanim sa preuzimanjem i rukovanjem neželjene imovine do

⁵¹ Iz govora V a s e M u a č e v i c a prilikom rasprave zakonske osnove o zemljarini 4 februara 1909 u zajedničkom saboru. Srbovan br. 21–29 I (11 II) 1909.

⁵² Sremske Novine op. 59 – 24 VIII 1909.

⁵³ Izveštaj o stanju uprave Sremske županije za god. 1904, 122.

⁵⁴ nav. delo za god 1913, 113.

⁵⁵ Sremske Novine br. 17 – 28. II 1906.

⁵⁶ Izveštaj o stanju uprave Sremske županije za god. 1904, 91.

očekivanja momenta njene preprodaje.⁵⁷ To su razlozi zbog kojih u statistikama i izveštajima susrećemo sve manji broj dražbi odnosno „realnih ovrha“. Ali one su i dalje visile kao „Damoklov mač“ nad glavom prezaduženih seljaka. Kada pregledamo arhive iz tih godina sve do Prvog svetskog rata nailazimo uvek na sudske odluke o plenidbi, dražbi, i na primere da se progone i traže lica za neisplaćeni otkupni dug koja ne samo da nisu kriva za taj dug već i ne znaju za zemlju koja je tim dugom otkupljena, jer je bila prodata pre njihovog života ili punoletstva.⁵⁸

Osim toga treba znati da su zakonske odredbe za neisplaćene dugove bile vrlo stroge. One su određivale prisilnu prodaju nepokretnine čija je vrednost često po nekoliko puta prevazilazila dužnu sumu. Seljak je mogao da izgubi imanje za beznačajne dugove. Službene *Narodne Novine* svakoga dana na nekoliko strana su ispunjene oglasima odluka o dražbama. Tu uvek nailazimo na drastične slučajevе. Primera radi navodimo da je kotarski sud u Mitrovici na traženje Mitrovačke štedionice dozvolio, 1909 godine, radi dužnih 493 K „ovršnu dražbu nekretnina“ u Šašincima u vrednosti od 5.107 K 60 fil.⁵⁹ Istoga dana, *Narodne Novine* objavljuju da je Mitrovački sud dozvolio, na traženje zemaljskog erara, radi dužnih 243 K 20 fil. dražbu nekretnine jedne kućne zadruge u Šašincima u vrednosti od 6.000 K. Slične odluke slede jedna za drugom. U Zemunu, na primer, kotarski sud je odredio na traženje Nemačke štedionice (Deutsche Volkssparkasse) dražbu nekretnine u Ugrinovcima u vrednosti od 4.950 K radi dužnih 780 K. U Karlovcima sud je na molbu uprave Srpskih narodno-crkvenih fondova radi 700 K dao nekome iz Krčedina prodati imanje koje je vredelo 6.510 K.⁶⁰ Ovakvim primerima možemo knjige ispuniti. Oni su dokaz teškog stanja velikog broja zemljoradnika, oni označavaju put proletarizacije.

Da bi ispunili sve svoje brojne obaveze i isplatili svoje raznovrsne dugove seljaci su se stalno zaduživali izlažući se pritom lihvarstvu koje je doprinelo daljoj proletarizaciji. Nećemo navoditi drastične primere kojih ima mnogo u novinama, već ćemo se ograničiti na nekoliko arhivskih podataka koji kazuju da je još u periodu o kome govorimo, i pored brojnih novčanih zavoda, lihvarstvo bujalo. Kada je odeljenje za pravosuđe Zemaljske vlade Hrvatske, pripremajući zakon protiv lihvarstva, zatražilo, 19. oktobra 1901., od sudbenih stolova da izvide i dostave u kakvim se sve oblicima lihvarstvo pojavljuje, kotarski sudovi iz Srema odgovorili su primerima među kojima se najviše spominje „davanje novca na ranu dok još nije dozrela“. Prema rečima kotarskog suda u Sr. Karlovcima, trgovci žita, posle davanja predujma, kada seljak usled nerodice ne može da isporuči određenu količinu traže natrag novac u vrednosti cene žitarica na dan predviđen za predaju, a ta cena je obično onda trostruka od one na dan predujma, usto još zahtevaju posebno 8% kamate za predujmljeni novac. Česti su slučajevi da se na obveznice ispisuje veća svota nego što se posuđuje i to uz 20 ili 30% kamate.

Kotarski sud u Šidu među oblicima lihve spominje one kojima poverilac dobija od dužnika deo zemlje na uživanje u ime kamata dok se glavnica ne vратi. Prema tom суду, obična kreditna lihva donosi 50, a u mnogim slučajevima 100% kamatnu stopu. Kotarski sud u Ilok u ističe primer da ratar uzima u proleće na zajam žito s obavezom da za pol „merov“ vrati „merov“, u blažim slučajevima $\frac{3}{4}$ merova, kada o žetvi ne vrati žito kamata se dodaje glavnici, pa se na sve opet daje kamata po ranije određenom odnosu, i tako sve dотле dok ne budu sve novostvorene glavnice i za njih sve kamate isplaćene.

U lihvarske posao spada i dobijanje ugovorenog iznosa novca za davanje potpisa na menici. U izveštaju kotarskog suda u Zemunu spominje se i lihvarstvo seoskih trgovčića „sitničara“ koji prodaju svoje artikle za žitarske proizvode seljaku. Kotarski sud u St. Pazovi napominje da su učestale zloupotrebe sa blanko menicama. Sudbeni stol u Mitrovici uz odgovore područnih kotarskih sudova dodaje da i novčani zavodi nalaze mogućnosti da zakonom dozvoljenu maksimalnu kamatu od 8% povise uz pomoć raznih taksa na 10–12%. Sudska praksa pokazuje osim toga da brojne menične obaveze izazivaju mnoštvo kriminala kroz falsifikovanje potpisa žiranta, pomoću preslikavanja na prozoru ili preko prozirne hartije. Tako potreba za novcem usled sve većih obaveza dovodi ne samo do ubrzane proletarizacije već i do povećanog kriminaliteta.⁶¹

Podaci o preopterećenosti poseda i njegovim suviše brojnim promenama koji govore o usitnjavanju gazdinstva usled deobe ili prodaje (svejedno da li dobrovoljne ili prinudne jer su uvek po nuždi) pokazuju da je put k proleterstvu u Sremu krajem prošlog i početkom ovog veka bio krcat siromašnim, propadajućim zemljoradnicima. Kada su o tim posednicima sa sve manjim posedom koji su išli ka proletarijatu govorili i pisali savremenici, a kasnije i neki istraživači prošlosti, oni su im uglavnom prebacivali da su sami skrivili svoju sudbinu i čak ukazivali na njih kao na vinovnike slabljenja moći nacije čiji su članovi bili. Tako Radoslav Marković u monografiji o Indiji, komentarišući položaj 40 starih živih porodica koje su sve svojevremeno imale sesionalne zemlje a od kojih 22 su ostale skoro bez poseda, kaže: „To je znak da su neke gazdovale lakomisleno i da se onaj koji je zemljom zapovedao nije brinuo šta će mu posle deca bez zemlje raditi i kako će se gorko mučiti služeći i nadničareći...“ I dalje u vezi s porodicama od kojih „danас samo 4–5 dosta dobro a sve druge kubure“ ističe: „Porodice, koje tako gazduju, narod u kome ima takvih raspikuća i nemariša, ne može biti da je zdrav“...

Marković odbacuje mišljenje onih koji glavne uzroke nevolja traže u opštem ekonomskom stanju i kaže:

⁵⁷ Izveštaj narodno-crkvenog tajnika o radu srpskog pravoslavnog narodno-crkvenog saborskog odbora u godini 1904, Sr. Karlovci 1905, str. 30.

⁵⁸ Arhiva SAN u Sr. Karlovcima.

⁵⁹ Narodne novine br. 3 – 5 I 1909.

⁶⁰ Narodne Novine br. 5 – 1909.

⁶¹ DAH-CM, br. 5239 ad br. 45/II 1901.

„Dopuštamo da su i ekonomске prilike nešto krive, ali ne možemo dopustiti da su političke i ekonomске neprilike glavni uzrok srpskoj propasti. Tu je sam narod kriv“⁶²... On ukazuje na primer Nemaca koji se ističu trezvenošću, štednjom, radinošću te uspešu kao doseljenici za kratko vreme pokupovati za jeftine novce zemlju od lakovislenih Srba. Po Markoviću osnovni uzroci imovnog propadanja jesu: nerad, rasipanje o svatovima i daćama, nerazumno zaduživanje, pijanstvo, moda, parničenje, potkradanje kuće. On o tim porocima u posebnim odeljcima raspravlja i ističe ih u naslovu i argumentaciji, daje im najviše mesta pri tumačenju društveno-ekonomskih nedaća.

Po uzoru na Markovića, Jovan Kozobarić u svojim monografijama o Iloku i Grku o istoj temi raspravlja na isti način.⁶³ U Grku sitni posedi, nedovoljni za vođenje rentabilnog samostalnog gazdinstva, postadoše većim delom deobom zadruga. Mali zadrugari kao i novonastali vlasnici prisiljeni su da idu u nadnicu, pa i da napuste svoja ognjišta odlazeći na posao u druge krajeve pa čak i druge zemlje.

Da subjektivni elementi, koji nesumnjivo igraju veliku ulogu u procesu proizvodnje, nisu od odlučujućeg značaja u raslojavanju s posledicama proletarizacije velikog dela seljaštva, pristalice postojećeg društvenog poretka nisu hteli, nisu mogli prihvativi. Prirodno je da su oni zle navike i običaje, rasprostranjene naročito kod zaostalog srpskog zemljoradničkog stanovništva, isticali kao glavne uzročnike rasparčavanja i raspadanja zemljoposeda. Iako njihova nastojanja da se otvorene negativne pojave iz života naroda moramo pozitivno oceniti, treba reći da ona ne samo što nisu mogla zaustaviti proces proletarizacije, već nisu mogla otkloniti ni same žigosane štetne pojave. Loš način života i rada imao je korena u specifično lošim političkim i ekonomskim odnosima u kojima su se Srbi nalazili desetinama i stotinama godina. Samo izmenom tih odnosa mogle su nestati i od njih zavisne osobine društva, a nikako obratno. Ali dok je u medicini već odavno u potpunosti vladao metod lečenja koji se sastoji u otstrandjivanju uzročnika bolesti a ne njenih simptoma, dotle su u društvenoj, istorijskoj i sociološkoj nauci istraživači koji su zadovoljni osnovom društvenog poretka, da bi dirali što manje u nju, ostali pri ispitivanju površinskih pojava.

Da glavne razloge sve lošijeg položaja velikog dela zemljoradnika ne treba tražiti u pojivama koje su spomenuti istraživači iznosili vidi se i po podacima koji se nalaze kod istih istraživača. Radoslav Marković u svojoj monografiji o Indiji u ilustraciji života seljaka daje tabelarni pregled prihoda i rashoda jedne srpske ratarske porodice od 5 članova u kojoj svi rade, žive skromno i razborito i koji na svome posedu sa deset jutara zemlje, uz 2 konja, kravu, krmaču, živinu, baštu za povrće i detelinu jedva podmiruju svoje minimalne potrebe i to u naročito povoljnjoj godini. Po Markoviću u tom uzornom domaćinstvu: „Te godine niko ne boluje, nema svadbe i ne ide se na svadbu, na slavu se ne zove niko, devojka ne nosi dukate, marva i radilo se ne kupuje, nema velikih opravaka, domaćin nije dužan i ne samo da ne prodaje ništa u zelen, nego čeka najbolju cenu ... pa ipak se tek hvata kraj s krajem“.

Radi upoznavanja našeg čitaoca s životnim prilikama jedne maloposedničke seljačke porodice pri kraju XIX veka, koja sama, bez najamne snage, eksplatiše svoje gazdinstvo, iznosimo i mi taj tabelarni pregled njenih prihoda i rashoda.⁶⁴

Uz ovaj pregled Marković više puta primećuje da su izdaci izuzetno niski. Samo jedan mali, upravo neznatan postotak sitnopošednika koji nije zadužen uspeva da dočeka prodaju žitarica s najpovoljnijim cenama. Velika većina ratara u prosečnoj uzetoj godini ne može s 10 jutara da podmiruje potrebe, već se zadužuje i propada.

Mi bismo kao svoj komentar prihodu i rashodu pomenute porodice, kao i drugih nepomenutih porodica sa nepovoljnim godišnjim bilansom, koji bi proseku bio bliži, dodali napomenu da domaćinstva u mnogo manjem broju propadaju usled prevelikih rashoda nego usled premalih prihoda. Čak iako se maksimalno troši, u razmerama rasipanja na danima čašćenja, treba imati u vidu da se u običnim danima, kojih ima svakako najviše, suviše štedi. Kozobarić napr. iznosi da se u mnogim seljačkim kućama ne kuva redovno, da se siromašni hrane većim delom samo hlebom, i to zimi od kukuruznog brašna.⁶⁵ Čak i u prorezimskim listovima nalazimo napise da tzv. frtaljdžije sa 8 do 10 jutara, sa 3 komada tegleće marve i dve muške radne snage mogu održati domaćinstvo samo uz vrlo skroman život.⁶⁶ Prema tome, neracionalna raspodela, nerazumni raspored životnih troškova utiče uglavnom na zdravstveno socijalno stanje porodice, ali ne, ili vrlo malo, i na ekonomski položaj gazdinstva. Zakoni proizvodnje i tržišta imaju takvu snagu i takva svojstva da oni primarno deluju na proces raslojavanja, na diferenciranje seljaštva. Po tim zakonima sitna gazdinstva ekonomski propadaju jer nemaju objektivne mogućnosti, nemaju uslove da se razvijaju u skladu s opštim razvitkom proizvodnih snaga, jer ne odgovaraju više potrebama savremenog društva.

3. Uloga novčanih zavoda

U procesu kapitalističkog raslojavanja poljoprivrednog stanovništva novčani zavodi igraju veoma važnu ulogu. Oni ubrzavaju diferencijaciju time što novac koji stavlju na raspolažanje poljoprivrednicima jednima koristi za investicione svrhe, za proširenje i poboljšanje gazdinstva, a drugima samo za privremeno

⁶² Radoslav Marković, *Pravoslavna srpska parohija u Indiji krajem 1900 godine*, Sr. Karlovci 1901, 47.

⁶³ Jovan Kozobarić, *Pravoslavna srpska parohija u Grku krajem 1910 godine*, Sr. Karlovci 1912, 34; Jovan Kozobarić, *Pravoslavna srpska parohija u Iloku krajem 1908 godine*, Sr. Karlovci 1909, 132.

⁶⁴ Rad. Marković, nav. delo, str. 23.

⁶⁵ Jovan Kozobarić, *Pravoslavna srpska parohija u Grku krajem 1910 godine*, Sr. Karlovci 1911, str. 32.

⁶⁶ Sremske Novine br. 80 i dalje – 1907.

spasavanje iz teške situacije, – tako da im to više znači novo opterećenje nego olakšanje.

Da bi se poljoprivreda podigla na savremenim kapitalističkim nivojima trebalo je svuda mnogo novaca. U našim krajevima trebalo ga je utoliko više što veliki deo poljoprivrednih gazdinstava ni u vremenu o kome govorimo još nije u potpunosti izšao iz stanja u kojem se nalazio u periodu feudalne ili naturalne ekonomike. Kod nas kapitalistička poljoprivreda dobila je veći značaj prilično kasno, jer se gradski kapital i s njim u vezi kreditni sistem, od kojih ona zavisi, sporo razvijali. Od 1846 do 1865 na celoj teritoriji Hrvatske i Slavonije bilo je osnovano svega dva kreditna zavoda: Prva hrvatska štedionica u Zagrebu krajem 1846 i Gradska štedionica u Karlovcu 1860 godine. Do 1870 godine broj novčanih zavoda porastao je svega na 14. Još krajem sedamdesetih godina mogli su biti u pravu oni koji su u uzroke zaostalosti poljoprivrede, i seoskog stanovništva uopšte, ubrajali i pomanjkanje novčanih zavoda.⁶⁷ Ali od osamdesetih godina broj tih zavoda osetno raste. Da ih iz decenije u deceniju ima sve više to je prirodno pri kapitalističkom razvitku. Međutim, u poslednjoj deceniji XIX veka i prvoj deceniji XX oni brojno rastu takvom brzinom da se to ne može više smatrati pojavom koja odgovara daljem usponu kapitalizma kod nas nego pre elementom njegovog razornog dejstva. Krajem 1880 goline bilo ih je 56, na kraju 1890 god. – 94, deset godina kasnije, 1900–242, a krajem 1910–933.⁶⁸

U Sremu, gde su mnoge propratne pojave kapitalističkog razvijanja naročito uočljive, i ove u vezi s novčanim zavodima imaju takve razmere da prelaze granice odgovarajućeg proseka, iako sam prosek u zemlji u našem periodu već raste brzinom koja se može u relaciji s opštim razvitkom oceniti suviše velikom. Prve novčane institucije u Sremu osnovane su u drugoj polovini šezdesetih godina. (Prva štedionica bila je osnovana 1867 u Zemunu, druga u Osijeku 1868.) U poslednjoj deceniji XIX veka – 1896 godine državna statistika već beleži u Sremskoj županiji (zajedno sa Zemunom) 42 novčana zavoda od ukupnih 130 u zemlji. To znači da je skoro 1/3 banaka i štedionica bila u Sremu.

Uporedjujući stanje po županijama, pada u oči da ostale županije daleko zaostaju po broju novčanih zavoda: Zagrebačka županija koja dolazi odmah iza Srema ima 1896 samo 16, pa čak računajući sa gradom Zagrebom, koji se kao centar zemlje posebnom brzinom razvija, ima svega 27. Dalje brojno kretanje novčanih zavoda u Sremskoj županiji izgledalo je ovako: 1900 – 55 (sa Zemunom 59), 1903 – 127 (sa Zemunom 132)⁶⁹, 1906 – 188 (sa Zemunom 195),⁷⁰ 1910 – 206 (sa Zemunom 212).⁷¹ Po apsolutnom broju novčanih zavoda između 1896–1910 samo u dve godine Sremska županija nije na prvom mestu: 1901 (iza Bjelovar-Križevačke) i 1904 (iza Zagrebačke). Veliki broj novčanih institucija u Sremskoj županiji u pojedinim godinama vidljiv je u statistikama i procentualno u odnosu na broj stanovnika. Godine 1905 u celoj zemlji prosečno na 1.000 stanovnika bilo ih je 3,01, a u Sremskoj županiji (bez Zemuna) 4,40,⁷² godine 1910 – u zemlji 3,56, a u Sremu 5,19.⁷³ Prema tome razlika koja je u korist Sremske županije iznosila 1905 – 1,39, povećala se u 1910 još više – 1,63.

Među kreditnim zavodima kojih ima u vidu banaka, štedionica i zadruga moramo posebno pomenuti ove poslednje. One su bile osnovane prema zamisli mnogih sa specifičnim zadatkom da budu na usluzi zemljoradniku i doprinose u prvom redu konsolidaciji i unapređenju sitnosopstveničke poljoprivrede. Bile su zaognute i nacionalnim plăštom. Delile su se na hrvatske, srpske i opšte ugarske koje su bile u savezu Zemaljske središnje kreditne zadruge u Budimpešti. U Sremu je najviše bilo srpskih zemljoradničkih zadruga.

Da bismo mogli ukazati na opseg, a prema tome i na značaj delokruga kreditnih zadruga, iznosimo po državnoj statistici, u priloženoj tabeli 38, podatke o broju „potpisanih poslovnih udela“ (subscribierte Geschäftsannteile) tj. o broju akcija i njihovih članova.⁷⁴

Iz ove tabele se vidi da su srpske zemljoradničke zadruge, koje su bile naročito forsirane i čiji je poseban, reformatorski značaj istican od većine savremenika i mnogih istraživača sve do danas,⁷⁵ samo po svom broju stajale na prvom mestu među ostalim kreditnim zavodima, a da su po broju svojih članova i njihovih uloga daleko zaostajale. Iako to ima svoj dublji razlog u karakteru i načinu poslovanja srpskih zemljoradničkih zadruga, koje su ograničavale ideo na manje iznose s jedinstvenim minimalnim ulogom po članu i pazile na izbor svojih članova, ipak za upoređenje sa drugim zadružnim kreditnim institucijama, naročito hrvatskim, koje su bile istog tipa, ovi podaci su značajni.

Hrvatskih seljačkih zadruga bilo je preko dva puta manje nego srpskih 1905 godine, a imale su više članova i prema tome više akcijskih uloga. Kod zadruga iz opšteugarskog zemljoradničkog Saveza ta je razlika mnogostruka. A po uredenju s ostalim kreditnim zadrugama koje se približuju opštem tipu novčanih zavoda (velika međusobna razlika članova po broju akcija) može se već zaključiti o nesrazmerno maloj ulozi srpskih zemljoradničkih zadruga u opštem kreditnom sistemu.

⁶⁷ Npr. članak „Kulturno stanje u Slavoniji“, *Gospodar* br. 10, str 154 – 1878.

⁶⁸ *Stat. god.* I, 551; II, 427.

⁶⁹ *Stat. god.* I, 551.

⁷⁰ nav. delo II, 427.

⁷¹ nav. delo II, 428.

⁷² nav. delo I, 552.

⁷³ nav. delo II, 428.

⁷⁴ nav. delo I, 553; II, 429.

⁷⁵ videti kao primer navedene radove Radoslav Marković; članke iz časopisa *Zadružni arhiv*; i dr.

Po bilansi poslovanja kreditnih zadruga u Sremu vidi se veličina nesrazmerna. Godine 1905 sva aktiva odnosno pasiva iznosila je kod srpskih zemljoradničkih zadruga 594.000 kruna, tj. 5,89%, kod hrvatskih seljačkih zadruga 820.000 kruna, tj. 8,13%, kod opšte ugarskih 1.196.000 kruna, tj. 11,86%, kod ostalih kreditnih zadruga 7.476.000 kruna, tj. 74,12%.⁷⁶ Da bismo dobili još jasniju predstavu o relativno malom obimu poslovanja, što istovremeno znači i o malim finansijskim mogućnostima zemljoradničkih zadruga, navešćemo još da je te godine sva aktiva odn. pasiva svih kreditnih zavoda na teritoriji Sremske županije (bez grada Zemuna) iznosila 39.317.000 kruna. Od ove sume imale su banke (kojih je tada bilo svega 10) 9.301.000 kruna, štedionice (bilo ih je 17) – 19.930.000 kruna, a zadruge (njih 143) kao što smo već zabeležili 10.086.000 kruna.⁷⁷ Relativno mali obim poslovanja zemljoradničkih zadruga pokazuje da one nisu imale većeg udela u novčanim transakcijama zemljoradnika te i po tome sudeći možemo tvrditi da su protagonisti zadruga preuveličavali njihov značaj. Zemljoradničke zadruge već su po svojoj strukturi ograničene na mala novčana poslovanja i tu ne bi bilo bitnih izmena da su imala i veća sredstva na raspoloženju. One su se zasnavale na uzajamnom jemstvu, te su njihovi članovi, prirodno, težili da se dozvoli toliko zajma koliko svaki od njih, pa i onaj najsiromašniji, može u pripadajućoj proporciji isplatiti u slučaju potrebe.

Ne samo zemljoradničke zadruge već uopšte kreditne institucije nacionalnog obeležja smatrane su elementom progresa i blagostanja naroda. O njima se često pisalo kao o merilu prosperiteta, naročito u početku njihova osnivanja dok ih nije bilo više i dok samo njihovo delovanje nije demantovalo preterane izjave.

Po opsegu poslovanja, po raspoloživom kapitalu pravi novčani zavodi srpskog obeležja, koje navodimo u napomenama,⁷⁸ imali su, na primer, sigurno prilično uticaja na razvitak posedovanih i proizvođačkih odnosa kod srpskih zemljoradnika. Godine 1910 po ukupnoj bilansi 25 zavoda njihova aktiva odn. pasiva iznosila je 34.285.804 kruna 98. Suma njihove deoničarske glavnine bila je 3.599.757 kruna 15, a rezervnog fonda 1.167.929 K 42.⁷⁹ Te godine sva aktiva (odn. pasiva) novčanih zavoda na teritoriji Sremske županije (zajedno sa Zemunom) iznosila je 66.930.000 K,⁸⁰ tako da suma koja otpada na srpske novčane institucije prelazi 50%.

Prateći poslovanje sremskih kreditnih institucija, bez obzira na njihova opšta ili posebna nacionalna obeležja, nailazimo na sume koje se povećavaju velikom brzinom, skoro iz godine u godinu. Samo po sebi takvo povećanje predstavlja prirodnu pojavu. U svim zemljama u periodu kapitalističkog razvijanja zajmovi, ulozi, novčane transakcije uopšte upadljivo rastu. Čak povećanje zaduženosti na zemlju ne mora da znači pogoršanje položaja poljoprivrednika odn. poljoprivrede, već obratno (kao što ni povećanje štednih uloga ne označava porast blagostanja, već samo mogućnosti ili potrebe ulaganja). Dokazano je da se založni hipotekarni krediti mnogo koriste radi uvećanja stalnog kapitala (melioracije, zgrade), lični radi dobavljanja optičajnog – đubriva, semenja, najamnine. Međutim, kada znamo da je poljoprivreda u Sremu ostala uglavnom ekstenzivna, da se sporije razvijala nego druge proizvodne oblasti, koje su i same zaostajale u relaciji opšteg razvijanja Austro-Ugarske Monarhije, onda možemo bez dvoumljenja zaključiti – iako konkretnih podataka o tome nema – da su kreditna poslovanja ukoliko se odnose na poljoprivredu samo jednim malim, upravo neznatnim delom bila izazvana potrebom za proširenjem i poboljšanjem gazdinstva. Kod zaduženosti zemljoposednika, kao što smo videli u prethodnom odeljku, većinom se radi o malim sumama, što potvrđuje da su većim delom posledice nevolje i promene u posedu.

Novčani zavodi svojim kapitalom malo su doprineli unapređenju poljoprivredne proizvodnje, a mnogo su se koristili njegovim teškoćama. Zato podaci koji govore o sve većem broju i sve povoljnijem položaju tih zavoda prvenstveno svedoče o akumulacionoj moći kapitala na račun zemljoradničkih proizvođača. A ti podaci su odista rečiti. Od 1885 do 1910 ukupna aktiva i pasiva svih novčanih zavoda na teritoriji Hrvatske i Slavonije porasla je od 72.192.000 K,⁸¹ na 682.113.000 K.⁸² tj. skoro se udesetostručila. Čista dobit, za isto

⁷⁶ Stat. god. I, 570–1. Ovde u *Statističkom godišnjaku* postoji sigurno štamparska greška, jer se za sumu od 7.476.000 kruna kaže da se odnosi na sve zadruge zajedno, međutim po podacima sa str. 565 vidi se da se ta suma odnosi samo na preostale zadruge.

⁷⁷ nav. delo I, 552, 564–5.

⁷⁸ Prema jednoj savremenoj publikaciji o srpskim novčanim zavodima u Austro-Ugarskoj Monarhiji u Sremu ih je bilo 1911 godine 28 od ukupno 65 sa teritorije Hrvatske i Slavonije. Radi njihove važnosti (a retkosti publikacije) mi ćemo ih ovde nabrojati sa oznakom imena, mesta u kojem su se nalazili i datumom njihova osnivanja: u *Vukovaru* – Štedionica (osnovana 1869) i Srpska kreditna banka d. d. (osnovana 1889), u *Vojniću* – Srpska štedionica a. d. (1907), u *Vojki* – Srpska štedionica d. d. (osnovana 1905), u *Golubincima* – Golubinačka štedionica (osnovana 1885), u *Erdeviku* – Srpska štedionica d. d. (1895), u *Zemunu* – Zemunska štedionica d. d. (1867) i Srpska narodna štedionica a. d. (1902), u *Indiji* – Srpska indijska štedionica kao zadruga (1906), u *Ilincima* – Narodna kreditna zadruga d. d. (1905), u *Irigu* – Prva srpska štedionica d. d. (1888), Srpska ratarska i obrtnička zadruga za međusobno pomaganje i štednju (1897), Srpska privredna zadruga (1903), u *Jasku* – Srpska štedionica kao zadruga (1906), u *Mitrovici* – Mitrovačka štedionica (1869), Srpsko ekskontno d. d. (1875), Prva ratarska i obrtnička štedionica kao zadruga (1911), u *Rumi* – Rumska štedionica (1871), Srpska štedionica d. d. (1894), Srpska privredna banka d. d. (1906), u *Surčinu* – Srpska surčinska štedionica kao zadruga (1908), u *Sremskim Karlovcima* – Sremsko-karlovačka zadruga za međusobno pomaganje i štednju (1885), Narodna kreditna banka d. d. (1897), u *Staroj Pazovi* – Štedionica (1882) i Kreditna banka d. d. (1906), u *Tovarniku* – Srpska štedionica d. d. (1911), u *Šidu* – Šidska štedionica (1885), u *Čalmi* – Srpska štedionica d. d. (1906). Ovde, kao što vidimo, nisu uzete u obzir zemljoradničke zadruge, već samo pravi novčani zavodi, banke, štedionice i opšte kreditne zadruge i to one koje su se bilo po svojim imenima bilo samo po svojim glavnim deoničarima smatrane srpskim. *Srpski Kompas u godini* 1909 i 1911–1912 od J o v a n a V u č k o v i c a.

⁷⁹ Izračunato prema podacima u *Srpskom kompasu* 1911–1912.

⁸⁰ Stat. god. II, 435.

⁸¹ Stat. god. I, 556.

⁸² Stat. god. II, 433.

razdoblje, povećala se od 1.442.000 K⁸³ na 10.137.000 K.⁸⁴ Kod novčanih zavoda u Sremu u periodu od 1885 do 1910 aktiva odn, pasiva popela se od 13.146.000 K⁸⁵ na 66.930.000 K.⁸⁶ Njihova čista dobit porasla je od 404.000 K.⁸⁷ na 1.302.000 K.⁸⁸ Godine 1910 samo tzv. srpski novčani zavodi zabeležili su čistu dobit od 652.913 K.⁸⁹ Prema nepotpunim pojedinačnim izveštajima, koje ovde prilažemo, radi ilustracije unosnog poslovanja pojedinih novčanih zavoda, sabranih u *Hrvatskom kompasu*, 1912 godine čista dobit 48 novčanih zavoda u Sremu iznosila je preko 1,200.000 kruna.

Prilikom razmatranja podataka o porastu poslovanja i dobiti sremskih novčanih zavoda treba imati u vidu da se tu radi samo o jednom delu kreditnih poslova sa teritorije Sremske županije, jer se deo tih poslova vršio i preko zavoda sa sedištem u drugim oblastima i gradovima, kod većih, centralnih institucija, napr. u Zagrebu, pa u Pešti i druge.

Kod ocenjivanja veličina dobiti sremskih kreditnih zavoda treba imati na umu da su ti zavodi većinom mali, sa osnovnim kapitalom od 40.000 do 200.000 K. Među srpskim novčanim institucijama samo su dve imale deoničnu glavnici znatno preko 200.000 K: Zemunska štedionica – 700.000 i Štedionica u St. Pazovi – 500.000 K.⁹⁰

Za ilustraciju brzog porasta akumulacije i dobiti s jedne strane i zaduženosti s druge strane u novčanim zavodima u Sremu mogu nam naročito dobro poslužiti podaci koje daju Mitrovačka i Staropazovačka štedionica u svojim izveštajima o poslovanju u nizu godina. Tako je Mitrovačka štedionica 1906 godine povisila deoničku glavnici od 60.000 K na 150.000 a 1911 odn. 1910 na 500.000 K. Godine 1901 u njoj je zabeležena čista dobit od 30.149 K, 1910 – 45.098 K. Upravni odbor Štedionice je u svom izveštaju za poslovnu 1910 godinu s ponosom istakao pred deoničarima da dobitak te godine odgovara bezmalo 17% ukamaćenju dosadašnje deoničke glavnice s rezervnim fondom. U istoj Štedionici u prvoj deceniji ovog veka, tj. od 1901 do 1910, zajmovi na nepokretnosti porasli su od 266.578 na 842.526 K.⁹¹ Štedionica u St. Pazovi bila je osnovana 1882 kao Zadruga za pomaganje i štednju, u štedionicu je pretvorena 1886, tj. u godini priključenja Vojne Granice građanskoj županijskoj upravi. Prvo je imala deoničku glavnici od 72.000 K, godine 1904 glavnica je povišena na 150.000 K, a posle na 500.000 K. Njena čista dobit iznosila je 1886 – 12.240 K, 1896 – 24.285 K, 1906 – 41.034 K, a 1910 već – 56.639 K. U istim vremenskim razmacima zajmovi na nepokretnosti rasli su u sledećim srazmerama: 1886 – 6.760 K, 1896 – 141.151 K, 1906 – 693.606 K, 1910 – 941.287 K. Znači za 25 godina porasli su za 139 puta više! U tom razdoblju, 1886–1910, ukupan promet Štedionice povisio se od 7,017.470 K na 38,071.050 K.⁹²

Izneseni podaci pokazuju da su poslovi kreditnih zavoda bili unosni, da su se množili brzinom koja je bila sigurno za nekoliko puta brža od poslova u drugim privrednim granama. Oni su bili manje plod opštег ekonomskog razvijanja, a više rezultat špekulacije poslovnih ljudi. Otuda je razumljiv njihov veliki broj u palanačkim mestima koja su bila pre sela nego varošice. Oni nisu doprinosili konsolidaciji maloposednika, koji se nalazio u nuždi, već bogaćenju pojedinaca koji su imali sreće ili umešnosti da dođu do kapitala. Mnogi koji su u početku oduševljeno pozdravljali osnivanje novčanih zavoda, razočarani njihovim poslovanjem, sve glasnije su negodovali protiv njih. U novinama sve češće se sreću napisni koji govore o tome da niču kao pečurke a da koriste samo špekulaciji nekoliko ljudi. Čak su i odgovorni organi državne, sudske uprave, kao što smo videli, ukazivali na štetnost velikog broja novčanih zavoda koji umesto da doprinose smanjivanju lihvarstva podupiru ga davanjem zajma spekulantskim elementima.⁹³

Novčani zavodi su obilno korišćeni u političke svrhe. Vladajuće i opozicione stranke su preko kreditnih institucija nastojale uticati i uticale su na raspoloženje birača. One su čak s obzirom na postojeće nacionalne razlike u političkom životu diferencirale u mnogome i novčane zavode prema nacionalnim obeležjima. Njima su koristile i zadruge kao vrlo popularne institucije koje su se razlikovale, kao što smo videli, po nacionalnoj pripadnosti stanovništva i po centralističkim intencijama države. Postojale su Srpske zemljoradničke zadruge, Hrvatske seljačke zadruge i Ugarska kreditna udruženja.

Mađarske stranačke formacije imale su najviše veza s velikim bankama i štedionicama u Pešti i Bečeju i njihovim sve brojnijim filijalama u zemlji. Hrvatske opozicione stranke, svaka posebno, imale su određene novčane institucije u Zagrebu i provinciji u čijim upravama su njihovi članovi i simpatizeri vodili glavnu reč. Srbi su isto imali svoje kreditne zavode u kojima je preovladavao uticaj članova jedne ili druge narodnosne stranke.

U dvema vodećim novčanim zavodima za hipotekarne zajmove, u *Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj hipotekarnoj banci* i *Hrvatskoj štedionici* vlada Hrvatske i Slavonije osigurala je svoj dominantan uticaj

⁸³ Stat. god. I, 556.

⁸⁴ Stat. god. II, 433.

⁸⁵ Stat. god. I, izračunato prema podacima na str. 562–3.

⁸⁶ Stat. god. II, 435.

⁸⁷ Stat. god. I, izračunato prema podacima na str. 562–3.

⁸⁸ Stat. god. I, 435.

⁸⁹ J o v a n V u č k o v i č , *Srpski kompas* 1911–1912, izračunato prema tu sadržanim podacima.

⁹⁰ nav. delo, str. 30 i 112.

⁹¹ nav. delo, str. 39–41.

⁹² nav. delo, str. 113–115.

⁹³ Akta Sudbenog stola u Sr. Mitrovici – Drž. arhiv u Zagrebu.

kupovinom jedne trećine akcija.⁹⁴ Godine 1905 osnovana *Hrvatsko-slavonska banka za parcelaciju i kolonizaciju* bila je zajedničko delo vladajućih krugova Beča, Pešte, Zagreba (u njenom osnivanju učestvovali su: Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka u Zagrebu, Union banka u Beču, Asikuracioni dženeralni (Assicurazioni generali) u Trstu, Ugarska hipotekarna banka, Ugarska eskomptna i menjačka banka i Ugarska sveopšta štedionica d. d. u Budimpešti).

Dugogodišnji pretdsednik Narodne i Unionističke stranke, jedan od najuticajnijih političkih ličnosti u Hrvatskoj dr. Nikola pl. Tomašić bio je istovremeno pretdsednik Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke, Hrvatsko-slavonske banke za parcelaciju i kolonizaciju i Hrvatske banke za promet s nekretninama.⁹⁵ S ovim bankama bili su povezani i vodeći članovi Srpskog kluba, kao napr. d-r Stevan Popović-Vacki.⁹⁶ Jedan od prvaka hrvatsko-srpske koalicije, veleposrednik grof Miroslav Kulmer, bio je pretdsednik Prve hrvatske štedionice (ova je štedionica imala svoje podružnice i u Sremu: u Vukovaru i Zemunu). U Srpskoj banci u Zagrebu, koja je snabdevala kreditom Srpske zemljoradničke zadruge i smatrala se institucijom vanstranačkih sfera najviše uticaja su imali vodeći članovi Srpske samostalne stranke. U srpskim novčanim zavodima u Sremu prvac Samostalne i Radikalne stranke nalaze se među najviđenijim članovima uprave. Lideri Radikalne stranke d-r Miša Mihajlović i d-r Đorđe Krasojević imali su upravne funkcije u Narodnoj kreditnoj banci u Sremskim Karlovcima. Jedan od radikalnih prvaka d-r Žarko Miladinović, bio je u upravi Srpske privredne banke u Rumi.⁹⁷ U Mitrovačkoj štedionici najviše upliva su imali vodeći članovi Samostalne stranke, d-r Dušan Popović i dr.

Često puta su ove kreditne institucije igrale odlučujuću ulogu pri izboru ovog ili onog narodnog poslanika.⁹⁸ Stoga je razumljivo da su stranke mnogo pažnje obraćale kreditnim zavodima i nastojale da u njihovu upravu uđu stranački prijatelji. Odnos snaga među pojedinim strankama često puta se može meriti veličinom uticaja u bankama i štedionicama. Jačanje Srpske samostalne stranke na račun Radikalne, na primer, ide zajedno s povećanjem uticaja njenih ljudi u srpskim novčanim zavodima.

Stranke i vlade su manje više otvoreno koristile kreditne institucije u političke svrhe. Godine 1904, na primer, kada je položaj seljaka bio naročito težak usled suše, Hrvatska štedionica je na inicijativu vlade nudila zajam do 300, posle do 500 K, tražeći pored obaveznih žiranata i pismenu preporuku opštinskog načelnika, te dva odbornika sa potvrdom da je ugrožen od suše, da je siromašan, ali i pošten i vredan, tako da će zajam upotrebiti razumno i korisno.⁹⁹ Jasno je da su vlasti takve preporuke bile spremne izdati samo onima koji im se nisu zamerali.

Novčani zavodi najviše su se bavili izdavanjem zajmova na hipoteke i menice. I male seoske štedne zadruge pretpostavljale su ove kreditne poslove drugim manje unosnim. Stoga često nailazimo na žalbe da se štedionice ne ograničavaju na elociranje štednih uloga, da zadruge nemaju pred očima međusobno pomaganje svojih članova, pa kao po „pravilu florira samo eskomptni posao, doplivaju mjenice kao u velikim bankama Štedionice s temeljnom glavnicom od 50–60.000 K dotjerale su do reeskompta u desetorostručnoj visini svog imetka“.¹⁰⁰ Mogućnosti lake zarade osnivanjem štedionica koristili su mnoge seoske „badavadžije“ bez stručnih kvalifikacija, sumnjivih karakternih osobina, nestabilne egzistencije. Oni su u priličnom broju preko oglasa i veza dolazili do potrebnih akcija, otvarali kreditni lokal i posle kratkotrajnih nesolidnih poslovanja padali pod stečaj upropošćujući mnoge lakoverne ulagače. Tako je 1906 izazvala veliko uzbudjenje među seljacima likvidacija dva novčana zavoda u Niemcima.¹⁰¹

Godine 1913 u likvidaciji je bilo na teritoriji Srema devet novčanih zavoda, među kojima Srpska privredna zadruga u Irigu (osnovana 1909), Nova Slankamenička štedionica kao zadruga (osnovana 1910), Srpska kreditna zadruga u Rumi (osn. 1912), Ratarska kreditna zadruga u Šimanovcima (osn. 1913), Srpska Surčinska štedionica kao zadruga u Surčinu (osn. 1907).¹⁰²

Ni velike banke nisu ispunile obećanja i iščekivanja. Hrvatsko-slavonska banka za parcelaciju i kolonizaciju osnovana je po zamisli njenih osnivača, u okviru opštег ugarskog plana, za spasavanje latifundista u novčanoj krizi (kao i za ostvarenje promađarskih kolonizatorskih tendencija). Po rečima agitacione propagande, izražene u mnogobrojnim teoretskim i popularnim člancima, predavanjima, izjavama, ona je imala za cilj da pomogne siromašnim zemljoradnicima da dodu do zemlje. U praksi ona je realizovala nekoliko kupo-prodajnih poslova. Prema izveštaju iz 1913 godine, od osnivanja 1905 godine do kraja 1912 godine, ona je nabavila svega 14.790 rali i 579 hv² zemlje, od koje su 2.562 lica otkupila 9.403 rali i 628 hv².¹⁰³

Novčani zavodi nisu mogli delovati i nisu delovali u pravcu ublažavanja suprotnosti između krupnijih, bogatijih i sitnijih, siromašnijih zemljoradnika. Mali posrednici su teško otpaćivali svoje dugove i preopterećeni, stalno su bili izloženi da izgube „na doboš“ svoje imanje. Mnogi su ga i izgubili u potpunosti

⁹⁴ Dr. M i l a n M a y e r , *Die Landwirtschaft der Königreiche Kroatien und Slavonien, nebst einer kurzen Darstellung ihrer natürlichen und wirtschaftlichen Verhältnisse*, Leipzig 1908, 32.

⁹⁵ *Hrvatski kompas* 1913–1914, str. 105, 128, 133.

⁹⁶ Pisma S t e v a n a P o p o v i Č a - V a c k o g T o m a š i Ć u , Tomašićeva korespondencija. Rukopisno odeljenje Sv. knj. u Zagrebu.

⁹⁷ *Hrvatski Kompas* 1913–14.

⁹⁸ Naše Novine iz Mitrovice br. 53 – 23 XI (6 XII) 1906.

⁹⁹ Sremske Novine br. 70 – 31 VIII 1904.

¹⁰⁰ Sremske Novine br. 85 – 23 X 1907.

¹⁰¹ isto.

¹⁰² *Hrvatski Kompas* 1913–14.

¹⁰³ isto.

ili delimično. Proces proletarizacije, kao što smo videli, širio se i dalje.

Pri ocenjivanju uloge novčanih zavoda savremenici kao i kasniji istraživači dolazili su do različitih, veoma često do potpuno suprotnih zaključaka. Jedni su ih smatrali, kao što smo već naveli, najvažnijim elementima razvjeta i u njihovom brzom porastu videli dokaz napretka i prosperiteta. Drugi, naprotiv, gledali su u njima uzročnike nevolje i njihovo naglo širenje smatrali su razornim. Istina o njima sigurno se ne nalazi u ovde izloženim krajnostima. Ali treba znati da porast novčanih zavoda, sve veći obim njihovog poslovanja ne znači adekvatno povećanje privrednog potencijala. Ovde u datom vremenu njihov veliki broj je više dokaz zaostalosti nego prosperiteta, iako pod drugim uslovima često je obratno. Jer tu u Sremu i u okolnim oblastima, akumulisani novčani kapital se ne ulaže prvenstveno kao u razvijenim zemljama u proizvodnju, već ostaje u prometu da bi se i dalje povećavao, uglavnom na račun potrošača. Sličnu pojavu imamo u mnogim nerazvijenim krajevima i državama. U Srbiji dugo vremena nosioci domaćeg trgovackog i finansijskog kapitala nisu hteli da se angažuju u modernoj, industrijskoj izgradnji zemlje. Po zakonima inercije oni su se držali starih poslova. U Sremu na jednostrani razvitak nisu toliko uticali subjektivni faktori. Sremska županija, ka i cela teritorija Hrvatske i Slavonije u sklopu Ugarske, predstavljala je eksplorativano ili bar zapostavljeno područje u odnosu na centralne delove države. Austro-Ugarska Monarhija ovde nije stimulirala industrijski razvoj. Postojeći, objektivni, uslovi kao posledica carinske zavisnosti, saobraćajnih nepogodnosti, poreskih opterećenja i dr. nisu pogodovali podizanju novih privrednih grana. Lakše i unosnije je bilo otvoriti jedan novčani zavod nego jedno industrijsko preduzeće. I razumljivo je da su oni koji su za to imali mogućnosti radije uložili svoj kapital u banku nego u fabriku. Zakoni su više odgovarali špekulantским elementima nego proizvođačkim.¹⁰⁴ Stoga su bili u pravu oni koji su tražili strože zakonske slove za otvaranje novčanih zavoda (u opozicionim, pa čak i u provladinim novinama srećemo često članke sa takvim zahtevima).

Prezaduženost većine stanovništva, sastavljene pretežno od seljaka koji se nisu mogli oslobođiti zemljišnih tereta prelaskom na rad u gradsku industrijsku proizvodnju, osiguravala je visoke dobiti akcionarima tih zavoda. Stoga su mnogi s pravom ukazali na potrebu da se „otpisivanjem“ dugova i poreskim olakšicama smanji mogućnost bankarskih zarada. I mi, pri istorijskom ocenjivanju uloge novčanih zavoda tada u Sremu ne smemo se dati zavesti njihovim velikim brojem prema ekonomskom merilu ponude. Oni sigurno ne doprinose povećanju lihvarstva kao što su nestručnjački olako tvrdili neki savremenici na osnovu ličnih nevolja, i danas neki istraživači iz neznanja ili predubeđenja. Međutim, ne sme se gubiti iz vida da se njihov broj nije povećavao u srazmeri sa privrednim potencijalom zemlje već prvenstveno u relaciji razvojnih potreba centralnih oblasti države koja je u krajevima s nemičarskom i nemčicom većinom težila da izvlači i izvlačila sve više blaga u naturi i novcu. Nosioci novčanog kapitala iskoristili su situaciju u kojoj se većina stanovništva nalazila kada je posle direktnog povezivanja sa tržistem s jedne strane pala u iskušenje da nabavkom novih artikala troši iznad svojih mogućnosti, a sa druge strane pala pod udar zakonitosti kapitalističke konkurentske borbe u kojoj se mogla održati opet samo pomoću dugova.

IV POLJOPRIVREDNO RADNIŠTVO

O položaju poljoprivrednih radnika ne raspolažemo danas sa dovoljno konkretnih podataka. Statistika Hrvatske kad beleži nadnice u pojedinim mestima i oblastima, najčešće se ograničava na novčana primanja, mada su ona, kao što znamo, u poljoprivredi u mnogim slučajevima manje važna od primanja u naturi. Savremeni novinski izveštaji sadrže uglavnom nedokumentovane fraze o teškom položaju poljoprivrednih radnika, a ukoliko donose iscrpniye podatke oni su mahom uzeti iz statističkih publikacija.¹ Tek na osnovu nekoliko autentičnih saopštenja, i platnih spiskova vlastelinstva grofa Elca, koje smo uspeli pronaći u još uvek nesređenoj arhivi u Osijeku, mogli smo da utvrđimo primanja stalnih radnika, služinčad. S obzirom da dosada još нико nije kod nas pisao o položaju poljoprivrednih radnika na osnovu konkretnih podataka, i da su publikacije i dokumenti u kojima se oni nalaze teško pristupačni mi ćemo ih detaljnije izložiti i analizirati.

1. Kategorije poljoprivrednih radnika

Poljoprivredni radnici, za razliku od industrijskih, ne sačinjavaju jednu klasnu celinu². U najvećem broju oni su u najamnoj službi samo u jeku sezonskih, žetelačkih i setvenih poslova. Ostalo vreme obrađuju svoju sopstvenu ili zakupljenu zemlju kao samostalni proizvođači. Na njihove životne radne uslove prema tome još uvek najviše utiče njihovo sitnosopstveničko stanje. Ukoliko se ono više pogoršava, utoliko se oni više pretvaraju u najamne radnike. Za njih postaje sudbonosno što sam sezonski karakter poljoprivrede ne dozvoljava produženje najamnih odnosa, kako bi to odgovaralo pogoršanju njihovog sitnosopstveničkog položaja. Oni se čak više suočavaju sa neumitnom činjenicom smanjivanja sezona radova usled modernizacije poljoprivrede, uvođenja mašina u proizvodnju.

Prirodna povezanost poljoprivrede s domaćinstvom, na postojećem stupnju razvjeta, umnogome uslovjava i potencira specifične razlike kod poljoprivrednih radnika. Sezonski radnici većinom imaju

¹⁰⁴ Seljaci su početku mnogo očekivali od zadruga za međusobno pomaganje i štednju, ali ubrzo su se razočarali kada su videli da glasovi bogatijih pojedinaca, obično opštinskih načelnika, beležnika, trgovaca i seoskih gazda, vrede deset, pa i sto puta više, prema broju njihovih deoničarskih uloga, nego glasovi siromašnih, (S t e v a n R a d i ē, Ni iz čega. Pričovetka Ruma 1908).

¹ Napr. *Sloboda, Slobodna Riječ* br. 13 – god. 1905.

² K a r l K a u t s k y, *Agrarno pitanje*, str. 154 i dalje.

nepokretne imovine i vode sopstveno domaćinstvo i gazdinstvo koje im osigurava bar minimalne životne potrebe i čini ih u izvesnoj meri nezavisnim. Stalni radnici mahom se nalaze na spahilucima i krupnim seljačkim dobrima i vezani su više ili manje s njihovim domaćinstvom. Osnivanje porodice, vođenje sopstvenog domaćinstva njima je otežano i zavisi skoro u potpunosti od volje i mogućnosti njihovih poslodavaca ili od uslova sklopljenih radnih ugovora.

U Sremu poljoprivredni radnici pripadali su pretežno sloju sitnosopstvenika. Iz više proletariziranih slojeva bili su sezonski radnici koji su dolazili iz okolnih oblasti, mahom iz Bačke, Bosne i Like. Za autohtono slovensko stanovništvo, naročito srpsko, karakteristično je i ovde kao i u mnogim drugim krajevima, da se vrlo retko nalazi u redovima stalnih najamnih radnika, u grupi služinčadi. Ne samo teški i ponižavajući uslovi vezanog života i rada na krupnim poljoprivrednim imanjima, već još više osećanja stida i časti, naročito izražajna u psihologiji patrijarhalne nacionalne sredine, učinili su da se radije podnosi beda nego što se nosio jaram.

Poljoprivrednih radnika bilo je u Sremu, kao i u ostalim ravniciarskim krajevima Monarhije s velikim zemljišnim posedima, više kategorija. Najbrojniju kategoriju sačinjavali su tzv. slobodni radnici – risari, napoličari, nadničari i kubikaši.

Risari (od mađarske reči rész – deo) obavljali su određene sezonske poslove za određeni deo prinosa. Oni su se angažovali za žetvu žitarica i vršidbu, za branje kukuruza sa radovima oko prenosa i smeštaja.

U risu su najviše išli sitni zemljoposednici, pa i seoske zanatlige koji su na taj način obezbeđivali svoju glavnu godišnju ishranu. Risari su obično formirali radne grupe na čelu s predvodnikom „gazdom“ koji je vodio pregovore i sklapao ugovore s posednicima.

Napoličari su uzimali zemlju na obradu za određeni deo prinosa koji je fiksiran ugovorom (sam naziv nije više odgovarao stvarnosti s obzirom da je obično sopstvenik zemlje dobio veću vrednosnu količinu). Oni su mahom bili maloposednici s nedovoljno sopstvene zemlje kojima je dopunska zarada bila nužna.

Nadničari su se regrutovali iz redova bezemljaša i sitnih posednika koji nisu nalazili posla kao risari, a nisu hteli ili mogli da se uposle kao služinčad. Oni su radili na raznovrsnim poslovima i prema njihovoj težini bili su plaćani. Tako su postojale kod njih razlike po tome da li su angažovani za radove u krugu dvorišta ili u polju, u šumi ili na livadi, u vinogradu kao veštaci u kalemljenju loze ili samo za obična okopavanja i sl. Bolje situirani nadničari bili su oni sa vlastitom zapregom sa kojom su mogli više zaraditi.

Položaj *risara* i *nadničara* iz kategorije slobodnih radnika, sam po sebi već labilan, postao je u periodu o kome govorimo još labilniji usled prelaska, iako samo postupnog i minimalnog, na intenzivniju i mehanizovaniju poljoprivredu. Intenzivna proizvodnja, kao što se zna, za radnike znači ravnomernije zapošljavanje. Mašine smanjuju ne samo broj zaposlenih radnika, već i broj radnih dana u godini. Vršalica, napr., za nekoliko dana i nedelja svrši posao koji je ranije okupirao mnoštvo radnika preko cele zime. S druge strane intenzivnija obrada, češća plevljenja, okopavanja, ogrtanja i sl., kao i upotreba specijalnih mašina, napr. sejačica, iziskuje veći utrošak rada u sezonskim razdobljima. Zato imamo i u Sremu sve češću pojavu da se za vreme leta traži maksimalan broj radnika na minimalan broj dana, a za vreme zime se nižu dani, nedelje, pa i meseci besposlice, kod mnogih koji bi rado hteli, i po nuždi morali ići na posao.

U grupu slobodnih radnika spadali su i kubikaši. Oni su radili na zemljanim radovima oko izgradnje pruga i puteva, regulacije reka i kanala. Njihova se plata najčešće računala po kubnom metro radnog učinka. Kod njih se takođe oseća pogoršanje u odnosu na mogućnosti nalaženja posla. Iz statističkih izveštaja vidimo da su u mnogim mesecima samo regulacioni radovi na reci Vuki iziskivali veći broj radnika. A i tamo se najviše zapošljavalo sa fiksiranim nadnicom.

Neravnomernije mogućnosti zarade pridonele su porastu putujućih radnika. Oni su predstavljali veliku, opasnu konkureniju meštanima. Poticali su često iz najnižih slojeva, bili su bez osećanja solidarnosti, ostali su nepristupačni organizaciji kolektivnog otpora. Imali su samo nagon održanja bez kontrole društvene svesti, što su poslodavci dobro znali iskoristiti. Veleposednici su raspolagali čitavom mrežom agenata koji su vrbovali radnike u vreme sezonskih radova iz okolnih sela, srezova, oblasti i zemalja. U Srem su dolazili risari i nadničari iz Bačke i Banata, Bosne i Like, Severne i Južne Ugarske, Srbije, pa čak iz Galicije. Jedne godine su spahiće naročito pretili šireći vest da će dovesti kulije iz Kine!³ A u istom ili drugom vremenu odlazili su neuposleni Sremci u druge krajeve i zemlje na sezonske poljoprivredne radove. Zvanični organi vlasti pod direktnim uticajem veleposednika favorizirali su „putujuće radnike“ jer su im oni koristili u borbi oko visine nadnice, radi održanja prevage ponude nad potražnjom. Zato nailazimo napr. u 1899 na naredbeno uputstvo nadležnog ugarskog ministarstva da se poljoprivrednim radnicima koji putuju u grupi od najmanje 10 članova ima dati 50% popusta na svima državnim železnicama.⁴ Zato nailazimo u sremskim arhivama i na plakatne pozive primera štampane „Objave“ Opštinskog poglavarstva iz Bačkog Petrovca kojima se traže „za branje hmelja 7–8000 stranih, većinom ženskih radenika“ za avgust za vreme kada besposleni radnici i radnice iz Bačke, među njima sigurno i iz Bačkog Petrovca i njegove okoline, traže posao po Sremu i drugim krajevima Ugarske.⁵

Drugu kategoriju radnika sačinjavali su oni sa stalnom službom – biroši, sluge, čobani.

Biroši (od mađarske reči bér – najam) bili su trajno, preko cele godine zaposleni na

³ *Slobodna Riječ* br. 15 – 1907.

⁴ *Privrednik* br. 5 – 1899.

⁵ Arhiva Sr. Karlovci, ad 3914/1913, ad 53/1905.

veleposedima, na spahiluku ili salašu. Njihove nagrade bile su utvrđene ugovorom, njihov život bio je vezan kućnim radom. Ugovori su obično sklapani o Miholjdanu – sredinom oktobra, ređe o Đurđevdanu, u aprilu. Sklapanje ugovora u jesen je naročito pogodovalo posedniku, Posle obavljenih poljskih radova zemljoradnik je stajao pred besposlicom i po zakonima ponude potražnje u nezavidnom položaju. Poslodavac je lako mogao da diktira svoje maksimalne uslove uz minimalne obaveze i nagrade. Prilikom sklapanja ugovora o Đurđevdanu radnik je stajao na pragu velikih poslova i u povoljnijem položaju njegova traženja nailazila su na veći odjek.

Biroš je bio sa svojom porodicom na posedu gde je vodio i svoje domaćinstvo. Veći deo najamnine primao je u naturi, tzv. deputat, a manji deo u novcu. Njemu je ugovorom obično osiguran: stan od jedne sobe sa zajedničkom kujnom; ogrev i osvetlenje; određeni iznos pšenice, kukuruza, soli, slanine; pravo na držanje krave i krmače; izvesna suma novca. Biroševe dužnosti na posedu bile su utvrđene ugovorom, osim svojih redovnih poslova morao je da obavi i druge po naređenju i potrebi.

Polbiroš, *sluga* ili služinče je bio obično mladić do dvadesetak godina. Na spahilucima mlađe sluge su najčešće bili sinovi biroša. Najamnina polbiroša je isto ugovorom fiksirana za celu godinu. Ona je iznosila oko polovinu vrednosti primanja biroša. Broj mlađih sluge na selu je zavisio od broja imućnijih zemljoradnika, gazda koji su većinom imali po nekog stalnog najamnog radnika.

Čobanin je takođe radio po ugovoru skloprenom na godinu dana. Njegova najamnina bila je, kao i biroševa, delimično u naturi, delimično u novcu. On je obično imao i svoje mlađe pomoćnike koje je sam morao plaćati.

Posednici većih kompleksa vinograda imali su stalne radnike i čuvare *vincilire*, koji su isto bili plaćeni većinom u obliku deputata a manjim delom u novcu. Na manjim vinogradima zapošljavali su se obično pred vinogradsku berbu privremeni čuvari, zvani *pudari*, koji su takođe imali stalnu platu.

Kao što smo već zabeležili, broj poljoprivrednih služinčadi, a naročito nadničara u Sremu bio je priličan. Prema statističkim podacima, godine 1900 od ukupno 283.202 poljoprivrednika (aktivnih i njihove celjadi) u zemljoradnji i vinogradarstvu nadničara je bilo 55.022, tj. 19,43%, a služinčadi 15.077 tj. 5,32%.⁶ Kod služinčadi dolazi do izražaja karakteristično patrijarhalno, nacionalno obeležje, koje smo već spomenuli, u relativno malom broju Srba. Na celoj teritoriji Hrvatske i Slavonije od ukupno 302.083 aktivnih poljoprivrednika pravoslavne veroispovesti bilo je služinčadi 10.954 tj. 3,63%. Kod Mađara je broj služinčadi u odnosu na ostale aktivne poljoprivrednike iznosio 22,10% (6.433 od 29.112), kod Nemaca 7,56% (2663 od 35.216), kod Rusina 7,42% (141 od 1900), kod Slovaka 5,73% (438 od 7648).⁷ Mnogi savremenici iz redova srpske inteligencije, tretirajući ekonomski i socijalne probleme siromašnog seoskog življa, smatrali su nedovoljno učešće u najamnoj službi, averziju prema službi, štetnom, negativnom pojavitom. Tako u monografiji o Staroj Pazovi paroh Simeon Aranicki ukazuje na primer Slovaka „gde se razišlo muške i ženske mladeži najmanje 400–500 i zarađuje time ogroman godišnji dohodak preko 100.000 K.“⁸

Za razlikovanje pojedinih kategorija poljoprivrednih radnika dobiceemo još nekoliko karakterističnih podataka prilikom analize političke i ekonomске borbe seljaštva. Sada ćemo samo istaći da kategorije slobodnih nadničara i kategorije služinčadi po svojoj klasnoj, društvenoj pripadnosti, po svome položaju imaju mnogo sličnosti sa kategorijama poljoprivrednih radnika u zemljama srednje i zapadne Evrope u kojima preovlađuju veleposedi feudalnog porekla, naročito tzv. prusko-junkerskog tipa. Zato će oni i u borbi ispoljavati slična ili čak istovetna svojstva. Zato i za njih važe reči mnogih evropskih istraživača⁹ u pogledu držanja i učešća u okršajima sa poslodavcima ili nosiocima, predstavnicima državne vlasti uopšte. Služinčad živeći u sastavu gospodarevog domaćinstva, pod stegom gospodara, pod njegovom skoro stalnom kontrolom, gubi ili ne može da razvije odlike lično slobodnih ljudi. Njihov zatvoreni način života, ograničene mogućnosti prosvetivanja i zabave, dovode do klasne izolacije, do nesposobnosti pružanja organizovanog, istrajnog otpora. Kao i u mnogim drugim zemljama i krajevima tako i u Sremu mi nećemo, ili jedva ćemo sresti aktivne političke opozicionare i štrajkače iz redova služinčadi. Sluge su većinom rezignirano podnosili svoju sudbinu, a ponekad će čak po potrebi učestvovati na strani poslodavca u ugušivanju otpora svojih drugova, slobodnih nadničara.

U pogledu otpora povremeni nadničari se već mogu svrstavati, iako ne uvek, u redove organizovanih boraca za izvojevanje boljih radnih uslova i većih političkih sloboda. Među njima su najaktivniji oni sa posedom. Njihovo vlastito gazdinstvo čini ih u izvesnoj meri slobodnijim, otpornijim, svežijim. Njihov posrednički položaj jedva ih razdvaja od proletarijata s obzirom da im je gazdinstvo malo, podređeno uglavnom domaćinstvu. U godinama bujanja socijalističkog pokreta preovlađuje njihova proleterska karakterna crta: nedostatak sredstava za proizvodnju za robno tržište, nužnost sticanja ili povećavanja sredstava lične potrošnje. Za vreme žetelačkih štrajkova i drugih masovnih demonstracija na selu oni će predstavljati udarnu snagu Socijaldemokratske partije. Ali oni neće ispoljavati toliko istrajnosti koliko gradski, industrijski proletarijat. Iz njihove nasleđene sitnosopstveničke svesti, iz njihovih preostalih posedničkih interesa proističu osetna kolebanja koja će ih u danima stagnacije i opadanja proleterskog pokreta

⁶ Statistički godišnjak I, 100–102.

⁷ nav, delo I, 126–7.

⁸ Simeon Aranicki, *Pravoslavna srpska parohija u Staroj Pazovi*, str. 186. Tu se misli uopšte na služinčad, kućnu kao i poljoprivrednu, pa i na zanatske šegrete.

⁹ Videti kao pr. Karl Kautsky, *Agrarno pitanje*, str. 310 i dalje.

približiti, povratiti zemljovlasničkim iluzijama i stremljenjima. Iz tih subjektivnih razloga, kao i zbog drugih objektivnih prepreka od strane političkih organizacija ili državnih organa vlasti, mi ćemo ih samo povremeno i to dosta kratkotrajno sretati u odgovarajućem broju na arenama političke i ekonomske borbe. Sezonska raznovrsnost njihovih radova, promenljivost mesta njihovog privređivanja, kratkoća njihovih najamnih odnosa, dvojnost njihovog klasnog karaktera čini ih nesposobnim, neprikladnim za dugoročnu, pozicionu, manevarsku borbu kakvu su vodile sve parlamentarne političke stranke i za koju se opredelila posle prvih nasilničkih, revolucionarnih okršaja i Socijaldemokratska partija. Stoga će oni brzo gubiti poverenje postojećih političkih stranaka, kao što će i ove stranke izgubiti njihovo poverenje.

2. Nominalne i realne nadnice

Prema zabeleženim nedeljnim odnosno mesečnim izveštajima državne zemaljske statistike o kretanju nadnica u pojedinim mestima i srezovima, možemo danas najbolje pratiti položaj najamnih radnika od jedne sezone do druge, iz jedne godine u drugu. Grupišući nekoliko podataka po vrsti poslova iz tih inače nedovoljno sistematski vođenih izveštaja, mi ćemo ilustrovati stanje najvećeg broja poljoprivrednih nadničara u Sremu.

Risari su godine 1893, kada je počela izlaziti periodična publikacija s podacima o nadnicama,¹⁰ bili većinom iz Bačke. Oni su obavljali žetvu, tj. pokosili, ovršili i uneli u ambare žito za svaki deseti, jedanaesti ili dvanaesti, kako se već ko pogodio, krst od dvadeset snopova. Uz žito dobijali su i „deputat“ hrane, brašna, ponekad i koju litru alkohola „napitka“.¹¹

Godine 1894 u pojedinim mestima opet su risari bili većinom iz Bačke i to su došli u izuzetno velikom broju. U zabeleženom mestu Mitrovačkog sreza radili su za trinaesti krst. U Staropazovačkom srezu „ris“ je tada iznosio jedanaesti krst po trinaest snopova bez ičega drugog, ili dvanaesti krst sa deputatom od jednog hleba, pola litra rakije i pola kilograma slanine po kat. jutru. U drugim srezovima risari su dobijali približno isto. Ukoliko su radili za hranu sa pićem kao napr. u Rumi i njenoj okolini primali su od jutra (1.600 $\square$) po 4–5 forinti, 3–4 kg brašna, 1/2 kg slanine i 1 litru rakije.¹²

Godine 1895 u Mitrovačkom srezu risari su najviše radili za dvanaesti krst i deputat. U Vukovarskom srezu zabeležena su mesta gde su risari za dvanaesti deo morali „pride“ pokositi i neko jutro grahorice, bilo je i mesta gde su Bačvani kosili žito ponajviše za svinje ili za deseti krst. Iz Šidskog sreza zabeležen je ris od trinaestog krsta sa hranom bez pića.¹³

U 1896 godini notirana su sela u kojima su radnici iz Ugarske obavili žetvu za deseti, jedanaesti, dvanaesti deo sa hranom. Istovremeno su spomenuta mesta gde se radilo za dvanaesti krst bez hranе i trinaesti sa hranom.¹⁴ Te godine bilo je manje risara iz Bačke nego obično, a došlo je dosta Ličana koji su kosili i učestvovali u vršidbi većinom kao nadničari.¹⁵

Hiljadu osamsto devedeset i sedme zabeležen je u nekim mestima dolazak risara iz Ugarske već početkom juna. Oni su se na pojedinim pustarama angažovali za žetvu uz platu od 4 for. po kat. jutru bez hranе, a kod seljaka za dvanaesti krst sa hranom ili umesto hrane dnevno 50 nc. Inače u punoj sezoni žetve bilo je manje risara Bačvana nego obično, koji su ponegde tražili po jutru 5 for. sa opskrbom, a ponegde su radili za 1 hl pšenice. Te godine je žito slabije rodilo i žeteocima se nije isplatilo raditi za neodređeni „ris“. Oni su zato većinom primali posao samo za unapred fiksiranu nagradu u novcu odnosno u naturi. U Kukujevcima u Šidskom srezu se napr. kod ječma i zobi plaćalo od jutra (2.000 $\square$) po 4 for. i „konvencija“ po jedan hleb, pola kilograma slanine i pola litre rakije.¹⁶

Godine 1898 u većini zabeleženih mesta Sremske županije risari su radili za dvanaesti krst ili za ugovorom utvrđenu količinu od 40 do 50 oka žita uz hranu i rakiju.¹⁷ Te godine se nije osećala nestaćica radne snage za vreme žetve, čak su mnogi žeteoci koji su kao obično došli iz Bačke morali da se vrate svojim kućama ne dobivši posla. U izveštaju se ističe da su manji posednici izbegavali dati žetvu na ris i poslove su više obavljali uz međusobno ispmaganje mobom i uz angažovanje pojedinih nadničara. Kod većih posednika koji nisu mogli bez risara, rad oko žetve i vršidbe tekao je „posve mirno, bez zapreka, kako je bio unapred pogoden sa „gazdama“ radničkih družba“.¹⁸ I iz škrtilih podataka izveštaja možemo zaključiti da su zemljoposednici bili sada naročito nepoverljivi prema radnicima i sa puno predostrožnosti dočekali i obavljali najhitnije sezonske poslove sigurno iz bojaznosti da se ne ponovi prošlogodišnja situacija kada je bila jagma za radnom snagom, kada su radnicima morali plaćati neuobičajeno visoku nadnicu i kada je opozicioni pokret socijalista dostigao svoju prvu kulminaciju u sremskim selima. Za 1898 značajno je još da su se u kasnoj jeseni radnici masovno zapošljavali na regulaciji Dunava. Tako je u novembru te godine kod Šarengrada u

¹⁰ *Glavni izveštaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama uopće.*

¹¹ nav. delo za godinu 1893, str. 29.

¹² nav. delo za god. 1894, I, 63.

¹³ nav. delo za god. 1895, I, 63, 94, 127.

¹⁴ nav. delo za god. 1896, I, 116.

¹⁵ nav. delo za god. 1896, I, 113, 162.

¹⁶ nav. delo za god. 1897, 71, 84, 94, 106.

¹⁷ nav. delo za god. 1898, 74, 88, 90, 91.

¹⁸ nav. delo, str. 88.

Iločkom srezu radilo 600 radnika za nadnicu od 1,50 forinta.¹⁹

U 1899 godini zabeleženo je da su u Neradinu u Iriškom srezu risari kosili žito za nagradu od 50–60 kg po jutru; u Šašincima u Mitrovačkom srezu oni su obavili žetvu za dvanaesti krst. Bilo je rezova odn. mesta gde su risari kod manje oštećene pšenice dobijali jedanaesti krst i hranu, većma oštećenu pšenicu uopšte nisu hteli kositi za „ris“.²⁰

Hiljadu devetstote godine već u mesecu junu su napr. u Brestaču, Buđanovcima i Nikincima u Rumskom srezu risari se pogodili za žetvu uz nagradu od dvanaestog ili trinaestog krsta po jutru sa hranom. U Zemunu se istovremeno za kosidbu pšenice i vezanje snopova plaćalo po jutru 7,40–9 K (od 1900 godine ne računa se više u forintima,) ili 60 kg pšenice. Bilo je mesta gde se žetva pšenice obavljala u većini slučajeva za dvanaesti krst, a zobi i ječma za 11 krst i 1/2 sedmaka u ime hrane. U prvoj polovini jula u Šašincima (Mitrovački srez) su risari iz Bačke radili za 12 krst ili 50 kg u zrnu po jutru sa hranom. Na jednoj pustari u Vukovarskom srezu plaćalo se u to vreme u ime „risa“ 12 K od kat. jutra.²¹

Za 1901 godinu zabeleženo je da su u Neradinu (Iriški kotar) risari dobijali 55–60 kg od jutra i celu opskrbu. Iz Šašinaca (kotar Mitrovica) je izvešteno da je risara iz Ugarske vrlo malo, rade za trinaesti krst, kosec ili vezaču se plaća po 150 oka (19,2 kg), a rukovezalji 100 oka žita (12,8 kg) sa hranom. U Berkasovu (kotar Šid) žeteoci su primali 6 merica (90 l.) od lanca (2000 □), u Tovarniku 1 1/2 „mjerova“ žita (90 l.), pola kilograma slanine i jedan hleb. U Komletincima (kotar Vinkovci) žetelac je imao deseti krst, kosač dvanaesti krst, a nadničar poluosmak žita, svi sa hranom.²² Radnici na vršalici, pošto su se za to izvežbali, dobijali su u Markušici (kotar Vukovar) prosečno 3% od ovršenog zrna; tamo je radilo pet „garnitura“ sa 45 muškaraca i 25 ženskinja.²³

Godine 1902 u Berkasovu risarima je dato 4 do 5 merica od lanca (oko 40–50 kg), u Kukujevcima 10 do 15 oka (a 1,28 kg) žita dnevno sa hranom. U Komletincima kosac žita je dobio 11 ili 12 krst, žetelac 10 krst, i jedan i drugi sa hranom.²⁴

U 1903 godini zabeleženo je svega nekoliko mesta iz zapadnih rezova Sremske županije s iznosima risa. Žetelac je dobijao 11–12 krst sa hranom ili 10–11 bez hrane; ponegde je primao, ako je radio sa srpom, 10 krst, a sa kosom 12 krst uz hranu. Na vlastelinskom imanju u Nuštru za „ris“ se davao 12 krst i od svakih 100 krstova jedan krst za hranu.²⁵

Po izveštaju za 1904 godinu u Novim Karlovcima (kotar St. Pazova) neki su kosili, povezali i složili jutro žita za 50–70 kg žita, drugi opet za 11 krst, ali ovih poslednjih je bilo malo, jer su žitarice bile retke. U ostalim notiranim mestima ris je iznosio 10, 11 ili 12 krst uz nešto deputata (do 1 kg slanine sa hlebom).²⁶

U mesecu junu 1905 godine u Surduku (kotar St. Pazova) žeteoci jutra pšenice su dobijali 12 krst, a jutro zobi 11 krst; u Vognju (kotar Ruma) plaćalo se 12 krst od roda i hranu, ili 58 kg zrna od kat. jutra, 1 l rakije i 1/4 kg slanine.²⁷ U mesecu julu, tj. u glavnoj sezoni iste godine u Neradinu (kotar Irig) žito se kosilo po jutru za 70 kg zrna, 1/2 kg slanine i 1 l rakije ili za 12 krst. U Andrijaševcima (kotar Vinkovci) risari su radili za 9 krst sa hranom ili za 10 krst bez hrane (krst 18 snopova). U Prhovu (kotar Zemun) ječam i zob se kosilo za 14 krst, bez a za 12 krst sa hranom. Kao ilustraciju sve veće kratkotrajnosti žetelačkih i drugih sezonskih radova navodimo da u Maradiku već u julu mesecu ženske osobe nisu mogle naći posla.

Interesantno je još napomenuti da je u izveštaju iz 1905 kao s ponosom zabeležena jedna mala svečanost na jednoj pustari u Mitrovačkom srezu, gde su slavili 25-godišnjicu žetve risari iz Silbaša u Bačkoj koji su tu kod istog gazde dolazili svakog leta na posao već četvrt veka. Doista u postojećim „prilikama vanredna redkost“.²⁸

Godine 1906 za žetelačke poslove u akordu plaćalo se u Neradinu 12 krst ili 80 kg zrna po jutru. U Šarengradu (kotar Ilok) su kosiči žitarica po jutru dobijali 14 kruna i hranu; u Golubincima (kotar St. Pazova) su žeteoci imali za pšenicu 12 krst, za zob 11 krst bez hrane; u Putincima za pšenicu po jutru 12 kruna, 1 l rakije, 1/2 kg slanine, 5 kg brašna; u Šidu – 12 do 14 kruna i 1 l rakije po jutru (2000 □ hv).²⁹ Te godine je istaknuto da su nestaćica i skupoća mnogih poljskih radnika u žetvi i kosidbi prisilili mnoge veće posednike u Sremu da više nego ranije nabavljaju kosačice žita i trava i mašine za spremanje sena i deteline.³⁰

Iz izveštaja u 1907 godini vidimo da se u Starom i Novom Slankamenu plaćalo za žetvu pšenice po jutru 40 kg a zobi 50 kg. Loša, nerodna godina učinila je da se upotrebljavao manji broj risara nego obično. U ostalim zabeleženim sremskim mestima³¹ ris po jutru je izgledao ovako: u Surduku – 10 krst ili 50 kg zrna; u Rumi, Vel. Radincima, Vognju – 12 do 14 K ili 10 deo roda uz litru rakije, jedan hleb i 1/2 kg slanine; u

¹⁹ nav. delo, str. 141.

²⁰ nav. delo za 1899, 84, 92.

²¹ nav. delo za 1900, str. 80, 90.

²² nav. delo za 1901, str. 126.

²³ nav. delo, str. 134.

²⁴ nav. delo za 1902, str. 130.

²⁵ nav. delo za 1903, str. 85.

²⁶ nav. delo za 1904, str. 124.

²⁷ nav. delo za 1905, str 93

²⁸ nav. delo za 1905, str. 101, 105, 117.

²⁹ nav. delo za 1906, str. 108, 123.

³⁰ nav. delo za 1906, str. 116.

³¹ nav. delo za 1907, str. 54, 62, 65.

Šidu za košenje 10–12 K ili 90 do 110 l pšenice sa jednim hlebom; u Kupinovu, Ašanji, Boljevcima i Jakovu – 40 kg zrna sa opskrbom uz 1/2 l rakije. Te godine navodi posednik pustare Paljevine koji je bio i statistički izvestilac da je prvi put na poslu koristio kosačicu sa vezačicom snopova i na taj način osigurao toliku uštedu u radnoj snazi da će mu se mašina isplatiti već za dve godine.

U 1908 godini u junu mesecu u Jarku (kotar Mitrovica) se žito kosilo za 12 deo uz hranu i rakiju; u Surduku za 40 kg ili za 12 deo. U Vel. Radincima, Rumi i Vognju žeteoci su dobijali od jutra pšenice – u naturu deo ploda, hleba, slanine i rakije sve u vrednosti od 14 K. U Ašanji, Jakovu, Kupinovu i Obrežu žito se kosilo za 13 krst ili za 50 kg zrna uz hranu i 1/2 litra rakije. Pojevtinila je upotreba vršaćih mašina zbog veće ponude: ranije se plaćalo 5 do 6%, sada ih se moglo dobiti za 3 1/2 do 4% ploda. Samo u Slankamenu radilo je kod vršidbe trinaest mašina.³²

Za 1909 godinu nema uopšte podataka o risu, a za 1910 ima samo jedan podatak i to iz Nuštra, gde se za kosidbu plaćalo 11 krst, a za vršidbu 11-ta mera. Tamo gde se radilo za novac, kosač je dobijao 300 fil., a vezač 200 fil, i jedan i drugi sa hranom.³³

U izveštaju iz 1911 godine se ističe upotreba sve većeg broja mašina vezačica u žetvi. Tako je prema dobijenim informacijama u blizini Rume radilo oko 80 takvih mašina. Ušteda po navedenim podacima iznosila je skoro polovinu nagrade risara po kat. jutru. Risar je dobijao po jutru 10 krst od prinosa, 1 hleb, 1/2 kg slanine i 1 litar rakije, što je proračunato u novcu iznosilo najmanje 20 K. A s jednom mašinom fabrike „Mac Cormick“ uz tri čoveka i četiri konja moglo se požnjeti 8–10 kat. jutara, za što se po jutru plaćalo 10 K 50 f.³⁴

Godine 1912 ima samo podatak iz Golubinaca gde se za košenje jednog kat. jutra pšenice plaćalo 14 K, 1 kg slanine, 1 hleb, i 1 l. rakije ili „na ris“ deseti krst.³⁵

Za 1913 i 1914 godinu nema podataka o risarima.

Radovi na risu bili najvažniji s obzirom da su služili obezbeđivanju ishrane za celu godinu. Stoga smo iznos risarskih nagrada izneli podrobnije, iz godine u godinu kako su zabeleženi u statističkim knjigama čiji se kompleti inače već danas retko mogu naći. Plate za ostale radeve prema vrsti i težini poslova iznecemo iz statistika samo parcijalno, primera radi.

Za kosidbu livade, sušenje sena i spremanje u plastove plaćalo se napr. u prvoj polovini jula 1893 godine od 3 do 4 for. 50 uz nešto alkohola.³⁶ Obično su veće bile plate u mestima sa veleposedima gde je potražnja radnika bila veća. Tako je u julu 1895 kosač po jutru dobijao u Adaševcima 2 for. sa hranom i 1/2 l rakije, a u Petrovaradinu 1 for. 50 nč. do 2 for. bez hrane.³⁷ Teško je pratiti kretanje nadnice iz godine u godinu, jer su podaci većinom iz različitih mesta i različitih datuma. Samo ponegde se primećuje opšta tendencija porasta plata od devetstotih godina do 1906/7. U junu 1901³⁸ u Neradinu nadnice za košenje livade bile su 200 fil. a istog meseca 1905. godine – 320 fil. sa hranom. Da su postojale velike razlike u zaradama između pojedinih mesta pokazuje istodobna (1905 godina) niska nadnica kosača: u Golubincima – 160 fil. sa hranom, u Putincima – 200 fil. bez hrane. U kosidbi u akordu, na đture isto se ne vidi neko stabilnije povećanje nadnice. U Šašincima god. 1901 dobijalo se po kat. jutru 320 fil. sa hranom i 1/2 litra rakije; a 1905 u istom mesecu junu, u Kupinovu, Obrežu, Ašanji, Boljevcima, Jakovu 300 fil. (isto sa hranom i 1/2 l rakije), dok u Rumi, Vel. Radincima, Vognju 8 K bez hrane. Koliko su nadnice varirale, prema nagomilanosti poslova, veličini ponude, u kratkim vremenskim razmacima vidimo po plati u Iloku, gde je kosač dobijao u prvoj polovini juna 2 K a u drugoj polovini 3 K (sa hranom).³⁹ Da su nadnice u godinama kulminacije tarifnih pokreta verovatno svuda maksimalno porasle pokazuje i dva zabeležena podatka iz juna 1906 godine. U Surduku (kotar St. Pazova) se tada plaćalo za kosidbu 300 fil. sa hranom tri puta i više na dan, alkoholom i duvanom. A u Putincima, koje smo mesto naveli za 1905 kao primer naročito niske nadnice (200 fil. bez ičega) sada se dobijalo takođe prilično više – 260 fil. sa hranom jedanput dnevno.⁴⁰ U julu plate su još više: u Šarengradu 500 fil., u Putincima 300 fil. (jedanput dnevno hrana).⁴¹ Godine 1907, kada nadničari istupaju sa najviše zahteva, a poslodavci daju najveći otpor uz masovno dovođenje stranih radnika, plaćalo se u junu u Slankamenu 300 fil. sa hranom (tri puta i više na dan), u Putincima 200 fil. bez hrane. U akordu po kat. jutru u Rumskom srežu, u Brestaču, Buđanovcima, Nikincima 4K; u Šidu 4–5 K.⁴² Pad nadnica u 1908 godini može se videti po podatku iz Surduka gde se košenje livade po jutru u junu plaćalo 2 K i hrana.⁴³

Vinogradski poslovi su okupirali sa kratkim prekidima preko cele godine izvestan broj radnika. Radi ilustracije visine njihovih nadnica navećemo samo nekoliko podataka, jer su sistematska upoređenja po godinama i mestima i ovde nemoguća iz već navedenih razloga. U proleće 1895 nadničar za cepljenje vinove

³² nav. delo za 1908, str. 51, 52.

³³ nav. delo za 1910, str. 32.

³⁴ nav. delo za 1911, str. 34 i 37.

³⁵ nav. delo za 1912, str. 62.

³⁶ nav. delo za 1893, str. 44.

³⁷ nav. delo za 1985, str. 112.

³⁸ nav. delo za 1901, str. 117.

³⁹ nav. delo za 1905, str. 93.

⁴⁰ nav. delo za 1906, str. 107–8.

⁴¹ nav. delo za 1906, str. 121.

⁴² nav. delo za 1907, str. 61, 62.

⁴³ nav. delo za 1908, str. 51.

loze, tj. za jedan stručni posao, dobijao je u Iriškom srežu 1 for. 70 nč. (kopač je u istom kraju u istom vremenu imao 70 nč. a običan poljski nadničar – 40 nč. bez hrane). Za rigolovanje tla po 1 m² u dubini od 60 cm primao je radnik u Rumskom srežu po 6 nč. U jesen, u oktobru i novembru te godine, u berbi grožđa u Šarengradu muškarac je dobijao 60 nč, ženskinja 40 nč. sa hranom, a u Gibarcu otprilike isto u novcu, ali bez hrane; onaj koji je nosio i muljao grožđe imao je 80 nč.⁴⁴ U decembarskom izveštaju 1896 iz Petrovaradina se kaže da se za rigolovanje plaćalo od m² sa dubinom od 75 sm po 6–7 nč. Ranijih godina se za taj posao dobijalo po 12 i više novčića. Te je zime lepo vreme potstaklo mnoge na rigolovanje za nasad novih vinograda.⁴⁵ Inače tih godina i u većini drugih mesta se za isti posao plaćalo po 5–7 nč.

Jedan od vinogradskih poslova koji se često plaćao po učinku bio je kalemljenje. U aprilu 1897, napr. u Petrovaradinu se plaćalo za taj posao na dan 1 do 1,50 ili od komada po 2 nč. s tim da se plati samo onaj kalem koji se pokaže u jesen da je dobar.⁴⁶

Da bismo ilustrovali kretanje nadnica u vinogradima prema vrsti poslova i godišnjem dobu navećemo zabeležene podatke iz Neradina za 1901 godinu. U februaru se tu dobijalo za seču i tesanje vinogradskog kolja 80 fil. bez hrane, za rigolovanje 80 fil ili 10–12 fil od □. U martu – za kalemljenje 60–100 fil., za ogrtanje, rezanje, sečenje muški 100 fil., ženske 60 do 80 fil. bez hrane. U aprilu – za kalemljenje 200–240 fil., za okopavanje 100 fil. U maju za okopavanje 100 fil. U junu za plevljenje 240 fil. U junu za okopavanje 140 fil. U avgustu za plevljenje ženskima 80 fil, za okopavanje muškima 120–140 fil. U septembru u nadnicama u berbi nema podataka iz Neradina. U Iloku se za branje grožđa tada plaćalo 80–100 fil. bez hrane, u Vukovaru i Borovu prilično više: muškima 160 do 180 fil., ženskima 100 do 120 fil. bez hrane. U oktobru u Neradinu za „polaganje ciepova“ 120 do 140 fil. U novembru za prevrtanje zemlje u vinogradima 10–11 fil. od m² ili 100 do 120 fil. na dan, a ženskinji za nošenje đubreta u jamice po vinogradima 80 fil. bez opskrbe.⁴⁷ Da su u godinama tarifnih štrajkova i nadnice u vinogradima porasle ilustrovaćemo podatkom iz 1906 kada se u Neradinu, u martu za rezanje plaćalo 2, za rigolovanje 12 do 16 fil. po m², u aprilu za okopavanje 120 do 140 fil., u oktobru za berbu 180 bez hrane.⁴⁸ Godine 1907 u proleće bile su nadnice još veće. U aprilu napr. u Neradinu 3 do 4 K.⁴⁹ Godine 1908 već se ističu niže nadnice. Iz Šida se napr. izveštava: „Nadnice popustiše spram prošle godine. Najbolji nadničari u vinogradu 2 K, o svojoj hrani“.⁵⁰ U januaru 1909 u Grgurevcima rigolovali su kažnenici Mitrovačke kaznionice za 14 fil. □. Kasnije, u drugoj deceniji XX veka, opet su nadnice veće. Godine 1913 u Grgurevcima u junu se napr. za štrcanje vinograda plaćalo 300 do 400 fil. bez hrane.⁵¹ Godine 1914 u maju u Sr. Karlovcima se dobijalo za kopanje vinograda 4 K, vezanje 240 fil., prskanje 5 K, kalemljenje u zeleno 6 – 7 K. U Novom Slankamenu za kalemljenje 2 fil. po primljenom komadu.⁵²

Nadnice za kopanje, kao što smo već istakli i za druge vrste poslova, zavisile su od mnogih faktora i bile su prilično promenljive prema mestu i vremenu. Tako izvestilac iz Iločkog sreza u selu Suseku kaže u prvoj polovini juna 1897 da su nadnice visoke kao što već odavno nisu bile. Kopači muški dobijali su tada ovde 60 nč., ženske 50 nč. sa hranom, a bez hrane 1 do 1,10 f. odn. žene 60 do 70 nč.⁵³ Sledeće godine u junu zabeležene nadnice kopača u Sremu većinom se kreću između 50–70 nč. bez hrane.⁵⁴ Radi ilustracije veličine postojećih razlika u nadnicama navećemo da se u Neradinu u prvoj polovini juna 1899 plaćalo kopaču kukuruza 50–70 bez hrane, a u Šarengradu 80 nč. sa hranom ili 1 for. bez hrane.⁵⁵ Godine 1902 u junu za okopavanje kukuruza se plaćalo na dan: u Šarengradu 160 fil. bez hrane, 120 fil. sa hranom, a u Vrdniku 160–300 fil. sa hranom.

U isto vreme u Gibarcu (kotar Šid) za prašenje kukuruza se primalo 120 fil.⁵⁶ Godine 1905 napr. nadnice u nešto višem iznosu kretale su se isto različito. U maju u Šarengradu 1,40 K, u Suseku 2 K, sa hranom, u Martincima, Grku, Kuzminu, Laćarku, Bosutu 1–1,40 K. U junu iste godine u Iloku 2,20 K sa hranom, u Neradinu 3,20 K.⁵⁷ Nadnice su se penjale do 1907 i onda padale tako da je napr. u maju 1908 kopač u Jarku dobijao 1 K do 1 K 20 uz dva obroka hrane, u Bosutu, Kuzminu, Laćarku i Martincima još manje – 120 do 140 fil. bez hrane.⁵⁸ U izveštaju od meseca maja 1911 godine kaže se da su u Vel. Radincima, Rumi i Vognju radnici na okopavanju kukuruza prvi put radili po novo uvedenom radnom vremenu od 6 sati ujutro do 6 sati uveče i dobijali oko 240–300 fil. muškarci, a ženske po 200 fil.⁵⁹ Poslednje godine pred rat, u maju 1914, u

⁴⁴ nav. delo za 1895, str. 35, 156.

⁴⁵ nav. delo za 1896, 180.

⁴⁶ nav. delo za 1897, 35.

⁴⁷ nav. delo za 1901, str. 4, 11, 52, 61, 126, 141, 149, 155, 199.

⁴⁸ nav. delo za 1906, str. 47, 57, 68, 108, 121, 128, 168, 172.

⁴⁹ nav. delo za 1907, str. 22.

⁵⁰ nav. delo za 1908, str. 31.

⁵¹ nav. delo za 1913, str. 27.

⁵² nav. delo za 1914, str. 37.

⁵³ nav. delo za 1897, str. 71.

⁵⁴ nav. delo za 1898, str. 72.

⁵⁵ nav. delo za 1899, str. 62.

⁵⁶ nav. delo za 1902, str. 88.

⁵⁷ nav. delo za 1905, str. 82, 93.

⁵⁸ nav. delo za 1908, str. 31.

⁵⁹ nav. delo za 1911, str. 23.

Martincima ženske su dobijale po 200 fil., u Rumi 180 fil. bez hrane.⁶⁰

Berba kukuruza je u priličnoj meri zapošljavala najamnu radnu snagu, ne samo domaću nego i stranu. Prema statističkom izveštaju iz Rume i njene okoline, tamo se u oktobru 1894 za branje kukuruza plaćalo 40–50 nč. bez opskrbe. Za tu nadnicu se kaže da je niža nego jeseni ranijih godina i to stoga što je mnogo radnika došlo iz Ugarske.⁶¹ U drugim spomenutim mestima nadnica su bile slične. Sledećih godina u mnogim selima ostaju plate u istom iznosu. Međutim, i ovde vladaju dosta značajne razlike. U Ilači u selu se napr. u septembru 1895 plaćalo na dan 50 nč., a na pustari 60–70 nč. U nekim selima sreza Županje zabeležene nadnice iznose čak 40–50 nč. sa opskrbom, a bez opskrbe dvaput više.⁶² Za kretanje nadnica daljih godina navećemo da se septembra 1901 u Iluku za branje kukuruza plaćalo 120–140 fil. bez hrane, u Laćarku, Martincima, Kuzminu, Grku, Bosutu 100 filera.⁶³ Devet godina kasnije, 1910, u Zemunskom srezu, u Ašanji, Boljevcima, Jakovu, Kupinovu, Obrežu za istu vrstu posla se dobijalo 120–160 fil. sa hranom.⁶⁴ Poslednje predratne jeseni, oktobra 1913, u Rumi, Vel. Radincima, Vognju, plaćalo se u akordu za branje kukuruza po 12–16 K od kat. jutra.⁶⁵

S jeseni je i seča kukuruzovine donosila neku manju ili veću zaradu izvesnom broju nadničara. U septembru i oktobru 1897 se, napr., za tu vrstu posla plaćalo u više sremskih mesta po kat. jutru 2 for. bez hrane ili 1 f 50 sa hranom.⁶⁶ Radi ilustracije kretanja nadnice u toku nekoliko godina navećemo da se u Zemunskom srezu, u Kupinovu, Obrežu, Ašanji, Boljevcima, Jakovu, plaćalo za seču kukuruzovine od jutra (1600 □) oktobra: 1901 godine – po 240 fil. sa hranom; 1907 po 3 K. sa hranom; 1909 – 260 do 300 fil. sa hranom, 460 do 500 fil. bez hrane.⁶⁷

U zimskim i prolećnim mesecima izvesnu zaradu je donosilo *krunjenje kukuruza*. Da približno pokažemo kolika je ta zarada mogla biti zabeležićemo da se 1902 godine u martu plaćalo u Suseku na dan muškarcu 100 fil., ženskinji 60 fil. bez opskrbe, u Tovarniku i Ilači po kvintalu 24 fil. Aprila sledeće godine u potonjim selima po q. se dobijalo samo 16 fil. U Putincima u januaru 1904 nadničaru za krunjenje kukuruza se davalo 60–70 fil., u decembru 1906 po q. 36 filira.⁶⁸

Kod *oranja*, kao i kod većine drugih zemljoradničkih poslova, plate su bile fiksirane nadnicom ili radom u akordu. Pritom su dolazile do izraza i razlike od upotrebe modernijih mašinskih oruđa, kao i od posedovanja, iznajmljivanja, korišćenja konjske i druge radne snage. Primera radi navodimo da se u jesen 1894 u Rumskom srezu za oranje i drljanje uobičajenim spravama dobijalo po jutru (od 1600 □) 3 do 4 for. Te godine se na pustari Višnjevci kod veleposedničkog zakupnika Leopolda Pfajfera prvi put upotrebio za oranje parni plug, za što se plaćalo po kat. jutru s dubinom brazde od 25–30 cm 6 for. Godine 1896, u septembru i oktobru, za oranje se davalo, napr. u Neradinu po jutru 4 for. do 4,50, a običan nadničar kod pluga primao je 30 nč. sa ili 50 nč. bez hrane.⁶⁹ U martu 1901 u Šašincima plaćalo se za plug i dva konja 8 K., tri konja 10 K., za samog nadničara 80 fil. sa hranom. Prema zabeleženim podacima mogli bismo reći da su sledećih godina nagrade po j. većinom varirale između 8 i 12 K. Negde se plaćalo i manje, 6 K., napr. u Putincima u maju 1907, i više, do 14 K., u Rumi, Vel. Radincima, Vognju, novembra 1913.⁷⁰

Za *žetu na radovima oko vršače mašine* plate se isto ne mogu prikazati po prosečnom proračunu jer su i suviše različite (a i u nedovoljnem primeru iznesene). Radi približnog upoznavanja veličine nagrade na ovom, sve kratkotrajnjem, poslu, navećemo podatke iz nekoliko mesta i godina, koji će biti dovoljni uz već spomenute cifre kod prikazivanja risarskog udela. Godine 1895 u prvoj polovini avgusta u Beočinu, napr., plaćalo se kod mašine radniku s konjem po 1 1/2 hl žita i hranu. U Neradinu 1897 nadničar koji je ubacivao snop u mašinu dobijao je 1 for., a drugi 70 do 80 nč., ženskinje 50 nč., svi sa hranom. Vlasnik vršalice je dobijao 5 do 6% od zrna i hranu za njegova četiri radnika oko mašine – mašinistu, ložača i dva „špajzera“ – ubacivača snopa. Hrana, a još više alkoholno piće kod tih radnika oko mašine je obično bila obilna (u jednom slučaju koji možemo navesti kao primer opskrba se sastojala ujutro od 1/2 l rakije, hleba i slanine „do sita“, za ručak – jagnjeći paprikaš s krompirom, uveče – rezanci sa sirom ili na suvo i 1/2 l rakije, dakle na dan po osobi 1 l rakije). Inače i ovde se srećemo sa dosta nejednakim nadnicama. Godine 1902 plaćalo se muškarcima 160 do 180 fil., ženama 80 do 120 fil.; godine 1903 – 180 do 200 fil.; u julu 1907 u Putincima 160 fil., u Šidu 300 fil.; 1911 godine u Ašanji, Kupinovu, Obrežu 300 f. (muškarcima); ženama 160 do 200 f., u Surduku 240 f. odnosno 180 f. sa hranom.⁷¹

Da bismo upotpunili sliku seoskih nadnica iznećemo i zarade s kolima. Ovde su zarade takođe bile vrlo različite. Ponekad su bile vrlo male. U martu 1897, napr., u Neradinu, seljak razvozeći pruće po rđavom putu volovskim dvopregom i jednim „težakom“ jedva je mogao zaraditi 1 f 30 nč do 1 f. 50 nč. na dan. U maju

⁶⁰ nav. delo za 1914, str. 37.

⁶¹ nav. delo za 1894, 117.

⁶² nav. delo za 1895., 156.

⁶³ nav. delo za 1901, 149.

⁶⁴ nav. delo za 1910, 48.

⁶⁵ nav. delo za 1911, 15.

⁶⁶ nav. delo za 1897, 150, 179.

⁶⁷ nav. delo za 1901, str. 156, za 1907 str. 87, za 1909 str. 43.

⁶⁸ nav. delo za 1902, str. 57, za 1903 str. 47, za 1904 str. 30, za 1906 str. 195.

⁶⁹ nav. delo za 1894, str. 130; za 1896, str. 134.

⁷⁰ nav. delo za 1901, str. 11; za 1905, str. 81; za 1907, str. 23 i 36; za 1909, str. 7, 36; za 1913, str. 56.

⁷¹ nav. delo za 1895, str. 127; za 1897, str. 106; za 1902, str. 129; za 1903, str. 85, 93; za 1907, str. 64; za 1911, str. 37, 43.

iste godine u istom mestu dobar radnik sa svojom zapregom prevozeći kamen zarađivao je dnevno do 2 for.⁷² U januaru 1898 u Strošincima (kotar Šid) za prevoz drva iz šume nadničar je, u slučaju dobrog stanja kolskog puta, na tri konja jedva zaslužio 1 for. do 1,50, retko kad 2 for. Ponekad, u danim i mesecima veće potražnje, u jeku sezonskih radova nadnice sa zaprežnim kolima znale su biti i prilično visoke, po nekoliko puta više od ovih koje smo izneli. U Putincima, napr., jula i avgusta 1905. sa dvopregom se zarađivalo na dan oko 12 K. Ali većinom se privređivalo manje, kao u prolećnim mesecima 1908 u Beočinu 6 do 7 K.⁷³

Radi ilustracije zarade na još jednom poslu koji je okupirao izvestan broj radnika u zimskim mesecima navodimo da se za krčenje šume u Zemunskom srezu, u Ašanji, Kupinovu i Obrežu plaćalo, na pr., u decembru 1909 po jutru đuture 100 K (bez opskrbe) a za sečenje drva po metru 100–120 filira.⁷⁴

Nadnice koje smo izneli po vrsti poslova u nekim mestima na osnovu pojedinačnih izveštaja, iako su nedovoljne za određivanje proseka, dosta su ilustrativne za prikazivanje nominalnih zarada jednog dela sezonskih poljoprivrednih radnika. Prilikom razmatranja tih podataka ne sme se gubiti iz vida da su većinom prikupljeni na osnovu obaveštenja dobijenih od samih posednika, poslodavaca.⁷⁵ Oni se logično prema tome više odnose na primere većih plata odnosno većih primanja u naturi i novcu. Ali i kao takvi, oni su značajni ne samo za ilustraciju tadašnjih zarada izvesnog broja radnika u poljoprivredi, već i za utvrđivanje razlika između tih zarada i radničkih potreba i zahteva. Podaci koje ćemo kasnije prilikom izlaganja tarifnih pokreta pokazaće da su radnici tražili više, i to u priličnoj meri, nego što su u većini slučajeva dobijali čak po ovim statističkim podacima. Prema tarifnoj skali, izrađenoj od Socijaldemokratske stranke 1907 godine, žeteoci su tražili deseti deo od jesenjih useva, deveti od prolećnih, a prema ovde izloženim podacima vidimo da su oni uglavnom dobijali jedanaesti, dvanaesti, trinaesti, a samo u izuzetnim slučajevima deseti deo. Za hranu su primali obično po pola kg slanine i nekoliko kilograma brašna ili hleba, a oni su još tražili pirindža, pasulja, svežeg mesa, soli.

Izgleda da su poslodavci najizdašniji bili u piću, davali su najčešće od do 1 l rakije. To je podiglo momentano raspoloženje radnika, oni su postali pomirljiviji pri postavljanju drugih zahteva, dobijali su elan u poslu. Ali ipak morali su osetiti pre ili kasnije pomanjkanje prehranbenih artikala i njihovo nezadovoljstvo moraće izbiti i u ovom pogledu.

Radi upotpunjavanja izloženih pojedinačnih podataka iznećemo i cifre iz statističkog proseka za celu Sremsku županiju. Po toj statistici isključivo novčanih nadnica u avgustu 1892 najviše plate za muškarce na dan su iznosile 150 nč. (austrijske vrednosti), a najniže svega 20 nč., obično 67 nč. sa opskrbom. U decembru iste godine najviše nadnice 100 nč., najniže 15, obične 42 nč. Sve do meseca jula 1893 (a kasnije do 1895, tj. do datuma kada su objavljeni poslednji podaci takve vrste iz devedesetih godina) nadnice se kreću u približno istom rasponu, a onda one najviše se penju do 200 sa opskrbom (bez opskrbe 250 nč.), ali najniže i sada u punoj sezoni ostaju samo 20 nč. sa opskrbom (bez opskrbe 30). U isto vreme nadnice dece bile su od 10 do 100 nč.⁷⁶

Jasan pregled kretanja novčanih nadnica iz godine u godinu, od „mrtve“ do pune sezone u toku jedne decenije daje nam tabelarni pregled prosečne nadnice u Sremskoj županiji (bez Zemuna)⁷⁷, koji dajemo u prilogu na str. 115.

Priložena tabela potvrđuje ono što smo po povremenim podacima o nadnicama u naturi i novcu mogli samo sasvim neodređeno formulisati: da su u prvoj desetini ovog veka nadnice u manje više stalnom porastu do 1906–7 godine kada dostižu kulminaciju. Od tog vremena dve tri godine padaju da bi se opet po spiralnoj liniji blago penjale.

I za ove sumarne podatke možemo reći kao i za ranije iznesene pojedinačne, pošto su isto skupljeni prema izveštajima poslodavaca i njima bliskih organa, da sigurno pre predstavljaju maksimalne nego prosečne nadnice. Samo kao takvi oni su upotrebljivi pri utvrđivanju plata običnih nadničara. Jer drugi podaci uzeti iz mnoštva radničkih zahteva pokazuju da su nadnice u većini slučajeva sigurno bile ispod, i to daleko ispod ovih statističkih. Tako na primer dok u priloženoj tabeli nadnice u letu 1906 iznose od 215 do 240 fil. nadničari iz Bobote i Trpinje napuštaju posao tražeći umesto 160 fil. 180.⁷⁸ U Šuljmu poljoprivredni radnici su tek međusobno zaključili da neće raditi ispod 2 K odnosno 3 K bez hrane, u Rumi muškarci 2,40 K a žene za 2 K. Nikincima prema tabeli tamošnjeg učitelja koji ovde takođe donosimo, jer je verodostojna i veoma instruktivna, u zimskim mesecima 1906/1907 poslodavci su davali 80 fil. sa hranom dok su nadničari tražili 200 fil. bez hrane, a prema statistici u proseku dobijali 160 fil. sa hranom, odnosno 213 bez hrane. Slične su razlike u ostalim godišnjim dobima, odnosno u celoj godini. Nadnice koje su tražili Nikinčani bile su zapravo one koje je predlagao socijalistički Savez poljoprivrednih radnika, prvo u Ugarskoj, a zatim u Hrvatskoj i

⁷² nav. delo za 1897, str. 35, 45.

⁷³ nav. delo za 1898, str. 20; za 1906, str. 123; za 1908, str. 11, 30.

⁷⁴ nav. delo za 1909, str. 53.

⁷⁵ Te podatke su slali pojedini izvestioc, većinom posednici, činovnici i drugi iz redova inteligencije na molbu statističkog ureda.

⁷⁶ *Statistika ratarske producije u kraljevinah H. i S.* godina 1883. – 1895, Zgb. 1898; za god. 1893, str. 91, 99, 113; za god. 1894 od 240 i dalje.

⁷⁷ *Statistički godišnjak I*, 379; 11, 350.

⁷⁸ Sremske Novine 6p. 54 – 7 XII 1906.

Slavoniji. Kod izloženih podataka, bez obzira da li predstavljaju davanja poslodavaca ili zahteve radnika, ne sme se gubiti iz vida da se oni odnose samo na radne dane provedene u poslu, a takvih dana obično radnik nije imao više od 100–150 u godini. Sudbonosni su zapravo periodi sezonskih radova. To je vreme – kako se obično govorilo – „kada dan hrani mesec, a mesec godinu“. Stoga se ne mogu izolovano posmatrati podaci o zaradama za vreme žetve ili setve i na osnovu njih izvesti zaključak o životnom standardu tadašnjih poljoprivrednih radnika. Retko koji nadničar mogao je dostići godišnju zaradu od 500 K, koja se smatrala minimalnom za jednu porodicu.

I u komentaru izložene tabele, koju je izradio učitelj u Nikincima, naročito se ističe razlika između davanja zemljoposednika i traženja nadničara s obzirom na činjenicu da radnik polovinu radnih dana u godini proveđe bez nadnice. Po ovoj realnoj računici, dakle, radnička zarada, u najpovoljnijem slučaju po ispunjenju radničkih zahteva, dostigla bi u godini oko 500 K, a po davanjima poslodavaca iznosila je samo nešto preko 300 K (bez hrane) odnosno, prema tabeli, 248 K 20 fil sa hranom; posednici su obično nudili i primali radnike sa hranom, računajući 1 K u hranu, a radnici su mahom tražili bez hrane, jer su obično dobijali hranu koja nije vredela uračunatu sumu. Mnogi savremenici iz građanskih redova i konzervativnih shvatanja, kao što je bio učitelj iz Nikinaca koji je objavio izložene tabelarne podatke, smatrali su da su radnički zahtevi preterani i uporedivali ih sa nekim službeničkim platama ili prihodima malih posednika i zakupnika, koji su se kretali približno na visini radničkih želja. S obzirom da bi neki čitaoci danas mogli na osnovu razmatranja pojedinačnih podataka doći do sličnih zaključaka, moramo reći da su zarade, odnosno čisti prihodi, do 600 K u to vreme smatrane minimalnim i kao takve bile oslobođene od poreza (opozicija u saboru prilikom utvrđivanja tog minimuma tražila je čak da se isti povisi na 1.000 K s motivacijom da je nedovoljan za zadovoljenje minimalnih životnih potreba, ne samo u gradu već i na selu). Što i prihodi sitnih posednika i zakupnika, da ne govorimo o malim službenicima čiji su prihodi bili fiksni, a i način života drukčiji, često nisu veći od radničkih, to nije razlog da se smatraju dovoljnim ili čak visokim, već dokazom da su i zemljoradnici ovih kategorija bili blizu proleterskim slojevima seoskog stanovništva.

Kod ocenjivanja prave, realne vrednosti plata poljoprivrednih radnika, posebno onih iz kategorije tzv. slobodnih nadničara, ne sme se nikada gubiti izvida nestalnost njihovog položaja, kratkoća njihovog najamnog odnosa, dugotrajna nemogućnost da dođu do posla, do zarade. Sezona relativno visokih nadnica koja je obično počinjala u drugoj polovini i krajem juna, često se završavala već oko polovine jula. Ni uobičajene prosečne nadnice nisu dugog trajanja. Već u drugoj polovini avgusta, češće septembra, u izveštajima se govori o besposlici, o uzaludnom traženju posla. Tada mnogi meštani napuštaju svoj kraj da bi otišli na rad u Srbiju ili Bugarsku gde ostaju 5–6 nedelja da peku pekmez. U zimskim izveštajima i iz plodnog Srema, a ne samo Like, Zagorja i drugih poznatih siromašnih oblasti, javlja se o bedi, nevolji zbog oskudice u zaradi.

Da bismo ilustrovali prilično teško, upravo žalosno stanje seljaštva sa nedovoljno ili bez zemlje, koje je moralno živeti od najamnog rada, a nije ga nalazilo ili ga je jedva moglo naći, u toku zimskih pa i drugih dana, usled raznoraznih uzroka, navešćemo sadržinu nekoliko fragmenata iz samih nedeljnih i mesečnih izveštaja o nadnicama. Za drugu polovinu avgusta 1897, izvestilac iz sela Vukovarskog sreza, Svinjarevci, Berak, Stari Jankovci, Petrovci, Negoslavci, javlja da su „nadnice ... ovdje skroz prestale, pak je sirotinja nadničarska pošla u Srbiju peći pekmez“. Iz Kukujevaca, Šidskog sreza, javlja se u drugoj polovini septembra da je mnogo zemljoradnika otišlo u Srbiju na berbu šljiva i kuvanje pekmeza, pošto ovde nema posla. U izveštaju iz spomenutih sela Vukovarskog sreza, novembra iste, 1897 godine kaže se da celog meseca nije bilo posla za radnike „pak sad već oskudjevaju, jer je bila jalova žetva ljeti i jeseni“. U januaru 1898 izveštava se da je u Trpinji opština dala čistiti jendeke i kanaliće samo da se prehrani sirotinja bar neko vreme. U februaru iste godine spominje se da je u Negoslavcima jedan veleposrednik razdelio 19 q. brašna „među najoskudnijima“. U martu u selu Klenku, Rumskog sreza, stanje je bilo takvo da „kad bi posla bilo moglo bi se dobiti dosta radnika po 30 n. sa, 50–60 bez hrane“. Aprila je uopšte bilo više mogućnosti zarade „ali još ni s daleka toliko koliko je ruku tražilo zasluzbe“. Još u maju se izveštava da „se nisu mogle ... zaposliti sve ruke“. U junu se nakupilo mnogo posla, ali se napr. iz Strošinaca, Šidski srez, piše da su nadnice ipak niske – 40 sa hranom, 60 do 65 n. bez hrane – jer: „Mnogo ima stranih radnika koji rade uz svaku cenu samo da si zasluge kruha“. Te godine su i za vreme žetve mnogi Bačvani risari morali da se vrate svojim kućama ne dobivši posla. U avgustu se već iz nekoliko mesta javlja da su glavni poslovi obavljeni, da su nadnice prestale, da su mnogi radnici otišli u Srbiju i Bosnu „uvjereni da će ondje više zasluziti“. A prema izveštajima u oktobru ovi su se radnici iz Srbije i Bosne većinom vratili „praznih džepova“. Svuda je bilo malo posla „te se jedva sticalo za povratak“. Kod kuće nisu našli mnogo bolju situaciju, najamnih poslova je bilo manje nego što je njima trebalo, a same nadnice bile su „dosta čedne“. U decembru izvestilac iz sela Hrtkovci, Platičevo, Grabovci piše da nadnice nema već od berbe kukuruza, osim u šumi na seči drva po 30 nč. sa hranom, bez pića.⁷⁹

Godina 1898 je bila nepovoljnija za poljoprivredne radnike nego nekoliko drugih, bližih proseku, s obzirom na slabe klimatske prilike i na odlučnost priličnog broja posednika da međusobnim ispmaganjem

⁷⁹ Glavni izveštaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama uopće za god. 1897, 128, 150, 181; za 1898, str. 20, 22, 24, 33, 74, 88, 90, 101, 125, 146.

u radu smanje što je moguće više upotrebu najamne snage iz bojaznosti da se ne ponovi prošlogodišnja situacija kada su morali plaćati izuzetno visoku nadnicu radnicima zahvaćenim pokretom otpora. Ali bez obzira na te, naročito nepovoljne okolnosti skoro u svakoj godini za veći broj meseci mogli su sigurno izveštaci da ponove reči, napr. iz majskog izveštaja 1899: „Mal ne svugdje da ima više radnika nego li rada“.⁸⁰ I zato dosta često srećemo vesti o odlasku sremskih nadničara na rad u Srbiju, Bosnu, u Podunavlje pa i druge zemlje, kao u Bugarsku, Nemačku. Poslodavcima ne konvenira baš odlazak većeg broja nadničara meštana jer se smanjuje ponuda na tržištu radne snage što može da uslovljava i uslovljava ponekad povišenje nadnica. Povremeno čitamo vesti kao napr.: od kraja septembra 1895 iz Vukovara, da su „težaci“ vrlo skupi, teško ih je dobiti, jer ih je do 800 otišlo u Srbiju kuvati pekmez; iz Čerevića, januara i februara 1906 „nadnice poskočiše, jače radne sile odoše u Ameriku“; iz Šarengreda, aprila – oskudica u radnicima zbog odlaska u Ameriku sve to veća; iz Kupinova, Obreža, Ašanje, Boljevaca, Jakova – oskudica u radnicima zbog odlaska u Bugarsku. U maju 1907 iz Rume, Vognja, Velikih Radinaca javlja izvestilac da su radnici koji su otišli na rad u Nemačku nezadovoljni. Tamo dobijaju na dan samo 1 marku (1,20 K.), a u svojim selima mogli bi dnevno na poljskim i vinogradskim poslovima zaradivati 1,40–3 K.⁸¹ No bez obzira na dosta česta loša iskustva stečena za vreme traženja posla u drugim zemljama, poljoprivredni radnici su i dalje napuštali svoja sela da bi nalazili posla drugde. Nikada se nije znalo sigurno u stihiji kapitalističkih radnih odnosa, specifično varljivih u poljoprivrednoj proizvodnji, kada i gde se može raditi pod najpovoljnijim uslovima. Uvek, pa i u glavnoj sezoni radnik je mogao biti dočekan vešću, napr. izvestioca iz Surduka avgusta 1907: „Nadnice nema, svet dokon.“⁸² I dok je nadničar iz Srema odlazio u druge krajeve, iz drugih krajeva su dolazili nadničari u Srem.

Ređe vesti o oskudici radne snage i s njom u vezi, o povećanju plata, smenjuju česte vesti o nagomilavanju nadničara i smanjivanju nadnica. S poleta 1895 javlja rumski statistički izvestilac da je stigla množina Ličana, koji su usled poplave prevremena morali napustiti šumske poslove i sada traže „rada bilo samo i za hranu“. U julu i iste godine u Komletince i Nijemce došli su radnici iz Bačke „bez broja ... te se plaća za kopanje i drugi rad 50 nč. nadnice“.⁸³ U maju 1908 u Jarku, sreza Mitrovačkog, nadnice su pale „usled velikog broja radnika koji su došli iz Srbije i koji rade vrlo marljivo i vešto“. U julu iste godine: u Županjskom srezu ne treba više radnika, došli nadničari u izobilju iz Bosne i rade po 1 for. 60, bez hrane.⁸⁴ Takvih i sličnih vesti, kako smo već i ranije izneli, bilo je dosta, a u stvarnosti bilo ih je sigurno mnogo više, nesrazmerno više nego što su ostale zabeležene u statističkim izveštajima ili u još neotkrivenim arhivskim dokumentima.

Kao što vidimo, visinu i vrednost nadnica teško je fiksirati. Izneli smo kako su varirale prema godišnjem dobu, nepredvidljivim vremenskim nepogodama, fluktuaciji radne snage, blizini ili udaljenosti veleposeda. Bilo je meseci kad je rat – na Balkanu – uticao na visinu nadnica. Godine 1912 u oktobru, prema izveštaju iz Sreza zemunskog, nadnice su skočile na 300 fil. sa hranom uz rakiju, jer nije bilo radnika iz Srbije zbog Balkanskog rata.⁸⁵ Bilo je mesta i dana bez posla za radnike samo zato što su posednici koristili svoje veze sa predstvincima vlasti i dobijali radnu snagu zavisnu od države. Godine 1908 zabeleženo je da su se seljaci u Indiji žalili što poslove obavljaju vojnici, i to za nadnicu uz hranu.⁸⁶ U okolini Sremske Mitrovice bilo je češće žalbi zbog zapošljavanja robijaša. Mogli bismo još spomenuti da su pogdekad nadnice zavisile i od etničkog sastava mesta. Na primer, na pitanje statistične redakcije zašto se neke zabeležene nadnice iz pojedinih sela istoga, Rumskog, sreza međusobno prilično razlikuju, izvestilac iz Nikinaca odgovara da u naseljima sa više Mađara i Nemaca obično su nadnice niže, kao što je bio slučaj u Nikincima. Naime, kod njih i imućniji, a naročito mladići, idu mahom u najamni rad čim obave svoje poslove na sopstvenom gazdinstvu te je prirodno da povećanom konkurenциjom utiču na snižavanje nadnica. Osim toga oni su imali i relativno više, kao što smo i mi po statistici utvrđili, bezemlaša, čistih nadničara. Među Srbima u proseku je bilo više posednika, a i po običaju u nadnicu su išli ređe, samo po nuždi.⁸⁷

Razna vrednost nadnica poticala je i iz nejednakosti u količini i kakvoći opskrbe u slučajevima kada je ona računata sa novčanim iznosom. Ta nejednakost je mogla biti osetna, iako nije uticala na minimalnu visinu zarade. Jednom je izvestilac iz Iloka, u oktobru 1893, naveo da se uz nadnicu od 40 nč dobijalo: ujutro – hleb, sir ili kisela paprika ili luk, u podne – čorba s testom, kuvani krompir, pasulj ili žganci, sve bez vina ili rakije. U isto vreme su objavljeni podaci iz nekog drugog mesta gde je hrana bila neuporedivo bolja s mesom u podne i rakijom uz svaki obrok. Razlika između prvog i drugog primera je bila takva da se u samom statističkom komentaru kaže: „Koja razlika u hrani, pa stoga i nadnici u ta dva slučaja“.⁸⁸ Napominjemo da je nadnica kombinovana sa hranom više kod manjih i srednjih gazda, na seljačkim posedima nego na krupnim gazdinstvima vlastelinskog tipa, tako da je raznolikost u hrani morala biti utoliko veća što je zavisila od nivoa

⁸⁰ nav. delo za 1899, str. 46.

⁸¹ nav. delo za 1895, str. 156; za 1906, str. 40, 57, 68; za 1907, 37.

⁸² nav. delo za 1907, str. 71.

⁸³ nav. delo za 1895, str. 34, 94.

⁸⁴ nav. delo za 1908, 30, 51.

⁸⁵ nav. delo za 1912, 78.

⁸⁶ Slobodna Riječ br. 92 – 1908.

⁸⁷ Glavni izveštaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama uopće za 1897, 150.

⁸⁸ nav. delo za 1893, 77.

ishrane samih poslodavaca koji nisu bili jednako situirani i prema tome nisu imali ni jednak mogućnosti ni jednakе navike.

Kod mnogih vrsta poslova primljenih u akordu ili za određeni rok, kao i kod stalnih službi veliki, pa i najveći deo plata dobijali su poljoprivredni radnici, kao što smo videli, u napred određenim procentima prinosa, odnosno hrane. Te količine u naturi skoro su u svakom posebnom ugovoru drukčije i njihova se prosečna vrednost danas sa potrebnom tačnošću više ne može ni fiksirati. Da bismo međutim, stvorili sebi bar predstavu o vrednosti novčanih nadnica, o realnom značaju njihovog menjanja, njihovog prosečnog povećavanja u odnosu na prethodne godine, mi ćemo izneti tabelarni pregled cena nekoliko najvažnijih prehranbenih artikala za isto vremensko razdoblje za koje smo dali pregled plata nadničara. Da bismo ukazali na lokalni disparitet cena, za siromašni seljački živalj dosta značajnu različnost u cenama za istu vrstu proizvoda, u isto vreme na raznim mestima, mi smo odabrali tri sremska središta: Zemun, Rumu i Mitrovicu iz statističkih izveštaja, (v. priloženu tablicu).

Kod ustanovljavanja razlike u liniji kretanja iznesenih nadnica i cena ne sme se zaboraviti da podaci potiču od lica (poslodavaca i zvaničnih odn. poluzvaničnih organa vlasti) koja su bila zainteresovana u tome da se stanje prikazuje u lepšoj boji. Ona su iz tih razloga obično prelazila preko drastičnih primera niskih plata i radije iznosila one bolje slučajeve. S druge strane kod životnih troškova ne sme se gubiti iz vida da ovde nisu uzeti u obzir neophodni predmeti obuće, odeće, mnogo trošeni artikli kao što su duvan, rakija i dr. O njima statistike nisu vodile računa i mi ih zato nažalost nismo mogli uneti u naše tabele. Osim toga dalja veća poskupljenja nastala su u poslednjim predratnim godinama za koje vreme sređeni godišnji statistički podaci nisu objavljeni. Kao ilustraciju važnosti u tabeli nespomenutih artikala i nezabeleženih godina navodimo da je ugarski ministar finansija juna 1911 naredbenim putem podigao cene duvanskim artiklima sa preko 10 do 100%. I to baš oni najjeftiniji, tj. siromašnima najpristupačniji, poskupeli su za 100 %.⁸⁹

O platama stalnih poljoprivrednih radnika nema sistematski sređenih podataka. Državna statistika nije beležila u svojim publikacijama plate služinčadi na veleposedima i krupnim seljačkim gazdinstvima. Samo je povremeno izveštavala o zaradama tzv. mesečara. Da bismo dobili jasnu predstavu o životnim uslovima radnika ove kategorije iznećemo pored cifara iz statističkih knjiga nekoliko autentičnih podataka zabeleženih od savremenika i jedan tabelarni pregled plata na jednom vlastelinskom imanju. Ovaj poslednji je najznačajniji. Sadrži podatke iz sačuvanih platnih spiskova u razdoblju od 20 godina tako da možemo do detalja tačno videti razlike u platama između pojedinih vrsta službenika i radnika u rasponu od 2 decenije.

„Mesečari“, većinom Ličani, dobijali su u nekim sremskim selima, u junu 1894, u novcu 18 for., a u naturi 50 kg kukuruznog ili pšeničnog brašna, 2 do 3 kg slanine i 4 litra rakije. U junu iste godine primali su, prema istom izveštaju, 22 for. i označeni „deputat“. Izveštač koji je poslao te podatke Statističkoj upravi istakao je da su ti mesečari Ličani vanredno dobri radnici, samo što piju mnogo vode, te im se mora češće davati rakija da ne obole na velikoj vrućini, kao i kinina protiv groznice, a katkad i crne kave.⁹⁰ Godine 1895 zabeleženo je da su ovi radnici u Rumi, Vel. Radincima, Kraljevcima, Dobrincima, Putincima i Indiji primali na mesec 18 for., 3 kg slanine, 60 kg brašna za hleb, po 3 dl dnevno rakije, svake nedelje 1/2 kg ovčetine i nešto drva. „A kad oboli koji i zaprosi, dade mu se i „crne kafe“ bezplatno, da ozdravi!“⁹¹

O birošima Radoslav Marković u monografiji o Indiji kaže samo uopšteno da primaju neznatan deo plate u gotovu, a ostalo u naturi: 13–14 mc pšenice, i 8 mc kukuruza. Na gazdinoj hrani može biroš da drži kravu i tele ili da dobije od gazde mleko. Može da ima i svinje i da ih pušta u gazdinu ispuštu.⁹² Iz jednog oglasa saznajemo da se u Jameni za 1 oktobar 1902 tražila dva oženjena biroša, vična oko konja i volova, i sa dobrim moralnim vladanjem, uz sledeću godišnju nagradu: stan i potrebno ogrevno drvo; 24 „merova“ žita od 40 oka, 12 „merova“ ječma, proje ili kukuruza; 25 kg slanine; 25 kg soli; pola jutra zemlje pod kukuruzom i 136 K u novcu.⁹³

Platni spiskovi iz sačuvanog arhiva vlastelinstva grofa Elca, koji danas već spadaju u retke dokumente⁹⁴ omogućuju nam da pratimo iz godine u godinu prinadležnosti svih mogućih nameštenika i radnika na jednom velikom imanju.

Advokatska služba je u to vreme stalnih procesa i sukoba mnogo tražena i zato cenjena i unosna. Advokat Vukovarskog vlastelinstva primao je, napr. 1901/2, godišnje na ime redovne plate 2400 K, kao funkcionalni dodatak 3000 K i za stan 800 K, ukupno 6200 K. Osim toga 20 hv. prvorazrednog drva za ogrev. Za lekarsku službu vlastelinstvo je bilo više zainteresovano i zato je lekar u odnosu na advokata imao mnogo manje prinadležnosti: svega 1000 K, od čega 500 K na ime redovne plate i 500 K za stan. I advokat i lekar bili su zapravo angažovani samo kao honorarni službenici. Od stalnih službi najvažnije i najcenjenije su bile one koje su vodile računa o novčanom poslovanju. Knjigovođa i blagajnik bili su među najbolje plaćenim službenicima, primali su po 3000 K godišnje, plus vino po 300 l, drvo po 6 hv, i besplatan stan. Inžinjer je imao isto toliko (drva nešto više – 10 hv.). Mlađi inžinjer (adjunkt) u novcu je imao 1600 K (plus 300 l vina, stan i ogrev). Prosvetna služba i ovde je spadala u manje vredne. Učitelj je isto vreme primao godišnje u

⁸⁹ Kunfi Zsigmond, *Az általános választójog*, Budapest 1912, 31.

⁹⁰ Glavni izveštaji o stanju usjeva i gospodarskim prilikama uopće za god. 1894, str. 63.

⁹¹ nav. delo za god. 1895, 127.

⁹² Radoslav Marković, *Indija*, N. Sad 1923, str. 13.

⁹³ Privrednik br. 16 – 15/28 VIII 1902.

⁹⁴ AO – Fond vlastelinstva grofa Elca.

novcu samo 600 K (plus 2 m pšenice, 6 m napolice, 4 m drva slabije vrste, jedno jutro zemlje na raspolaganje, pravo na držanje jedne krave, stan). Od služinčadi u povlašćenom položaju je bila lična, porodična „dvorska“ posluga. Konjušar je primao 1920 K (plus 400 l vina, 8 hv. drva i stan). Kuvar je imao 1440 K i stan, baštovan 1000 K, panduri od 400 do preko 700 K. Kad uporedimo ove plate sa platama iz priložene tabele onda možemo sebi predviđati onu veliku razliku koja je postojala između plata, prema tome i standarda navedenih nameštenika i „dvorjana“ i običnih slugu, „guljaša“, čikoša, kočijaša. Ovi potonji su decenijama imali neizmenjeno niske, zapravo bedne plate u novcu od oko 80 do 120 K odnosno, pre 1900, oko 40 do 60 forinti, i mršave beneficije u naturi, „konvencije“, „deputate“ od drugorazrednog žita (pšenice i kukuruza kao što pokazuje tabela nisu dobijali odnosno prema drugim spiskovima vrlo retko, primali su samo ječma, napolice), slabe vrste vina (mi ovde nismo zbog ograničenog prostora uneli rubrike koje označuju kvalitetne razlike), najgoreg kvaliteta drva, bedan zajednički stan, najjeftinije „sorte“ obuće i odeće. Od oko 1907 godine plate u novcu su im prilično povećane, mnogima za 100%, pa i više. Ali na mnogim vlastelinskim imanjima, a naročito seljačkim, sluga i dalje nije imao više, često je imao i manje od 80 K godišnje u novcu. Prema jednom mišljenju savremenika on je u većini slučajeva primao 80 K u gotovom, 32 merova žita i pola jutra oranice.⁹⁵ Na jednom sastanku upravnika i zastupnika imanja susednog virovitičkog vlastelinstva, održanom 17. februara 1907 god., odlučeno je, i preporučeno drugima isto, da se slugama daje godišnje: 64 K u novcu, 600 l pšenice, 1.200 l napolice, 1.600 □ oranice (uključujući baštu) i 800 □ livade, pravo na držanje krave (1 krava i 1 tele do 2 godine), svinje (2 krmače sa podmlatkom do 1 god.), posećivanje vašara dva puta godišnje.⁹⁶

Koliko su slugine plate i konvencije bile niske prema njegovim potrebama, zapravo minimalnim potrebama slobodnog čoveka u periodu kada se i najzabaceniji seoski dućani pune luksuznom robom visoke kapitalističke proizvodnje, pokazuju tarifne skale predložene od socijalista. Po njima, kao što ćemo kasnije detaljnije videti, biroš bi, na primer, trebalo da dobije godišnje 360 K (prema tabeli dobija sa dodatkom 250 K, a u većini slučajeva još uvek oko 80 K) 3 mc pšenice (prema skali preporučenoj od virovitičkog vlastelinstva 600 l, prema tabeli dobija samo napolicu), 5 mc ječma (prima tačno polovinu) uz ostala uobičajena prava na zemlju, držanje krave, krmače, stan (i to ne zajednički stan, već stan od najmanje jedne sobe, kuhinje i ostave).

Sluge su bili sputavani u borbi za povećanje plata i uopšte u slobodi kretanja odredbama zakona o „služinskem redu“. „*Služinski red*“, regulisan „zakonskom naredbom“ od 1853, 1857 i 1881 god. za seoske opštine u bivšoj Granici, sadržavao je uglavnom paragafe za zaštitu interesa poslodavca. Po § 8 sluga nije smeо da povuče svoj pristanak na službu kad je primio kaparu po ugovoru. U slučaju da to učini kažnjen je „po razmjeru okolnosti“, i na zahtev „gospodara“ prisiljen „shodnim sredstvima“ da stupi u službu. Po § 5 niko nije smeо da navede slugu na to da ne stupi u službu, da je otkaže ili ostavi, onaj ko bi to učinio „podvržen je primjerenoj za štetu, odtuda nastavšu za gospodara“ Paragraf 10 nalagao je sluzi da se podvrgne kućnom redu koji ustanavljuje „gospodar“ i da naredenja, opomene i ukore prima „smjerno i čedno“. Prema § 11 sluga je bio obavezan da radi i nedeljom i za vreme praznika sa jedinim ograničenjem „da to ipak ne smije da bude na uštrb polaženju službe božje“. Po § 12 on se nije smeо udaljiti od kuće bez dozvole radi obavljanja svojih poslova, ni ostati van kuće preko dozvoljenog vremena. Isto tako nije smeо da prima posete „i najstrožje i pod kazan zabranjeno mu je dati komu god noćišta bez dopuštenja gospodareva“. Paragraf 13 ograničio mu je prava da prema ličnom nahođenju troši svoje pare nalažući mu „da se kloni glede haljinah, zabave i inih stvari svakoga troška neprimjerna“ njegovom „stališu“. Njegov „gospodar“ je bio „vlastan zabraniti mu takov trošek“. Prema § 15 morao je „trpjeti da mu gospodar u njegovoj nazočnosti i jednoga svjedoka pregleda škrinje, kovčeve ili ine shrane“. Odredbom § 17 sluga je bio u službi stavljen „pod osobiti nadzor svoga gospodara“. U slučaju neposlušnosti poslodavac je bio „vlastan ... upotriebit i strožija sredstva kućevnoga zapata“, sa ograničenjem da mu se ne ošteti zdravlje i da fizička kazna ne pređe u zlostavljanje koje se kažnjava po zakonu. Prema ovom paragafu, gospodar ima samo jednu obavezu, on je „dužan podticitati k pridržavati služinčad na to da polazi službu božju svake nedjelje i svakoga praznika“. Iako je sluga bio skoro ropski vezan za svoga poslodavca za vreme trajanja ugovora o radnom odnosu, paragraf 28 imao je odredbu da ga poslodavac može otpustiti u slučaju bolesti „ako bez gospodareve krivnje boluje preko četiri nedjelje danah“. Poslodavac je mogao i bez zakonitog uzroka otpustiti slugu, samo je morao da mu naknadi platu i hranu do isteka ugovora ako ugovoren rok ne traje više od tri meseca, odnosno da mu isplati tri meseca prinadležnosti kada bi radni odnos prema ugovoru trajao duže. Sluga može da napusti službu pre isteka roka i bez otkaza samo ako bez štete za svoje zdravlje ne može obavljati određeni posao ili ako mu od gospodara preti opasnost po život i zdravlje. Inače ako bi napustio posao vlasti bi ga na zahtev gospodara, prema § 32, silom vratile i usto „primjerenou“ kaznile.⁹⁷

Po odredbama kućnog reda, koji je svaki poslodavac ustanovio prema svojim potrebama na osnovu zakonskog „služinskog reda“, sluga je imao malo od prava slobodnog građanina jedne buržoaske, visoke civilizovane zemlje. On nije mogao ni da prima goste, samo je retko, uz dozvolu, pri postojanju zamene imao izlaza. Stoga su socijalisti tražili da i služinčad ima posle radnog vremena slobodu kretanja bez dozvole. Logično, zahtevi socijalista naići će na otpor veleposrednika i neće se ostvariti. Uprave vlastelinskih dobara čak su tražile da ograniče prava služinčadi u držanju stoke, krave, svinje, pod izgovorom širenja zarazne

⁹⁵ Gospodar br. 7 – 1906, str. 78.

⁹⁶ Gospodar br. 37 – 1907, str. 37.

⁹⁷ Mili i voj Veličić, *Pomoćnik za javnu upravu. Sbirka najvažnijih zakonah i naredabah*, Zagreb 1884, 156–161.

stočne bolesti „slinavke“ i „šapa“ za vreme selenja, a više zato što su žalili vreme koje je služinčad posvećivala svom domaćinstvu. Po njima, služinčad preokupirana kupovinom, prodajom, zamenom svoje krave i dr. zanemaruje gazdinstvo gospodara, posećujući okolne vašare „poput vašarskog klateža“.⁹⁸ Susedno virovitičko vlastelinstvo s ovakvim i sličnim obrazloženjem zabranilo je jedno vreme sluzi držanje krave (kao naknadu dalo mu je mleko 2 l dnevno, što je jasno mnogo manje nego što je dobijao od krave) i ograničilo mu broj svinja.

Primeri koje smo izneli, a koji ne predstavljaju drastične slučajeve, pokazuju da su radnici iz redova služinčadi jedva mogli da zadovolje životne potrebe svojih porodica. Vezani za imanje svojih gospodara, oni su od njih dobijali samo neophodni minimum za održanje golog života. Plodove kapitalističkog društva nisu okusili, po pojačanom tempu rada koji im je smanjivao odmor osetili su samo njegove negativne posledice. Umnogome ostali su da žive pod uslovima feudalne zavisnosti. Njihova ishrana, njihova odeća, njihova zabava, a posle eventualna penzijska milostinja, i na kraju sahrana, zavisili su od „gospodara“, gazde, zakupnika, upravnika, vlastelina. Više je izgledalo da sluga živi od milosti poslodavca, nego od rada u njegovu korist. Život mu je bio ispunjen samo radom, plodove nije mogao ubirati, jer je živeo na tuđem imanju. Bio je toliko vezan za to imanje da je izgubio odlike slobodnog čoveka i jedva oseća velike promene novog kapitalističkog doba u političkom i ekonomskom životu. Zato ćemo ga retko, bolje reći uopšte ga nećemo sresti na areni organizovane borbe u okviru političkih stranaka.

Društvene razlike između bogatijih i siromašnijih stanovnika sela a naročito između gazde i radnika (kao i muškaraca i žena) su velike da vladajuća stranka čak pri propagiranju kulturno-prosvetnih institucija vrši neku vrstu diskriminacije i segregacije. Tako u nacrtu pravila seljačkih čitaonica, predlaganih u poluslužbenim *Sriemske Novine*, postoji jedan paragraf (§ 4) po kome: „Pristup u čitaonicu imade svaka odrasla muška osoba koju odbor (§ 8) primi. U prvom redu imadu pristup u čitaonicu seljački občinski službovnici, zatim drugi viđeniji seljačke gazde prema prostoru čitaonice. Seljačka služinčad i žene ne mogu polaziti čitaonice, no može svaki dobiti knjigu za čitanje iz čitaonice prema poslovnom redu (§ 7)“ Dodaćemo još da ove čitaonice prema pravilima ne smeju nabaviti ni listove „koji imadu razvratan smjer“, što u praksi znači zabranu držanja vladajućim krugovima nepovoljnijih listova.⁹⁹

Po pravilima „*Narodne čitaonice*“ u Nikincima pravi članovi Čitaonice mogli su biti samo muškarci. Žene su mogle biti samo potpomažući članovi. Posebnim paragrafom (§ 8) je ustanovljeno da „Ženski članovi ne mogu biti u odbor birani“.¹⁰⁰

V TRAŽENJE EKONOMSKOG IZLAZA IZ TEŠKOG STANJA

Podaci o broju, strukturi i snazi seljaštva kao celine i njegovih pojedinih sastavnih delova, posmatraju li se statički, sami za sebe i po sebi, ili u perspektivi razvitka, sa svim mogućim kolebanjima i tendencijama, moraju dovesti, kao što smo videli, uvek do istog objektivnog, naučnog zaključka da je položaj većine bio i ostao nepovoljan, težak. Razlike između gornjih i donjih slojeva u toku desetina godina ne da se ne smanjuju već se osetljivo, cifarski izražajno povećavaju.

Za poboljšanje tog položaja bili su prirodno u prvom redu zainteresovani sami tangirani seljaci, kao pojedinci i kao pripadnici određenog društvenog sloja s manjim radnim i životnim sredstvima u borbi za opstanak i prosperitet. Pored njih država, iako na čelu ima privilegirane vladajuće klase i gornje slojeve, iako je zasnovana baš na rastućoj nejednakosti, na eksplataciji većine od strane manjine, mora takođe da se u izvesnoj meri brine za poboljšanje njihovog položaja da se ne bi usled i suviše teških poremećaja ugrozili temelji njenog sopstvenog opstanka. Predstavnici i branioci postojećeg društvenog poretku uopšte, bez obzira na razlike u pojedinačnim, konkretnim stavovima i postupcima, u položajima i karakterističnim svojstvima, moraju isto, iz interesa prema poretku, prema narodu kome pripadaju i s kojim su materijalno i duhovno vezani, da vode računa o tom problemu.

Jedna od ekonomskih mogućnosti poboljšanja položaja većine seljaštva, koja je u razdoblju o kome govorimo najviše pobudila pažnju navedenih interesenata i koju su svi oni koristili ili barem bili saglasni u tome da treba koristiti, bile su *zadruge*. O tim, ekonomskim, zadrugama koje su se u Sremu počele stvarati pri kraju prošlog veka ima dosta sačuvanih izvornih, arhivskih i štampanih podataka, tako da možemo prilično tačno odrediti razmere njihovog prostiranja, njihovog značaja, i utvrditi karakteristična svojstva, opšta i posebna, njihovog delovanja. O njima ima dosta reči i u našoj istorijskoj literaturi novijeg datuma. Samo moramo reći da dosada u radovima istorijskog karaktera, kojih ima sve više, ne vodi se dovoljno ili se uopšte ne vodi računa o osnovnim zahtevima naučne heuristike i obrade, i da se donose zaključci po neodgovarajućim shemama ili u duhu romantičarskog zanosa vremena koje bi trebalo da je već davno prevaziđeno. U dosadašnjim prilozima i raspravama jednog specijalnog časopisa za zadružna pitanja¹ napr. preovlađuje tendencija iskoriščavanja pojedinačnih podataka sa svrhom preuveličavanja ekonomskog, kulturnog, čak opšte društvenog i nacionalnog značaja i ulepšavanja osobenog obeležja naših zadruga. S druge strane ima knjiga u kojima se kroz šablonski uopštene opise sa jednim akcentom na isticanju zaostalosti i eksplatacije, kao da se čak tokom vekova ništa ne manje, nipođaštavaju zadružne institucije apodiktički,

⁹⁸ Gospodar br. 7 – 1906, str. 78.

⁹⁹ Sriemske Novine br. 50 – 10 XII 1892.

¹⁰⁰ Sriemske Novine br. 1 – 2 1 1895.

¹ Videti *Zadružni Arhiv*, sv. I, II.

bez dovoljnog obrazloženja, čak i bez ikakvog ispitivanja konkretnе građe, tako da određena svojstva naših zadruga iz tog perioda ostaju nezapažena i neprocjenjena.²

O zadrugama kao pomoćnim novčanim institucijama, što su one uglavnom i bile ne samo formalno, po zakonu, već i po stvarnom poslovanju, već smo već ranije govorili u jednom od prethodnih poglavlja. Ovde ćemo razmotriti zadruge kao pomoćne proizvodne ustanove koje su se bavile nabavkom zemlje, đubriva, alata, mašina i drugih proizvodnih sredstava za svoje članove, koje su okupljale zemljoradnike za zajedničko obradivanje iznajmljenog tla, za zajedničko korišćenje dobavljenog oruđa, za unapređenje poljoprivrede uopšte. Da bismo ocenili veličinu uloge tih zadruga u poboljšanju položaja onog dela seljaštva koji se nalazio unutar njih u odnosu na ostali deo, mi ćemo pokušati na osnovu samih zadržnih, kao i drugih savremenih publikacija uz analizu nekoliko karakterističnih arhivskih podataka, nažalost samo parcijalno korišćenih zbog nedovoljno sređene i pristupačne arhive, da utvrđimo njihov domet iznošenjem i analizom činjenica o njihovom broju, sastavu, jačini i poslovanju u sklopu procesa proizvodnje. Zapravo ta neposredna proizvodna delatnost ekonomskih zadruga mora nas i najviše zanimati s obzirom na njen mogući značaj u podizanju zemljoradnika na jedan viši nivo i s obzirom na činjenicu da te zadruge sa aspekta čisto novčanog, kreditnog poslovanja nisu mogle biti, i kao što smo pokazali, nisu ni bile mnogo delotvorne, posmatrano u srazmerama potreba celine.

U vezi s tom delatnošću mi ćemo se uglavnom zadržati na srpskim zemljoradničkim zadugama, jer o njima raspolažemo sa najviše podataka, a one su pored hrvatskih seljačkih zadruga bile jedine koje su i direktno po proizvodnoj liniji okupirale svoje članove. Ugarske zadruge sa više mađarskih i nemačkih članova bile su čisto kreditne i potrošačke institucije.

Pošto ćemo videti da ni zadržni pokret bez obzira na postignute uspehe ne može bitno izmeniti tok istorijskog razvitka seljaštva i da će jedan njegov deo tražiti izlaza na drugoj strani, u drugoj zemlji, napuštajući svoja ognjišta u Sremu, mi ćemo ovde govoriti i o tom iseljavanju koje nekoliko godina po svojoj razgranatosti i raspoloženju duhova kao da ima karakter pokreta. Iseljavanja uzimaju masovne razmere u zemlji i predstavljaju problem za čije se rešenje angažuju državne vlasti, političke stranke i brojne društvene institucije. O iseljenicima savremenici su mnogo pisali i to u alarmantnom, patetičnom stilu iz patriotskih i ekonomskih pobuda. Cifre koje ćemo izneti pokazaće najvažniji uzrok i pravi obim iseljavanja u županijskim srazmerama zemlje, i klasne te nacionalne podele stanovništva.

1. Zadrugarstvo

Težnje da se negativne posledice kapitalističke diferencijacije na selu otklone pomoću ekonomskih zadruga tzv. Rajfajzenovog (Raiffeisen) tipa, koje su se pod imenom svoga tvorca, nemačkog protestantskog sveštenika, najviše širile u toku druge polovine XIX veka selima mnogih evropskih zemalja, ostvarile su se na teritoriji Hrvatske najpre i najviše u Sremu, i to među Srbima. Njihovo širenje u mnogonacionalnoj Ugarskoj bilo je potencirano narodnosnim nevoljama te su se one formirale na nacionalnoj bazi: kod Srba sa nazivom Srpske zemljoradničke zadruge, kod Hrvata – Hrvatske seljačke zadruge. U vremenu o kome govorimo ostale narodnosti u Sremu nisu imale ekonomski zadruge toga tipa, pa ni Nemci, iako su sačinjavali brojno snažnu kompaktну celinu u nekoliko mesta. Prema statističkim podacima broj srpskih (ovde stavljamo u napomenama i podatke prema samim godišnjim zadržnim izveštajima kada su drukčiji, verovatno iz razloga što nisu prikupljeni u isto vreme) i hrvatskih zadruga bio je u Sremu:³

Tabela 42

Srpskih zemljoradničkih zadruga je u županijskim srazmerama stalno bilo najviše u Sremu. Prema podacima Saveza čije je sedište bilo u Zagrebu i koji je kao centralni organ obuhvatao sve srpske zemljoradničke zadruge u Austrougarskoj Monarhiji, bilo je krajem 1897 svega u Austrougarskoj 10 zadruga od kojih polovina u Sremskoj županiji. Tokom vremena u mnogostruko povećanoj razgranatosti zadruga Srem prirodno ne može predstavljati više tako visoki procenat kao u prvoj početnoj godini. Ali u odnosu na ostale županije on ostaje i dalje prilično daleko ispred drugih oblasti: petnaest godina posle osnivanja prvih zadruga 1912 u celoj državi – 354, od njih u Sremskoj županiji 78, u Torontalskoj županiji, koja dolazi po broju odmah iza Sremske 49, zatim u Bač-Bodroškoj i Tamiškoj županiji po 35.⁴ Godine 1909 na području Karlovačke mitropolije jedna zadruga dolazila je prosečno na 3.500 Srba, a u Sremskoj županiji na 2.600. Godine 1911 u proseku cele mitropolije po 1 zadruga na 3.233 duša, u Sremu na 2.302 (175.000 Srba – 76 zadruga), u Bačkoj županiji na 4.294 (146.000 Srba – 34 zadruge), u Torontalskoj županiji na 4.363 (192.000 Srba – 44 zadruge). Jedino u Tamiškoj županiji je tada relativno po broju srpskog stanovništva bilo više zadruga: po jedna na 2.226 duša (78.000 Srba – 35 zadruga).⁵

Zadatak i delokrug Srpskih zemljoradničkih i Hrvatskih seljačkih zadruga nalazio se, kao i kod svih zadruga Rajfajzenova tipa, na području samopomoći. Svrha zadruga je zapravo lakša nabavka kredita pomoću solidarnog neograničenog jemstva svih članova. Radi unapređenja gazdinstva predviđeni su i drugi oblici

² Na primer: Dr. Bogdan Stojisavljević, *Seljaštvo Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952 god.

³ Statistički godišnjak I, 551; II, 427; Izveštaj Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga za 1903, Zagreb 1904, str. 4; Privrednik 1908 – Prilog 14 broju; 1909 – br. 16; 1911 – br. 4; 1911 – Prilog 17 broju; 1912 – br. 18; 1914 – br. 10. Prema izveštajima u Privredniku srpskih zadruga bilo je: god. 1897 – 5, 1898 – 11, 1900 – 17, 1901 – 18, 1902 – 35, 1903 – 44, 1906 – 61, 1907 – 62, 1909 – 71, 1910 – 74, 1911 – 76, 1912 – 78.

⁴ Privrednik br. 10 – 1914, str. 184.

⁵ Privrednik br. 4 – 1911; br. 18, 1912.

delovanja. U vezi s principom međusobne pomoći akcenat se stavlja na moralne odlike člana. Inače, prema pravilima, koja su bila zajednička, opšta, zadaci i delokrug zadruga ostali su dosta neodređeni. Po § 2 „Zadatak je zadruge da na temelju uzajamnosti unapređuje kredit, privrednu i gazdinstvo svojih zadrugara i time da neguje među njima sve vrline poštena i razumna privrednika“. Po § 3 delokrug zadruge se određuje time što će: „a) nabavljati i davati zadrugarima jevtina zajma za privredne celje; b) primaće uloge na štednju i time širiti među zadrugarima svest za štednju; v) tražiće od zadrugara uredan, vredan i pametan život; g) pomagaće stvaranje raznih drugih privrednih udruženja u svome području“. Negovanje, čuvanje moralnih principa naglašava se i § 10-im koji određujući razloge isključenja navodi da zadrugar mora biti isključen iz zadruge, između ostalog: „ako se i posle opomene upravnog odbora zadruge upušta u lakomisleno i ubitačeno zaduživanje; kad se oda piću, razvratu, kartanju, jednom rečju nepametnom i nevaljalom životu“. Osnovni uslov i razlog opstanka zadruge nalazi se u solidarnom i neograničenom jemstvu svih zadrugara za sve zadržne obaveze. Po § 15 tačka g: „Neograničeno i solidarno jamčenje razume se tako da se gubitak koji bi zadrugu postigao naplaćuje od svakog zadrugara u jednakoj meri. Svaki zadrugar mora platiti na njega otpadajući deo gubitka. Ne dostigne li imanje pojedinog zadrugara za izmirenje njegovog dela gubitka, onda moraju ostali zadrugari da plate taj manjak također na jednakе delove.“⁶

U okviru ovih osnovnih pravila zemljoradničke zadruge, uzimajući kredit preko Saveza, odnosno do 1908 preko njegove posebne finansijske poslovnice, od Srpske banke u Zagrebu, radile su najviše na arendiraju zemlje, delimično na njenom zajedničkom obrađivanju, kao i na nabavci raznih alata, mašina i sl. Najvažniji poslovi i za nas ovde od najviše interesa jesu; uzimanje zemlje u zakup, način njene obrade, njenog korišćenja.

Još pre osnivanja zemljoradničkih zadruga Rajfajzenova tipa postojale su u Sremu u pojedinim mestima zadruge – ili bolje reći družine – za zajedničko uzimanje zemlje u zakup i zajedničko obrađivanje. Ove prve ekonomske zemljoradničke zadruge nisu bile protokolisane, za razliku od novih, i njih je danas teško ustanoviti, a kamo li izučavati. One su obično bile osnovane po međusobnom ugovoru za nekoliko godina od strane nadničara i seljaka sa nedovoljno zemlje. Stvarane ad hoc po potrebi, u zgodnoj prilici, bez sistema i statutarnih odredaba, bez stalno raspoloživog kapitala, one su morale brzo nestati da bi se ponovo pojavile po nuždi i zalaganju pojedinaca.⁷ Jedna od takvih, ali dužeg trajanja, bila je Oračka zadruga u Rumi, osnovana 1883, prestala postojati oko 1902.⁸ Jedna od prvih zadruga Rajfajzenova tipa osnovana u Indiji 1897, zapravo je i nastala od zadruge te vrste formirane 1889.

Uspostavljanjem stalnih zadruga, korišćenjem zajmova u proizvodne svrhe, najviše u arendiranje zemlje, jedno od najvažnijih pitanja koje se postavilo pri praktičnom sprovođenju ideja o pomoći poljoprivrednim proizvođačima i podizanju poljoprivrede uopšte na viši nivo, bilo je pitanje: da li i kako da se rad zadrugara obavi zajednički? Od inicijatora zadruga građanskog reda na platformi očuvanja i daljeg razvijanja privatne svojine odbačen je kolektivni način proizvodnje kojim bi se tražilo da: „svi zadrugari koji se u zadruzi uortache, pomešaju svoja dobra i zajedno kupuju sprave, zajednički kupuju i gaje marvu i zajednički sve ostale poslove svršavaju...“⁹, dakle zajednički rade i stiču poput naših starih porodičnih zadruga ili ruskih artelja. Preporučena su i uglavnom primljena druga dva načina zajedničkog rada. Po jednom, svi su članovi obavezni da ulaze u sve poslove koje većina hoće, tako da se svi zajednički poslovi vrše na korist ili štetu cele zadruge, ali da pojedini zadrugari „svaki za sebe gospodari, radi i teče“. Po drugom načinu, stvaraju se specijalne podzadruge za obavljanje određenih zajedničkih poslova u okviru sporazuma zainteresovanih zadrugara.

U početku je forsirano zajedničko obrađivanje zakupljene zemlje bilo unutar cele zadruge bilo u podzadruzi. Ali na X kongresu Saveza, održanom 17 i 18 (4 i 5) septembra 1907 u Zemunu, već su se morale istaći negativne posledice zajedničkog rada; pri postojećem poretku potpuno prirodne. „Kao god što smo se u nizu više godina, prema stečenom iskustvu naših zadruga, uverili o velikoj koristi od zajedničkog uzimanja zemlje u zakup, tako smo se isto uverili da kod zajedničkog obrađivanja zemlje ima mnogo čega što je nepodesno, što izaziva među svim zadrugama nesuglasice i stvara razdor, te od toga trpi štetu kako pojedini zadrugar tako i udruženje za zajednički rad...“¹⁰

Zadrugari su nejednakog imovnog stanja. Među njima ima većih gazda, pa srednjih i malih, kao i napoličara, nadničara i kirijaša. Po propisima zajedničkog rada oni moraju dati podjednaku radnu snagu. Bogatije i brojnije porodice traže da se poslovi obavljaju sa što više radne snage čime se siromašniji i sa manje broja odraslih čeljadi ne mogu složiti. Neki angažuju najamne radnike iz interesa, neki to čine jer moraju. Nadničari na zadružnom poslu obično izazivaju protest ostalih zato što je njihov radni učinak manji iz razloga što njih ne plaća zadruga već „gazda“ koga oni zamjenjuju. Poslovi na sopstvenom imanju predstavljaju isto smetnju: skoro je nemoguće udesiti da vreme za zajednički rad svima odgovara. Prema rečima predavača Radoslava Markovića na Kongresu iz tih i sličnih uzroka je: „Zajednički rad u mnogim... zadrugama postao upravo leglo začevica i razmirica među zadrugama. Zbog toga kod nekih... zadruga vidimo da nemaju one privlačne snage koje inače mogu i treba da imaju, te im broj zadrugara slabo ili nikako raste. Dalje vidimo da neke zadruge stoga ne mogu jače da razvijaju svoj rad nego tako reći, tavore, jer

⁶ Pravila srpske zemljoradničke zadruge, Zagreb 1897, str. 1, 3, 6.

⁷ Prilog 19 broju Privrednika 1907, str. 77, J a š a T o m i ĉ , Pametno nazarenstvo, N. Sad 1897; Tr i v a Krstonošić, Prve zemljoradničke zadruge kod Srba u Vojvodini, Zadržni Arhiv I, 7–47.

⁸ U raspravi Tr i v e Krstonošić a, Prve zemljoradničke zadruge... (Zadr. arhiv I, str. 24) imenuje se Oračka zadruga za zajedničko zakupljivanje i obradivanje zemlje prvom zadrugom te vrste.

⁹ Privrednik br. 23 i 24 – 1899.

¹⁰ Iz predavanja Radoslava Markovića na kongresu – prilog 20 broju Privrednika od 18 (31) X 1907, str. 78.

zadragari s tih razmirica u zajedničkom radu postaju ravnodušni prema zadruzi, pa se i otuđuju,... takve zadruge, dakako, ne mogu da ostvare svoj zadatak u narodu.“¹¹

Zajednički rad je, po tom mišljenju, najviše koristio i najbolje odgovarao siromašnjim zemljoradnicima. Oni su sačinjavali većinu zadrugara. Ranije su bili prinuđeni da većim delom ili čak isključivo žive od nadnlice. Sada su došli do zemlje zahvaljujući zadruzi, zapravo zahvaljujući tome što su imućniji zadragari u njihovoj zaradi pri zajedničkom radu nalazili dovoljno garantije za isplatu određenog dela zakupnine. Pritom se ne sme zaboraviti da opstanak zadruge i mogućnosti rada u njoj osiguravaju u prvom redu imućniji seljaci, jer se do novca i zemlje dolazi jemstvom imanja zadrugara. Stoga se ukazuje na potrebu da se zajednički rad ograniči, da se praktikuje više u okviru podzadruge koju bi sačinjavalo nekoliko, tri, četiri, najviše pet zainteresovanih članova po imanju i radnoj snazi jednaki. Uopšte preporučuje se da se zajednički radi gde se drukčije ne može, gde je napr. zemlja nezgodna za deobu, gde zadragari usled siromaštva ne pružaju dovoljno jemstvo za arendu i sl.¹² Umesto zajedničkog rada predlaže se tzv. rad za zajednicu. U toj vrsti rada zakupljena zemlja se podeli među zadragarima da je svaki posebno obrađuje. Plodovi se unose u zajednički ambar, magazine, u određenoj količini po merilu srednjeg prinosa. „Ko dobije sa svog parčeta više od toga nosi višak svojoj kući, a ko manje taj dodaje sa svoje njive. Tako je sasvim pravo i nikome se ne čini krivo. Deli se na jednakе delove, pa... se na jednakе delove i unese“, Najviše se preporučuje treći način rada. Po tom načinu svaki zadragar ima da plaća na ime uloga zadruzi godišnje po jutru zakupljene zemlje više, oko 5–6 kruna, nego što iznosi zakupnina. Taj ulog služi zadragaru kao garantija prema zadruzi, a zadruzi kao kaucija pri arendiranju zemlje. „Ti višci su i najpouzdaniji oslonac siromašnjima da mogu od zadruge dobiti zemlje koliko im je za njihovo održanje potrebno, i jemstvo zadruzi da im je može bez straha i mirne duše da da.“¹³ Iz iznesenih i primljenih predloga vidi se jasno da se u zadragama ili preko zadruga nije uspelo sprovesti zajednički rad, zajedničko privređivanje na bazi ravноправnosti zadrugara. U društvenom poretku koji se zasniva na suprotnim principima, na favorizovanju stečenih prednosti pojedinaca, nisu se mogle ostvariti prednosti zajednice.

U sledećim godinama posle Kongresa u Zemunu zakupljena zemlja se sve manje zajednički obrađuje, i sporovi izazvani tom vrstom rada neće više biti predmet većih diskusija. Međutim, deoba zemlje dovodi takođe do negativnih posledica. Ona više odgovara bogatijim, jačim članovima zadruge i pogoduje spekulantskim elementima. Na XIV kongresu Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, održanom 28 i 29 (15 i 16) septembra 1911 u Sr. Karlovcima, konstatuje se u izveštaju sa odobravanjem da „zadragari sve više i više uviđaju da je zajednički rad u podzadrugama nezgodan i da je izvor i trzavicama u zadruzi, pa zato je svake godine sve manje zemlje koja se radi u podzadrugama, a sve više pojedinački“... Ali se odmah iz tog mora i istaći da se neretko „pojedini zadragari jer zemlju dobijaju jeftinije nego joj je obično cena pretovare sa zemljom – otuda nastaju druga zla: rđav rad... često i spekulacija... A kad se uđe u trag toj spekulaciji sa arendiranim zemljom, onda izdaje pod skupe novce svoju vlastitu zemlju, a arendiranu radi jer ga dođe jeftinije...“ Takvi elementi monopolija onda zadrugu za sebe i ne primaju nove članove. Jer zadragar za zajednički uzetu zemlju u većem kompleksu plaća po jutru 40–50 K., dok nezadragar za zemlju istog ili još lošijeg kvaliteta plaća po 80–100 K.¹⁴

Izneli smo nešto detaljnije, često rečima samih najviših predstavnika zadruga metode korišćenja zemlje u zadragama da bi ubedljivije mogli opovrgnuti ranije spomenute suviše jednostrane prikaze bilo u savremenoj, bilo u istorijskoj literaturi. Iz iskaza pojedinih zadruga o iskustvima u izboru rada možemo videti kako većina napušta zajedničku obradu zemlje zbog nejednakosti zadrugara. U Indiji je zadruga prekinula sa zajedničkim radom 1904, posle prakse od oko 5 godina;¹⁵ u Ašanji posle 1903–1906/7; u Čalmi, Golubincima, Krušedolu, Kupinovu, Neštinu, Progaru, Suseku, Vojki isto posle nekoliko godina. Zadovoljne su bile sa rezultatima zajedničkog rada zadruge u Batajnici, Klenku, Pećincima, Sremskim i Novim Karlovcima. Od 15 iznesenih zadruga do 1908 deset su, prema tome, usled posledica nejednakosti, prišle deobi arendirane zemlje, a samo su pet zadrzale prvo bitni način rada.¹⁶ Pošto ne raspolažemo sa sumarnim podacima posebno za Srem, navešćemo iz podataka za celu Austrougarsku da je 1912 od ukupno 27.320 jutara arendisane zemlje zajednički obrađivano još samo 4.467 j. U podzadrugama zajednički je radilo tu zemlju 883 zadragara, a ostalih 3.578 zadragara radilo je samostalno podeljenih 22.853 j.¹⁷

Prema pravilima zadruga zajmovi su se mogli dizati samo za produktivne svrhe. Najviše su uzimani za arendisanje zemlje. Posle dolaze u promenljivom redosledu zajmovi za nabavku poljoprivrednih oruđa i oprema zadruzi, kao i za kupovinu zemlje, stoke i dr. pojedincima. Godine 1903 napr. od ukupno 44 zadruge 26 sa 568 članova uzimale su u zakup 1.565 j. zemlje¹⁸. U toku vremena Savez zemljoradničkih zadruga je u Sremu od većih zemljišnih kompleksa iznajmio imanja: manastira Krušedola u veličini od 2.018 jutara i Grgetega 1.385 j. Od toga je u Bankovcima na prostoru od oko 900 j. podignuta ugledna ekonomija stočarskog smera (kao što u Bačkoj na Sirigu za žita), a ostalo je razdeljeno okolnim zadragarima¹⁹. Arendisana zemlja pojedinih većih i jačih zadruga obuhvatala je takođe dosta velike površine. Godine 1913, napr. zadruga u

¹¹ Prilog 22 broju nav. publikacije, str. 86–7.

¹² Privrednik br. 4 – 1911.

¹³ Privrednik 1907, Prilog 20 broju, nav. predavanje str. 91.

¹⁴ Privrednik, br. 19 – 1911, str. 252.

¹⁵ Privrednik, Prilog 19 broju 1907, str. 81.

¹⁶ Privrednik, Prilog 21 i 22 broju 1908.

¹⁷ Privrednik, br. 10 – 1914.

¹⁸ Izveštaj Saveza za 1903, 10.

¹⁹ Privrednik br. 10 – 1914, str. 174.

Indiji sa 32 člana uzela je u zakup 315 jutara.²⁰ Ali češće susrećemo manje brojeve. Zadruga u Batajnici sa 50 članova 1903 arendisala je 102 u Petrovčiću (28 članova) 1912 – 32 j., u Neštinu (43 člana) 1913 – 50 j. Veće svote u tim zadrugama iznajmljuju se pojedinačno zadružarima da bi svaki za sebe posebno arendirao zemlju, kupio priplodnu ili zaprežnu stoku itd. U gore spomenuto vreme zadružari u Batajnici izvan zadruge su uzeli u zakup 320 j.; u Petrovčiću 152 j.²¹

Kod procenjivanja veličine arendisanih površina i drugih kupljenih sredstava za proizvodnju u zadrugama i kroz zadruge treba imati u vidu priličnu malobrojnost članova zadruga, ali i njihovu dosta izrazitu imovinsku nejednakost. Prosečno u jednoj zadrizi Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga bilo je oko 30 članova; 1905 – 29, 1910 – 34.²² U proseku zadrugu sačinjavaju zemljoradnici sa oko 8–10 jutara. Interesantno je da su ti prosečni brojevi, dati u županijskim razmerama, ponekad izrazito viši iz Srema nego iz Bačke i Banata, iako bi po imovinskom stanju Srba u tim krajevima očekivali obratno. Godine 1910, napr., jedan zadružar u Sremu ima prosečno po 9 j., a u Bačkoj 8 j.²³ U godišnjem izveštaju Saveza za 1911 ističe se da prema vrednosti kuća i ostalih gospodarskih zgrada Srem spade u najbolje županije. Na osnovu tih i sličnih podataka možemo zaključiti da je u Sremu relativno više zastupljen maloposednički sloj nego u drugim oblastima. S obzirom da je taj sloj u Sremu brojniji nego u Bačkoj i Banatu, gde su snažnije izraženi bogatiji i siromašniji slojevi, ta činjenica je razumljiva. Godine 1911, napr., bezzemljaša u odnosu na najbogatije članove sa imanjem čija je vrednost preko 40.000 K., ima u bačkim zadrugama 374 prema 133, a u sremskim 228 prema 107.²⁴

Inače u zadrugama uopšte preovlađuju maloposednički elementi. Godine 1911 od ukupnog broja zadrugara bez ikakvog imanja je 4%, samo kuću ima takođe 4%, sa imanjem u vrednosti do 1.000 K ima 3%, preko 1.000 do 2.000 K – 7%, 2.000 do 3.000 K – 9%, 3.000 do 4.000 K – 8%, 4.000 do 5.000 K – 7%, 5.000 do 7.500 K – 14%, 7.500 do 10.000 K – 10%, 10.000 do 15.000 K – 13%, 15.000 do 20.000 K – 7%, 20.000 do 25.000 K – 4%, 25.000 do 30.000 K – 3%, 30.000 do 35.000 K – 2%, 35.000 do 40.000 K – 1,5%, 40.000 do 50.000 K – 1,5%, preko 50.000 K – 2%. Prema podeli izveštaka Saveza, zadrugari sa imanjem do 4.000 K sačinjavaju najsiromašniji sloj – 35%, preko 4.000 do 20.000 K srednji – 51%, preko 20.000 do 50.000 imućniji – 12%; imućni preko 50.000 K – 2%.²⁵ Ako znamo da je tih godina prosečna vrednost zemlje iznosila po jutru preko 1.000 K, a da je napr. kuća sa ostalim zgradama seoskog poseda u Sremu prosečno procenjivana oko 2.000 do 3.000 K onda možemo bez bojazni da pogrešimo zadrugare sa imanjem do 10.000 K. uvrstiti u zemljoradnike sa nedovoljnom zemljom. Po tom merilu bi onda broj siromašnijih zadrugara iznosio prosečno 66% u celoj državi.

Da bismo ilustrovali sastav zadruga po imovinskom stanju članova u Sremu konkretnim primerima dajemo jedan tabelarni pregled na str. 136–7 koji smo napravili prema podacima samih zadruga.²⁶

Tabela 43, 43a

Iz ovih tabela proizlazi da je u 41 zadrizi (za toliko zadruga imamo uporedljivih podataka, iz godine osnivanja i 1912, odnosno 1913) u godinama njihovog osnivanja bilo bez zemlje 10,36% (55 od ukupno 531 člana), sitnih posednika do 5 jutara 26,36% (140 od 531), malih posednika preko 5 do 10 j. 25,8% (137 od 531), srednjih (sitnokapitalističkih) preko 10 do 30 j. 30,89% (164 od 531), krupnih (srednjo-kapitalističkih) preko 30 j. 6,59% (35 od 531). A 1912 godine (za dve zadruge podaci su iz 1913) bez zemlje 11,95% (156 od 1.305), sitnih posednika do 5 j. 38,31% (500 od 1305), malih preko 5 do 10 j 23,53% (307 od 1305), srednjih (sitno-kapitalističkih) preko 10 do 30 j. 22,91% (299 od 1305), krupnih seljačkih (srednjo-kapitalističkih) 3,30% (43 od 1305). Prema tome sitnih i malih posednika do 10 jutara ima najviše u zadruzi, ali posednici srednjih (sitnokapitalističkih) gazdinstava sa preko 10 do 30 jutara predstavljaju snažan elemenat u njoj (prema podacima u godinama osnivanja zadruga, posednika iz ove kategorije ima više nego iz bilo koje druge – 30,89%). U više zadruga je taj sitno-kapitalistički zemljoradnički sloj naročito jak. Posednika sa preko 10 jutara ima 1912 g. u zadruzi u Banoštru 40% (8 od 20), Batajnici 40,38% (21 od 52), Belegišu 46,15% (12 od 26), Vognju 47,06% (8 od 17), Golubincima 48,48% (32 od 66), Grabovu 57,14% (12 od 21), Divošu 45,76% (27 od 59), Dobanovcima 45,45% (10 od 22), Jarku 50% (7 od 14), Ležimiru 47,73 (21 od 44), Mandelosu 60% (9 od 15), Prhovu 53,53% (16 od 30), Ugrinovcima 53,84% (7 od 13), Čalmi 51,72% (15 od 29).

Kod gornjeg pregleda treba uzeti u obzir da nisu uneti značajni podaci o zaduženosti poseda. A ona je visoka. Primera radi navodimo da je jedini zadružar sa preko 100 j. zemlje u Gabošu imao dugove u vrednosti od 60.000 K, u Neštinu 1913 godine vrednost nekretnina i pokretnina svih zadrugara iznosila je 545.400 K, a njihovi dugovi 112.890 K tj. preko 1/5, u Neradinu 1913 godine vrednost imovine zadrugara iznosi 783.500 K, a dugovi 144.650 K, u Gabošu 1908 god. ukupna vrednost imanja 96.691 K, a dugovi 69.965 K, tj. preko 2/3. U ostalim zadrugama u godinama navedenim u tabeli je stanje povoljnije, dugovi su manji, ali spomenuti visoki dužnički iznosi su karakterističniji.

Kad pročitamo izveštaje, skupne i pojedinačne, o delatnosti zadruga i proučimo sastav njihovog članstva

²⁰ *Zadružna arhiva*, Fond Srpskih zemljoradničkih zadruga u A–U.

²¹ nav. Arhiva i Fond.

²² Privrednik br. 18 – 1912.

²³ Privrednik br. 19 – 1911.

²⁴ Privrednik br. 18 – 1912.

²⁵ Privrednik br. 18 – 1912.

²⁶ *Zadružna arhiva*, Fond Srpskih zemljoradničkih zadruga u A–U.

dobijamo dosta argumenata za tvrdnju da je izvesnom broju zemljoradnika zahvaljujući zadrugama uspelo poboljšati ekonomski položaj. Neki su došli do arendisane zemlje za rad, neki pomoću toga rada i jeftinijeg zajma došli su i do sopstvene zemlje. Zadruge među Srbima većinom nisu sačinjavali bogatiji nego siromašniji i srednji slojevi seljaštva. Suprotne tvrdnje ne zasnivaju se na činjenicama. Ali pritom se ne sme ni padati pod uticaj onih koji su tvrdili, odnosno tvrde, da su zadruge vidno izmenile na bolje stanje većeg ili velikog dela zemljoradnika, da one znače prekretnicu u razvitku srpskog sela uopšte. Od zadruge Rajfajzenova tipa kao svuda na svetu tako i ovde, iako sigurno u manjoj razmeri, veću korist su crpli bogatiji članovi nego siromašniji. Oni su u srpskim zemljoradničkim zadrugama besumnje bili malobrojniji. Međutim, od vrednosti njihove imovine zavisila je pretežno kreditna sposobnost zadruge, što su oni sigurno znali iskoristiti. Prilikom deobe arendisane zemlje uzimali su veće komplekse, jer se zakupnina plaćala, a novaca su najviše oni imali. Prilikom podizanja zajmova uzimali su veće iznose jer su bili sigurniji da će ih vratiti.

Ni opšti statistički podaci u decenijskim razmacima, kao što smo ranije videli, ne pokazuju da su zadruge izmenile tok raslojavanja srpskog sela. One to nisu ni mogle. Postojale su u manjem broju sela. Najviše ih je bilo nešto preko 70, a broj poreskih opština u Sremu iznosio je 227. Obuhvatale su manji broj meštana. U Čalmi, napr. ima 1912 godine 29 zadruvara sa 141 dušom, a prema podacima iz 1905 tamo je bilo 119 srpskih domova sa 778 duša.²⁷ U Neradinu je zadruga naročito velika, ima 63 člana sa 345 duša, ali i to je samo nešto više od 1/3 stanovništva, tj. od 171 doma sa 997 duša.²⁸ u Indiji, gde je radio na podizanju zadruge jedan od njenih najvećih pobornika u celoj državi, Radoslav Marković, broj zadruvara je iznosio 1913 – 32 sa ukupno 209 lica, dok je broj srpskih domova 1905 bio 118 sa 628 lica.²⁹ Prema županijskom proseku se još bolje izražava manja brojnost zadruvara. U 1910 godini, napr., u Sremskoj županiji na svakih 2.400 Srba došla je jedna zadruga, što znači da one, ako uzmemu prosek od 35 zadruvara sa po 5 porodičnih članova pa i nešto više, nisu obuhvatile ni deseti deo srpskog stanovništva. Protagonisti srpskih zemljoradničkih zadruga su preveličavali i ulepšavali činjenice kada su isticali uspehe zakupljivanja zemlje i usto još naglašavali da se od zakupnika postaje, odnosno lako postaje, posednik. To je bila istina samo za manji, upravo za mali broj zemljoradnika.

Iako se ne mogu uvažiti deklarativne izjave o karakteru i veličini zadruge, moraju se ceniti njihovi doprinosi i to ne samo po količinskom merilu, u nabavci zemlje, oruđa, novca, već i kvalitativnom, u radu na unapređenju zemljoradnje na viši nivo, u naporu za podizanje svesti zemljoradnika na stepen veće prosvećenosti, za razvijanje duha kolektivne solidarnosti i odgovornosti.

Srpske zemljoradničke zadruge preko predavanja i sastanaka, brošura i knjiga, listova i časopisa upoznavale su svoje članove s tekovinama poljoprivredne nauke i tehnike i sistematski su propagirale uvođenje, primenjivanje novih agrotehničkih mera. One su bile učlanjene preko svog Saveza u opšti Međunarodni savez zemljoradničkih zadruga i obaveštavale su svoje zadruhare o iskustvima i uspesima postignutim u naprednjijim zemljama, u Danskoj, Holandiji, Švedskoj, Francuskoj, Nemačkoj itd. One su pokušavale da po ugledu na zemlje sa mnogostranom razgranatošću zadruge uvode i kod nas proizvođačko-otkupne zadruge, napr. mlekarke.³⁰ One su održavale najprisnije veze sa Savezom istoimenih zadruga u Srbiji, izmenjivale iskustva, organizovale međusobne posete, razmenjivale publikacije, širile duh bratske pomoći i istovremeno napajale se slobodarskim idejama naroda.

Za podizanje moralnog lika pojedinca, čoveka isto su mnogo učinile. Primanje i zadržavanje u članstvo bilo je uvetovano životom poštenim, marljivim i trezvenim. Danas još impresioniraju često neveštima rukama ispisane pojedinačne karakteristike svih članova zadruge koje su se redovno i obavezno vodile i slale višoj instanci³¹. Za poroke moralnog karaktera znalo se preduzimati mere kažnjavanja, ukora i isključenja. Sve te okolnosti, sva ta delovanja u proizvodnom, prosvetiteljskom i moralnom smeru bila su od značaja i sigurno su doprinele tome da se podigne lik prosečnog zadruvara.

Ali i kod ocenjivanja tih činjenica treba imati u vidu da su imenovane zemljoradničke zadruge bile institucije kapitalističkog reda, da su zato i kod nas, kao i svuda, bile propovedane najviše od građanskih elemenata. Pretsednik Saveza iz godine u godinu bio je Vladimir Matijević, veletrgovac, pretsednik Srpske banke u Zagrebu i cenzor Austrougarske banke. Članovi upravnog odbora Srpske banke i drugih novčanih zavoda bili su članovi uprave Saveza.

Kao najbolji lokalni agitatori zadruga važili su učitelji, sveštenici, pa i trgovci, zanatlije. Njih nema mnogo u odnosu na zemljoradnike koji sačinjavaju oko 90% članstva. Ipak to nije razlog da ih se prenebregava pri ocenjivanju karaktera i uloge zadruge. Njihova funkcija je umnogome vezana s njihovom školovanatošću, pismenošću. Njihov rad ima patriotsko, nacionalno obeležje. Ali ono što daje pečat svemu tome je očuvanje i dalje razvijanje postojećeg poretka. To znaju i nosioci državnih funkcija. Stoga i vidimo na kongresima zemljoradničkih zadruga najviše predstavnike administrativne hijerarhije, počev od župana pa sve do ministra, kako drže pozdravne govore, obećavaju razne beneficije, izražavaju svoju blagonaklonost. Njihove reči su konvencionalnog karaktera, srpske zemljoradničke zadruge su bile i ostale, po ogromnoj većini svojih članova, organizacija siromašnih zemljoradnika sa oznakama nacionalnog otpora, i oni nisu imali interesa da ih aktivno pomažu.³² Ali i za njih je bilo dobro da se pojedincima pruži mogućnost postizanja boljeg, bogatijeg života kako bi se očuvala i dalje gajila nada mnoštva, baš zato što za mnoštvo taj bolji život

²⁷ Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka 1905, 350.

²⁸ nav. delo, 305.

²⁹ nav. delo, 290.

³⁰ Sistematska propaganda tih zadruga naročito se zapaža na stranicama *Privrednika* godine 1900, 1901.

³¹ Zadružna arhiva, Fond Srpskih zem. zadr. u A-U.

³² Ugarske vlasti su čak sumnjičile Srpske zemljoradničke zadruge za antidržavnu delatnost zbog veze sa Srbijom.

mora ostati – po njihovom delovanju i shvatanju – nedostižan.

Osnivanju hrvatskih seljačkih zadruga Rajfajzenova tipa prišlo se nešto kasnije nego srpskim. U njihove najrevnosnije propagatore spadao je niži kler. U Sremu ih je bilo malo, ali po broju članstva, kao što smo u ranijem poglavljju videli, bile su jače nego srpske zemljoradničke zadruge. Njihovo je poslovanje zasnovano na istim principima kao i poslovanje srpskih zemljoradničkih zadruga i za nosioce su imale pripadnike istih društvenih kategorija – samo sa hrvatskim narodnosnim obeležjem. Podrobnije o sastavu njihovog članstva ne možemo govoriti jer nam nedostaju arhivski podaci.

Pored srpskih i hrvatskih zemljoradničkih zadruga postojale su još i ugarske zadruge. One su bile čisto kreditne i prve među njima osnovane su 1900 u Sremu. Njihova delatnost je vezana s propagandnom aktivnošću ugarskih vlada i poslovnom zainteresovanosti ugarskih novčanih zavoda. Središte njihovog Saveza bilo je u Budimpešti. Direktno se nisu bavile proizvodnim poslovima, okupljale su seljake pretežno davanjem zajmovnih olakšica. Radile su i na nabavci poljoprivrednih oruđa, semenja i sl. Među svojim članovima imale su pripadnike svih narodnosti.

Na teritoriji Hrvatske, sledstveno i u Sremu, postojalo je još tzv. Gospodarsko društvo kao zadruga sa zemaljskim centrom u Zagrebu, a sa slavonskim središtem u Osijeku. Ono je imalo svoje podružnice na mnogim mestima koje su radile na unapređenju poljoprivrede uopšte. Prva podružnica bila je osnovana u Zemunu 1887 godine, druga u Surčinu 1888. U početku 1895 bilo ih je u Sremu ukupno 7, pored navedenih još u Golubincima (osnovana 1889), Vukovaru (osn. 1889), Vinkovcima (od 1890), Laćarku (od 1891), Rumi (od 1894).³³ Prema pravilima društvo se bavilo: organizovanjem stručnih predavanja, podizanjem oglednih stanica, uređenjem uzornih gazdinstava, priređivanjem izložbi i sajmova, nabavkom zemljoradničkih potreba, prodajom poljoprivrednih proizvoda, uopšte svim mogućim poslovima i akcijama vezanim za selo. Društvo je u svojoj mnogovrsnoj aktivnosti imalo podršku zvaničnih foruma. Ono je nesumnjivo vršilo jednu pozitivnu funkciju težeći unapređenju poljoprivrede u celini. U konkretnom radu i poslovanju bilo je preokupirano interesom i brigom imućnijih slojeva seljaštva i većih, prvenstveno velikih poseda. U centralnom rukovodstvu nalazile su se poznate ličnosti iz redova veleposednika i županijskih dostojanstvenika. Tako npr. 1899 na skupštini društva (Slavonsko-gospodarsko društvo preustrojilo se kao zadruga 1911 godine) bili su izabrani u Centralni odbor: Ivan pl. Adamović, c. i kr. komornik, narodni poslanik, veleposednik; Levin pl. Čavrak, podžupan; Kršnjavi Dragutin, županijski tajnik, posednik; grof. dr Teodor Pejačević, veleposednik; Aleksandar Popović, veleposednik.³⁴

Pored zadruga koje su stvarane inicijativom i uz učešće pristalica građanskog poretku bilo je u Sremu i nekoliko zadruga koje su osnovane od socijalističkih opozicionara. I one su imale karakter organizacije međusobne pomoći na bazi zajmova i štednje. U osnovi poslovanja nisu se razlikovale od postojećih drugih zadruga i socijalističke su bile samo po tome što su im članovi bili pristalice Socijal-demokratske partije. Prva zadruga socijalista nastala je u Šidu 1909 godine od ranije postojeće kreditne seljačke zadruge primanjem novih pravila i novog imena: *Prva ratarska zadruga za štednju i pripomoć u Šidu*. Po njenom uzoru osnovane su još „Ratarske kreditne zadruge“ u Divošu 1910 g., u Irigu 1911 g., Pećincima 1911 g. i dve u Šimanovcima 1913 g. Rat 1914 godine sprečio je poslovanje već formiranih zadruga u Divošu i Ledincima, kao i dalje osnivanje drugih zadruga koje su bile u pripremi.³⁵ To su bile zadruge s malim obrtnim sredstvima i nezнатног ekonomskog značaja. Zajmovi koje je izdala Zadruga u Šidu, npr., iznosili su 1908 godine 39.470 K, a 1913 – 100.571 K.³⁶ Socijaldemokrati radili su i na osnivanju potrošačkih zadruga. Kao svoj uspeh zabeležili su 1908 godine u Šidu pretvaranje postojeće kasapnice u konzumnu zadrugu sa 79 članova.³⁷

Zadruge socijalista, kreditne i konzumne, bile su tek u povoju. O njima zato ne možemo dati neki određeni sud. Svakako one nisu bile prethodnice organizacije budućeg poretku ni po zamisli njihovih osnivača. Njihova je uloga bila da obuhvate pristalice socijalističke partije štednjom, da im pomognu povoljnijim kreditom, da ih snabdeju jeftinijim artiklima široke potrošnje. One su osnovane s ciljem da olakšaju rad političkih i stručnih sindikalnih organizacija organizovanjem ekonomske samopomoći.³⁸

Pri kraju razmatranja tek nastalih zadruga socijalista kao i već razbuktalih istoimenih organizacija građanskih osnivača reći ćemo još da ekonomske organizacije zadržnog tipa, bez obzira da li kreditnog, otkupno-prodajnog, nabavljačko-potrošačkog ili proizvođačkog smera, nisu imale uslova da se naročito razviju, da dostignu stepen uzornih zemalja. Srem se nalazio u državi ekonomski nedovoljno razvijenoj, politički nepotpuno slobodnoj, društveno, psihološki suviše opterećenoj ostacima feudalne prošlosti. Bez sigurnog izvozognog tržišta, bez gradskih centara, bez dovoljno kapitala (npr. molba Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga upućena crkvenosaborskom odboru za dobijanje zajma od crkvenih fondova odbijena je)³⁹ pritešnjene spahilucima, zadruge nisu mogле postati baze poljoprivrede, a prema tome ni uporišta poljoprivrednika.

2. Iseljavanje

³³ Srijemske Novine br. 25 – 27 III 1895.

³⁴ Gospodar br. 4 str. 45–1899.

³⁵ V i t o m i r K o r a č, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zgb. 1933, III, 32–3; Slobodna Riječ, br. 166 – 1910.

³⁶ *Prva ratarska zadruga za pomoć i štednju u Šidu. Izvješće ravnateljstva i nadzornog odbora redovitoj glavnoj skupštini od 24. svibnja 1914. o uspjehu poslovanja u godini 1913.* Šid 1914.

³⁷ Pravo Naroda br. 38 – 13 X (30 IX) 1908.

³⁸ Slobodna Riječ br. 89 – 1907.

³⁹ Izveštaj saborskog odbora za 1905.

Pravne i ekonomске mere, bilo da su efektivno preduzimane, bilo da su predlagane, nisu mogle u sklopu postojeće države na platformi postojećeg poretka, upotrebnim razmerama delovati na poboljšanje životnih i radnih uslova zemljoradnika kada su ostali bez dovoljne vlastite zemlje. Poredak se zasivao na individualnom vlasništvu osnovnih sredstava proizvodnje, uključujući tu i zemlju i samo ko je njih posedovao prosperirao je ili je imao izgleda na prosperitet. Zadružni pokret i u godinama najvećeg zamaha donosio je samo malom broju pojedinaca istinsko poboljšanje, ostvareno u vidu sticanja zemlje. Ni drugi izlaz koji je vodio u novo zanimanje i osiguravao život profesijom modernije vrste, radom u industriji, takođe nije bio dovoljan za sve brojniju seosku sirotinju. O njemu ovde ne govorimo posebno, jer manjkaju sistematski beleženi podaci od savremenika. Iznosimo ipak toliko da ilustrujemo činjenično stanje.

U Sremu je bilo, kako smo ranije naveli i istakli, najviše zanatskih i industrijskih preduzeća u županijskim razmerama zemlje. To svakako utiče na profesionalno i uopšte životno kretanje sremskog stanovništva. Ali pritom ne smemo zaboraviti da su ta preduzeća sa najamnom radnom snagom bila i suviše malobrojna u upoređenju s mogućnostima i potrebama, da su ona najveća zapošljavala mnogo radnika iz Ugarske bojkotujući u priličnoj meri iz hegemonističkih nacionalnih i ekonomsko-političkih razloga domaće stanovništvo i da preostala manja preduzeća nisu imala posla za onoliko njih koliko je tražilo. Radoslav Marković iz Indije navodi da od 1903, kada je spahija Pejačević počeo pojedine svoje pustare u okolini da parceliše i prodaje, mnogo biroša, slugu, napoličara se nastanilo u mestu u nadi da će tu lakše naći zarade. Međutim, dve stolarske fabrike, parni mlin i ciglana nisu bili u stanju da uposle ovaj novi suvišak radne snage. Nezaposleni radnici nemačke narodnosti odlazili su stoga – kaže Marković – na rad u Nemačku, u fabrike ili na poljoprivredna imanja.⁴⁰ Radionice, fabrike, preduzeća u Zemunu, Sr. Mitrovici, Beočinu, Vrdniku, Rumi, Vukovaru i ostalim gradovima, varošicama i sremskim središtima isto nisu mogli apsorbovati sve brojnije pauperizovane seljake, jer su se sporije razvijali nego što je broj ovih poslednjih rastao.

Da je izlaz iz teškog položaja putevima zadružarstva ili prelaska na industrijska, zanatska, kao i uopšte ekonomskim sredstvima pomoći ili samopomoći bio nemoguć, preuzak za mnoštvo seljaka pokazuje i iseljenički pokret koji se širio u Sremu takođe. Prema ugarskoj državnoj statistici broj sremskih iseljenika u druge zemlje, ne uračunavajući teritoriju Ugarske, kretao se iz godine u godinu ovako:⁴¹

Gornji podaci su samo delimični. Hrvatska zemaljska statistika, koja je beležila i useljavanje u susednu Ugarsku, daje sledeće cifre:⁴²

Prema istraživaču Josipu Lakatošu, broj iseljenika bio je veći od onog što su iznosile zvanične statistike jer su one izveštavale više na osnovu izdatih dozvola⁴³. Radi ukazivanja na moguće oscilacije navećemo podatke za nekoliko godina o iseljavanju u Ameriku, koje je bilo najbrojnije, i po zemaljskoj statistici i po Lakatošu.

Na osnovu znanja da su državne vlasti pravile smetnje iseljavanju, da su postojale specijalne agencije za organizaciju putovanja i bez zakonskih procedura, da su iseljenici koristili najraznovrsnija sredstva da bi došli do zemlje u koju su naumili otići, možemo sa sigurnošću tvrditi da su date statističke cifre preniseke i da se čak i one od Lakatoša, koji ih je dopunjavao brojevima iz iseljeničkih kancelarija parobrodskih društava, mogu unekoliko povisiti. No bez obzira na manje ili više tačne cifarske podatke, što ovde nije od bitnog značaja, vidimo da je iseljenički pokret iz godine u godinu više rastao nego što je padaо, da je dostizao najveće razmere 1905, 1906, 1905 te 1910, 1912, 1913. Na hiljadu duša, prema ugarskoj statistici, godine 1899 se iselilo 0,5; godine 1905 – 4,2; a 1907 – 7,0.⁴⁴

Radi upoznavanja sa najvažnijim podacima o iseljavanju iznećemo njegove razmere prema nacionalnoj i socijalno-ekonomskoj pripadnosti stanovništva.

Po narodnostima iseljenici iz Sremske županije (bez Zemuna) bili su procentualno:⁴⁵

⁴⁰ Radoslav Marković, *Indija*, Novi Sad 1923, str. 13.

⁴¹ A Magyar sz. k. orsz. kivándorlása 1899–1913, Budapest 1918, str. 4.

⁴² Statistički godišnjak I, 234; II, 200.

⁴³ Korać u svojoj knjizi „Povjest radničkog pokreta u H. i S“ (I, 83) netačno kazuje da službena statistika nije vodila računa o licima koja su se iselila bez pasoša. Isto stoji i sa tvrdnjom Lakatoša, od koga je Korać verovatno i preuzima. (Narodna statistika, str. 64). Zvanična statistika za pojedine godine čak iznosi odvojeno broj iseljenih sa pasošem i onih bez pasoša. Napr. prema njoj 1910 godine iz Sremske županije (bez Zemuna) se iselili s pasošem 1358 lica, bez pasoša 159. S tim u vezi može se reći jedino da je zvanična statistika verovatno obuhvatila samo jedan deo iseljenika bez pasoša, pošto su cifre kod Lakatoša veće.

⁴⁴ A Magyar sz. k. orsz. kivándorlása 1899 – 1913, str. 7.

⁴⁵ nav. delo, str. 24–5.

Prema hrvatskoj Zemaljskoj statistici godine 1905 od svega 896 iseljenika u prekomorske zemlje bilo je: Srba odn. pravoslavnih 302, Hrvata 199, Nemaca 243, Mađara 40, Rusina 68, Slovaka 40, Slovenaca 3, ostalih ⁴⁶; godine 1910⁴⁷ od ukupno 1517 bilo je Srba 469, Hrvata 459, Nemaca 380, Mađara 89, Rusina 52, Slovaka 66, Čeha 1, ostalih 1.

Iz tih podataka se vidi da procentualno u odnosu na brojno stanje najviše su se iseljavali Nemci: preko 29–31% među iseljenicima, a u stanovništvu ih je bilo preko 15–16%. Slovaci i Rusini isto se prekomerno iseljavaju, naročito 1905–1907: Slovaka iseljenika 6,9%, a Slovaka stanovnika u svemu nešto preko 3%; Rusina 4,1% prema 1,2%. Posmatrano u tom odnosu Srbi se manje iseljavaju jer oni među stanovništvom Srema (uvek bez Zemuna) čine oko 45%, a među iseljenicima oko 27–35%. Broj hrvatskih iseljenika se naglo penje od 1908 i tada je procentualno nešto veći od stanovničkog srazmera: među iseljenicima Hrvata nešto preko 28%, a među stanovništvom nešto preko 26%.⁴⁸

Po zanimanju iseljenici iz Srema (sa Zemunom) bili su:

4950

Po tim podacima jasno se vidi da je većina iseljenika pripadala klasi proletarijata i najsiromašnjem sloju zemljoradnika. Godine 1905, od ukupnog broja, 61,63%, 1910 – 56,85%, bili su poljoprivredni radnici, a zajedno sa nadničarima bez bliže oznake, koji su uglavnom isto bili zemljoradnici 65,65%, odnosno 59,29%. Radnika uopšte u odnosu na samostalne privrednike, posednike i preduzimace, bilo je 1905 godine 67,24% prema 31,91%; 1910 – 70,80% prema 27,58%.

Da su iseljenici izlazili iz proizvođačkih redova koji su ostali bez sredstava za proizvodnju i mogućnosti dovoljne zarade, ne nalazeći nove prilike za rad ni u obližnjim gradovima, vidi se i po tome što je njihov broj u odnosu na prirodan prirast stanovništva 1899–1913 u Zemunu iznosio 143,9%, a u celoj županiji 19,0%.⁵¹

Državni i partijski faktori koji su sa zabrinutošću pratili porast iseljavanja i preduzimali više mera – od zakonskih do propagandnih – za njegovo sprečavanje, govoreći o Sremu isticali su neopravdanost napuštanja zemlje s ekonomskog stanovišta s obzirom na bogatstvo, plodnost i razvijenost oblasti, i pripisivali mu obeležje avanturizma i lakovernosti usled nesavesnih agitacija zainteresovanih agencija i pohlepnih težnji ljudi za bogaćenjem. Kada uporedimo reči prekora na adresu iseljenika i podatke o njihovoj profesionalnoj i socijalnoj pripadnosti onda moramo doći do nepristrasnog zaključka da su i Sremci napuštali svoj kraj najviše zbog nemaštine i da kod njih takođe preovlađuju ekonomski razlozi kojima je sama ugarska državna statistika objasnila prevelike razmere iseljavanja iz zemlje.

U statističkoj knjizi Ugarske, u komentaru iseljeničkih cifara, iznosi se pravo stanje koje je izazvalo iseljavanja i pred kojim moraju nestati iluzije o blagostanju zemlje. „Nekada su glavne motive emigracije predstavljali politički i verski uzroci, danas glavnu ulogu igraju ekonomski uzroci. Uopšte ozbiljna materijalna situacija, teški uslovi života i oskudice zarade (stvoreni raznim ekonomskim uzrocima, kao što su: loše žetve, elementarne nepogode, među kojima pustošenja filoksere u vinogradarskim županijama, širenje upotrebe poljoprivrednih mašina, oskudica solidno zasnovane industrije, suviše velika razdrobljenost zemljisnih parcela, skupoća životnih namirnica, visoke kamatne stope, lihvarstvo, u vezi, često, s greškama jedne loše administracije itd.)...⁵² To je prava slika opšte zemaljskih, posebno seoskih prilika koje su uslovile masovno iseljavanje, iako bi se i ta slika moralia još dopuniti, objasniti komentarom daljih, osnovnih, društveno-proizvodnih uzroka samog njenog postojanja, što logično zvanična statistika ne čini, već samo dodaje i nesumnjivo postojeće subjektivne uzročne komponente: žarku želju za naglim obogaćenjem i obmanjujući uticaj agilnih iseljeničkih agenata.

S druge strane, iseljavanje izazvano je i razvojnim potrebama prekomorskih zemalja. U vremenu kulminacije iseljeničkog pokreta 1905–1907 u Americi vlada konjunktturni prosperitet i velika potražnja jeftine radne snage kakva je bila ona iz Ugarske. Na iseljavanje stimulativno utiče i pojeftinjenje prevoznih troškova usled konkurenčne borbe parobrodarskih društava. Jedna nemačka transportna agencija da bi privukla putnike snizila je cenu karte III razreda na 40 K ispod cene engleskog parobrodarskog društva koje je imalo monopol prevoza po sporazumu od 1903 godine s ugarskom vladom. Godine 1908 je nastalo osetno smanjenje broja iseljenika, opet usled promena u američkoj privredi, ovog puta negativnih promena posledicom finansijske krize 1907. Godine 1911 imamo pad u odnosu na iseljenički prosek susednih godina verovatno zbog pooštrenih zakonskih mera protiv iseljavanja i zbog uspostavljanja veće kontrole nad transportnim preduzećima po ugovoru države s novim agencijama. Godine 1912 nastaje opet porast i po komentaru statistike on bi sigurno ostao isti u sledećoj 1913 godini da nije bilo zabrane odlaska vojnih obveznika u vezi s Balkanskim ratom.⁵³

Iseljenike nije čekao lak život u zemlji drugih država i kontinenata. Samo jedan mali deo uspeo je da se probije do kapitalističkih redova. Od ovih srećnika imali su koristi njihova porodica, njihovi rođaci koji su ostali na tlu praoata. Neki od njih došli su do imanja i neophodnih sredstava za proizvodnju zahvaljujući

⁴⁶ Statistički godišnjak I, 247.

⁴⁷ nav. delo II, 203.

⁴⁸ Magyar statisztikai évkönyv za god. 1895, str. 38; god. 1901, str. 24; god. 1911, str. 24.

⁴⁹ Statistički godišnjak I, 247.

⁵⁰ nav. delo II, 203.

⁵¹ A Magyar sz. k. orsz. kiv. és viszav. 1899–1913. str. 53.

⁵² nav. delo, str. 6, 8.

⁵³ nav. delo, str. 12.

novcu dobijenom iz Amerike i drugih zemalja od sinova, stričeva, nećaka iseljenika. Veći broj onih koji su napustili zemlju mogli su samo da osiguraju nestabilnu egzistenciju fabričkog i farmerskog radnika. Jedan deo iseljenika uopšte se nije mogao snaći u novoj sredini, i bez izgleda da ostvari svoja ranija maštanja o sreći i bogatstvu, morao se vratiti. Prema ugarskoj statistici između 1899–1913 vratilo se 3.363 iseljenika (od ukupno 15.560)⁵⁴. Hrvatska zemaljska statistika beleži od 1901 do 1910 godine 2.638 povratnika u Sremskoj županiji (sa Zemunom).⁵⁵ Najveći je njihov broj 1907 (626) i 1908 (501), tj. u vreme krize u Americi. Značajno je da povratnici nisu u takvoj većini zemljoradnici, kao što su bili iseljenici, već više zanatski, industrijski radnici i privrednici. U celoj Ugarskoj od svih povratnika 1907–8 godine ovi radnici čine 54,3%⁵⁶. U Sremskoj županiji (sa Zemunom) povratnici su po zanimanju:⁵⁷

U tom povećanju povratnika industrijskih radnika igra sigurno ulogu izvesno veće napredovanje fabričke proizvodnje. Ali i pri ocenjivanju tih podataka mora se biti prilično obazriv jer se često radi o nekvalifikovanim i polukvalifikovanim radnicima nestalnog zanimanja koji prema potrebi menjaju svoje izjave o profesiji.

Kao što smo izneli, iseljavanje je iz Srema uzelo maha u toku novog, XX veka do Prvog svetskog rata, iako su njegove razmere bile manje nego u većini drugih županijskih oblasti zemlje. Protiv tog iseljavanja pisalo se i govorilo mnogo u tadašnje vreme. Preduzimane su i mere za njegovo spričavanje. Zvanični predstavnici državne uprave bojali su se štetne depopulacije. Vodeće privredne institucije, vlasnici fabrika, posednici i zakupnici poljoprivrednih gazdinstava strahovali su od nestanka rezervne radne snage, od njegovih posledica u poremećaju postojećih, za njih najpovoljnijih odnosa ponude i potražnje, koji su garantovali niske nadnlice i velike profite. Stoga i u vreme rada kao i nerada, u tzv. mrtvoj sezoni poljoprivrede, statistika beleži sa zebnjom i negodovanjem vesti o odlasku radnika u Ameriku i pojavi oskudice radne snage.⁵⁸ O problemu iseljeništva raspravlja se na zasedanjima zemaljskog sabora, županijske skupštine i opštinskih veća. Nacionalne ekonomski institucije čine napore da zaustave valove iseljeništva uz pomoć države. Godine 1910 Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u zajednici sa Savezom hrvatskih seljačkih zadruga otvara po sporazumu sa vladom u Zagrebu iseljeničku kancelariju „Putnik“ za organizaciju putovanja iseljenika „koji se ne dadu odvratiti od puta“... Sam Savez zadruga priređuje predavanja, objavljuje članke kojima pokušava da utiče na ostanak u zemlji. U tom naporu jednodušne su i sve političke stranke. Jasno, njihovi argumenti nisu istovetni. Građanske stranke apeluju na nacionalnu svest, na rodoljublje i domoljublje. Socijaldemokratska partija se poziva na potrebu borbe za izvojevanje boljih uslova života i rada u sopstvenoj zemlji i na štetnost odlaska u drugu zemlju gde se postaje konkurent tamošnjim radnicima i slabih njihova borba.⁵⁹

Ne može se, jasno, utvrditi koliko su administrativni i politički faktori uspeli da smanje obim iseljavanja, isto kao što se ne može znati koliko su trgovачki zainteresovane agencije uspele da ga povećaju. Jedno je, međutim, sigurno da su iseljenici u većini slučajeva – to odgovara normalnoj ljudskoj psihi – morali s teškim srcem da se rastaju od zemlje na kojoj su rasli i da su se odlučili na daleke, neizvesne puteve jer njihova individualna i kolektivna ekonomski i politička nastojanja da poboljšaju svoj položaj ovde nisu urodila plodom. Pojedinačni radni napor, bez obzira na stupanj umešnosti, vrednoće i samoodricanja, nisu mogli većini da osiguraju bolji život, to nisu mogli da učine ni udruženi napor zadrugom povezanih ljudi. Koliko će se ekonomskom i političkom borbom preko državne uprave, predstavničkog tela zemlje i političkih stranaka moći učiniti, i koliko se stvarno učinilo za poboljšanje položaja seljaštva kao celine i njegovih pojedinih slojeva videćemo u sledećim poglavljima.

DRUGI DEO SELJAŠTVO U POLITIČKOJ I EKONOMSKOJ BORBI

⁵⁴ nav. delo, str. 4.

⁵⁵ Stat. god. I, 249; II, 205.

⁵⁶ A magy. sz. k. orsz. kiv. és viszav. 1899–1913, str. 40.

⁵⁷ Stat. god. I, 251; II, 207.

⁵⁸ Napr.: u oktobru 1903 u Iluku, Sotu, Šarengradu zbog iseljavanja u Ameriku oskudica u radnoj snazi (*Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama za god. 1903.*, str. 110); isto u januaru 1910 u St. Pazovi odakle je u poslednje vreme krenulo „30–40 najkrepćijih ljudi u Americu a još se dosta ljudi tamo sprema“ (nav. delo za god. 1910, str. 3).

⁵⁹ Videti kao pr. Pravo Naroda br. 6 – 1907.

PERIOD DO 1903

Razdoblje vladavine bana Kuena Hedervarija predstavlja takvu celinu da se njome mogu obuhvatiti i tačno odrediti granice jedne istorijske razvojne faze u životu naroda na teritoriji Hrvatske i Slavonije. I za periodizaciju istorije seljaštva Srema ona sadrži dovoljno elemenata. U vreme Kuenovog banovanja zbivanja od opšteg i posebnog značaja su toliko brojna i kvalitativno izražajna da omogućuju, a i iziskuju razne specijalne analize.

Za ilustraciju stepena razvita sela od prvorazredne važnosti je parlamentarno zakonodavstvo u agrarnoj oblasti. Ono baš tada ispoljava tako široku i temeljitu aktivnost da samo po sebi već karakteriše određeno razdoblje u ekonomskim i socijalnim odnosima poljoprivrednika.

U političkoj istoriji, na terenu međusobne borbe građanskih stranaka taj period za nosioce vlasti predstavlja poslednju etapu vladavine s jednom kompaktnom, uvek vernom većinom.

U razvitku socijalističkog pokreta to je prva etapa masovnog kretanja s političkim reperkusijama; za istoriju seljaštva u Sremu utoliko značajnija etapa što se centralni događaji odigravaju na Sremskom području.

I REŠAVANJE ZEMLJOPOSEDNIČKIH PROBLEMA U SABORU

Od brojnih problema poljoprivrede u periodu kapitalističkog razvijanja najosetljiviji su bili oni koji su proizašli iz zemljoposedničkih odnosa. Regulisanjem tih odnosa, rešavanjem njihovih problema bavila su se najviša zakonodavna predstavnička tela u svima zemljama koje su došle do određenog stupnja razvijanja. U parlamentu Hrvatske, u zemaljskom saboru o njima se najviše raspravljalo i na njih se najviše uticalo u vremenu izglasavanja pojedinih zakona sa agrarnog područja krajem XIX i početkom XX veka.

Zakoni iz tog perioda imali su zadatku da spreče, ili bar uspore proces proletarizacije seljaštva, da omoguće ili ubrzaju intenzivnije, savremenije obradivanje tla, sjedinjavanjem rascepkih parcela, da otklone, ili bar smanje i suviše brojne i štetne sporove oko vlasništva i poseda zemlje. Kontradikcija već pri označavanju osnovnih zadataka agrarnih zakona iz tog razdoblja mora sigurno da izazove čuđenje kod neupućenog posmatrača. Zakon koji je imao da bar delimično spreči dalju proletarizaciju seljaštva – Zakon o zadugama 1889., kojim je otežano deljenje kućnih zadruga – bio je zapravo protiv jedne zakonomerne pojave kapitalizma. A Zakon o komasaciji spadao je u grupu zakona koji su služili ubrzanju kapitalističkog razvijanja u poljoprivredi. Ti zakoni sa suprotnim tendencijama bili su, međutim, logična posledica delovanja istih faktora. Oni su stvoreni pod pritiskom tereta zaostalih iz perioda feudalizma i novonastalih kapitalističkih nedaća.

Kapitalizam koji se u Hrvatskoj sporo, u zavisnosti od centralnih delova tuđinske države razvijao, daleko je više – kao što smo već videli – ispoljavao svoje destruktivne nego stvaralačke moći, tako da se proletarijat koji se stvarao u poljoprivredi nije u odgovarajućoj meri apsorbovao u industriji ili drugim oblastima proizvodnje. Upravljači zemlje koji su pripadali konzervativnim društvenim snagama morali su u zaštiti svojih interesa da vanekonomskim merama pokušaju sprečiti povećanje broja proletarijata. Oni su to učinili, kao što će se ubrzo i sami uveriti, bez uspeha. S druge strane predstavnici saborske većine na vlasti, koji su pripadali bez obzira na konzervativnost pa i stepen povezanosti s feudalnom prošlošću, kapitalističkom društvenom poretku, morali su voditi računa o povišenim, kapitalističkim, potrebama zemlje i raditi na otklanjanju ekonomski štetnih ostataka prošlosti. Oni su izglasanjem nekih neminovnih agrarnih zakona uglavnom olakšali prelaz na savremeniju ekonomiku.

U toku izlaganja rada sabora na agrarnom zakonodavstvu zadržaćemo se na onim stavovima sa pretresa i iz odredaba Zakona o zadugama i o komasaciji koji su neophodni za upoznavanje pobuda i tendencija tadašnjih političkih predstavnika, kako vladinih tako i opozicionih, i koji su od životnog značaja za veliki deo stanovništva u jednom određenom razdoblju. Ostale zakone iz oblasti agrarnog zakonodavstva tog perioda prikazaćemo samo u najkraćim potezima.

Izlaganje agrarnog zakonodavnog rada sabora, koji je od opšteg značaja za celu zemlju neophodno je u ovoj studiji, iako se ispituje jedna uža teritorijalna oblast ne samo zato što se njime regulišu sva životna pitanja o kojima ovde raspravljamo i što se kroz njega upoznajemo sa najuticajnijim faktorima državne uprave, među kojima se nalaze i politički predstavnici oblasti o kojoj govorimo, već i, još više, radi toga što taj saborski rad u našoj istoriografiji do danas nigde nije sistematski prikazan sa političko-ekonomskog aspekta. On je dosada uglavnom, u manjim ili većim razmerama, osvetljavan u pravnoj literaturi¹, što je u svakom slučaju nedovoljno.

1. Pokušaj da se pomoći zakonodavstvu spreči raspadanje kućnih zadruga

Na 52 sednici sabora, održanoj 19. novembra 1888., počeo je pretres Zakona o zadugama. Predloženi zakonski nacrt primljen je posle kraćih ispravki, ali dugih i oštrih diskusija na 57. sednici 24. novembra. Potrebnu vladarevu sankciju, pre stupanja na snagu, Zakon je dobio rešenjem od 9. maja 1889. U život se počeo sprovoditi 1890. Pošto nama ovde nije cilj dati analizu saborske debate, pa ni primljene zakonske osnove, iznećemo samo one karakteristične odlomke i zaključke koji su od interesa za našu društveno-ekonomsku i političku temu.

Najvažnije novine Zakona o zadugama iz 1889. godine bile su one koje su se odnosile na uslove njihove deobe. Zbog njih je najviše i zamenjen stari zakon. S njima u vezi vođene su i najžešće rasprave. Paragrafom 35 određen je minimum zadružnog zemljišta ispod kojeg se ono nije smelo cepati. Taj minimum, koji je bio različit u različito plodnim županijama – od 3 do 8 jutara – iznosio je u Sremu 8 jutara. Paragraf 38 je dalje ustanovio da za deobu zadružne imovine treba „osim zakonom propisane najmanje izmjere selišta za svaku diobnu stranku (§ 35) još i privola nadpolovične većine zadrugara (§ 29) sa pravom glasa. Ako su glasovi razpolovljeni ima se zadružna razdieliti“. Samo u izuzetnim slučajevima mogao je „s važnih... razloga... županijski upravni obor i na zahtjev manjine“.²

Za slučajeva otudivanja, zaduživanja i „egzekucije“ isto su postavljene zakonske ograde. Prema § 12 zakonom ustanovljeni minimum „najmanja izmjera zemljišta“ mogao se u celosti prodati ili po „komadima“ zameniti samo po jednoglasnom zaključku svih zadrugara i po dozvoli sreske upravne vlasti. A opteretiti se mogao: kod zajmova koji su se vraćali uz anuitete samo „ako godišnji iznos svih anuiteta ne nadmašuje

¹ Videti kao pr.: Dr. Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950; Dr. Ferdo Čulinović, *Državopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Zagreb 1953.

² Hrvatski zakoni. *Zakon o zadugah od 9. svibnja 1889.*, Zagreb 1890, str. 15–16.

polovicu čistoga katastralnoga dohotka“; kod „neanuitetnih“ zajmova „ako zajmovna glavnica ne nadmašuje desetorostruki iznos čistoga katastralnoga dohotka“. Po § 13 zakonom zaštićeni minimum potпадао је под „egzekuciju“ само: 1. za porez i druga javna podavanja; 2. za troškove i otstete proističуći iz određenih kažnjivih dela (po § 6); 3. za realne terete na koje su zadružni posedi bili obavezni prema postojećim zakonima i uredbama i 4. za dugove i zaostatke из § 12. Prema § 14 egzekutivna prodaja zakonski zaštićenog minimuma mogla se odmah tražiti samo ako „tržbina ovrhovoditeljeva bez kamata i troškova nadmašuje dvostruki iznos čistoga katastralnoga dohotka“. U protivnom slučaju ova se prodaja mogla tražiti tek „ako vjerovnik nakon izmaka od dvije godine namiren nije“. Zakonom zaštićeni minimum, određen prema § 35 – od 3 do 8 jutara – u slučajevima otuđivanja, zaduživanja i egzekucije računao se još i prema članovima zadruge, tako da je vredeo (po § 18) samo za zadruge od 2–6 duša, te se za svakih 6 duša više moralno imati i po 3–8 jutara više zemlje.³

U obrazloženju⁴ zakonske osnove o zadrugama, čiji je prvobitni nacrt izradilo i podnelo saboru unutrašnje odeljenje Zemaljske vlade, tada nadležno i za privredu, iznose se činjenice koje iziskuju donošenje novog zakona. Seljaštvo je – prema obrazloženju – počev od 1848 ispoljavalo težnju da postepeno napusti patrijarhalno zadrugarstvo i osnuje samostalna, inokosna gazdinstva. Zakoni iz 1874, 1876 i 1880 bili su u skladu s tim težnjama. Međutim, tokom vremena se ustanovilo da se položaj seljaštva ubrzano pogoršava, stara gazdinstva se rasparčavaju „a novo osnovana ne nose u sebi klicu životne snage“.⁵ Intencija novog zakona je da što više očuva zadruge koje se još nisu pravno ili potajno razdelile, a kojih je prema priloženom iskazu bilo ukupno 47.834⁶ (u Sremskoj županiji najviše, – 12.197).

Saborska debata o Zakonu o zadrugama imala je, kao i u većini drugih prilika, karakter političkog dvoboja između vladinih i opozicionih poslanika. Jedni su branili predloženi zakonski nacrt sa stanovišta interesa zemlje, naroda, a naročito njegovog seljačkog dela, drugi su ga uglavnom iz istih razloga napadali. I jedni i drugi držali su tada uobičajene duge govore s istorijskim osvrtima, filozofskim razmatranjima, ekonomskim argumentacijama, pravnim obrazloženjima. Bili su to dobro pripremljeni, mnogostruko potkrepljeni, učenim i kitnjastim stilom izrečeni pledoaje. Ličili su na nadmetanje u oratorici i znanosti. I pošto slušaoci nisu bili samo fakultetski ili na drugi način visokoobrazovani narodni poslanici već u izvesnoj mjeri i mase naroda, nisu izostajala ni tribunska obećanja, demagoška laskanja neukom i neiskusnom puku.

Vladini predstavnici, zakonski izvestilac d-r Aleksander Egersdorfer, član vlade „odjelni predstojnik za unutarnje poslove“ Danilo Stanković, sam ban Kuen Hedervari i drugi obrazlagali su sa mnogo žara i rečitosti predloženi zakonski nacrt. U njihovoj argumentaciji, široko dokumentovanoj, kao sa naučnom pretenzijom izloženom, bilo je mnogo podataka i misli uzetih iz tadašnje, uglavnom od vladajućih krugova priznate pravne i ekonomske literature. S obzirom na intenciju da se kućne zadruge i dalje održe, oni su se tom prilikom najviše držali teze o jedinstvenoj istorijskoj povezanosti naroda sa zadružnom institucijom.

Vladin izvestilac je dokazivao pravo onih koji su pojam kolektivnog vlasništva nalazili specijalno kod slovenskih (i germanskih) naroda, u njihovoj istoriji, tradiciji, psihologiji, nasuprot pojmu individualnog vlasništva koji je plod rimske države, rimske imperije, posledica rimskog prava, rimskih pravnih ideja. Po njemu, bilo je neopravданo, jednostrano što je stari zadružni zakon očito favorizovao načelo individualnog vlasništva na štetu kolektivnog, kad je odredio „da se svaki zadružni posjed može na najlakši način pretvoriti u posjed individualni, a obratno nije moguće, da se individualni posjed pretvori u zadružni“.⁷ Nova zakonska osnova je u tom pogledu pravednija: dozvoljava deobu, a u isto vreme stavlja joj ograničenja. Ona ne ide u krajnosti i još je pristrasna „dočim dozvoljava pod stanovitim uvjeti pretvoriti zadružni posjed u individualni, ali pod nikakovim uvjeti ne dozvoljava obratno“.⁸ Vladin izvestilac brani novu zakonsku osnovu od svih mogućih primedaba sa stanovišta slobode ličnosti, prava svojine, obaveza prema državi. On usklikom primećuje: „Za volju družtva, za volju zajednice, za volju države, za volju pravne sfere drugih sve i sva se ograničuje a samo ovdje da iziskuje pravednost, da bude neograničenost!“⁹ S druge strane, ukazivanjem na odredbe o pravu istupanja pojedinca iz zadruge, o pravu opterećivanja poseda i egzekucije vladin izvestilac otklanja i razloge bojaznosti integralnih zaštitnika postojećeg poretku koji su podozrivo gledali na svako ograničavanje slobode imovinskog prometa.

Drugi jedan branilac zakonske osnove, koji je stajao na čelu resora unutrašnjih poslova, zadržao se takođe na poreklu kućnih zadruga, na pravnim osećanjima naroda iz kojih su one nikle i na principima običajnog prava na kojima one počivaju. On je i sa čisto jurističkog gledišta dao negativnu ocenu ranijih zakona o zadrugama jer su – po njemu – protivpravno davali i suviše prava pojedincima.

Ban Kuen Hedervari, u replici kritičarima predložene zakonske osnove, trudeći se da zauzme stav realnog političara, nalazio je greške kako u shvatanjima „da se samo u zadružnom životu dade osjegurati seljački stališ“ tako i u mišljenjima „da samo u neograničenom individualnom vlastničtvu može seljaštvo

³ nav. delo, str. 9 i 10.

⁴ *Prilozi k stenografičkim zapisnikom sabora kr. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1887–1892, sv. II, 1888, str. 209–214.

⁵ nav. delo, 209.

⁶ nav. delo, 215.

⁷ *Stenografski zapisnici sabora kr. H. S. i D.*, za god. 1888, str. 402–3.

⁸ nav. delo, 405.

⁹ nav. delo, 403.

napredovati“.¹⁰ Po razlaganju šefa zemaljske uprave, glavnog krivca za nazadovanje seljaštva treba tražiti u njegovoj lakomislenosti i u tome što su mu oduzeli veru u život, bilo u zadrušama bilo izvan njih, što mu se kao vinovnici njegovih zala predstavljaju javni tereti, porezi. Međutim, seljaštvo ima uslova da napreduje i u zadruzi i izvan nje. Zakonska osnova ne dira ni u načela branilaca zadružnog ni u načela zaštitnika neograničenog poseda, „ona ide... zlatnim srednjim putem“.¹¹

Diskusija o vladinom nacrtu Zakona o zadrušama imala je umnogome vid teoretskih, načelnih rasprava. Pojedini govornici zadržavali su se uglavnom na pravnim pitanjima u vezi sa zadrugom: da li i u kojoj meri može biti tretirana kao pravno lice ili komunio, societas, zajednica, sme li se uvrstiti u condominium sui generis, ima li više opravdanja kao ustanova privatno-pravna, imovinsko-pravna ili javnog i političkog prava. U toku rasprave zadružni problem se razmatrao i sa čisto ekonomskog, pa političkog i etičkog stanovišta. Radi opravdanja ili negiranja ponekih stavova govornici su često svoje misli potkrepljivali komentarima poznatijih istraživača. Teze su se osvetljavale najraznovrsnijim izvorima. U kritici ili apologetici čula su se mišljenja Brentana o klasičnoj narodnoj ekonomiji, Maltusa u vezi s porastom stanovništva, Rodbertusa o odnosu između zemljišta i kapitala, Herbartha o problemu ograničenja slobode individua u opštem interesu, Kanta o postanku zemlje itd.

Parlamentarna debata oko zakona o zadrušama je obilno korišćena za izlaganje teza i antiteza, primera i protivprimera o uzrocima propadanja seljaštva i mogućnostima da mu se pomogne. Upoređivao se položaj seljaštva u zemljama u kojima je preovlađivao veleposed, kao napr. u Engleskoj, sa zemljama sitnog poseda, kao što je Francuska. Navodio se primer Amerike, koja je jeftinijim proizvodima s uspehom konkurisala na evropskom poljoprivrednom tržištu. Davao se osvrt na literaturu po kojoj položaj seljaštva nije zavisan od veličine poseda već od kvaliteta posednika, i obratno. Spominjao se predlog nekih agrarnih političara i pisaca u svetu da se seljak ograniči u baštinskom pravu, u mogućnostima zaduživanja i cepanja zemljišta. Ocenjivao se značaj slobodne utakmice, slobodnog raspolažanja materijalnim dobrima na principu ponude, potražnje. Jedan od sremskih laika, Đurković Đura, isticao je naročito primere u drugim obližnjim južnoslovenskim zemljama: citirao odlomke iz Građanskog zakona od 1844 u Srbiji, ukazivao je na radove Baltazara Bogišića koji je redigovao Građanski zakon za Crnu Goru itd.¹²

U konkretnom delu svojih rasprava svi su poslanici bili saglasni da je položaj seljaštva težak i da mu treba pomoći. Skoro svi su, osim dvojice bili za dalje očuvanje zadruge. Razilazili su se najviše po pitanju efikasnosti novog zakonskog nacrta. Jedan od opozicionih govornika iznosio je mišljenje da se zakonskom silom zadruge ne mogu održati. On je tražio od vlade osnivanje hipotekarne banke, jer je seljaku najpotrebniji novac.¹³ Poslanik koji je insistirao na tome da se zadruga smatra komuniom, a ne pravnim licem, govorio je „da se na život u zajednici s uspjehom ne može nitko siliti“.¹⁴ Bio je i protiv zakonskog ovlašćenja županijskom odboru da može odlučivati o deljenju zadruge. Argumenti za organizaciju seljačkog kredita i protiv štetnog uplitanja vlasti čuli su se više puta. Ponavljalо se i mišljenje da se zadružni problem ne može izolovano posmatrati i rešiti odvojeno od celokupnog agrarnog pitanja i da treba doneti opšti zakon kojim će se zaštititi seljački posed kao takav. U zakonskom nacrtu predložen je i amandman kojim bi se omogućilo i stvaranje novih zadruga s argumentacijom: „Ako su zadruge zbilja koristne za naš narod, to se mora postaviti mogućnost da se nove zadruge stvore, a ako nisu koristne, onda se moraju što brže ukinuti“.¹⁵ Ali saborska vladina većina ovakav amandman nije htela primiti. Ona je, sudeći i prema diskusiji, bila više za održanje zadruge iz bojaznosti od seoskog proletarijata nego iz ubeđenja o korisnosti zadružnog života, zajedničkog poseda, kolektivnog rada u poljoprivredi.

Inače već u toku diskusije delimično, a pri glasanju u potpunosti se videlo da je presudno za određivanje stava prema zakonskom nacrtu bila politička pripadnost poslanika, njegov odnos prema vladajućoj stranci odnosno grupaciji uopšte. Bilo je nekoliko govornika koji su govorili protiv predloženoga zakona, a glasali su za njega. Tako je poslanik iločkog izbornog sreza svoj kritički govor završio uz ironični smeh opozicije, rekavši da je za predloženu zakonsku osnovu, iako ostaje „pri svome uvjerenju da ta zakonska osnova neće nikakve koristi narodu donjeti, da će... ostati na papiru“.¹⁶ Predloženi zakonski nacrt o zadrušama posle sitnih izmena i dopuna u pojedinim formulacijama izglasан je sigurnom vladinom većinom. Tok diskusije, bez obzira na kvalitete sadržaja i forme izlaganja, verovatno nije mnogo uticao na stav poslanika. Oni su se opredeljivali po ranije određenim zahtevima i interesima stranaka i grupa uz čiju su podršku bili i ušli u parlament. Govori u saborskoj debati dostizali su, mogli su dostizati najveći efekt jedino u široj javnosti. Zato su poslanici značajne delove svojih izlaganja posvećivali slušalačkoj i čitalačkoj publici, grupama birača, masama naroda. Ti delovi govora karakteristični su i za debatu oko zakona o zadrušama. Kao što su se vladini i opozicioni poslanici nadmetali u učenosti i poznavanju tretiranog problema tako su se takmičili u iznošenju svojih patriotskih osećanja, svojih preokupacija u interesu naroda, za dobrobit njegovog seljačkog jezgra.

Vladin izvestilac je obrazlaganje zakonskog nacrta dovršavao izjavama krajnje privrženosti u službi

¹⁰ nav. delo, 495.

¹¹ nav. delo, 496.

¹² nav. delo, 467, 469.

¹³ nav. delo, 411.

¹⁴ nav. delo, 413.

¹⁵ nav. delo, 496.

¹⁶ nav. delo, 441.

zemljoradničkog dela naroda pri njegovoj ekonomskoj borbi sa tuđincima rekavši: „Meni se čini... da ova predležeća zakonska osnova omogućuje bar jednomu dijelu našega naroda daljni obstanak na onoj grudi zemlje koju je baštinio od otaca svojih. Tko se postavlja na stanovište protivno, koje proizilazi odtuda, da je svejedno, tko ovu zemlju drži, koji je imade u posjedu, on može biti proti ovoj zakonskoj osnovi... Meni nije svejedno, tko će doći na mjesto onoga, koji će u borbi za obstanak podleći, meni nije svejedno, da li će na toj zemlji i nadalje ostati sinovi onih, koji su kroz stoljeća svoju krv za nju prolevali ili tuđinci, koji dolaze većim umom i većom kulturom, pak u otvorenoj borbi za obstanak izigravaju prasjedioce“.¹⁷

Ban Kuen Hedervari je preporučivao Zakon o zadrugama rečima privrženosti jednoj od drevnih narodnih ustanova, koja je u vekovnoj borbi za opstanak čuvala narod od siromaštva i bede: „Naše su zadruge jedna od najstarijih inštitucija, koje je narod preuzeo od praotaca svojih, one su naš narod kroz stoljeća zaštitile od siromaštva, one su ga obranile od proletariata ili da govorim jezikom g. zastupnika čabarskoga,¹⁸ od golokraka. Ova inštitucija dakle zaslužuje tim više da ju prigrimo na svoje srdce, čim je ona za nas od vrlo velike važnosti ne samo u družvenom i agrarnom pravcu, nego i u pogledu narodnom“.¹⁹

Iločki poslanik, Stevan Simonović, koji se izjasnio kao protivnik zadruge, izjavio je na kraju svoju „blagodarnost... zemaljskoj vladi... da je donela kakvu takvu ustanovu za naš narod“...²⁰ Opozicioni poslanik Ante Starčević, koji je govorio s plijetetom o zadrugama, glasao je protiv, jer „se zakonodavnim putem u današnjih okolnostih ne može ništa dobra niti koristno za naš narod učiniti i ne samo da se nebi ovom zakonskom osnovom pomoglo narodu, nego bi se narod još u veću nesreću uvelo“.²¹ Reči, koje smo kao karakteristične naveli iz govora nekoliko vladinih i opozicionih poslanika, pokazuju da je prosečni politički neiskusni savremenik teško mogao razaznati pravi domet predloženog i izglasanoj zakona.

Kod glasanja vlada nije mogla imati teškoća. Na izborima 1887 godine Kuen je uspeo smanjiti broj opozicionih poslanika od 45 na 11. Glasovi opozicije, na prvom mestu pravaša, gubili su se u mnoštvu članova vladajuće stranke. Ali osuda vladinih zakonskih mera dopirala je do nezadovoljnih seljačkih masa i tu je nailazila na odjek širih razmara.

Zakon od 9 maja 1889 nije mogao da zaustavi proces raspadanja kućnih zadruge, a u mnogim prilikama imao je samo za posledicu povećanje broja tajno razdeljenih zadruge i povećanje poreskih i dužničkih teškoća. Vlada koja je ostala na stanovištu svrsishodnosti zadruge i korisnosti zakona od 1889, bila je prisiljena da posle trinaest godina od izglasanja toga zakona predloži i sproveđe izmenu odnosno dopunu nekih njegovih odredaba. Novi zakonski predlog je primljen, posle beznačajnih stilskih i redakcionih ispravki, u debati bez polemike, na 37 saborskoj sednici, održanoj 22 februara 1902. Njime je kao najvažnije, pored preciziranja nekih nedovoljno jasnih odredaba zakona od 1889 i imenovanja novih nadležnih organa pri rešavanju zadružnih pitanja – za zakonsko sprovođenje tajno razdeljenih zadruge određeni su posebni poverenici, a umesto ranije kompetentnih odbora uspostavljena je kompetencija županijske uprave – izmenjen u priličnoj meri odnos prema zemljишnom minimumu. Paragraf 1 novog zakona ustanovio je da „za porez i druga javna podavanja, koja su zaostala do dana krieposti ovoga zakona, te za namirenje dugova, koji su uknjiženi prije dana krieposti ovoga zakona, vlastna je zadruga dozvolom kotarske oblasti odsvojiti pojedine čestice zadružnoga selišta i izpod propisane najmanje izmjere“.²²

U obrazloženju novog zakona, a naročito njegovog prvog paragrafa, sama vlada konstatuje teškoće koje su dovele do izmene zakona od 1889. Seljački zadružni posed ostao je prezadužen usled poreskih zaostataka još iz vremena pre 1889 i neispunjerenih obaveza novijeg datuma. Prilikom prisilnih javnih dražbi prodavane su veće vrednosne količine nego što je iznosio dug, ponekad i celokupna zadružna imovina, jer je kod zadruge „s najmanjom izmjerom selišta“ trebalo imati posebnu dozvolu, skopčanu s novim taksenim izdacima, za delimičnu dražbu. Usto na dražbama se obično nije mogla dostići odgovarajuća cena objektu „dočim se seljaštvo žaca na ovršnoj dražbi kupovati nekretnine svoga susjeda“.²³ Vlasti su morale doći do zaključka da je najsversishodnije omogućiti naplatu određenih dugova dobrovoljnom prodajom samo jednog dela zadružnog minimalnog zemljista. Na taj način mogla je još biti sačuvana i prezadužena zadruga patuljastih razmara u skladu s mišljenjem da „je bolji i najmanji posed od seljačkoga proletarijata i bezkućnika“.²⁴

Kućne zadruge, produkt ranijih perioda razvijanja, bile su osuđene na propast u periodu kapitalizma. I nosioci najviših državnih funkcija znali su za tu neminovnost istorije. Vladin izvestilac d-r Jovan Pliverić pri obrazloženju zakonskog predloga za izmene i dopune u Zakonu o zadrugama iz 1889 je napr. između ostalog, rekao: naše zadruge „će se morati raspasti... Ovo se može požaliti. Imade ljudi, koji su bezuslovni laudatores temporis acti, koji žale da će do toga doći, ali, gospodo, tomu se na put stati ne može. Život je zadruge stvorio, život je stvorio i potrebe, život zadruge mienja, život će zadruge i odstraniti. To ne može nitko živ zaustaviti, a još manje je može zato, što je u ovih socijalnih, ekonomskih, prosvjetnih promjena samo shvaćanje naroda postalo sasvim drugačije i našto se prije nije usudio nitko niti pomišljati, o tom se danas javno razpravlja, to

¹⁷ nav. delo, 407.

¹⁸ Odnosi se na opozicionog poslanika Ante Starčevića.

¹⁹ Stenografski zapisnici, 484.

²⁰ nav. delo, 441.

²¹ nav. delo, 436.

²² nav. delo za god. 1902, str. 613.

²³ nav. delo, Prilozi, str. 6.

²⁴ nav. delo i sv., Prilozi str. 5.

se danas javno želi, i o tom se radi...“²⁵ Vladin poslanik je priznao da uprkos zakonu od 1889 godine „broj dioba raste od dana do dana, da se narodu nije povratilo staro shvaćanje zadružnog života“. Vlada je još pokušala, iako već popuštanjem stega, da zadrži zakonskim prisilnim merama. Ona se morala bojati proletarijata, naročito nezaposlenog zemljoradničkog proletarijata s obzirom na mali broj fabričkih i drugih proizvodnih preduzeća u zemlji. Ona je u interesu poretka htela da spreči dalju proletarizaciju seljaštva bar kod patrijarhalnih, kućnih zadruga gde se još moglo najviše delovati uticajem konzervativnih snaga preko zakonskih tradicija. Ali je u međuvremenu i sama bila prisiljena konstatovati i ovde da htenja, pa ni ona silom zakona ostvarivana, ne mogu izmeniti prirodni tok i redosled zbivanja.

1. *Zakoni o komasaciji*

Nacrt Zakona o komasaciji koji je izradilo unutrašnje odeljenje Zemaljske vlade predat je na uobičajeno razmatranje specijalnom saborskому odboru tzv. odboru ad hoc zaključkom saborske sednice od 30. oktobra 1890.²⁶ Saborska debata po izveštaju „odbora ad hoc“ o korigovanom nacrtu zakona počela je 18. novembra (119 sednica petogodišta 1887–1892) i trajala je sve do 24. novembra (123 sednica).²⁷ Posle nekih ispravki više formalnog karaktera, nacrt zakona je izglasan uobičajenom vladinom većinom na sednici održanoj 25. novembra. Vladarevu sankciju je zakon dobio rešenjem od 26. maja 1891 i kao takav je promulgiran.²⁸

Vladin nacrt Zakona o komasaciji iz 1890 bio je, kako u celini, tako i u pojedinostima, predmet dosta iscrpne i oštре – iako manje od one kod interesa Zakona o zadrugama – kritike opozicionih poslanika. Ta kritika sadržava mnogo opravdanih prigovora koji će kasnije pri sprovođenju zakona doći do potpunijeg izraza kroz nezadovoljstvo samih seljaka. Zato ćemo se i mi zadržati na njima.

Već odmah u početku, pre nego što je saborski izvestilac dobio reč za obrazloženje zakonskog predloga, jedna grupa poslanika je podnела protivpredlog da se osnova zakona o komasaciji skine kao prerana s dnevnog reda:

„S obzirom što seljački posjed nije uređen zakonom baštinstva seljačkog dobra; ... što jošte nije proveden gorno-činženi odkup; ... što većom stranom današnji zemljištnici ne odgovaraju niti točnosti imena pravog vlastnika niti površini posjeda, što je sve predteče komasacije“...

Protivpredlog tražio je od sabora da pozove vladu da sproveđe krajem juna 1891 „gorno-činženi odkup“ i što pre podnese; „1. zakonsku osnovu o naslijedstvu seljačkog dobra; 2. osnovu nacrtu zemljištne knjige, s koje bi se pravi vlastnik posjeda vidi, čestice i površine posjeda, odmjera poreza, a u opasci i mogući teret ili brisanje istoga, kojom bi se knjigom uz točnu naznačenu cenu služiti imao svaki porezovnik kod uvrstbe uplate poreza“.²⁹

Ovaj predlog, kao i svaki predlog koji nije konvenirao vladi, bio je odbačen. Međutim, navedeni zahtevi bili su opravdani. Poslanik *Dragutin Pisačić*, podnositelj opozicionog protivpredloga, u obrazloženju izneo je argumente crpljene iz mnoštva postojećih primera na selu. Zvanične knjige i spiskovi o vlasništvu poseda, o poreskim i drugim obavezama i pravima u mnogim slučajevima nisu bili verodostojni. Opozicioni poslanik Pisačić, koji je ranije bio opštinski blagajnik i poreski činovnik, kao dobar poznavalač prilika rekao je: „Danas se događa da jedan posjed uživa, drugi je unešen kao vlastnik u gruntovnici, a treći od njega porez plaća“...³⁰ Na seljačkom posedu „se dnevne događaju svađe, tučnje i otimanja, jer ne znaju seljaci tko je gospodar kojeg zemljišta i što komu pripada“... Obrazlažući zahtev za regulisanje „gorno-činženog otkupa“ koji bi u nekim slučajevima mogao da pređe na novog vlasnika, ako ovaj dobije „gornjakovo“ zemljište, Pisačić je spomenuo i težak položaj seljaka „gornjaka“ u odnosu na bivšeg feudalca vlastelinu. On je još uvek plaćao vlastelinu za svoje zemljište, a: „Koliko je svaki vlastelin uslijed tog odkupa koristi crpio, koliko je izgubio na papirih, kolika je šteta nanešena seljaku, to je samo onomu znano, koji boravi među narodom. Oni, koji rado odkupnine plaćaju, plaćaju godimice veći iznos, nego li su u to ime prije plaćali vlastelinu budu u ime gornice u naravi, budi u ime zakupnine u novcu, O tom se može vlasta danomice osviedociti“.³¹

Uzimajući u obzir sve te i druge slične okolnosti poslanik opozicije Pisačić smatrao je da u datim uslovima vladina zakonska osnova o komasaciji može koristiti samo veleposedu. Ne ulazeći ovde u razmatranje motiva argumentacije pojedinih opozicionih poslanika, napomenućemo još da su svi oni bili složni u tome da predloženi zakonski nacrt služi prvenstveno interesima veleposeda.

U toku debate zakonski predlog je branjen i napadan – kao i uvek – argumentima političke, ekonomске, socijalne svrshishodnosti i pravnih, filozofskih, etičkih načela. Pritom se prema potrebi vešto baratalo: citatima iz zakona, napr. austrijskog od 1883 koji je služio kao uzor predloženoj zakonskoj osnovi; primerima iz zemalja sa najviše krupnih gazdinstava – Engleska, Nemačka, ili manjih posednika: Francuska (poljoprivredne odnose u Francuskoj opozicija je obično isticala kao uzorne); tezama iz knjiga poznatih pisaca (na pr. Rocher, *National-Oekonomie des Ackerbaues*, koja je 1882 doživela deseto izdanje); tvrdnjama

²⁵ nav. delo, str. 560.

²⁶ nav. delo, sv. IV, god. 1890, str. 112.

²⁷ nav. delo, str. 168, 274.

²⁸ nav. delo, sv. V, 1891, 59.

²⁹ nav. delo, IV, god. 1890, 168.

³⁰ nav. delo, str. 174.

³¹ nav. delo, str. 175.

baziranim na znanjima, iskustvima ili osećanjima (napr. o osobinama agrarnog zakonodavstva, da li je više upravnog ili privrednog karaktera, da li ima za cilj unapređenje privrede ili uprave; o pravnim i moralnim svojstvima naroda i sl.). Poslanici su se lakoćom iskusnih profesionalaca, više veštinom nego stručnom erudicijom, koristili najraznovrsnijim rekvizitima: istorije, literature, savremene sociologije i politike. Za što bolje predstavljanje sopstvenih nastojanja i akcija izlagana su napr. po podjednakom merilu nastojanja i akcije jednog rimskog tribuna, Sempronija Tiberija Graha, koji je razdelio narodu blago iz nasledstva kralja pergamanskog, kao i jednog junaka Tolstojeve pripovetke, vlastelina koji je deobom svog imanja uzalud pokušavao da usreći seljake.

U odbrani obrazloženja zakonske osnove bilo je izgovoreno mnogo reči dopadljivih, zvučnih, u suštini demagoških, kao što je uobičajeno u takvim prilikama, o brizi vlade za široke slojeve seljaštva, o značaju predloženog zakona za unapređenje poljoprivrede i uopšte za podizanje ekonomskog pa i kulturnog nivoa naroda. Među tim rečima bilo je i istinitih koje su izražavale pravo stanje i smer društveno-ekonomskog kretanja, kojima su opravdano isticane postojeće potrebe za donošenje novog zakona i pretstajeće koristi od njega. U vladinom obrazloženju zakonskog nacrtu konstatuju se odista loše posledice rascepkanosti poseda. Između ostalog se iznosi da je: „Rascepkanost zemljištnoga posjeda uzrokom... , da se na obrađivanje i ubiranje priroda nerazmjerne mnogo troši vremena i radne sile, da poljske štete i razmjericе radi smetanja posjeda učestavaju, da je čuvanje i nadziranje ukupnog poljskog dobra vrlo tegotno, često i nemoguće, a sve to umanjuje zemljišni prihod, pa i samu vrednost posjeda“. Tamo gde je zemljišni posed rascepkan – kaže se dalje u vladinom obrazloženju – ne isplate se melioracioni radovi. A kao najštetnija posledica se ističe „od pamтивieka vladajući gospodarski sustav tropoljarstva i s tim u savezu stajeće obterećenje rudinah, kraj kojega su vlastnici zemljišta dužni trpit, da im susjedi u stanovito vrieme dolaze na njihove njive s koli i ratili, i da svoju marvu onuda pasu. Dok traje ovakovo uobičajeno obterećenje rudinah, ne može biti govora o intenzivnom obrađivanju zemljišta“.³² Iako se rascepkanost poseda objektivno ne može smatrati jednim, pa čak ni glavnim, uzrokom navedenog teškog stanja, vlada je s pravom nastojala da jednom u svetu opšte priznatom i praktikovanom legislativnom merom ukloni taj uzrok nevolje.

U istorijskom prikazu razvoja zakonodavstva na području komasacije od perioda feudalizma ocrтana je i linija progresa.³³ Do urbarskih odredaba Marije Terezije u četvрtoj desetini XVIII veka pitanje grupisanja poseda bilo je uglavnom pitanje volje, bolje reći samovolje, vlastelinstva. Počev od zak. čl. VI, X, XII iz god. 1832 i 1836 i dalje preko carskog patent-a od 2 marta 1853 i od 17 maja 1857 „razvijala se institucija komasacije u tom smjeru da je seljaštvo sve to više postojalo pravni faktor, pravni subjekt, ovlašten unutar te komasacije“³⁴ Karakteristična oznaka svih tih odredaba ostala je međutim, ista: s jedne strane se nalazio vlastelin, s druge strane su bili podložnici odnosno bivši podložnici. Novi zakonski predlog izražava nove odnose; s pravnog aspekta obe su strane jednakе, predstavljaju podjednako slobodne vlasnike zemljišta. S obzirom još da su raniji zakoni zastareli, pa i prestali da važe, to se novi zakon morao doneti.

Pri samoj izradi kao i pri izglasuju zakona, neke kritičke primedbe, amandmani, izmene prihvaćeni su ili odbijeni razlozima opravdane umerenosti. Tako je prvi paragraf odredio da: „Komasacija zemljišta izvodi se na predlog interesovanih stranaka i sudielovanjem oblasti.“³⁵ Predlozi iz kruga privrednih, sudskeih i upravnih stručnjaka, u toku ankete, da se komasacija dozvoli po potrebi i bez saglasnosti zainteresovanih strana „kada to zahtijeva opće dobro“ nisu primljeni, kao ni oni iz redova opozicije, u toku saborske debate, da se isključi učešće vlasti. Paragrafom 6 izuzeti su, zbog specijalne vrednosti, osetljivosti, koristi, od komasacije „osim ako vlastnici tomu naročito privole, sliedeće nekretnine: 1. kuće, kućista i zemljišta spojena s kućistem; 2. čestice, što ih po položaju njihovu valja držati gradilišti; 3. a) vrtovi, voćnjaci, vinogradi i čestice, osobito prikladne vinogradarskoj kulturi; b) polja, livade, kolosjeci, gdje su ove kulture gospodarskom pripadnosti vinograda; c) vode, koje služe obrtničkim podhvatom, ili koje su osobite vrednosti po gospodarstvo i ribnjaci; 4) tvornice, kamenolomi, zatim čestice, gdje ima rudah, slatinah ili tvarih, što ih industrija rabi; 5) zemljišta služeća javnim svrham; 6) šume“.³⁶ Paragraf 8, kojim je određena potreba većina za komasaciju, bio je najviše napadan od strane opozicije zbog toga što se većina poseda računala po katastarskoj meri, što se nije tražila i većina posednika već samo jedna petina, što je kućnu zadrugu predstavljao „kućegospodar“, a ne većina članova. Po predlogu saborskog odbora, prvobitna vladina majorizacija samo po katastru poseda proširena je majorizacijom po porezu, ali majorizacija po licima, koju je predložila opozicija nije prihvaćena. Vladini stručnjaci su bili izračunali da su u županijama u kojima su prilike najviše zahtevale komasaciju nadpolovičnu većinu sačinjavali posednici ispod 5 rala zemlje, a oni su najmanje zainteresovani komasacijom, tako da u tom slučaju do nje ne bi ni došlo; po toj računici približno najpovoljniji broj za dobijanje saglasnosti posednika za komasaciju bio je 1/5.

Zahtev opozicije da zadrugu predstavlja većina zadrugara odbačen je s motivacijom da pojedinci, zadrugari, nisu vlasnici u smislu građanskog zakona: oni ne mogu raspolažati zadružnom imovinom dok postoji zadruga. Prema oceni saborskog izvestioca postojala je razlika između položaja svučnika i položaja zadrugara. Ovu razliku on je obrazlagao tokom saborske debate prilikom izglasanja Zakona o zadrugama

³² nav. delo, Prilog 21, str. 17.

³³ nav. delo, str. 168 i dalje.

³⁴ nav. delo, str. 169.

³⁵ Hrvatski zakoni, zajedno s gradom, sakupio i uredio Dr. Ivo Malin, Zagreb 1892, str. 223.

³⁶ nav. delo, str. 264.

kada je, po njemu, preovladala misao da ako zakon „od zadruge već ne učini jurističku osobu, a ono, da joj bar prema vanjskom svetu dade oblik jurističke osobe“, da prema spolja istupa kao pravno lice, kao „neko jedinstvo“³⁷. Tako je s motivacijom olakšanja komasacije izglasan § 8 u stilizaciji:³⁸ „Pravo glasovanja pojedinih vlastnikah § 4 sračunava se po katastralnoj izmjeri i zemljarini svih česticah, koje su njihovim vlastničtvom, a uzete su u komasaciju. Ako ovu većinu ne sačinjava barem jedna petina posjednikah onih zemljištah, koja su predmetom komasacije, može se ova dozvoliti samo privolom zemaljskog komasacionog povjerenstva.

Ako je koje zemljište zajedničkim vlastničtvom više osobah, sve se one drže jednom osobom.

Ako li se svlasnici ne slože o komasaciji, odlučiti će većina njihovih glasova, a ova sračunati će se po razmjerju, koje postoji među pojedinimi dielovi.

Je li to razmjerje nepoznato, ili neizvjestno, to se za svakoga svlastnika predmnieva jednakopravo.

Ako se glasovi razpolove, držati će se, da je komasacija prihvaćena.

U svih drugih slučajevih osim slučaja § 4³⁹ računavaju se glasovi po katastralnoj izmjeri.

Zadrugu i sve pojedike njezine članove zastupa kućegospodar.⁴⁰

Kod određivanja postupka pri pokretanju i rešavanju komasacije izabran je srednji, po obrazloženju vladinog zakonskog odbora elastičniji postupak, koji se nalazio između građansko-parničnog postupka i postupka praktikovanog od strane upravne vlasti. Usvojena su delimično načela usmenosti i neposrednosti iz tzv. bagatelnog postupka tako da se napr. rasprave vode neposredno samo pred izaslanikom prvostepene instance, povereništva, a povereništvo donosi posle odluku na temelju izaslanikova izviđanja i izveštaja. Da bismo znali kroz kakve se sve procedure moralno proći pri komasaciji navešćemo još da se postupak u komasacionim poslovima delio u šest otseka: „1) postupak u pitanju o dopustivosti komasacije; 2) povjerenstvena razprava na licu mesta; 3) presudni postupak pred županijskim komasacionim povjerenstvom; 4) postupak, tičući se uporabe pravnih sredstava; 5) postupak ovršni“.⁴¹ U usmenom postupku pred izaslanikom prve instance, županijskog komasacionog povereništva u mnogim slučajevima sudbonosan je mogao biti § 32 kojim je ustanovaljeno da se stranke koje nisu došle na ročište smatraju saglasnim s najpovoljnijim predlogom za što brže sprovođenje komasacije.⁴²

Zakon o komasaciji od 1891 bio je na snazi preko 10 godina kada je vlast zbog nekih njegovih, u praksi uočenih, nedostataka i usled novih razvojnih uslova, predložila drugu zakonsku osnovu. Novi zakonski predlog, pošto je razmotren i korigovan od strane kombinovanog saborskog odbora za pravosuđe i unutrašnje poslove, pretresan je u saboru od 13 do 21 februara 1902 godine.⁴³ U saboru je ovaj zakonski predlog, uz neke ispravke u detaljima, primljen i glasovima većine opozicije: promulgiran je po vladarevoj sankciji od 22. juna 1902.⁴⁴ Prema vladinom obrazloženju, nacrt zakona od 1902 godine bio je u prvom redu, pored konzekvence slabosti starog zakona, plod novih potreba izazvanih velikim promenama tokom poslednjih deset godina u poljoprivredi. Za to vreme izvršeni su mnogi odvodni i drugi melioracioni radovi. Napredak u stočarstvu u vezi s intenzivnjom obradom tla sada iziskuje setvu krmnog bilja umesto paše. Racionalna poljoprivreda uopšte zahteva da se posledice štetnog tropoljnog sistema, po kome se samo dva polja obrađuju, a treće za zajedničku pašu upotrebljava, što pre i potpunije uklone. U korist ovih potreba novi zakon imao je za cilj olakšanje pokretanja, te uproščavanje i smanjivanje troškova komasacionog postupka. Iako je već zakon od 1891 favorizovao pristalice komasacije, do komasacije je jedva u ponekim mestima došlo. Ban Kuen-Hedervari je u toku saborske debate o novom zakonu spomenuo svega 8 do 10 slučajeva komasacije u poslednjih 11 godina i tom prilikom imenovao samo sremska mesta: Ilok, Maradić, Beška, Zemun, Lovas, Putinci, Negoslavci.⁴⁵ Zakonski izvestilac dr. Nikola Tomašić obrazlagao je⁴⁶ novi zakon, kojim su još mnogo više favorizovani pristalice komasacije nego u starom zakonu, i nuždom zbog štetne konzervativnosti zemljoradničkog naroda.

Po novom zakonskom predlogu, odnosno zakonu (§ 1) komasacija se mogla sprovesti i protiv volje većine vlasnika ne samo, kao po starom zakonu, kad se za nju saglasila jedna petina učesnika sa polovinom, već i svega jedna desetina sa jednom četvrtinom za komasaciju predviđene zemlje u slučaju da se te zemlje obrađuju po tropoljnem sistemu ili su u takve male čestice razdrobljene da se ne mogu u odgovarajućoj meri korisno obradivati. Vlasnici polovine, odnosno četvrtine zemlje, uzete u obzir za komasaciju, mogli su sprovesti komasaciju i kad nisu sačinjavali jednu petinu, odnosno jednu desetinu svih učesnika, iako u tom slučaju samo uz saglasnost vrhovnog zemaljskog komasacionog povereništva. Zemaljsko komasaciono povereništvo moglo je na predlog županijske skupštine i bez obzira na navedene uslove dozvoliti komasaciju

³⁷ Stenografski zapisnici sabora kralj. H. S. i D., sv. IV, god. 1890, str. 264.

³⁸ Hrvatski zakoni, str. 226.

³⁹ Paragraf 4 je glasio: „Komasacija zemljišta može se, kad joj privoli većina interesentah § 8 izvesti i proti volji pojedinih vlastnikah, ako je uobičajena komasacija ta koristna s gledišta narodno-gospodarskoga, a napose i tad, ako se ona ne može shodno provesti bez čestica, koje su svojinom protivnikah komasacije“. (nav. delo, 224).

⁴⁰ nav. delo, 226–7.

⁴¹ Stenografski zapisnici sabora kr. H. S. i D., sv. IV, god. 1890, prilog 21, str. 24.

⁴² nav. delo, prilog 21, str. 8.

⁴³ nav. delo za god. 1902, sv. II, deo I, 388, 557.

⁴⁴ nav. delo za god. 1902, sv. II, deo II, 3.

⁴⁵ nav. delo za god. 1902, sv. II, deo I, 436.

⁴⁶ nav. delo, str. 388 i dalje.

u slučaju potrebe izvođenja većih radova. Po § 2 posedi zemljišnih zajednica i imovinskih opština zaračunali su se uvek brojevima u prilog komasacionog zahteva.

U nekim odredbama novi zakon je ispravljao izvesne nedostatke, potencijalne izvore nepravednosti, starog zakona, koje su naročito izazivale negodovanje i pojačavale podozrenje mnogih seljaka protiv komasacije. Po zakonu od 1891 vrednost komasacionih zemljišta određivala se po katastarskoj proceni, a ona je, kako je priznato i u obrazloženju novog zakonskog predloga,⁴⁷ rađala mnoge neprilike tamo gde je rađen 20 do 30 godina unazad, a usto još i netačno, za poreske svrhe, koje su bile izvor mnogih zloupotreba. Novi zakon je odredio u komasacionom postupku (§ 14) posebnu procenu zemljišta od strane stručnjaka putem bonitacije, tj. razvrstavanjem u vrednosne razrede.

Novi Zakon o komasaciji je primljen i od tada udružene opozicije uz samo nekoliko kritičkih primedbi na pojedine odredbe. Jedino se lider stranke prava Josip Frank izjasnio protiv u celini, izražavajući mišljenje, kao i ranije prilikom izglasanja Zakona od 1891, da i taj zakon služi interesima veleposeda, koji je po njemu bio u rukama stranaca, na štetu autohtonih malih posednika.

U relativno mirnoj saborskoj debati, većoj kritici je bio izložen značajan prvi paragraf koji je određivao razmere merodavnih učesnika komasacije. U odbranu favorizacije manjine zakonski izvestilac je naveo primere južnonemačkih država, Virtenberga, Hesena Badena, gde se u zakonima o komasaciji takođe moralo pribetiči snižavanju odlučujućeg procenta u prilog komasacije, da bi se postigli željeni rezultati. Međutim, i u tim državama nije se došlo do majorizacije od strane manjine, već samo od jednakih polovina. Davanje izuzetnog prava jednoj izrazitoj manjini za sprovođenje komasacije pokazuje koliko su seljaci na teritoriji Hrvatske morali biti protiv njega.

Odredba da se otsutni sa ročišta broje u one koji su za komasaciju bila je takođe objekt rasprave. Branilac zakonske osnove je citirao mišljenje stručnjaka da se na ročištu obično pojavljuje protivnička strana, dok druga iz komoditeta ili drugih razloga više izostaje.⁴⁸ Kritičar zakonske osnove smatrao je naprotiv da iskustvo potvrđuje da seljak baš otsustvom sa ročišta, kao i uopšte odbijanjem da stavi svoj potpis na neki zvanični akt, izražava svoje neslaganje, svoj protest, i čak je ubedjen da time i sama odluka ostaje nevažeća.⁴⁹ Ne ulazeći u procenu stepena tačnosti navoda jedne i druge strane, istaći ćemo samo još jedanput da je i ova odredba, kao i mnoge druge odredbe zakona, koristila prvenstveno strani zainteresovanoj u komasaciji, ali da posmatrana sama po sebi, kao i u celini s drugim ustanovama sličnih intencija, nije bila dovoljna da dovede do komasacije u značajnijim, masovnim razmerama. Seljaci su u većoj većini nego što se to zakonom uspeло propisati ostali protivnici komasacije. Njihov otpor, opravdan ili ne, poticao je ne samo od zaostalosti, od instinkтивne pravrženosti nasleđenoj ili stečenoj sopstvenoj zemlji, kao što se obično govorilo, već je imao korene u postojećem vladajućem sistemu, u kome su politički, kao i čisto tehnički organi, čiji je uticaj u komasaciji, prilikom razvrstavanja zemlje bio odlučujući u ne malom broju slučajeva, po svom položaju, materijalnoj zavisnosti, sigurno više bili prisrasni u korist imućnijih nego siromašnijih. Zato taj otpor nije mogao biti efikasno prevaziđen pravnim merama. Zato ćemo videti da će u praksi ponekad komasacija dovesti čak i do krvoprolića.

3. Ostale zakonske mere

Zakonski predlog o *postupku pri smetanju poseda* izglasан je bez političke diskusije uz nekoliko primljenih i odbijenih, stručnih, primedaba na 109 sednici saborskog petogodišta 1887–1892, održanoj 22 marta 1890 godine.⁵⁰ Promulgacija zakona je izvršena po vladarevoj sankciji od 8 maja 1890. Zakon o smetanju poseda je donet radi ubrzanja postupka u slučajevima zaštite poseda, zaštite faktičkog stanja, polazeći od opšte priznatog stanovišta da je takva zaštita postulat moderne pravne države.⁵¹ Postupak je ubrzan u odnosu na dotada važeći usmeni, tzv. protokolarni postupak po privremenom parničnom postupku od godine 1852 na taj način što je usvojeno načelo usmenosti, neposrednosti, javnosti i uvažavanja dokaza po slobodnom nahođenju suda.

Zakon o postupku u slučajevima smetanja poseda je bio, zbog zaoštrenih odnosa na selu, od velike važnosti i nailazio je na široku primenu. Po vladinim obrazloženju zakonske osnove: uporedo s porastom slobodnih, inokosnih zemljišnih poseda u vezi s razrešenjem urbarskih odnosa, te usled deoba zadruga kao i kolonizacije latifundija skoro u jednakoj progresiji je rastao broj rasprava radi smetanja poseda. Prilikom posedovnih sukoba obično je dolazilo do nasilja, bilo u prsvajjanju poseda, bilo u samoodbrani. Postupkom starog zakona parnice oko smetanja poseda trajale su neopravданo dugo, troškovi nisu stajali u srazmeri sa vrednošću sudskega, usto privremenog rešenja, a često su prevazilazili vrednost samog spornog objekta.⁵²

Da bismo ilustrovali značaj novog zakona, kao posledicu nezdravih posedovnih odnosa, navećemo da je, prema statističkim podacima, u trogodišnjem razdoblju 1886–1888 vođeno 7.476 parnice zbog smetanja

⁴⁷ nav. delo, prilog 9, str. 37.

⁴⁸ nav. delo, str. 390.

⁴⁹ nav. delo, str. 431.

⁵⁰ nav. delo za godinu 1890, str. 65–84.

⁵¹ nav. delo, str. 57.

⁵² nav. delo, prilog 6, str. 21.

poseda.⁵³ A taj visoki broj je još dalje skoro iz godine u godinu rastao. Broj tužbi usled kojih je poveden postupak zbog smetanja poseda – nekretnina pred kotarskim sudovima bio je: 1891 godine – 3.564, 1893 – 4.366, 1895 – 3.933, 1897 – 4.855, 1899 – 5.484, 1901 – 4.827.⁵⁴ Novo primljenih predmeta kod tih sudova bilo je u toku 1902 godine – 5.912,⁵⁵ godine 1905 – 7.263, god. 1910 – 8.984.⁵⁶ Samo kod Mitrovačkog sudbenog stola pridošlo je 1905 godine 657 parnica u vezi sa smetanjem poseda.⁵⁷

*Osnova zakona kojim se preinačuju, odnosno nadopunjuju neke ustanove postupka u poslovima urbarskim*⁵⁸ primljena je bez diskusije u saboru na 125 sednici petogodišta 1887–1892, održanoj 6 decembra 890. Promulgacija zakona je izvršena po vladarevoj sankciji od 22 decembra 1890 godine.

Zakon o postupku u urbarskim poslovima donet je zato da se ubrza otklanjanje jedne smetnje daljem razvitu koja je zaostala još iz perioda raskidanja feudalnih obaveza. Posle ukidanja kmetstva bilo je načelno izrečeno carskim patentom od 2 marta 1853 da kad prestane podložnička veza i vlastelinska jurisdikcija, imaju prestati i svi pravni odnosi, kao i davanja i sve službenosti koji proističu iz tih odnosa podložničke veze. Među tim obvezama i pravima nalazilo se pravo službenosti koju su podložnici uživali kako na pašnjacima tako i u šumama svojih vlastela. Ta urbarska uživanja, poimenično; pravo na pašu, pravo na drvarenje i žirovnicu i pravo uživanja trske⁵⁹ uređena su patentom od 17 maja 1857 godine. Paragraf treći tog patentata je odredio da pašnjaci koji su de iure bili izdvojeni kmetovima na korišćenje po urbarskom zakonu od 1836 godine postaju otkupom vlasništvo podložnika, isto tako i delovi šume. Međutim, pravni postupak oko izvršenja te odredbe po označenom patentu bio je vrlo komplikovan. Regulacione i segregacione parnice znale su trajati i po 15 do 20 godina. Za 32 godine, od 1858 do 1889, tzv. urbarski poslovi bili su završeni u 1.052 opštine od ukupno 1.255.⁶⁰ Po donošenju ovog zakona trebalo je, dakle, još urediti 203 opštine. Prema obrazloženju vladine zakonske osnove rešavanje urbarskih poslova išlo je iz godine u godinu sve sporije, jer je bilo sve manje stručnih poznavalaca tog problema i što su razna lica koja su radila na tim poslovima vremenom ih toliko komplikovala da ih je sve teže bilo razmrsiti. Stanje je već bilo nesnosno i postojalo je svakim danom još nesnosnije, – kaže se u vladinom obrazloženju – štetnije po narod i narodnu privredu. U istom obrazloženju ističe se da:

„Neuređeni urbarski odnosi otežuju valjano poljsko, onemogućuju racionalno šumsko gospodarstvo, podkapaju vjeresiju posjednikah, depraviraju pravnu sviest naroda, krnje javni red i poredak.

Narod svakim danom više zaboravlja na podanički odnosi u kojem je prije stajao napram vlastelinstvu, on zaboravlja nebrojene daće i službe, što ih je imao podavati gospoštiji kao aequivalent za suuzivanje gospoštinskih šumah i pašah, on imade pred očima samo današnje stanje, polag kojega on, imenito u šumah urbarskih gospodari kao pravi suvlastnik, pa mu se onda vidi krivo, kad mu se od te tobožnje „njegove“ šume nakon provedene parnice, izluči razmjerno maleni dio.

Krivi ti nazori dovode tad seljaka dotoga, da on cieli urbarski postupak smatra i čuti nepravdom, dovode ga u daljem posljedku do otpora često krvava, proti vlasti državnoj, kad ista po dužnosti svojoj spoznano pravo provadā“⁶¹

Zakonski izvestilac je istakao u saboru da regulisanje preostalih urbarskih odnosa je u interesu kako vlastele, tako i bivših kmetova „jer vlastela moraju trpiti pravo služnosti na tom vlastničtvu, koje ih otegoće u gospodarstvu i u drugih obzirih, a za bivše podanike nuždno je da budu regulirani, da dođu do svoje gospodarske samostalnosti glede paše i šume“⁶²

Od važnih odredaba za skraćenje, pojednostavljenje postupaka navešćemo da su umesto ranije tri sudske instance uspostavljene dve (prva instanca – Sudbeni stol, druga i konačna – Stol sedmorice) i da su svotu, koju je po ranijem postupku imao vlastelin da predujmi za troškove oko sprovođenja postupka, – a što mnoga vlastela nisu htela učiniti i time prouzrokovala odgađanje mnogih rešenja – mogli „sudovi u slučaju nemara obvezanikah predujmice doznačiti iz zemaljskih sredstvah“⁶³ s time da se naknadno naplati od zainteresovane stranke.

Osnova zakona kojim se privremeno uređuje pravo deliti opštinske pašnjake bila je primljena na saborskoj sednici od 21 januara 1892.⁶⁴ Vladarevu sankciju je dobila rešenjem od 7 februara iste godine.⁶⁵

Novi zakon koji je predložila vlada s napomenom da će biti provizornog karaktera, da će ubrzo biti zamenjen zakonom o definitivnom uređenju pravnih odnosa u svim kategorijama skupnih poseda, imao je za tendenciju očuvanje zajedničkih pašnjaka, otežavanje njihove deobe, nasuprot ranijem zakonu od 1870 koji

⁵³ nav. delo, prilog, str. 22.

⁵⁴ *Statistički godišnjak I*, str. 786.

⁵⁵ nav. delo, 792.

⁵⁶ *Statistički godišnjak II*, 532.

⁵⁷ *Statistički godišnjak I*, 792.

⁵⁸ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kralj. H., S. i D. za god. 1890*, 227.

⁵⁹ nav. delo, prilog 33, str. 5.

⁶⁰ nav. delo, str. 278.

⁶¹ nav. delo, prilog 33, str. 10.

⁶² nav. delo, str. 279.

⁶³ nav. delo, prilog 33, str. 1 paragraf 3.

⁶⁴ nav. delo 1887–1892, sv. V, god. 1891/92, za god. 1892, str. 29.

⁶⁵ nav. delo i god., str. 34.

je favorizovao tu deobu. Umesto trećeg paragrafa zak. čl. V od god. 1870 da se pašnjaci „moraju... na zahtjev pojedinoga ovlaštenika razdzieliti i pripadajući mu dio odciepiti“⁶⁶ došao je prvi paragraf zakona od 1892 s odredbom da: „Dioba urbarskoga občinskoga pašnjaka ima mjesta samo onda, ako to zahtijevaju barem četiri petine svih ovlaštenika“.⁶⁷

U obrazloženju označene zakonske osnove se kaže da se broj deobe pašnjaka iz godine u godinu povećava (godine 1888 – 27, godine 1889 – 32),⁶⁸ ali ne kao što se verovalo u periodu oko 70-tih godina, u korist unapređenja poljoprivrede i povećanja blagostanja zemljoradnika, već na njihovu štetu. Odredbu ranijeg zakona da svaki „ovlaštenik“ može izuzeti svoj deo pašnjaka, a da se otcepljenje izvodi na račun svih „ovlaštenika“ iskoristili su u prvom redu – po navodima samog obrazloženja – špekulantски elementi. Oni su obično pokupovali više selišta s pravom na opštinski pašnjak, ili samo pravo na pašnjak, posle su, pozivajući se na zakon, zahtevali deobu na trošak svih uživalaca. Seljak u mnogo slučajeva ostao je tako bez pašnjaka, a da nije dostigao stepen ekonomskog obrazovanja potreban za prelaz na stajsko stočarstvo, na gajenje krmnog bilja, na intenzivnu poljoprivredu uopšte.

U vezi s karakterom novog zakona iznećemo još da je u saboru predložena zakonska osnova primljena bez kritičkih primedbi i ispravki, ali da je jedna značajna odredba u njoj, koju je predložila vlada u prvobitnom tekstu, bila izmenjena ranije od saborskog odbora. Naime, po prvobitnoj vladinoj zakonskoj osnovi većina od 4/5 imala se računati po osobama, a saborski pravosudni odbor ne složivši se s tim predložio je računanje po delovima, po većini pašnjaka, s čime se u debati odmah saglasio i predstavnik vlade. Interesantno je da se u vladinom obrazloženju zakonske osnove pre toga isticalo da: „Glasovi se broje ne po razmjeru djelovah, već po ovlaštenih fizičkim osobah. Koliko ovlaštenikah, toliko glasovah. Ova je ustanova uvrštena u zaštitu ekonomično slabijih ovlaštenikah, tako da će svakako ovi imati odlučujući upliv, hoće, neće li, da pašnjak ostane zajednički“.⁶⁹ Kao što se vidi, i ovde se na kraju došlo do zaključka da je opasno postupati po glasu prave većine kad inače nema jednakih uslova za razvitak. Jednom više preovladali su u zakonodavstvu interesi imućnijih slojeva.

Osnova zakona o zemljišnoj zajednici je primljena na saborskoj sednici od 7 marta 1894;⁷⁰ obnarodovana je po sankciji vladara od 28 aprila iste godine.⁷¹

Zakon o zemljišnoj zajednici je donet po potrebi i obavezi izraženoj za vreme izglasanja zakona o privremenom uređivanju prava deobe opštinskih pašnjaka 1892 godine da se opštrom zakonskom regulacijom definitivno urede pravni odnosi u posedima zajedničkog uživanja.

Zakonska osnova odnosila se na mnogobrojne kolektivne posede iz ranijih perioda istorijskog razvijanja koji su se zadržali i u periodu kapitalizma. Kod svih tih poseda stanje je bilo teško. Oni su se formirali i rukovodili po preživelim zakonima i običajima prošlih vremena. Posedi tzv. plemićkih opština bili su zajednice zemljoradnika, po feudalnom obeležju, plemićkog staleža. Posedi povlašćenih opština obuhvatili su zajednice zemljoradnika ne plemića koji su u vreme kmetstva sticali, na temelju donacija ili privilegija ili pravnog običaja, isključivo uživanje određenih nekretnina, naročito šuma, s pravom vlasništva. Urbarske opštine raspolagale su šumama i pašnjacima dodeljenim putem segregacije. Krajiške mesne opštine imale su pašnjake, ponekad i šume po zakonima bivše Vojne Granice.

Granice rasprostiranja i upravljanja među tim zajednicama vremenom su se gubile, mešale, isprepletale. Upravne, tzv. političke opštine stvarale su se prema novim prolaznim potrebama administracije. Zemljišne zajednice ostajale su bez predstavništva, bez utvrđenog delokruga. U obrazloženju zakonske osnove konstatiše se da: „Občinska zastupstva stvorena velikim dielom od občinara, kašnje priraslih, koji po nijednom načelu ne mogahu postati ovlaštenici u zemljišnih zajednicah, ležećih u području upravne občine, ili se nisu ništa brinula za upravu i koristno gospodarstvo s posjedom zemljišnih zajednicah, ili ako su se brinula, činila su to samovoljno“.⁷² Neprecizne zakonske odrebe povećavale su pometnju između imovinskih i upravnih opština. Nastalo je stanje koje je moralo biti žigosano i od strane vlade. Pomenuto zakonsko obrazloženje ističe da su skupni pašnjaci većim delom razgaženi, zapušteni; od krajiških pašnjaka veliki deo prisvojiše pojedinci. Dalje se navodi da: „Razmjerje zajedničkih užitaka malne svagdje je nejasno, neopredjeljeno. I u istih urbarskih občinah, gdje je po razmjeru selištnoga posjeda dodieljena užitnikom kompetencija šumska i pašnjačka, neima reda. Pojedinci izcrpljuju skupne užitke, a velik dio posjednikah, ekonomsko slabijih, obično ne dođe ni s daleka do mogućnosti da izrabi zajedničko zemljište prema razmjeru svojega prava“.⁷³

Zakon o zemljišnim zajednicama nije rešavao suptilno pravno pitanje kategorizacije, s obzirom na teško razlučive primese korporacije i svlasništva, elemente javnog i običajnog prava. Njegova je namena bila da izrazi i osigura volju države za dalje održavanje i uređivanje postojećih zemljišnih zajednica nasuprot

⁶⁶ nav. delo i god., prilog 1, str. 5.

⁶⁷ nav. delo i god., pril. 3.

⁶⁸ nav. delo i god., pril. 1, str. 3.

⁶⁹ nav. delo i god., pril. 1, str. 3.

⁷⁰ nav. delo za god. 1894, str. 1337.

⁷¹ nav. delo, str. 1365.

⁷² *Prilozi k stenografičkim zapisnikom sabora kr. H., S. i D., sv. III, 1894, str. 24.*

⁷³ nav. delo, str. 25.

zakonskim odredbama iz perioda 50-tih–70-tih godina kada se išlo za tim da se ove zajednice što pre razdele na inokosna gazzinstva.

Iz pomenutih pobuda vlada je pri izradi zakonske osnove stala na stanovište da kod svih vrsta zemljišnih zajednica postoji toliko javno-pravnih elemenata da se ovlašćenje za deobu kao i za svako drugo otudivanje imovine može učiniti zavisnim od posebnih uslova, uredbi itd. Po vladinom obrazloženju sve zajednice, bez obzira kako se posmatraju, nose obeležje „pro indiviso“, tako da ne zavise od volje pojedinaca, već od javnopravnih uredaba, koje se ravnaju prema ekonomskim potrebama i narodno-privrednim koristima cele zemlje i pojedinih zajednica.⁷⁴ Shodno ovom stanovništvu novi zakon je paragrafom 40 ustanovio da su zemljišne zajednice ovlašćene da u svom pravilniku utvrde da njihova nepokretna imovina nije deljiva za određeno vreme (osim u slučaju komasacije na zahtev dvotrećinske većine uz privolu vlade). Paragrafom 41 je izrečeno da je deoba šuma dopuštena samo uz saglasnost Zemaljske vlade. Paragraf 42 je utvrdio da se deoba, ukoliko nije izuzeta §§ 40 i 41, može sprovesti, ali samo po zaključku glavne skupštine većinom od dve trećine glasova svih korisnika prava.⁷⁵ Radi očuvanja zemljišnih zajednica od raspadanja u paragrafu 22 je ustanovljeno da: „Ovlašteničtvu samo za sebe ne može biti predmetom ovrhe jer se ne može niti privolom ovlaštenikovom gruntovno obterećivati“.⁷⁶

U rešavanju pitanja članstva u zemljišnim zajednicama novi je zakon uneo jasnoću, preciznost u ustanove za čuvanje stečenih prava, ali uz istovremeno povlašćenje prava na kupovinu; ovo potonje sigurno u korist bolje stoećih da bi mogli zauzeti mesto onih koji su iz nevolje morali napustiti, prodati svoje od predaka nasleđeno pravo.

U principu, pravo članstva je vezano za određene nekretnine. Kod bivših podložnika korišćenje prava „ovlašteništva“ je povezano sa selišnim posedom (§ 6). Kod bivših graničara sa vlasništvom nastanjene kuće na području odnosne katastarske opštine (§ 7). Samo tamo gde je zatečeno faktično uživanje zajedničke zemlje i bez nekretnina dozvoljeno je i dalje pravo „ovlašteništva“, ali samo za dotičnu osobu (§ 92). U slučaju da je neko posle segregacije otudio svoj zemljišni posed, a zadržao „ovlašteništvo“ u zemljišnoj zajednici, to njegovo pravo se vezalo sa nekretninom koju je imao, bez obzira na vrstu i mesto (§ 93). Isti, 93 paragraf je čak osigurao pravo uživanja i onome koji je bio otudio samo „ovlašteništvo“, ako je i dalje ostao u zajednici bez prigovora ostalih članova. Međutim, vezanost „ovlašteništva“ na određene nekretnine nije bila apsolutna. Prvobitnu nekretninu mogla je supstituirati druga. Dopuštao se i otuđenje samog „ovlašteništva“ s time da zajednica i pojedini njeni članovi imaju pravo prekupa (§ 22).

Zakonska osnova bila je u saboru primljena jednoglasno.⁷⁷ Izvestilac saborskog odbora pri obrazloženju glavne intencije novog zakona da očuva zemljišne zajednice nasuprot ranijim namerama ukazivao je na primere velikih zapadnih zemalja, koje su zapravo služile kao obrazac i pre i tada. U prvom razdoblju kapitalističkog razvitka ili neposredno posle pobeđe građanskog poretku radilo se putem zakonodavstva uglavnom na ubrzaju deobe zajednice. U Engleskoj već u XVII veku, Švajcarskoj, Nemačkoj, Francuskoj u XVIII veku, u Austriji i Ugarskoj posle 1848/49 godine. Međutim, u novije vreme u svima tim zemljama konstatovane su u velikim razmerama i štetne posledice razvrgavanja starih imovnih zajednica te je zakonodavstvo preorientisano više na njihovo očuvanje.

Teze o neograničenom slobodnom raspolažanju bogatstvima zemlje, koje su propovedale pristalice fiziokratskih ideja krajem XVIII i početkom XIX veka, bile su u drugoj, sve više monopolističkoj, fazi kapitalizma zamjenjivane tezama o ograničenjima i kod nas. Ali ta ograničenja, bez obzira na data obrazloženja i stepen objektivne nužnosti i koristi, opet su prvenstveno išla u prilog manjem broju pojedinaca koji su uspeli da dođu do materijalnih prednosti i nameravali da ih dalje održe u neokrnjenom ili proširenom obimu.

Osnova zakona kojim se nadopunjuju i menjaju neke ustanove zakona od 10 januara 1876 „o konačnom raztorećenju izvanselišnih, krčevinskih, gornih i činženih zemljišta“ i carskog patenta od 2 marta 1853 o izvršenju „raztorećenja zemljištnog i ob uređenju kako urbarskih tako i srodnih im posjedovnih razmjerja“ na teritoriji Hrvatske i Slavonije primljena je u saboru po predlogu redakcije kombinovanog odbora, pravosudnog, agrarnog i za unutrašnju upravu, na sednici od 13 decembra 1902 bez diskusije.⁷⁸ Cilj novog zakona je bio da najzad, posle skoro 50 godina od carskog patenta kojim je bio određen fakultativan otkup, na traženje spahije ili seljaka, izvanselišnih zemljišta⁷⁹ i 26 godina od zakona kojim se otkup imao izvršiti bez obzira na privolu stranaka⁸⁰, pitanje otkupa tih zemljišta reši. (Otkup se računao po desetgodišnjem proseku godišnjeg prihoda, pomnoženo sa dvadeset, minus jedna šestina za manipulacione troškove).⁸¹

Važnost problema koji je rešavan novim zakonom može se videti po činjenici – iznesenoj prilikom obrazloženja zakonskog predloga – da je još preostalo u gruntovnici 130.000 parcela sa ukupno oko 70.000

⁷⁴ nav. delo, str. 29.

⁷⁵ nav. delo, str. 10.

⁷⁶ nav. delo, str. 7.

⁷⁷ *Stenografski zapisnici sabora kr. H., S. i D., god. 1894, str. 1318.*

⁷⁸ nav. delo za god. 1902, sv. II, str. 246–9.

⁷⁹ Dr Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950, str. 182.

⁸⁰ nav. delo, 187.

⁸¹ nav. delo, 182–188.

kat. jutara pod titulom gornog (vinograd), činženog (census) i sl. zemljišta, iako su ona već davno izgubila ta svojstva. Vođena po feudalnoj kategorizaciji, ona su ostala vezana, nepristupačna slobodnom prometu, štetna po dalji razvitak poljoprivrede.⁸² Novi zakon je fiksirao rok i postupak da se sve ove zemlje bez daljeg odlaganja kategoriju i evidentiraju kao slobodna vlasništva. Po prvom paragrafu, napr., za pravo na otkup u slučajevima gde uopšte odnosna zemlja nije bila prijavljena za otkup, ali je prijava predata pa povučena, određen je rok od dve godine. Posle tog roka gubi se pravo na otkup, zemlja dobija karakter slobodne svojine i kao takva se uvodi u gruntovnu knjigu.⁸³ Ne ulazeći u razmatranje pojedinih slučajeva predviđenih za zakonsko regulisanje, navešćemo prema iskazu saborskog izvestioca dva tipično drastična primera: bilo je još parcela oko kojih su se vodile otkupne parnice i za koje je zakon morao predvideti ubrzani postupak; bilo je parcela koje je seljak „otkupnik“ svojevremeno vratio, jer mu nije konvenirala otkupnina, a korisnik prava, vlasnik spahijskog dobra je nije dao na svoje ime provesti, tako da je ostala gruntovno na seljakovo ime kao krčevina i seljak je morao stalno na nju plaćati porez iako je nije imao ni u posedu ni na uživanje.⁸⁴

Od zakona iz perioda do 1903 mogli bismo još navesti *Zakon o lovnu* koji takođe zadire u probleme zemljoradničkog stanovništva. Zakonska osnova o lovnu bila je predmet rasprave, bez većih diskusija, na saborskim sednicama od 8 i 9 februara 1893 i posle izglasanja promulgirana je po vladarevoj sankciji od 27 aprila iste godine.⁸⁵

Zakon o lovnu iz 1893 je zapravo dopuna i korektura dotada važećeg zak. čl. XVIII: 1870. Od izmena spomenućemo onu kojom se pravo lova vezuje za vlasništvo zemlje od najmanje 400 kat. j. umesto ranije norme od 200 j. Po vladinom obrazloženju broj privilegovanih korisnika prava lova smanjen je u interesu racionalnijeg lova.⁸⁶ Isto tako i za drugog korisnika prava lova, za opština, povišen je neophodan minimum lovišta, i to od 200 na 1,000 jutara.

Izglasani zakoni bili su uvek izrađeni, predloženi od strane vlade i poslanika vladine većine. Opozicioni predlozi i protivpredlozi obično su odbačeni posle kritike koju je izrekao ban, resorni član vlade ili predstavnik saborskog odbora. U nastojanja opozicije da se poboljša položaj seoskog stanovništva, osim kritika i amandmana na vladine zakonske osnove, spadaju interpelacije u vezi s pojedinačnim ili opštim neprilikama – npr. pitanje šuma, problem drvarenja u bivšoj Vojnoj Granici,⁸⁷ primedbe na privredne planove i budžetske proračune, koje su se ponavljale iz godine u godinu u želji da se povećaju pojedine stavke u korist poljoprivrede, i predlozi, nacrti zakonskih mera radi ublažavanja seljačkih nevolja usled nemogućnosti ispunjenja dužničkih obaveza. Povodom ovih poslednjih spomenućemo da je 12 decembra 1899 godine grupa opozicionih poslanika uputila hitan predlog saboru da vlasta, zbog elementarnih nepogoda koje su te godine harale širom zemlje, kao i zbog nerodice i lošeg stanja u stočarstvu obustavi prisilno naplaćivanje poreza u određenim srezovima.

U raspravi⁸⁸ oko hitnosti predloga govorio je i jedan sremski poslanik, Stevo Kutuzović iznoseći lokalni primer teških posledica „egzekucije“ kada se seljaku oduzima i najneophodniji živi i mrtvi inventar, bez čega mu je i dalje vođenje gazdinstva nemoguće. Ali uprkos tome što se radilo o izvanrednim teškoćama, konstatovanim i u zvaničnim statistikama, hitnost predloga je odbačena sa 39 glasova prema 17. Istu sudbinu je doživeo, na saborskoj sednici 24 februara 1900 godine, zakonski predlog, grupe opozicionih poslanika, da se ograniči „ovršno pravo na seljačka zemljišta“.

Predložena „Osnova zakona o ograničenju ovršnog prava na seljačka zemljišta“ po redakciji opozicije ustanovila je minimum tla i inventara koji se ne bi mogao prodati prisilnom dražbom. Minimum površine zemlje bio je određen prema Zakonu o zadrušama od 3 do 8 jutara; za Sremsku županiju 8 jutara. Kao nerazdvojivi minimalni sastavni deo seljačkog poseda imalo se smatrati inventar, fundus instructus: dva konja i dva vola, jedna krava ili dve koze, sva stočna hrana i oprema, sve poljoprivredne sprave, žita koliko je nužno za najbližu setvu, životne namirnice nužne za prehranu članova zadruge odn. porodice na posedu do najbliže žetve. Od „egzekucije“ bile bi izuzete i zgrade neophodno nužne za stanovanje članova zadruge odn. porodice posrednika, kao i zgrade neophodne za smeštaj minimalnog inventara. Predložena zakonska osnova ograničava egzekuciju kod privatnopravnih potraživanja, kao i kod erarskih radi poreskih zaostatakata; ona se odnosi takođe na sva javna davanja kao i na zahteve koji proističu iz prava na hipoteku i zalog.⁸⁹

Kombinovani saborski odbor za pravosuđe i privredu, po razmatranju iznesenog zakonskog predloga, predložio je saboru da se isti odbije, odn. preciznije rečeno da se „odstupi vlasti radi daljeg studioznog ispitivanja problema“.⁹⁰ Izvestilac saborskog odbora, d-r Nikola Tomašić, je odbijanje zakonske osnove motivisao razlogom da predložene zakonske mere ne samo što ne bi rešile problem propadanja, proletarizacije seljaštva, već bi ga komplikovale, pogoršale. On je izrazio mišljenje da ukoliko bi se ograničilo pravo egzekucije na seljačkom posedu seljak više ne bi mogao dobiti zajam od novčanih zavoda, i kao dokaz je

⁸² *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kr. H., S. i D.*, za god. 1902, sv. II, deo II, str. 246.

⁸³ nav. delo, pril. 25.

⁸⁴ nav. delo, str. 248–9.

⁸⁵ nav. delo za god. 1893, str. 404–413, 420–1, 425–442, 523.

⁸⁶ nav. delo, str. 912.

⁸⁷ nav. delo za 1887, str. 157, 318.

⁸⁸ nav. delo za god. 1889, str. 1113–20.

⁸⁹ nav. delo za god. 1898, str. 591–2.

⁹⁰ nav. delo za god. 1900, pril. 9.

naveo da su nekoliko štedionica već uputile pismo vladu s izjavom da će smesta obustaviti kredit seljacima, ako se zakonska osnova ne povuče. Dva kreditna zavoda to su odmah i učinila ne čekajući kraj debate, u ubeđenju da je nacrt zakona vladin predlog.⁹¹

Prema saborskem izvestiocu, slični zakoni o ograničavanju egzekucionog prava na seljačkom posedu ni u zemljama sa specifično pogodnim istorijskim uslovima razvitka nisu se pokazala mnogo korisnim. U državama Severne Amerike gde je zakonom od 1862 zaštićen zemljoposed od dražbi, radi privlačenja useljenika, kao npr. u Teksasu, gde je ta institucija tzv. homestead-a primenjena od 1869 na najširoj podlozi, koristi od zabrane dražbi bile su veće jedino za vreme ekstenzivnog perioda poljoprivrede. Po prelazu na intenzivnu obradu ta zakonska mera doprinela je samo vanrednom podizanju kamata (25–50%) na kredite. Po istim informacijama kredit je poskupio i u drugim zemljama sa takvim zakonom, npr. u Nemačkoj i Rumuniji. Za Srbiju, koja je više puta isticana kao primer od strane opozicije, zakonski izvestilac je naveo razlog da nema seljačkog proletarijata i da su, prema tome, drugi uslovi. U Ugarskoj, gde su prilike bile slične Hrvatskoj, zakonski predlog o zaštiti minimuma poseda je već ranije bio odbačen u parlamentu.

Sa takvim argumentima, uz pritisak brojnih i moćnih novčanih zavoda, nije bilo teško pridobiti poslanike, koji su i inače pripadali gornjim slojevima društva, da odbace predloženi zakonski nacrt; čak je i podnositelj zakonske osnove glasao za predlog saborskog odbora, iako sa motivacijom da je za dalje studiranje problema! Međutim, svi su morali priznati da je stanje seljaka teško; sam izvestilac Nikola Tomašić je naveo nezdrene kreditne prilike (i bez zakona koji se inače predstavljao kao da bi mogao biti uzrok, povod tome), teškoće u nabavci jeftinih zajmova, cvetanje lihvarstva, štetnu rasprostranjenost antihreze koja donosi mnogostruku korist poveriocu dajući mu pravo da se, u ime interesa na dug, služi založenim predmetom.

II SELJAŠTVO U OKVIRU NOVE GRAĐANSKE OPONICIJE

Za vreme Kuenovog režima, osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka stvaraju se nove stranačke formacije koje dovode ne samo do nove političke konstelacije već i do izmene metoda, sredstava, karaktera borbe oko političke vlasti uopšte. U prvim godinama vlada bana Kuena Hedervarija u opoziciji su se nalazile, kako kod Hrvata tako i kod Srba, stranke sa skoro jedinstvenim, opšte nacionalnim obeležjem po čemu su više delovale kao pokret nego kao organizacije.

Kod Hrvata je stranka prava pod voćtvom Ante Starčevića dominirala ugledom i popularnošću u najširim slojevima naroda, počev od redova inteligencije do mase seljaštva. Kod Srba je imala isti možda i još veći autoritet liberalna, narodna slobodoumlna stranka na čelu sa Svetozarem Miletićem. Iako se jedan i drugi pokret ne mogu uporedivati, pa ni vremenski se ne podudaraju sasvim, svaki je za sebe bio plod specifičnih prilika u kojima su narodi, a naročito njihova buržoaska klasa, posebno njihovi intelektualni predstavnici živeli i razvijali se, ipak zajedničko im je da su od državnopravnih rešenja očekivali rešenje svih ostalih problema. Nove stranke i stranačke grupacije koje nastaju u vremenu o kome govorimo kao plod većih društvenih diferencijacija pored, ili čak umesto ranijih državnopravnih zahteva postepeno sve više ističu ekonomske i socijalne potrebe širokih slojeva naroda.

U okviru naše teme bilo bi preopširno, pa čak i suvišno, analizirati delatnost brojnih stranaka koje su se formirale usled fuzije ili rascpa starih, kao i onih koje su potpuno novo nastale. Ovde ćemo govoriti samo o strankama od uticaja u sremskom selu. Osim toga zabeležićemo i nekoliko izvanstranačkih, formalno nepolitičkih manifestacija otpora seljaka prema upravnoj vlasti. One obično izbijaju spontano, kao reakcija na izvesne momentalne postupke državnih organa, ali one su izraz dubljeg, vremenski dužeg, trajnog, u suštini uvek političkog i ekonomskog nezadovoljstva. Pošto nisu organizovane u cilju svrgavanja poretku i ne dejstvuju u duhu antburžoaskih, socijalističkih partijskih intencija, mi ih spominjemo među opozicionim snagama koje ne prelaze okvire postojećeg društva.

Iako izborni rezultati ne predstavljaju objektivno merilo za ocenjivanje opozicionog stava birača, mi ćemo o njima detaljnije govoriti jer su u svoje vreme preokupirale duhove. Treba još znati da u Sremu izbori više utiču na raspoloženje birača, bar trenutno raspoloženje, nego u proseku zemlje s obzirom da je ovde više stanovnika imalo pravo glasa. Prema jednom izveštaju (*Srbobran* br. 62 – 1908), godine 1908 jedan „izbornik“ dolazio je u Šimanovcima na 35 duša, u Iloknu na 33, u Martincima na 32, u Staroj Pazovi i Moroviću na 29, u Hrtkovcima na 28, u Zemunu na 24, Karlovčima i Mitrovici na 23, u Nuštru na 22, u Rumi na 21, u Šidu i Irigu na 20. A u siromašnim krajevima Like, na primer, na više stotina duša dolazio je tek jedan birač: u Srbu na 324, Vrgin Mostu na 290, Gračacu 284. Znajući da je 50% stanovništva bilo žensko, a nešto preko 50% (u Zemunu 53,66%, u ostalim delovima Sremske županije 51,64% – 1910 godine) muškog stanovništva bilo ispod 24 godine, možemo reći da je, na primer, u Šidskom i Iriškom izbornom kotaru svaki peti muškarac iznad 24 godine imao pravo glasa. Iako je izborni cenz bio visok, i usto u selima dva puta viši nego u gradovima, 60 kruna prema 30 K, seljaštvo u Sremu bilo je zastupljeno u priličnom broju među stanovništvom sa pravom glasa, u svakom slučaju u većem broju nego u proseku zemlje. (Gazdinstava do 5 jutara bilo je, kao što smo videli, u Sremskoj županiji (bez Zemuna) 41,19%, u celoj Hrvatskoj i Slavoniji 44,23%; do 10 jutara u Sremu (bez Zemuna) 60,29%, u celoj Hrvatskoj i Slavoniji 71,48%). Kako je poreska stopa bila velika, samo za zemljarinu 25,5% od čistog prihoda, većina seljaka sa preko 5 jutara a počev od tzv. frtaljdžija sa 8 do 10 jutara skoro svi, ukoliko nisu ostali dužni, mogli su imati pravo glasa. (U sumu

⁹¹ nav. delo, str. 1030.

direktnog poreza od 60 K, koja se morala plaćati da bi se imalo pravo glasa na selu, uračunavali su se svi iznosi direktnog poreza, „zemljarina, kućarina, glavarina, vojno-oprostna taksa“. Posle reforme izbornog zakona 1910 godine izborni cenz je smanjen od 60 K na 15 K (u gradovima od 30 na 10) tako da je od tog vremena skoro svaki zemljoposednik u Sremu mogao biti „izbornik“.

1. Stavovi novoformiranih opozicionih stranaka

U Sremu najviše su bile aktivne i najviše dolazile do izražaja, pored vladajuće Narodne stranke, srpske opozicione: Samostalna i Radikalna stranka, a u hrvatskim krajevima Stranka prava. *Narodna stranka* je bila unionistička, mađarska, režimska i sa narodima Hrvatske imala je srodnice veze više po demagoški dobijenom imenu nego po izvornom postanku i prirodnom razvitku. Nju su podržavali u prvom redu veleposednici, zatim nosioci i predstavnici industrijskog i trgovackog kapitala sa peštanskim i bečkim vezama. Najrevniji njeni agitatori bili su brojni činovnici iz velikog i preciznog birokratskog aparata, državnog, županijskog, opštinskog. Uz pomoć toga aparata ona se održavala politikom sile, zastrašivanja, obećanja, potkupljivanja i svim drugim sredstvima kojima obilno raspolažu i kojima se obično služe stranke na vlasti.

Ona je sa prilično uspeha primenjivala i često spominjani princip austrijske državne politike „divide et impera“ u izazivanju i korišćenju sukoba među narodnostima.¹ Njoj je dobro došao ekskluzivni nacionalistički stav Stranke prava za pridobijanje izbornih glasova mnogih Srba uz pomoć Srpskog kluba u saboru. Ona je uopšte vešto umela da potpiri šovinističke ekscese i da se odmah zatim pojavi u ulozi liberalnog arbitra.

Za osiguranje uspeha svoje stranke na izborima vlada će dati izglasati nov izborni zakon sa rezovima formiranim prema njenim potrebama. Srezovi sa vlasti pouzdanim biračima biće favorizovani a oni sa opozicionom većinom biće zapostavljeni. Njene brojne zakonodavne mere, kao što smo videli, čak i kad se poklapaju sa progresivnim tendencijama razvoja, konkretno najviše koriste bogatijim posedničkim slojevima stanovništva i tako direktno ili indirektno služe jačanju njene vlasti.

Narodna stranka nije imala određeni partijski program po kome bi bar deklarativno delovala na državnu upravu ili kojim bi se rukovodila pri ophođenju sa masama. Ona je kao prava tvorevina vlastodržaca bila i teoretski besprincipijelna i služila se jedino praktičnim sredstvima prema momentalnim potrebama, od demagogije do nasilja.

Od hrvatskih opozicionih stranaka u pojedinim nesrpskim krajevima najviše uticaja imala je od polovine poslednje decenije XIX veka udružena opozicija, sastavljena po rascepnu Stranke prava od njenog većeg dela tzv. *Domovinske stranke* (po listu *Hrvatska Domovina*) i *Neodvisne stranke* (po listu *Obzor* najviše obzoraška). Uz njih bila je sve aktivnija i popularnija nova građanska levica. U toj opozicionoj grupaciji ističe se naročito zagrebački advokat d-r *Franko Potočnjak*. Njega ćemo sresti na izborima kao jednog od prvih hrvatskih poslaničkih kandidata koji ima podršku svih srpskih opozicionih stranaka i koji se svuda preporučuje kao prijatelj naroda i pobornik bratstva među narodima. On će biti potpomognut i od sremskih socijalista i mi ćemo ga videti u ulozi njihovog branioca u saboru.

Značajno je da *Čista stranka prava* pod voćtvom d-r Josipa Franka koji je propagirao ekstremne šovinističke ideje, uprkos radikalnim parolama pri verbalnoj zaštiti interesa seljačkih masa, nije uspela da zabeleži veće uspehe u Sremu. *Hrvatska stranka prava* pod voćtvom Grge Tuškana, koja je približujući se ostalim opozicionim strankama ublažila i svoj ekskluzivni nacionalistički stav imala je ovde više pristalica. To se može videti i prilikom izbora poslanika kao i iz pisanja prilično rasprostranjenog opozicionog lista *Hrvatski Branik*, koji je izlazio u Sremskoj Mitrovici. *Hrvatski Branik* doduše nije bio stranački organ pravaša u pravom smislu reči ni onda kada su oni bili jedinstveni, ali je pored specifične lokalne samostalnosti bio za onu stranku prava koja je bila prvo za sporazum sa obzorašima, već 1894 godine, a posle i za srpskohrvatsku koaliciju.

U srpskoj sredini delatnost opozicije buržoaskog smera ogleda se u dvema strankama: *Samostalnoj* i *Radikalnoj*. Njihovo formiranje i početno političko delovanje vremenski se poklapa sa razdobljem koje sada tretiramo. I to ne slučajno. Jedna i druga stranka nastale su osamdesetih godina kad se sve jače osećaju negativne posledice društveno-ekonomskog previranja i kada preovlađuju nove metode u upravljanju državom.²

Liberalni ugarski režim iz prethodne, sedme decenije ostaje na vlasti u neizmenjenom obliku samo po imenu i tradiciji vladajuće stranke. Nejednakosti u državi i društvu postale su toliko izrazite da su komplikovale, otežale političke funkcije. Vladin predstavnik, zakonski izvestilac, braneći 1888 godine predložene izmene u izbornom zakonu rekao je da više ne odgovaraju ni stare stroge odredbe otpre 18 godina,

¹ U ranijoj istorijskoj literaturi dosta je istaknuta ona strana Kuenove vladavine samo što se pritom zataškavalo da su korisnici te politike uvek bili pojedinci na račun širokih slojeva naroda.

² Milan Marjanović, u knjizi „*Savremena Hrvatska*“ (Beograd 1913, str. 193) govoreći o metodi „skolastike i juristeraja“ čiji su protagonisti sveštenici i advokati, o verbalizmu i formalizmu politike u Hrvatskoj, što je karakteristično za celu Ugarsku, ističe da su se stranke „hvatale ... sitnica, tankih niansa ili učenih distinkcija, kao da od formulacije zavisi realno rešenje stvari koje su bile u pitanju“. Međutim, i u tim finim, niansiranim distinkcijama vremenom su nastale suštinske promene; formulacije u našem istorijskom razdoblju izražavale su nove prikrivene interese vladajućih klasa i usled veće borbenosti i većeg iskustva potčinjenih slojeva morale su biti sve lukavije sastavljene i sve više obavijene plaštom demagogije.

ni one liberalne otpre 13 godina. Po njemu, zakon od 1870 godine je dao suviše vlasti vladu, a onaj iz 1875 narodu; posledica prvog zakona bio je narodni revolt koji se manifestovao u izboru sve samih opozicionara, a posledica drugog „da je narod svoju vlast zlorabio, pa nije u stanovitih slučajevih birao središnju deputaciju i tim izbor obezuspješio“. Novi zakon predložen od Kuenove stranačke većine je vlast „podielio između vlade i između naroda, te je dao vlasti što njoj ide“.³

Reči zakonskog izvestioca izražavale su prikriveno novo iskustvo vlastodržaca. Narodi, mase su se pokazali opasnim u slobodi, kao i u ropstvu. U jednoj sredini su se osetili suviše snažnim, u drugoj suviše izazvanim za otpor. Trebalo ih je više sputavati u kretanju i istovremeno održati iluziju kretanja. Pri takvim uslovima političkog razvitka stranački život se više nije mogao snažnije manifestovati u vidu opštenarodnih pokreta. Sve se više osećala potreba za novim strankama sa većim političkim efektom na određene društvene slojeve i većim praktičnim mogućnostima konkretnog delovanja. One su morale imati programe od svakodnevног интереса за pojedince i mase naroda, a ne samo za narod kao celinu. Njihova snaga nije više mogla počivati na stihiji, već na organizaciji koja kontinuirano funkcioniše preko stalnih lokalnih i viših stranačkih foruma, preko članstva sa pravima i obavezama.

Do Kuenova dolaska na vlast brojni srpski poslanici u saboru bili su pripadnici Mileticeve Slobodoumne stranke. Međutim, pri formiranju vladajuće *Narodne stranke* u Hrvatskoj svih ti poslanici, izuzev jednog,⁴ prišli su njoj napustivši redove srpskih liberala koji su 1881 na čelu sa Miletićem na jednoj konferenciji u Rumi bili doneli zaključak o samostalnoj organizaciji u Hrvatskoj unutar inače nedeljive, jedinstvene *Slobodoumne stranke* za celu Ugarsku. U to vreme spada i aktivnost prvih radikala. Oni traže da se ili proširi opšti nacionalno-politički program Liberalne stranke sa socijalno-ekonomskim zahtevima u interesu najširih slojeva naroda ili da se formira nova stranka. Pri postepenom izdvajajanju samostalaca iz redova Slobodoumne stranke sa motivacijom da su potrebne posebne stranačke formacije za Hrvatsku s obzirom na njen specifični državnopravni status i specifične političke i društvene prilike, u početku nije bilo diferenciranja između njih i radikala.

Srpska samostalna stranka je za svoj prvi program smatrala deklaraciju koja je bila primljena na predizbornoj konferenciji u Sr. Karlovcima, 25. maja (po st. k.) 1887 godine, u vidu „odлуka“. Na tom zboru učestvovali su i prvaci *Radikalne stranke*. Oni se nalaze i među sazivačima zбора. Prvi program *Samostalne stranke* sadržao je poznate zahteve za priznanje prava na srpsku nacionalnu individualnost, na crkvenu i školsku autonomiju uz materijalnu potporu države, kao i zahteve za uspostavljanje opštih demokratskih političkih prava svih naroda i građana podjednako, „a naročito nezavisnost suda, porotu, potpunu slobodu štampe, tajno glasanje pri izboru saborskih poslanika“. U odnosu na spoljnu politiku Monarhije, Samostalna stranka je tražila da ona ne bude vođena u protiv-slovenskom duhu, da ne bude osvajačka „i da prizna načelo: istok istočnim narodima“. Svi ti programatski zahtevi tadašnjim generacijama birača nisu predstavljali nešto novo. Za njih se znalo, o njima se govorilo, raspravljalo kako među gradskim srpskim stanovništvom, tako i seoskim. Oni su bili isticani na svim zborovima, konferencijama, demonstracijama i manifestacijama stare *Slobodoumne stranke*.

Novi zahtevi srpske opozicione narodnosne stranke odnosili su se na ranije ignorisana društveno-ekonomска pitanja, na pitanja koja su se direktno ticala seljaštva i drugih sitno-proizvođačkih slojeva stanovništva. Četvrta tačka II dela programatskih odluka kaže:⁵ „U pogledu društveno-ekonomskih pitanja tražiće stranka da država svima silama poradi na tom da se zaustavi današnje gazdinsko propadanje u zemlji, da se današnji nameti smanje i pravednije razrežu. Dalje stranka će tražiti da se veća važnost polaže na podizanje naše trgovine i zanatlijstva. Posebno stranka smatra u svojoj domovini pitanje o uređenju seoskoga posjeda najvažnijim pitanjem te će nastojati da se izvjesna zakonom određena mjera zemljišnoga posjeda sačuva za vječita vremena od dobrovoljne i zakonske prodaje“. U petoj tačci gde se izražava zahtev za potpunu ravnopravnost svih naroda u Ugarskoj spominje se „i unapređenje kulturnoga i ekonomskoga razvitka njihovoga“.

Na zboru u Karlovcima donete su i odluke organizaciono-agitacione prirode. *Srbobran* je proglašen za organ Samostalne stranke. Priznat je postojeći odbor u Zagrebu kao centralni, vrhovni stranački forum – središnji odbor. U isto vreme stvara se odbor za Srem sa sedištem u mestu pretsednika. Punomoć odbora glasi na pet godina, odnosno do sledećih izbora (zbor se tada obično održava pred izbore). Predviđa se i formiranje mesnih i sreskih odbora.

Drugi program *Samostalne stranke* primljen je na sednici centralnog odbora 30. jula (17. jula po st. k.) 1901 pred poslednje izbore koje je sproveo ban Kuen. On je sadržavao iste zahteve kao i prvi program. Predstavlja je zapravo stari program korigovan sa nekoliko novih, jasnijih, preciznijih, opširnijih formulacija, i to najviše u vezi s nacionalnim i konfesionalnim zahtevima, o pravu isticanja zastave, upotrebe cirilice, naziva veroispovesti (istočno-pravoslavni, srpsko pravoslavni mesto grčko-istočni).

Društveno-ekonomski zahtevi su isto prošireni novim programom. U drugom delu gde se govori o društvenim, prosvetnim i humanitarnim pitanjima od zajedničkog, istovetnog interesa za Srbe i Hrvate, kaže se da stranka: „u društveno-ekonomskim pitanjima traži da država svima silama radi na tome da se zaustavi današnje ekonomsko propadanje u zemlji, da se današnji državni nameti smanje i pravednije razrežu, a općine se oslobođe od kupljenja državne poreze i svi općinari bez razlike po jednom ključu da plaćaju sve općinske

³ *Stenografski zapisi Sabora za god. 1888.*, str. 173.

⁴ D-r Bogdan Medaković.

⁵ *Srbobran* br. 127 – 1901; *Zastava* br. 79 – 1887.

i školske namete; traži da se veća važnost polaže na podizanje naše zemljoradnje, zanatlijstva i trgovine, da se prema današnjem državnopravnom stanju iz zajedničkih prihoda srazmjerna svota određuje na investicije u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji; da se zakonom odredi najmanji dio seljačkog posjeda koji je potreban za življenje i taj dio da se zaštiti za vječita vremena od eksekutivne i dobrovoljne prodaje; traži da se otklene uzroci iseljavanju narodnom, da se narod sačuva od kajišara, a država da se postara da siromašan narod u času potrebe dobije shodne zarade; traži da se ekonomskim ustanovama srpskoga naroda pruža ista zakonska pogodnost kao i zemaljskim, odnosno državnima⁶. Osim toga u 6 tačci: „Traži da se zakon o imovnim općinama promijeni u tom pravcu kako bi pravoužitnici kao faktički vlasnici imovnih općina imali od imovnih općina koristi koje sada tako reći nemaju.“⁷

Iz iznesenih programskih tačaka koje su najviše tangirale interes seljaštva vidi se da je i *Samostalna stranka* sve veću pažnju obraćala problemima sela. Pored zahteva iz prvog programa da se smanje i pravednije raspodele porezi i da se zaštiti minimalni zemljoposed, sada se traži od države da investicionim ulaganjima podigne zemljoradnju na viši stepen, da seljaka odbrani od „kajišara“ i da osigura egzistenciju siromašnih mogućnostima zarade. Ovi zahtevi jasno pokazuju progresivnu razvojnu liniju Samostalne stranke u tom razdoblju, a istovremeno služe kao dokaz više da se stanje jednog dela seljaštva pogoršavalо, da se sve više nalazio pred problemom nezaposlenosti.

Programski zahtevi *Radikalne stranke* u odnosu na socijalno-ekonomске probleme nisu se razlikovali od programa *Samostalne stranke* u periodu banovanja Kuena Hedervarija. Zapravo posebni politički program radikala u tom razdoblju odnosi se na užu Ugarsku. Prvi radikalni programatski zahtevi bili su proglašeni na zboru u Novom Sadu 26 aprila 1887 (po st. k.)⁸ povodom pretstojecih izbora kada se, pošto su raskinute veze sa liberalima, donosi odluka o uspostavljanju nižih i viših, mesnih i sreskih odbora, do najvišeg stranačkog foruma – središnjeg odbora. Stranka se još nije nazivala radikalnom, već je ostala po imenu slobodoumna samo se za razliku od liberala, okupljenih oko lista *Branik*, nazvana *Celokupnom srpskom slobodoumnom strankom*. Na tom zboru u N. Sadu potvrđena je privrženost tzv. Bečkerečkom programu stare Slobodoumne stranke iz 1872, samo su uz njegove opšte nacionalne zahteve dodati i zahtevi socijalno-ekonomskog karaktera koji su posle izraženi i u navedenom karlovačkom programu samostalaca.

Iako pisani, deklarativni programi nemaju odlučujući značaj za određivanje karaktera stranke, iako oni često direktno i ne utiču na opredeljenje ljudi, ipak oni su jedan od veoma važnih i skoro uvek bitnih elemenata raspoznavanja i delovanja. Jer kao što je jednom, povodom primedbi da su programatske deklaracije suvišne i da Radikalnoj stranci služe samo za demagoško razmatranje, rečeno u radikalском organu *Zastavi*: „Sami programi nisu spasli narode, ali su još manje spasli narode ljudi bez programa.“⁸

Pojedinci i mase koji su prilazili narodnim strankama nisu mogli ostati ravnodušni prema deklaracijama u kojima su isticani ili ignorisani zahtevi od primarne važnosti za njih, za njihovu svakodnevnu životnu borbu. Liberalna stranka oko lista *Branika* je i pored popularnosti i zasluga nekih svojih lidera, napr. Politika-Desančića, postepeno gubila od svog ranijeg političkog ugleda i značaja i zato što nije vodila računa o materijalnim potrebama mnoštva, što se izlovala od mase naroda koji se sve više diferencirao i sve većim delom borio za goli opstanak. Ona je predstavljala tanak sloj bogatije finansijske, bankarske, trgovske, zanatlijske buržoazije sa njenom malobrojnom inteligencijom na čelu, uz podršku najimučnijeg dela seljaštva. Posmatrajući život iz skoro nepromjenjenog bogatog ambinta, ona nije htela, ili nije mogla, da vidi da sve veću većinu srpskog stanovništva sačinjavaju siromašniji slojevi, naročito sa sela i da oni sa sve više iskustva traže svoja prirodna prava. Ona ni verbalno, deklarativno nije uzimala u obzir mere za poboljšanje loših životnih uslova, i prirodno je da oni koji su živeli u tim uslovima nisu je sa svoje strane uzeli u obzir ni formalno, napr. pri izborima, ili drugim političkim aktima.

Programski, načelni stavovi bili su od uticaja i na međusobne odnose stranaka, napr. Radikalne i Samostalne i u periodu kada su one smatrале da čine jednu stranku sa dva imena. Naime, sve do 1896 godine, a donekle i kasnije, radikali su gledali na Samostalnu stranku kao na svoju, Radikalnu koja samo s obzirom na posebne političke prilike u Hrvatskoj posebno, tj. samostalno istupa i deluje. S druge strane samostalci koji se nisu osećali radikalima bili su mišljenja da je *Radikalna stranka*, kao i *Liberalna*, stvorena za Ugarsku, i da njene pristalice kao i svi drugi pripadnici srpske narodnosne opozicije na teritoriji Hrvatske ulaze u sklop jedinstvene, u svakom pogledu samostalne stranke.

Takvo dvojstvo Samostalne stranke održalo se do 1896, kada je, na inicijativu središnjeg odbora, na konferenciji u Zagrebu doneta odluka da stranka ubuduće samostalno istupa i na crkveno-autonomnom području u okviru narodno-crкvenog sabora. Po toj odluci članovi *Samostalne stranke* nisu više mogli biti aktivni u svojstvu članova, ili samo pristalica, drugih narodnosnih stranaka ni u saboru u Karlovcima, gde su dotle postojale formalno samo dve opozicione narodnosne grupacije – radikalna i liberalna. Najeminentniji članovi *Radikalne stranke* koji su i ranije s vremenom na vreme izražavali svoje nezadovoljstvo sa sve većom samostalnošću stranke u Hrvatskoj, odbili su da učestvuju na konferenciji u Zagrebu i pozvali svoje jednomišljenike da napuste *Samostalnu stranku*. Od tog vremena možemo reći da i formalno postoje dve opozicione srpske narodnosne stranke u Hrvatskoj kako na političkom tako i na crkveno-školskom autonomnom polju.

Rascep između radikala i samostalaca 1896 godine je formalno potvrdila podvojenost koja je u

⁶ Srbobran 227 – 16 (29) X 1901; Program srpske narodne samostalne stranke, Zagreb 1903.

⁷ Zastava br. 63 – 28 IV (10 V) 1887.

⁸ Zastava br. 67 – 21 III 1901.

stvarnosti stalno postojala još od početka osamdesetih godina, kada su se formirale radikalne i samostalne stranačke grupacije. One su uspele u prvom razdoblju svoje političke aktivnosti da zataškaju suprotnosti koje su ih delile i da koristeći teritorijalna, politička i crkveno-školska razgraničenja svaka posebno i sve zajedno homogeno dejstvuju protiv zajedničkog protivnika. Međutim, ni u to vreme nisu mogle u potpunosti prikriti sve one nejednakosti koje su ih razdvajale. Povremeno su i u javnosti raspravljava neslaganja između središnjeg odbora koji se nalazio u Zagrebu i čiji su članovi bili mahom samostalci po ubeđenju, i pravka *Radikalne stranke* iz Karlovaca, Rume i drugih sremskih mesta koji su radili, bili poznati i kao samostalci. Tako se u prvom izbornom proglašu središnjeg odbora pod datumom 6 (18) maja 1887, tj. pre zbora u Sr. Karlovcima, nalazi stavka o priznavanju nagodbe temeljem državno-pravnog položaja Hrvatske u odnosu na Ugarsku, na šta je u *Zastavi*⁹ stavljena primedba o neslaganju s tom tačkom proglaša i istaknuta potreba da principijelne deklaracije budu potvrđene od strane stranačkih zborova. Posle vidimo na programskom proglašu Karlovačkog zabora, koji inače proklamuje ista načela i ističe iste zahteve kao spomenuti prethodni proglaš središnjeg odbora, da je tekst o stavu prema nagodbi izmenjen, drukčiji, da se sada pored priznavanja nagodbenih akata iz 1868 i 1872 izriče i težnja za proširenjem samostalnosti Hrvatske „zakonitom revizijom same nagodbe.“¹⁰

Iz spomenutih razmimoilaženja jasno proizlazi da su postojala krupna, načelna neslaganja između pravih i da tako nazovemo radikalnih samostalaca, i da konkretno u prvom programskom aktu u odnosu na nagodbeno pitanje, a verovatno i na socijalna, ekonomski pitanja preovlađuje stav radikala. *Samostalna stranka* do 1896, u izvesnoj meri sve do devetstotih godina, do dolaska mlađe generacije samostalaca, puna je razmirica, kontradikcija, kolebanja ne samo između nosilaca posebnih radikalnih i samostalnih stranačkih interesa, već između konzervativizma, liberalizma i radikalizma uopšte. Prema jednom publicističkom kritičkom osvrtu mogli bismo uglavnom tačno reprodukovati portret stranke.¹¹ „U nekim vremenima radikali daju pravac, a onda se mrgode i povlače liberali, a u nekim vremenima liberali dobiju prevlast te se onda mrgode i povlače radikali. Nekada opet zahvata maha nazadna stranka“.

Trzavice i sukobi između samostalaca i radikala i u okviru iste stranke nisu bili samo plod pojedinačnih načelnih ili taktičkih neslaganja već su imali dublje društveno-ekonomski i ideološke korene. Radikali su bili bliži širokim, proizvođačkim slojevima naroda, seljačkim i sitnoburžoaskim masama. Njima nisu konvenirali postojeći odnosi između Austrije i Ugarske¹² i sledstveno tome, između Ugarske i Hrvatske najviše sa finansijskog i ekonomskog stanovišta uopšte. Njihovi radikalniji zahtevi poticali su velikim delom i iz ekstremnijeg idejnog odgoja. Ne smemo zaboraviti da su radikalne vođe u svojoj mladosti bili mahom socijalisti po ubeđenju, delom i po političko-društvenoj aktivnosti. Da je u njihovim deklaracijama i političkim gestovima bilo mnogo demagogije u to ne treba sumnjati; ali u demagogiji nisu oskudevale ni druge stranke. Stoga primarno ostaje njihova veća povezanost sa masama, među kojima se pored trgovачkih i zanatlijskih u prvom redu ističu sitnosopstveničke seljačke, a njih je kod Srba u Sremu, kao što smo videli, bilo najviše.

Pravi samostalci, kojih u Sremu u to vreme ima manje, po svojoj socijalnoj pripadnosti su bliži imućnjem, zato i stabilnijem delu gradske buržoazije. Ovaj deo srpskog građanstva na teritoriji Hrvatske od kraja devetnaestog veka i dalje sve je preduzimljiviji. U borbi sa konkurenjom mađarske i hrvatske nacionalne pripadnosti on postaje sve radikalniji. Koristeći se buržoaskom ekonomikom, stekao je izvesne pozicije i da bi ih zadržao i proširio, povezuje pokret nacionalnog nezadovoljstva sa pokretom privrednog okupljanja i jačanja. Njegovi najeminentniji pripadnici i predstavnici rukovodiće pod okriljem Srpske banke u Zagrebu organizacijama Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga i institucijama *Privrednika*. Preko tih i drugih ustanova oni će postepeno proširivati i svoj politički uticaj, postati najsnažnija srpska narodnosna stranka u Hrvatskoj i u sledećem periodu čak ozbiljno ugroziti, pa u mnogome i preuzeti dominantne pozicije radikala koji su tu u Sremu od ranije imali svoja uporišta. Posebni nacionalni položaj Srba u Hrvatskoj i posebne poslovne veze njihove buržoazije ovde učiniće da će idejni, intelektualni nosioci *Samostalne stranke*, koji su po svojoj socijalnoj i ideološkoj pripadnosti bliži liberalima Ugarske, postati od njih aktivniji, savremeniji, progresivniji. Ti isti specifični uticajni faktori učiniće da će samostalci i u odnosu na radikale steći ne male prednosti: u političkim načelima socijalno-ekonomskog karaktera približiće im se, a u stavovima nacionalno-političke prirode prevazići će ih. Postaće pobornici i učesnici sporazuma sa hrvatskim udruženim opozicionim strankama, a istovremeno biće i dosledniji protivnici nekih od omrznutih prougarskih, odnosno ugarskih vlada prema kojima će radikali zauzimati pogekad oportunije stavove.

O trećoj srpskoj narodnosnoj stranci u Ugarskoj, o *Liberalnoj stranci* već smo zabeležili da je gubila od političkog uticaja u masama. Na teritoriji Hrvatske ona se nije javljala kao posebna stranačka celina. Iako je bila, kao i Radikalna, protiv Samostalne stranke, smatrajući da bi trebalo sačuvati jedinstvenu Mileticevu slobodoumnu stranku¹³, njene idejne pristalice prilazile su njoj, naročito u borbi protiv radikala koje su smatrali vinovnikom svih nedaća.¹⁴

⁹ Zastava br. 71 – 12 (24) V 1887.

¹⁰ Zastava br. 79 – 1887.

¹¹ Zastava br. 159 – 19 VII 1902.

¹² Andrija Radenić, Srpske građanske stranke prema socijalističkom pokretu u Vojvodini, Zbornik Matice srpske, Serija društvenih nauka, sv. 9, str. 71.

¹³ Za pr. videti Branik br. 89 – 1889; br. 80 – 1896.

¹⁴ Branik br. 118 – 29 IX (12 X) 1901.

Pored rada na političkom području, narodnosne stranke su bile aktivne i na crkveno-autonomnom, zapravo često mnogo aktivnije nego na političkoj arenii parlamentarne borbe. U tom pogledu u Sremu je najrevnosnija i najuticajnija bila *Radikalna stranka*. Ona je ovde samostalno istupala pod svojim radikalnim imenom počev od 1893, kada je na zboru u Mitrovici, povodom pretstojećih izbora za crkveno-narodni sabor donela odluku o stvaranju autonomnih izbornih organizacija sa mesnim i sreskim odborima na čelu sa središnjim odborom.¹⁵

Takozvana narodno-crkvena autonomija bila je uska. Zasnovana na verskim temeljima ona je ostala ograničena na poslove crkveno-upravne i konfesionalno-školske prirode. Ali njen značaj je daleko prevazilazio njene kompetencije. Ona je raspolagala sa relativno velikim finansijskim sredstvima od crkvenih fondova i manastirskih dobara, upravljala verskim opštinama i brojnim školama, imala po tradiciji velikog duhovnog uticaja na široke slojeve naroda. Njena uloga je stoga bila i politička. Borba stranaka unutar nje imala je karakter stranačkih parlamentarnih borbi u zemlji. Tu su došli do izraza ili bar do odjeka klasni antagonizmi, ideološki sukobi, socijalno-ekonomske suprotnosti, kao i mnoge nepravde, nejednakosti, protivrečnosti kapitalističkog društvenog poretka. Zato preko njene uloge ne možemo preći ni kad se radi o problemima seljaštva, o borbi seljačkih masa.

U akcijama narodnosnih stranaka na autonomnom području nalazimo slične elemente kao i na državnom. Ovde se isto pred saborske izbore, kao i pred parlamentarne, sazivaju zborovi birača, izdaju programatske deklaracije, stvaraju izborne koalicije. Iako se pretežno radi o pitanjima upravne prevlasti u određenim podložnim institucijama, na dnevnom redu nalazili su se problemi od interesa za većinu naroda. To su na prvom mestu bila pitanja trošenja raspoloživih velikih finansijskih sredstava i korišćenja velikih zemljoposeda. Za prosvetne ciljeve se manje davalno nego na čisto crkvene, imanja su neracionalno obradivana, bila su zapuštena, više su upotrebljavana za spekulativne svrhe nego proizvodne. Gazdovalo se bez kontrole, skoro nije bilo ni evidencije prihoda, rashoda. Saborski odbor je bio prisiljen da 1894 doneše odluku o obaveznom vodenju „ekonomskih knjiga“.¹⁶

Do 1890 godine na području crkveno-autonomne borbe postojale su svega dve stranačke grupacije: narodnosna i klerikalna. Tada su radikali formirali posebnu grupu i samostalno su nastupali. Za saborske izbore 1897 tri narodnosne stranke, *Radikalna*, *Samostalna* i *Liberalna* opet su se udružile i napravile zajednički blok protiv klerikala. Jedinstvo opozicionih narodnosnih stranaka nije bilo dugotrajno. Radikali su doneli nov program s kojim se liberali načelno nisu slagali, pa ni većina samostalaca. Prema tom programu, po dopunjeno tekstu iz 1902, u vezi s crkvenim dobrima traži se „najstrožiji i najsavesniji nadzor“ i njihovo izdavanje pod zakup, „ili da se poveravaju stručnjacima koji će ih unaprediti znanjem i iskustvom.¹⁷ Radikalni program postavlja između ostalog još i zahtev da se oduzmu imanja u Dalju, Belom Brdu i Borovu od patrijarha i da se njemu kao i episkopima daju dotacije iz prihoda tih dobara.

U autonomnom programu *Samostalne stranke* isto se govori o potrebi stručne, racionalne uprave nad manastirskim dobrima, o tome da se od prihoda treba više dati za prosvetne svrhe, o obavezi da se doneše uredba o dotaciji mitropolita-patrijarha i episkopa prema dostojanstvu njihovu. Za razliku od radikalnog programa ovde se ne govori o oduzimanju imanja od patrijarha.¹⁸

Program *Liberalne stranke* sadrži slične zahteve. Prema tome možemo reći da su radikali u pogledu ekonomsko-finansijskih prohteva bili samo nešto određeniji, imperativniji od samostalaca i liberala. Ali time što je njihov stav bio više kategoričan, a naročito time što su ovde u programu, kao i na svakom drugom aktu i akcionom području istakli i obećanje o davanju manastirskih dobara u zakup, oni su privukli pažnju mnoštva sitnosopstvenika gladnih zemlje i povećavali svoj uticaj na račun ostalih stranačkih formacija.

Opozicione narodnosne stranke izlagale su svoje stavove o zemljoposedičkim i seljačkim problemima uopšte ne samo u povremenim programatskim zahtevima u vezi sa izborima, već i u svim ostalim vidovima, manje više često prema prilikama i potrebama. U tom pogledu naročito je bio aktivan Jaša Tomić, vođa Radikalne stranke. U člancima, brošurama, predavanjima, govorima, on ilustrativno demonstrira težak položaj seljaštva i zalaže se za poboljšanje njihovoga stanja. Iako se težište njegovih radova nalazi u ugarskom, banatskom i bačkom delu Vojvodine, oni se delom odnose i na Srem, gde su prilike slične, ako ne istovetne. U publikacijama i izjavama samostalaca nailazimo dosta puta, iako ređe nego kod radikala, na iste stavove po određenim seljačkim pitanjima. U vezi sa delatnošću narodnosnih stranaka u seoskoj sredini napomenućemo da je Jaša Tomić pokrenuo 1897 u Novom Sadu list *Zemljoradnički prijatelj*, čiji je prvi broj izašao 1 oktobra (po st. k.) 1897 i koji je uglavnom bio posvećen propagiranju zadruga Rajfajzenova tipa. *Zemljoradnički Prijatelj* izlazio je do septembra 1898 kada je prestao u vezi sa izdavanjem novog lista, odnosno časopisa, *Privrednika* u Zagrebu, koji je otad uglavnom najviše vodio brigu oko zadruge.

O odnosu opozicionih narodnosnih stranaka prema pojedinim najakutnijim problemima seljaštva: porezi, dugovi, komasacije, segregacije, kućne zadruge, zemljišne zajednice, govorićemo nešto podrobnije u sledećem odeljku. Ovde ćemo samo istaći da su stavovi uglavnom bili slični: uvek blagonakloni prema sitnosopstveničkim potrebama, uvek zabrinuti radi sitnosopstveničkih briga i nevolja. Drukčije nije moglo i nije trebalo da bude. Stavovi su bili i ostali deklarativni, jer stranke nisu imale prilike u tom periodu da ih sa pozicijom vlasti dezavuišu. Osim toga radilo se o sitnoburžoaskim strankama sa akcionim radiusom

¹⁵ Zastava br. 56 – 1893.

¹⁶ Izveštaj srpskog pravoslavnog narodno-crkvenog Saborskog odbora o radu mu u godinama 1892–1897, Sr. Karlovci 1897, 24.

¹⁷ Zastava br. 41–22 II 1902.

¹⁸ Srbobran br. 77 – 8 (21) IV 1902.

sitnosopstveničke sredine.

2. Seljaci i opozicija

Svoje nezadovoljstvo seljačke mase mogle su javno najbolje izraziti na poslaničkim izborima kada su imale prilike da manifestuju svoje nepoverenje prema predstavnicima stranaka dotele na vlasti i da glasanjem za druge ljudе, druge stranke, doprinesu promeni postojećeg stanja. Tako je to izgledalo posmatrano sa formalnog stanovišta. U praksi je bilo drugče. Po izmenjenim odredbama iz 1888 Zakona o izborima u Hrvatskoj, pravo glasa u seoskim opštinama imali su samo posednici nekretnina sa najmanje 30 for, direktnog poreza, i to jedino muškarci preko 24 godine starosti. Birački spiskovi su se menjali prema poreskim izmenama i vlastodršci su znali da po potrebi pred izbore nekima povise poreske stavke, a nekima smanje. Izborni srezovi su arondisani tako da po mogućtvu u njima pretežu opštine sa biračima vladine većine.¹⁹ Glasanje je bilo javno i pritisak vlasti i njenih prijatelja velik, tako da je i to smanjivalo mogućnosti slobodnog izražavanja. Samo tih nekoliko činjenica, apstrahujući mnoge druge, dovoljno dokazuju da se izborni rezultati ne mogu smatrati merilom nezadovoljstva, odnosno poverenja. Izuzetni su slučajevi da u zemaljskim razmerama prevagnu glasovi opozicije. I to jedino onda kada valovi nezadovoljstva preplave čitavu zemlju i kada vlastodršci pod pretnjom probijanja brane najviših režimskih utvrđenja sami dozvoljavaju izliv nezadovoljstva kroz izborni mehanizam da bi dobili u vremenu i stekli nove snage. U Hrvatskoj to će se desiti posle 1903 godine, a dotele vladaju stari zakoni i običaji.

Spomenuli smo nekoliko uticajnih faktora na izborne ishode da ne bismo, upoznavajući se sa rezultatima glasanja za vreme bana Kuena-Hedervarija, došli do pogrešnih zaključaka o raspoloženju masa u Sremu prema njegovoj vladavini. Jer na svim izborima pobedivala je Kuenova vladina *Narodna stranka* i najveći broj glasova u sremskim izbornim srezovima dobijali su skoro uvek njeni predstavnici, odnosno predstavnici *Srpskog kluba*. Kuen je u toku svoje dvadesetogodišnje banske vladavine pet puta išao na izbore (1884, 1887, 1892, 1897, 1901). Već posle prvih izbora on je uspeo da slomi otpor opozicionih stranaka i da svede broj njihovih poslanika na minimum, ukoliko im nije u potpunosti sprečio ulazak u sabor. Godine 1884, na prvim izborima pod njegovom upravom, opozicione stranke su osvojile tako veliki broj mandata da on više nije htio da reskira, već je ograničio njihovu slobodu kretanja do krajnjih mogućih granica. Pod uslovima pojačanog terora opozicija nije mogla imati veće uspehe na izborima 1887 godine, iako je predstavljala združene snage Kuenovih protivnika. Tada je po izbornom sporazumu između Stranke prava, Neodvisne stranke i Stranke središta, svaka stranka, ostajući kod svoga programa, primila obavezu da će glasati za zajedničkog kandidata.²⁰

Izbori su obavljeni od 13 do 16 juna. Svuda su pobedili kandidati vladine stranke. Iako nijedan od predstavnika opozicije nije izabran, ovi su izbori sa stranačko-opozicionog i nacionalno-političkog stanovišta veoma značajni. Na izborima se manifestovala prvi put posle dužeg vremena politička saradnja između Srba i Hrvata na liniji sporazuma stranaka. U novinskim člancima inače međusobno dosta netrpeljivih listova tada je veličana važnost zajedničkog nastupanja srpskog i hrvatskog naroda. Na zborovima birača čule su se reči bratskog jedinstva, zaveti udruženog otpora protiv nasilne Kuenove vladavine.

Na strani vlade izvojevana pobeda bila je plod demagogije i nasilja. Pred izbore, uviđajući važnost izbornih sremskih srezova gde su koalirane snage opozicije uspostavljanjem jedinstva srpskih i hrvatskih birača postale naročito opasne, Kuen Hedervari se odlučio na svečano propuštanje Srema. Svuda su mu, prirodno, predstavnici vlasti i zvaničnih institucija, priređivali svečane dočeve.²¹ Pozdravni govorovi horovi pevača, muzičke kapele vojnih regimenata uz iluminacije, bakljade, vatromete, bankete morali su impresionirati mase radoznalih posmatrača inače mirnih, mračnih palanačkih mesta. A posle slavlja i obećanja od strane vrhovnog predstavnika vlasti, došli su dani nevolje i pritiska od strane njegovih lokalnih organa.

Sledeći izbori, održani od 30 maja do 1 juna 1892, protekli su u znaku priličnog uspeha za srpsku narodnosnu opoziciju.²² U Iloku i Hrtkovcima pobedili su njeni predstavnici vladine kandidate. *Samostalna stranka* je prvi put dobila poslanike u saboru. Mi ne možemo danas utvrditi koliko je povoljan ishod glasanja

¹⁹ U saboru česte su žalbe na tu vrstu zloupotrebe. Zakonskim izmenama od 1888 stvoreno je u Sremu 15 izbornih srezova umesto ranijih šesnaest. Narodnosne novine su se žalile na neka razmeštanja učinjena po planu vladine potrebe: selo Dobrinci, naprimjer, sa srpskim elementom pripojeno je Rumi; katoličko mesto Kukujevići, iz istih rokadih razloga, dodato je Morovičkom izbornom srežu, iako po topografskom položaju pripada Šidu (Branik br. 151 – 22 XII/3 I).

²⁰ Zastava br. 79 – 1887. U Sremu kandidati Srpske samostalne stranke bili su: u Irigu – d-r Bogdan Medaković; u Iloku – d-r Bogoljub Miletić; u Erdeviku Nikola Popović (trgovac iz Mitrovice).

²¹ *Semliner Wochentblatt*, br. 21 – 22 V 1887.

²² Zastava br. 74 – 12 V 1892. Na izborima 1892 godine kandidati Srpske samostalne stranke bili su: u Iločkom izbornom srežu d-r Bogoljub Miletić; u Hrtkovačkom – Pavle Jovanović, urednik *Srbobrana*; u Šidskom – Đorđe Simunović, ekonom; u Staropazovačkom – paroh Damjan Preradović. U to vreme postoji sukobi unutar stranke između nekih radikalaca i samostalaca. Usled toga prvo bitno istaknuti kandidati: u Martinačkom srežu – d-r A. pl. Roknić, advokat i Sreten Tešić, ekonom, u Morovičkom srežu povukli su se. Uredništvo *Zastave*, čiji je tada glavni odgovorni urednik Stevan Jović, s kojim se mnogi ne slažu i koji će uskoro i napustiti list i stranku, izražava nezadovoljstvo što središnji odbor nije svuda predvideo poslaničke kandidate, tako da je većina sremskih srezova dočekala izbore bez opozicionog predstavnika. U Mitrovačkom srežu birači, sa potpisom „138 birača ratara“ demonstrativno kandiduju trgovca Stenu Bakša koji neće da se primi bez odluke središnjeg odbora i kome pored toga uredništvo *Zastave* poručuje telegramom da pristane „u interesu naroda“.

u Iločkom i Hrtkovačkom srezu bio plod pojačanog uticaja stranke u masama ili veće individualne popularnosti njenih predstavnika u odnosu na kandidate vladine *Narodne stranke*. Posle su se širili i zlokobni glasovi da su ovi uspesi bili rezultat paktiranja sa Kuenom što je teško verovati s obzirom na druge, autentične vesti o ubičajenom, pa čak i pojačanom pritisku vlasti širom zemlje. Na tim izborima inače, u zemaljskim razmerama, hrvatske opozicione stranke koje se ovog puta nisu udružile, pretrpele su katastrofalan poraz, tako da je *Narodna stranka* dobila više mandata nego ikada.

Samostalna stranka nije dugo imala dva predstavnika. Njen iločki poslanik d-r Bogoljub Miletić je ubrzo umro i na izborima za upražnjeno mesto 1893 pobedio je kandidat prorežimskog srpskog kluba, beočinski arhimandrit Platon Telečki njenog kandidata Kostu Arsenića, direktora iločke štedionice, sa 513 protiv 359 glasova.²³

U vezi s izborima u Iloku, i pre i posle, samostalski poslanik Pavle Jovanović interpelirao je vladu u saboru zbog nasilja i zloupotrebe vlasti od strane državnih organa. On je između ostalog naveo slučajevе hapšenja opozicionih birača, primere nedozvoljene agitacije od strane činovnika u korist provladinih kandidata, nezakonite ispravke biračkih spiskova. (Godine 1892 bilo je u tom srežu 1.010 „izbornika“, a januara 1893 – 1,105, iako je pre toga mnogima „otpisan“ porez usled filoksere u vinogradima.)²⁴

Zbog smrti poslanika Rumskog izbornog sreža i ovde su 1893 održani ponovni izbori. Kao kandidat Samostalne stranke istaknut je jedan od radikalnih prvaka d-r Miša Mihajlović, lekar iz Karlovaca. Pobedio je, kao i ranije, vladin kandidat Ivan pl. Adamović sa 693 glasa protiv 425 datih za Mihajlovića. Radi poznavanja elemenata koji su mogli uticati na ishod izbora navodimo, po belešci iz novina, da je kandidat vladajuće Narodne stranke Adamović bio posinak sremskog velikog župana Ervina pl. Čeha.²⁵

Izborna agitacija i izbori u 1897 godini, od 19 do 22 maja, protekli su u napetoj, gotovo revolucionarnoj atmosferi.²⁶ Nezadovoljstvo je dostiglo kulminaciju. Mase zahvaćene propagandom socijalista, radikala, samostalaca, pravaša i obzoraša bile su spremne, uprkos raznorodnim uticajima i stremljenjima, na jedinstvenu akciju protiv omrznute Kuenove vladavine. Kolebljivci koji su obično glasali za kandidate vladajuće *Narodne stranke* iz strahopoštovanja prema vlasti, sada su impresionirani snagom mnoštva opozicionara, bili gotovi da daju svoje glasove za opoziciju. Ljudi režima uhvatili su strah od poraza. Da bi smirili duhove, utišali nezadovoljnike, uspokojili režimlje, povratili poverenje oportunistu, slomili otpor protivnika, vlastodršci su alarmirali i vojsku i policiju. U izbornim središtima i okolnim selima „uredovali su“ žandari i vojnici. Učestali su slučajevi hapšenja, premlaćivanja, opominjanja na red i poslušnost. Povećali su se brojevi cenzurisanih članaka i zaplenjenih listova. A upravni, kotarski i opštinski organi vlasti, kao i urednici zvaničnih organa vlade, pozivali su birače da se ne daju zvesti ni obećanjima ni pretnjama pristalica opozicionih stranaka. Onima koji su želeli reforme i olakšice u plaćanju poreza obećali su i sami nove zakone. Onima koji su se preplašili mase nezadovoljnika obraćali su se proglašima, kao na primer kotarska uprava u Vukovaru, u kojima im „zajamčuje da će oblasti preduzeti takve sigurnostne mjere da će i nakon obavljenih izbora imetak i osobna sigurnost svakog izbornika u svakom pogledu biti podpuno zaštićena“.²⁷

Ali uprkos svim merama gonjenja i propagande, nisu se dali umiriti protivnici režima u mnogim mestima. Akcije mase doble su preteće razmere. Na dan izbora one su najvidljivije u dvema izbornim mestima, u Bošnjacima i u Nuštru. Tu su duhovi do krajnjih granica razdraženi. Ljudi su bili spremni na sve samo da spreče ponovni izbor kandidata desnice. U Nuštru je najveći bio uticaj socijalista. U Bošnjacima najviše pristalica su imali pravaši. Na prilazima Nuštra skupilo se mnoštvo od 2.000–3.000 lica iz okolnih sela Marinaca, Bršadina, Cerića, Ostrova, pa čak iz Markušice da daju svoj glas, ili ukoliko nisu imali pravo glasa, da učestvuju u manifestacijama za opozicionog kandidata. Ali nisu uspeli da ostvare svoje namere. Došli su predstavnici vlasti, žandari i vojska i pozvali ih da se razidu. Pošto se nisu odazvali mirnom pozivu rasterali su ih silom oružane snage.²⁸

U Bošnjacima, gde se isto skupila velika masa, ove izborne demonstracije su imale tragičniji završetak. Tu se seljaci nisu hteli razići na poziv oficira koji je došao s četom vojnika i dvanaest žandara da ih rastera. Predstavnici vlasti i vojske odvratili su uzrjano da čekaju na svoga poslaničkog kandidata, da idu na glasanje, da ih niko ne može sprečiti u korišćenju prava dobijenih od vladara. Ponavljalj su: „*Mi ne idemo natrag, mi ostajemo ovdje do zadnje kapi krvi*“. Pred zlokobno svetlucavim oružjem oni su vikali: „*Postreljajte nas ako smete*“. Najsmeliji među njima razdrljali su svoje košulje i stali pred bajonetne izražavajući spremnost da poginu u odbrani svojih prava. Nadmeni i brzopleti oficir, naviknut na poslušnost, prezrivim besom komandovao je svojim vojnicima da na juriš rasprše gomilu. Razjareni seljaci uhvatili su se u koštač s vojnicima. Rukama su ih gurali od sebe, bacali kamenje na njih, povlačeći se pred uperenim puškama na gotovs. Ali besni komandir vojske i po brutalnosti poznati žandari nisu hteli sačekati kraj

²³ Srbobran br. 10 – 1893.

²⁴ *Stenografski zapisi Sabora H. i S. za god. 1893*, str. 416, 549–557.

²⁵ Zastava br. 188 – 10 XII 1893, br. 193 – 19 XII 1893.

²⁶ Branik br. 51 – 3 (15) V 1897; Srbobran br. 50–6 (18) V 1897. *Sriemske Novine* br. 102 – 5 V 1897. Na izborima 1897 godine, kandidati Srpske samostalne stranke bili su: u Irigu d-r Milivoje Miladinović; u Hrtkovcima – Paja Jovanović; u Šimanovcima – Damjan Preradović, sveštenik iz Golubinaca. U Rumi je Radikalna stranka kandidovala d-r Đordja Krasojevića. Udružena opozicija pravaša i obzoraša kandidovala je u Vinkovcima Stjepana Dunderovića, župnika u Niemcima, u Cerni Stjepana Kutuzovića, posednika iz Gudinaca, u Bošnjacima Đuru Kovačevića, advokata iz Đakova, u Nuštru Krešimira Tomljenovića.

²⁷ Narodne Novine br. 108 – 12 V 1897.

²⁸ Narodne Novine br. 120 – 26 V 1897.

ovakvog povlačenja gomile. Goloruki seljaci obasuti su paljbom iz oružja. Na mestu je ostalo 8 mrtvih i preko 30 ranjenih. Posle toga masa se razbežala. Sledila su hapšenja, ali ne onih koji su olakom upotrebot oružja skrivili smrt tolikih nevinih, već onih koji su učestvovali u demonstracijama.²⁹

Vlasti su uspele sredstvima nasilja i korupcije da osiguraju pobedu većini kandidata *Narodne stranke*. U Sremu je *Samostalna stranka* izgubila i ono jedno poslaničko mesto koje je dotele imala. Jedino je u Cerni izabran kandidat opozicione stranke, pravaš Stjepan Kutuzović. U ostalim izborim kotarima opet su predstavnici vladajuće stranke postali poslanici^{30,31} U Bošnjacima izbori su bili sistirani.

Uskoro posle izbora umro je, 3. juna 1897, bivši prvi samostalski poslanik iz Srema i lider stranke Paja Jovanović.³² Njegovom smrću deo opozicionog seljaštva je izgubio čoveka koji je u saboru nekoliko puta zastupao interesu širokih slojeva, koji je kao pokretač i urednik srpskog opozicionog političkog lista u Hrvatskoj često dizao glas otpora protiv vlastodržaca i koji je u organizovanju stranke i stranačke borbe protiv članova i pristalica reakcionarnog Srpskog kluba stekao zasluge na liniji progrusa. Ali on nije bio narodni, pa ni seljački tribun. Njemu čak nisu bile bliske naprednije misli građanskog radikalnog intelektualizma. U svojoj mladosti kao nastavnik gimnazije i javni radnik u Zemunu 70-tih godina ispoljavao je izvesne simpatije za tada u intelektualnom krugu dosta rasprostranjene ideje socijalizma, a njih se posle u tolikoj meri odrekao da je ostao na priličnoj distanci i u odnosu na slobodoumnije težnje buržoaskog smera. Obuhvaćen žarom ekstremnog nacionalizma on se često netrpeljivo ophodio s opštečovečanskim idealima slobode i bratstva naroda. Samostalna stranka i njen organ *Srbobran* pod njegovom redakcijom ostali su uski, programski neodređeni, akcijski skučeni, u stalnom laviranju između konzervativnih, liberalnih i radikalnih ideja i pristalica. Njegova najveća briga bila je da okupi i zadrži okupljenu srpsku opoziciju u interesu srpstva, zapravo srpskih amblema (zastava, cirilica, crkva). Samo kada je u interesu njegovih osnovnih nacionalističkih koncepcija trebalo proširiti krug saradnika i saveznika, te se zato moglo i moralo napr. stvoriti zajednička platforma sa hrvatskim opozicionim strankama, braniti ugrožene ekonomski pozicije radnih slojeva seljaštva i ostalog dela naroda, ili kada je iz mobilizatorskih razloga trebalo ukazati svuda na primere herojstva, slobodnjaštva, on je to učinio. I zato što je to učinio u vreme kada je bilo malo takvih, njegov rad u seoskoj sredini, na liniji zemljoradničkih preokupacija treba biti posebno istaknut u istoriji seljaštva i naroda uopšte.

Izborna nasilja 1897 godine imala su brojne sudske epiloge. Ali pred sud nisu bili izvedeni pravi krivci, službenici administracije koji su zloupotrebili vlast, sprečavajući manifestacije za poslaničkog kandidata opozicije, već sami opozicionari, žrtve nasilja. Među okriviljenima nalazili su se mahom seljaci i stranački prvaci opozicije u njihovoj okolini.

Bilo je više sudske rasprave, uglavnom protiv pristalica dveju opozicionih stranaka, socijaldemokratske i združene pravaško-obzoraške. I po ovim procesima se može videti da su tada ove dve političke formacije imale u mnogim selima najviše privrženika. Socijalisti su kao klasni protivnici bili opasniji i karakteristično je da burne 1897 godine ima najviše sudske procesa protiv njih. Na tim procesima pada u oči da ovde u Sremu socijalisti uglavnom pripadaju istim, zemljoradničkim i zanatlijskim, slojevima seoskog stanovništva. Kod suđenja pravašima vidimo, pored, zapravo ispred seljaka, njihove idejne vođe iz redova inteligencije, tada ovde u većini iz redova nižeg klera. Interesantno je da su vladajući elementi koristili ovaj momenat da se prikažu kao nosioci slobodoumlja u borbi protiv klerikalizma, ali da su istovremeno najviše prebacivali svojim protivnicima što su kao sveštenici huškali mase protiv vlade u vremenu kada je trebalo da prednjače u suzbijanju socijalista i njihovih prevratničkih ideja.

Procesi protiv političkih ljudi iz *Stranke prava* i nezavisnih bili su posledice borbe oko poslaničkih mesta. Suđenje okriviljenim seljacima imalo je, međutim, dublji značaj. Njihovo nezadovoljstvo manifestovano na političkim poprištima temeljilo se na ekonomsko-socijalnim razlozima i moglo je da ugrozi opstanak samog državnog i društvenog sistema. Suzbijanje ovog nezadovoljstva bilo je primarno. Uzgredno, ono je iskorisćeno da se sudske presudama onemoguće i partijski suparnici. Tako se može protumačiti činjenica da su pored seljaka zatečenih u demonstracijama protiv upravnih organa bili izvedeni pred sud i poslanički kandidati opozicije: Krešimir Tomljenović, Stjepan Dunderović i jedan od najrevnijih stranačkih pristalica u Bošnjacima Martin Firinger.

U optužnici protiv Tomljenovića stajalo je da je „zlorabeć svoj svećenički položaj i ugled, dražio narod na mržnju i preziranje proti javnim oblastima, kritikujući odredbe istih, te neistinitim kazivanjem i izopačavanjem stvari, ponižavajući iste, sravnio činovnike sa farizeji... te bodrio narod da ustraje u borbi protiv velikoj farizejskoj nepravdi“...³³

Optužnica protiv Dunderovića, poslaničkog kandidata u Vinkovcima i dva seljaka iz Podgrađa, teretila

²⁹ Die Drau br. 18 – 10. II 1898; br. 20 – 15 II 1898.

³⁰ Die Drau br. 60 – 23. V 1897; br. 62 – 27 V 1897.

³¹ Od 15 izabranih kandidata Narodne stranke bili su po zanimanju: 1 član Zemaljske vlade (Dane Stanković u Karlovčima), 2 gradonačelnika (Fridolin Kosovac u zemunu, Čiro pl. Milekić u Mitrovici), 3 veleposednika (Nikola Petrović u Staroj Pazovi, Stevo Popović Vacki u Moroviću, Vaso Maksimović u Rumi), 4 advokata (Vaso Đurđević u Irigu, Svetislav Šumanović u Šidu, Teodor Nedeljković u Martincima i d-r Jovan Šević), 1 arhimandrit (Platon Telečki u Iluku), 1 župnik (Florijan Činček u Nuštru), 1 apotekar (Aleksandar pl. Krajčović u Vukovaru), 1 šumar (Slavoljub Nijemčić u Vinkovcima), 1 publicista (Stevo Popović Vasin u Šimanovcima) (Narodne Novine br. 120 – 26 V 1897).

³² Branik br 60 – 24 V (5 VI) 1897.

³³ Hrvatski Branik br. 96 – 1 XII 1897.

je okrivljenike između ostalog i time što su delili zaplenjeni spis *Prijateljska riječ hrvatskom seljaku*.³⁴

U vezi sa događajima u Bošnjacima prvo je izvedeno pred sud četiri seljaka iz Soljana s optužbom da su uoči izbora pokušali uticati na nedozvoljen način na pristalice *Narodne stranke*, da su govorili da kotarski pretstojnik novcima utiče na izbornu agitaciju, a jedan od njih da je pozvao masu da spreči hapšenje drugova, pa su oni pred pretećom gomilom morali biti pušteni i ponovo uhapšeni tek pošto je stiglo pojačanje iz Županje. Sud ih je osudio na razne vremenske kazne od jednog do dva meseca strogog zatvora.³⁵

Na glavnom procesu protiv učesnika u demonstracijama u Bošnjacima na optuženičku klupu izведен je 71 seljak i kapelan Martin Firinger, s optužbom da su izvršili zločin ustanka i remetili javni mir. Potresan je bio prizor ulaska optuženika u sudsку dvoranu. U većini oni su bili žrtva zločina, izvršioča zločina uopšte nije bilo među njima. Nosili su tragove rana, neki od njih bili su hromi ili na drugi način sakati za ceo život. Među njima je bilo staraca, žena u godinama, mladih devojaka.³⁶ Izvestilac *Obzora* pisao je: „Jednome starcu odsječena je noga, drugomu ruka, više njih ranjeno je na noguh, na rukuh, na glavi, teško hodaju, podupiru se o štap.“³⁷ Na судu naročito su se odvažno držale žene, one su se rečito branile, opovrgavajući optužbu. Firinger je odbio argumente o učešću u zločinu ustanka. Zanimljivo je da je njega optužnica posebno teretila što je u jednom razgovoru, još krajem aprila 1897 godine, povodom socijalističkog pokreta među seljaštvo rekao: „*Socijalisti su u punom pravu, i ja se slažem s njima. Ako hoću, ja mogu ovaj inače miran narod da podignem na ustanak unutar 24 sata*“.³⁸ I sud ga je samo zbog tih reči osudio na 6 meseci zatvora. Od ostalih optužbi oslobođen je. Kod većine seljaka sud je prihvatio stanovište tužioca o postojanju zločina ustanka i kaznio njih 45 teškom tamnicom u trajanju od 3 do 7 meseci. Trojica su osuđena na po 14 dana zatvora, što su hvalili kažnjiva dela, jedan je kažnjen jednomesečnom teškom tamnicom zbog nedozvoljene pretnje.³⁹

Poslednji izbori za vreme Kuenovog banovanja održani su 1901 godine pošto je sabor prevremeno raspušten. U Sremu je pored vladajuće *Narodne stranke* najviše kandidata istakla *Srpska radikalna stranka*. *Srpska samostalna stranka* imala je svog posebnog kandidata jedino u Mitrovačkom izbornom kotaru. U ostalim kotarima kandidati dveju stranaka smatrani su se zajedničkim. Treba istaći kao značajnu manifestaciju jedinstva ne samo između dveju srpskih stranaka nego i srpskih i hrvatskih naprednijih stranačkih grupacija da su i *Radikalna* i *Samostalna stranka* pozvali svoje pristalice u Sremskim Karlovциma da glasaju za kandidata udružene hrvatske opozicije d-ra Franka Potočnjaka. Tim povodom *Zastava* je, slaveći izborni sporazum između Srba i Hrvata, jedan svoj uvodnik posvetila d-ru Potočšaku kao velikom demokratu i jugoslovenu.⁴⁰

Izbori su održani od 6 do 9 novembra, na njima ovog puta nije bio izabran nijedan od kandidata opozicionih stranaka. Radikali koji su pre izbora više bili raspoloženi za pasivitet i koji su doneli odluku o učešću na njima tek pošto se samostalci izjasniše za to, posle izbora govoreći o pritisku vlasti na birače iznosili su ponovo misli da nije trebalo ni ići na izbore. Na ovim izborima stalna su bila trvanja između radikala i samostalaca, iako su otvoreno radili jedni protiv drugih samo u jednom izbornom srezu, u Mitrovačkom, gde su imali svoje posebne kandidate. Ova gloženja između srpskih opozicionih stranaka, pored već tradicionalnih prepreka postavljenih od strane vladajućih elemenata svakako su doprineli neuspehu. Ali pobeda vladinih kandidata u svim izbornim srezovima u Sremu jeste rezultat pojačanog terora vlasti, koje izuzetnim merama nasilja i korupcije nisu dozvolile da dođe do izraza opoziciono raspoloženje birača već i stoga da se ne bi ponovili nemili događaji iz prošlih izbora.

*
* *

Rezultati izbora za poslanike crkveno-narodnog sabora izražavaju bolje, preciznije, objektivnije pravo raspoloženje birača nego izbori za zemaljski sabor. Na njima se manje ispoljavao uticaj organa vlasti i birači su se slobodnije opredeljivali. Rastuća popularnost *Radikalne stranke* u odnosu na druge narodnosne stranke ovde je došla do izraza u sve većem broju njenih izabranih predstavnika.

Godine 1897 tri opozicione stranke sklopile su izborni sporazum vladinih i klerikalnih grupacija na području Karlovačke mitropolije. Po tom sporazumu u Sremu su zajednički svetovni i sveštenički kandidati bili većinom radikali.⁴¹ Kandidati ujedinjene opozicije pobedili su u Mitrovačkom, Rumskom i Erdevičkom

³⁴ Hrvatski Branik br. 103 – 24 XII 1897; Die Drau br. 17 – 8 II 1898.

³⁵ Die Drau br. 118 – 7 X 1897.

³⁶ Die Drau br. 19 – 13 II 1898.

³⁷ Obzor br. 41 – 21 II 1898.

³⁸ Die Drau br. 18 – 10 II 1898.

³⁹ Obzor br. 43 – 23 II 1898.

⁴⁰ Radikalna stranka je odlukom konferencije središnjeg odbora od 14. oktobra 1901 u Rumi, preporučila sledeće kandidate: za Iločki izborni srez – Stevana Molovića, paroha iz Vrdnika; za Mitrovački – d-ra Đorda Krasojevića, advokata iz Sr. Karlovaca; za Martinački – d-ra Antonija Bogdanovića, advokata iz Rume; za Rumski – Jovana Tatića, mernika iz Rume; za Hrtkovački – d-ra Žarka Miladinovića, advokata iz Rume, za Iriški – Mladena Lisavca, advokata iz Irija; za Šimanovački – d-ra Jovana Radivojevića Vačića, advokata iz Zemuna. Samostalna stranka je u Mitrovačkom izbornom srezu preporučila izbor d-ra Miloša Mojčića, lekara (Zastava br. 232. 236 – 1901; Srbobran br 231 – 1901). Udružena hrvatska opozicija u zapadnim srezovima opet je kandidovala Kutuzovića, Demetrovića i Meštrovića.

⁴¹ Branik br. 61 i 65 – 1897. Od svetovnih lica kandidovani su: u Erdevičkom srezu – d-r Vladimir Čobanić, advokat; u Daljskom srezu, koji je zajedno sa sremskim crkveno-izbornim srezovima spadao u Arhidjecezu – Vasa Muačević, veleposrednik;

srezu. Kandidat vladino-autonomne stranke, dr Petar Stanković, advokat, pobedio je u Karlovačkom srezu, a u Staropazovačkom stranački neopredeljeni Nikola Petrović, veleposednik. I u celoj Mitropoliji „narodnjaci“ su odneli veliku pobedu nad klerikalcima, tako da je ukupan odnos bio 63 narodnjaka prema 8 klerikalima.⁴²

Godine 1902 za poznate majske izbore nije uspeo pokušaj da se ponovi izborni blok Radikalne, Samostalne i Liberalne stranke. Jaz između „narodnjaka“ u to vreme stalno se produbljavao tako da je svaka stranka posebno postavljala svog kandidata u rezovima gde je smatrala da ima izgleda na uspeh. Na tim izborima predstavnici *Samostalne stranke* na području Karlovačke arhidiocese pobedili su samo u Daljskom srežu (Vasa Muačević i paroh Jovan Magarašević). Od liberala uspeli su samo kandidati u Staropazovačkom srežu (Nikola Petrović, koji je zapravo stalno lavirao između neopredeljenih, vladinovaca i liberala, i paroh Jovan Borota). Klerikalni kandidat dobio je većinu jedino u Sremskim Karlovcima (d-r Laza Sekulić). U svim ostalim rezovima izabrani su radikali, (od svetovnih lica: u Zemunu – Petar Petrović, u Rumskom srežu – d-r Antonije Bogdanović, u Erdevičkom – d-r Aleksandar Roknić, u Mitrovačkom – d-r Miša Mihajlović).⁴³

Imena kandidata, pobedničkih i pobedenih, za zemaljski kao i za crkveno-narodni sabor, pokazuju da su opozicioni stranački predstavnici kao i vladini, pripadali u velikoj većini inteligenciji. Mahom su to bili advokati, ponegdje lekari i inžinjeri, „mernici“. Kod *Radikalne stranke*, naročito kad uzmemu u obzir ovde nespomenute potpisnike brojnih stranačkih foruma i akata, prilično aktivnu i reprezentativnu ulogu igraju još trgovci i zanatlje. Kod samostalaca, kao i kod liberala u Vojvodini, pretežu još više slobodna intelektualna zvanja, pored direktora i viših činovnika novčanih zavoda, većih preduzeća i kancelarija.

Da seljake i radnike malo, odnosno uopšte ne sretamo na vodećim mestima, a pogotovo ne među predstavničkim kandidatima, jeste ne samo prirodna posledica buržoaskog karaktera stranaka i vladajuće buržoaske sredine uopšte, već i sistema parlamentarnog upravljanja za čije poznavanje je trebalo mnogo predznanja, a za šta se opet moralno imati izvesni društveni rang bez čega se teško sticalo pravo ulaska u privilegovane vladajuće monarhijske institucije zasićene džentrijskim, aristokratskim i buržoasko-skorojevičkim snobizmom. Zato pri ocenjivanju izbornih rezultata pored svih navedenih stranačko-propagandnih ili načelnih i vladalačko-nasilničkih postupaka moramo uzeti u obzir i psihološki položaj birača, moramo shvatiti seljaka koji ima da bira samo između „gospode“, i to s jedne strane gospode sa mnogo vlasti⁴⁴, a s druge strane gospode samo željne vlasti. Vladini kandidati u Sremu zauzimali su najreprezentativnije položaje, među njima je bilo pretsednika sabora, šefova odeljenja u rangu ministra, bivših i budućih činovnika sa vrha hijerarhijske lestvice. A opozicioni kandidati bili su neuticajni palanački advokatski i poluadvokatski političari. U upoređenju sa prvim odista su bili u nezavidnom položaju. Hendikepirani u svakom pogledu njihovi glasovi ne smeju se meriti istim merilom kao i glasovi njihovih vladajućih konkurenata. Zato kada čitamo da je na izborima opozicioni kandidat samo nekoliko desetina glasova dobio manje od vladinog, možemo biti sigurni da je tamo u masama opozicija po nekoliko puta jača od vlade.

Dajući svoj glas ili negujući, samo simpatije za opoziciju, seljaštvo je u tom periodu teško moglo steći istinska saznanja o pravoj vrednosti opozicionih građanskih stranaka. Za vreme Kuena opozicione stranke u Hrvatskoj ne samo da nisu došle u mogućnost da preduzmu vlast, već nisu došle ili jedva su došle do političkog izraza. Kada su sremski krajevi u jednom izbornom periodu imali opozicionog poslanika u saboru on je tamo tražio, napr., zakonsku zaštitu minimalnog seljačkog poseda po uzoru Srbije,⁴⁵ izjašnjavao se i za političke slobode koje bi svakako mnogo pogodovale razvitku najsirošnjih slojeva seljaštva, koji bez dovoljno nekretnine nisu imali čak ni formalno pravo glasa. Koliko bi od ovih i sličnih deklarativnih izjava tadašnje opozicione stranke u stvarnosti sprovele nemoguće je reći. Međutim, treba znati da i vladajuće stranke nisu štedele reči o pravima i slobodama, samo su ih obično propratile komentarom da mase još nisu za njih sazrele i tako stalno odlagale njihovo ostvarenje.

U svakom slučaju seljaštvo u nevolji dobro su došle reči odbrane građanskih opozicionara. Preko njih svet je više saznao o njihovim teškoćama, o njihovom nezavidnom položaju u odnosu na eksploratorske elemente u društvu, o njihovim nastojanjima da raznim sredstvima, često i pogrešnim, nedozvoljivim ne samo s formalnog stanovišta zakona, poprave svoje socijalno-ekonomsko stanje. U nekoliko navrata listovi su, napr., s negodovanjem zabeležili postupak prema seljacima na manastirskom dobru Privina Glava, gde se u ime otkupa krčevinskih zemalja i vinograda još 90-tih godina morala plaćati desetina u naturi, umesto zakonski predviđene kamate na „otkupnu glavnici“, što bi iznosilo mnogo manje.⁴⁶ Da bi olakšali terete i došli bar do minimalnih, zakonskih prava, seljaci su ovde morali voditi duge parnice i rasprave.

Manastirska dobra uopšte stalno su okupirala seljačke duhove, bilo sporovima oko zemlje bilo željama da se pomoću njih dođe do zemlje.⁴⁷ *Radikalna stranka* je velikim delom došla do masovnog uticaja i zato što je umela da politički iskoristi ovu zainteresovanost seljaka. U radikalnim napisima i govorima ima najviše

Mitrovačkom srežu – d-r Miša Mihajlović, lekar; u Rumskom – d-r Đorđe Krasojević.

⁴² Branik br. 68 – 14 (26) VI 1897.

⁴³ Branik br. 63 – 14 (27) V 1902. Zastava br. 103 – 10 V 1902. Srbovan br. 100 – 10 (23) V 1902.

⁴⁴ Napr. zemunski poslanik 1892 godine je Mirko Horvat, pretsednik sabora tadašnjeg saziva; poslanik Karlovačkog sreza Danilo Stanković je pretstojnik unutrašnjeg odjela vlade.

⁴⁵ *Stenografski zapisi sabora za god. 1892*, 75.

⁴⁶ Napr. Srbovan br. 47 – 1891; Zastava br. 26 – 1892.

⁴⁷ Ta raspoloženja odražava i jedna tada dosta čitana, danas već retka knjižica: *Postanak srpskog narodnog dobra kao poseda srpske patrijaršije u Dalju, Belom Brdu i Borovu*. Napisao J. Z. Daljcima, Borovcima i Belobrdcima u znak srdačnog prijateljstva ovu knjižicu posvećuje pisac u Novom Sadu 1892.

reči o parazitskom poslovanju manastirskih dobara usled rasipništva i nebrige. Oni skoro redovno objavljaju podatke o njihovim preniskim prihodima i previšokim izdacima. Kod njih se najviše ponavlja zahtev da se ta dobra stave pod narodnu kontrolu preko institucije crkveno-narodnog sabora, da se parcelama izdaju u zakup neposrednim proizvođačima, zemljoradnicima.

U odbrani svojih interesa seljaci su koristili sva moguća sredstva, od zakonskih do kriminalnih, od političkih do privrednih. Oni se nekoliko puta preko delegacija ili predstavki obraćaju za pomoć najvišim instancama, banu i saboru. Tako u februaru 1898 suočeni sa bedom usled pomanjkanja zarade šalju deputaciju iz sela Buđanovaca, Brestača, Subotića i Sibača, tražeći od bana da vlada gradnjom druma pruži priliku sirotinji da do žetve zasluži nasušni hleb.⁴⁸ Godine 1902 seljaci iz Suseka izloženi stalnim gubicima u prinosu usled štetočinske divljači iz susednih šuma grofa Koteka traže preko sabora da vlastelin ogradi svoje šume, s obzirom da oni sami bez obzira na pretrpljene štete nisu smeli po zakonu da lovom unište štetočine.⁴⁹

Seljaci su se radi svojih prava, istinskih ili pretpostavljenih, naročito na zemlju, najčešće obraćali sudskim organima. Znali su godinama istražati u parnicama. Ali pritom su obično gubili, jer je protivna, obično veleposedička strana imala za sobom potrebni upravni i sudski aparat te se koristila njime kao nekom vrstom oruđa prvobitne akumulacije. I u sporovima bez intervencije organa vlasti obično su bili prisiljeni na povlačenje, jer su predstavljali slabiju stranu.⁵⁰

Seljačka nezadovoljstva će pogdekad uzeti takve razmere da će izazvati otvorene sukobe sa organima sigurnosti. Godine 1895 seljaci iz Beočina i okoline, pod uticajem latentne mržnje na vlasnike fabrike cementa i stihiskog straha da će vodovodi koje je fabrika počela graditi uništiti prirodne vodene izvore za njihovu stoku, nasilno su porušili vodovodna postrojenja i time izazvali represivne mere vlasti.⁵¹ Godine 1897 na dan izbora u Bošnjacima u Županjskom srezu kao što smo videli došlo je čak do krvoprolaća. Ovaj događaj izazvao je veliko ogorčenje u javnosti i bio predmet oštreljih interpelacija u saboru.⁵² U Staroj Pazovi nezadovoljni meštani okupili su se 2 februara 1898 pred opštinskom kućom, tražeći bučno, u tonu masovnog revolta, smenjivanje opštinskih organa vlasti.⁵³

Vrlo često su bili sukobi, naročito do 1898 godine, oko tzv. vakantne zemlje. Pod graničarskom upravom ove zemlje, obično močvarne i obrasle šikarom, bile su na raspolažanju svima, ili su davane besplatno na korišćenje siromašnim stanovnicima. Posle ukidanja Granice one su prešle u vlasništvo državnog erara pod upravom finansijskog ravnateljstva. U vreme merenja zemljišta za katastar i uspostavljanja gruntovnih knjiga porasle su vakantne zemlje jer zadruge, da ne bi plaćale porez i druge namete na neupotrebljive, neobradljive, močvarne i sl. zemlje, nisu hteli da ih upišu u gruntovnice već su ih prepustile državnom eraru. Posle kanalizacionih radova velike površine „vakantne“ zemlje postale su plodne i predmet mnogih rasprava i sukoba. One su okupirane na silu, oko nje su se parničili zakupci i posednici, na njih su pretendovale opštine. Godine 1898 mnogi od tih sukoba dokrajčeni su na taj način što je vakantne zemlje država prodala, uglavnom opština. Prilikom uređivanja tog pitanja krajem prošlog veka bilo je u Sremskoj županiji vakantne zemlje na području 44 poreske opštine. One su ukupno iznosile 10.963 jutara. „Okupanata“ je bilo 2.023.⁵⁴

Nezadovoljstvo velikog dela seoskog stanovništva ogleda se u sukobima oko pašnjaka. Ponekad ovi sukobi prerastaju u male pobune lokalnog karaktera. Većina članova zemljišne zajednice se nije mogla pomiriti sa zakonskom odredbom da i oni koji nisu bili iz graničarske porodice mogu kupovinom doći do „ovlašteničkih“ prava. Isto tako siromašniji seljaci nisu se mogli složiti sa praksom nekih poglavaraštva i uprava da izdaju opštinske pašnjake u zakup pojedincima dok većina opština nema dovoljno paše za stoku. Krajem 90-tih godina ova nezadovoljstva dovele su do većih nemira, demonstracija i okršaja sa vlastima u Mitrovici i u okolnim selima, u Laćarku i Šašincima.

U Mitrovici seljaci su protestovali godinama protiv izdavanja pašnjaka u zakup. Oni su upućivali molbe višim vlastima, slali deputacije u Zagreb banu, i kralju u Beč, ali sve je ostalo bez uspeha. Onda su se skupili i na silu oterali stoku zakupnika i doseljenika sa pašnjaka. I posle intervencije žandara i policije oni su to više puta ponovili.

Potstaknuti njihovim primerom seljaci iz Laćarka i Šašinaca počeli su otvoreno negodovati protiv doseljenika koji su koristili pašnjake zemljišne zajednice. Jednoga dana, 13. juna 1898, oni su se skupili pred opštinskom kućom i prodrli na silu unutra tražeći da im se ispune zahtevi. Pritom su vikali da oni neće da slušaju ni kotarsku vlast, ni županisku, pa ni vladu. Posle, pošto su umireni uzalud slali deputaciju na razne instance, odlučili su da sami spreče korišćenje pašnjaka od strane doseljenika. Otišli su na pašnjak, oterali i zatvorili stoku, zatim su pred opštinskom kućom dali glasno oduška svome nezadovoljstvu, vičući protiv opštinskih činovnika i preteći da će spaliti sve „protokole“. Uprkos molbi i pretnjji opštinskih i kotarskih vlasti, nisu se hteli razići niti pustiti stoku doseljenika. Tako su se držali od 13. juna ujutro do 14. posle podne kada

⁴⁸ Srbobran br. 35 – 1898.

⁴⁹ Stenografski zapisnici sabora za god. 1902, 137.

⁵⁰ Godine 1894 crkveno-saborski odbor u svom izveštaju javlja da je dugogodišnji spor između manastira Feneka i njegovih prnjavoraca (napoličara) završen nagodbom po kojoj su spomenuti prnjavorci – 30 porodica – obavezni da uz otstetu od po 200 for. za uvek napuste manastirske zemljište „usled čega je manastir došao i do mira i do zemljišta od preko 40 jutara“ (*Izveštaj srpskog pravoslavnog narodno-crkvenog saborskog odbora 1892–1897* (str. 23)).

⁵¹ Izveštaj o stanju uprave Sremske županije za god. 1895, str. 209.

⁵² Stenografski zapisnici za god. 1897, str. 45.

⁵³ Izveštaj o stanju uprave Sremske županije 1898, 223.

⁵⁴ Sremske Novine br. 3. – 11 I 1899; br. 4 – 14 I 1899.

su došli žandari pa ih s oružjem rasterali. Posle su kolovođe pohvatani i izvedeni pred sud. Glavni predvodnik akcije u Mitrovici osuđen je na 8 meseci teške tannice. Od četiri optuženika iz Laćarka, jedan je osuđen od Sudbenog stola u Mitrovici, posle rasprave 27 i 28 januara 1899, isto na 8 meseci, a trojica na po 4 meseca tannice.⁵⁵

Zemljische zajednice su bile skoro svuda stalni uzrok i povod sukobima između starosedelaca, doseljenika i vlasti. Veći sukob te vrste zabeležen je u Vođincima 1903. godine.⁵⁶ Ima mnogo slučajeva da nezadovoljni seljaci okupiraju pašnjake zemljische zajednice i podele zemlju među sobom. Tako, na primer, u Bobotu od pašnjaka veličine 1600 j „ovlaštenici“ i „neovlaštenici“ tokom vremena „okupirali su“, prisvojili oko 400 jutara. Posle dugog parničenja „ovlaštenicima“ je ostavljeno na 1/4 sesije zemlje 1/2 jutra pašnjaka, ostalo je oduzeto.⁵⁷

Uzimajući u obzir da su spomenuti izrazi bunti bili uglavnom stihische prirode, da su izbili pod vrlo teškim okolnostima, moramo ih oceniti kao posledice velikog nezadovoljstva, iako samo po sebi nisu bili velikih razmara i nisu imali značajnijeg političkog efekta.

Težina položaja ne malog dela seljaštva ogleda se naročito u mnogobrojnim zakonskim prekršajima i to pretežno usled povrede šumskog vlasništva od strane siromašnih stanovnika zbog oskudice drva. Godine 1893 na području Sremske županije broj prijavljenih šumske prekršaja iznosio je 15.564⁵⁸, god. 1897 – 20.728⁵⁹.

Prilikom prekršaja šumske i poljskih zakona često dolazi do fizičkog sukoba između seljaka i čuvara. Dešavalо se da gotovo celо selо podje u šumu na zakonom zabranjeno skupljanje, pa i seču drva. Prema prijavi lugara iz Batrovaca u Šidskom kotaru, na primer, jednoga dana u septembru 1893 otišla „je ciela vojska ljudi na kolima... u šumu njegovog nadzora da drva kradu“. Kada su se vraćali izbrojao je 53 kola. „Upitani za uzrok ... zajedničke krađe odgovoriše da drva ne imaju, te moraju ići krasti“.⁶⁰ Prilikom jedne nedozvoljene seče zimi 1902/3 godine seljaci, njih osam, iz Buđanovaca u Rumskom kotaru zatečeni na delu nisu hteli na zahtev čuvara vratiti drvo već su se oduprli lugarima oružjem „samokresima i kuburama“ i ranili jednoga od njih.⁶¹ Zabeležena je i „pobuna“ seljaka u Binguli, u novembru 1900 godine, povodom jednog poljskog prekršaja. Tom prilikom ubijen je jedan poljar.⁶² Ima dosta slučajeva pojedinačnih suprotstavljanja organima vlasti prilikom „ovrh“ dražbe zbog neisplaćene poreze i sl.

Uzrok stalnih nezadovoljstava, trvenja i sukoba bile su takođe komasacije zemljišta i segregacije pašnjaka. Segregacija šumskega pašnjaka bila je do 1893 svuda osim u urbarijalnoj opštini Šida već i sprovedena. Komasačija zemljišta sve se više forsira od kraja devedesetih godina. Ali većina siromašnih seljaka ne želi komasaciju. Sitni posednici nemaju razbacanih parcela koliko srednji i veliki, te se prirodno plaše da će arondacijom, koja njima i ne znači mnogo jer imaju malo zemlje, dobiti goru površinu, da će pri merenju biti oštećeni, da će biti izloženi suvišnim troškovima. U raznim izveštajima stalno čitamo o žalbama na komasaciju, o odlaganju ročišta, o sudskim raspravama i fizičkim obračunima u vezi s tim. Prema jednom dopisu iz Srema u listu *Srbobran*, za komasaciju su mahom seljaci sa posedima 10–60 jutara, nisu toliko zainteresovani za komasaciju veći posednici i „njih treba osvestiti“, a najviše su protivnici komasacije mali posednici od 1–3 jutra, ali, po mišljenju dopisnika, „na ove se ne treba osvrtati, jer to su većinom propalice“.⁶³ Za posednike od 10 do 60 jutara kaže još da traže: da se komasiraju posebno oranice, posebno livade, a da se pašnjaci nikako ne dele.

U tom pogledu stavovi narodnosnih stranaka su identični, one se zalažu za komasaciju, iako povremeno kritikuju pojedine komasacione zakonske odredbe i objavljaju napise sa protivargumentima zbog zloupotreba. Tako *Srbobran* donosi dopise iz Negoslavaca, gde se većina godinama ogorčeno suprotstavlja pokušajima komasacije.⁶⁴ U hataru tog sela dva veleposednika su imala po preko 500 jutara zemlje a od ukupno 144 seljaka posednika njih 64 imali su od 1/2 do 5 jutara.⁶⁵

Podela kućnih zadruga isto stalno okupira duhove. U nesređenim arhivama ima⁶⁶ dosta akata o sudskim raspravama, zahtevima i žalbama povodom željenih, odn. neželjenih deoba. U napisima opozicionih listova ima tendencija da se proletarizacija seljaštva pripisuje deobi kućnih zadruga, a ne obratno, kritikuju se ponekad i odnosne zakonske odredbe, ali uglavnom preovlađuje objektivno rezonovanje da je „vrijeme ... prešlo preko ovijeh zadruga jer su se preživjele“.⁶⁷ Ostaje samo tiha nostalgija za minulim „dobrim“ starim vremenima kada su⁶⁸: „Postojale ... one velike srpske porodice i graničarske zadruge u kojima se je stariji poštovao, starešina slušao“, u kojima je „jedna zadruga imala ... preko 100 lanaca zemlje, veliki čopor ovaca

⁵⁵ Sremske Novine br. 12 – 11 II 1899.

⁵⁶ Izveštaj o stanju uprave Sremske županije za 1903, 214.

⁵⁷ Sremske Novine br. 97 – 5 X II 1903.

⁵⁸ Izveštaj o stanju uprave Sremske županije 1894, 186.

⁵⁹ nav. delo za 1897, 202.

⁶⁰ Prema Sremskim Novinama br. 74 – 17 IX 1893.

⁶¹ Sremske Novine br. 4 – 14 I 1903.

⁶² Sremske Novine br. 94, 95 – 1900.

⁶³ Srbobran br. 137 – 19 XI (1 XII) 1898.

⁶⁴ Srbobran br. 19 – 1897.

⁶⁵ Srbobran br. 22 – 25 II (9 III) 1897.

⁶⁶ Arhiva u Sr. Mitrovici.

⁶⁷ Branik br. 151 – 22 XII 1898 (3 I 1899).

⁶⁸ Srbobran br. 53 – 7 (19) V 1898.

i svinja, ergelu konja i čopor goveda“ kada su „vinogradi ... rađali, voće rodilo“, kada se „živelo, pilo i veselilo...“!

To su prirodni, ljudski neobjektivni osvrti starih generacija na minule mlađe dane. Ali jedno je sigurno: vremena su se bila izmenila. Pri kraju prošlog veka akumulacija kapitala s jedne strane, akumulacija siromaštva s druge strane i u ovim našim krajevima dostigla je takve razmere da se teže nego ranije moglo živeti u iluziji o društvenoj harmoniji. Svuda sukobi i rasprave, svuda stranke i stranačke grupacije. A kao kulminacija svega toga pojavljuje se i odmah neverovatnom brzinom širi znak revolucionarnog doba: socijalistički pokret.

III POJAVA SOCIJALISTIČKE STRANKE

O pojavi i delatnosti socijalističke, Socijaldemokratske stranke na teritoriji Hrvatske i Slavonije u novije vreme ima sve više literature i grde. Do nedavna još skoro jedini izvor za upoznavanje, pa i izučavanje stranke i pokreta socijalističkog smera bila je „Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji“ od Vitomira Koraća. Sada već imamo o tom istorijskom pitanju jednu knjigu građe sakupljene iz savremene stranačke štampe i literature.¹ Jedna zbirka arhivskih dokumenata nalazi se u štampi.² Veći broj rasprava, članaka pa i knjiga najnovijeg datuma tretira isto događaje i probleme socijalističkog pokreta.³ Skoro svi ti radovi, međutim, obuhvataju pokret u celini ili po problematici sa čitave teritorije Hrvatske, pa i cele Jugoslavije. U njima Srem, prirodno, predstavlja manje više uzgrednu oblast. Samo delimično u knjigama i člancima sa teritorije Vojvodine i sasvim u pomenutoj zbirki arhivskih dokumenata izučavanje se koncentriše na sremske krajeve. Ali i ovde dokumenti nisu probrani za socijalistički pokret na selu, među zemljoradnicima, već sveobuhvatno prema stranačkoj celini i problematici. Inače opširnije studije naučnog karaktera sa iscrpnom obradom celine i njenih delova još nema o tom pokretu, te i za ovo poglavje, kao i za ostala, važi konstatacija da prvi put obuhvata problem koji se u njemu tretira.

Iako je socijalistički pokret po bitnim elementima u našem periodu klasni, radnički pokret, on u sremskim selima dobija svoju prvu masovnu bazu, i ovde dostiže svoju prvu kulminacionu tačku. Stoga o njemu sa seoskog područja ima i najviše materijala. Pa i kasnije socijalistički pokret među sremskim zemljoradnicima se naročito ističe snagom, širinom, i ponekad kao da predstavlja žarište u zemaljskom obimu. Pritom je značajno i karakteristično da se u sva tri razdoblja naše periodizacije nalazi na istaknutom mestu, a oscilacije se podudaraju sa najvažnijim pomeranjima u zemlji. Istoriska podela – prvo do 1903, kasnije do 1907, i najzad do 1914 – koja najbolje odgovara opšte političkim izmenama u zemlji, u skladu je u potrebnoj meri sa diferenciranjima socijalističkog pokreta u sremskoj seljačkoj sredini.

Pri kraju devetnaestog veka, u vreme bana Kuena, šire se prvi put socijalističke ideje takvom brzinom i u takvom obimu da je potpuno opravdano govoriti o masovnom pokretu u tom razdoblju. Metode Kuenove vladavine, na prvom mestu nasilne, pokazaće se i ovde efikasnim, pomoću njih će režim u mnogome razbiti prvu socijalističku opoziciju, kao što je rasturio i građansku. Da je uspeh režima bio delimičan i privremen videće se već i u ovom razdoblju, a u sledećem to će se u potpunosti i pokazati.

1. Počeci socijalističkog pokreta na selu

Specifični položaj Srema na među Srbije i Ugarske, u sklopu Hrvatske unutar Austro-Ugarske Monarhije, nalazi odraza i u socijalističkom pokretu. Prvi idejni nosilac pokreta javlja se iz Beograda, organizaciono izgradivanje vršiće se iz Zagreba, na političko i ideološko kretanje od uticaja će biti kontakt i sa centrima Hrvatske, Ugarske, Austrije, Vojvodine i Srbije.

Prvi propagatori socijalizma u sremskoj seoskoj sredini dobili su za svoja ubedjenja i za svoj rad potstrelka i materijala od Vase Pelagića. Bilo je to u prvoj polovini i sredinom devedesetih godina prošlog veka. Nismo našli dokaza za tvrdnje i mišljenja⁴ da je Pelagić lično bio u Sremu i vršio tu neku agitaciju ili ispoljavao neku propagandnu aktivnost, ali njegov uticaj izvanredno se širio preko brošura koje su dobijali od njega i rasturali njegovi brojni idejni privrženici, među kojima su se istakli, i ostali poznati kao nosioci socijalističkog pokreta i organizatori partije Aca Bankovački, seljak iz Iriga, a naročito Vitomir Korać iz Šida, kasnije jedan od najznačajnijih socijaldemokratskih vođa u zemlji.

Vasa Pelagić nije bio ideološki izgrađen, marksistički obrazovan socijalista. On ni organizaciono nije pripadao u potrebnoj meri socijalističkoj partiji. Bio je i ostao razbarušeni samouki „slobodni mislilac“ koji je po instinktu, veri i ljubavi išao sa stranačkom organizacijom i politikom. Njegovi spisi, idejno i po poznavanju materije koju tretiraju su ispod prosečnog nivoa tadašnjih partijskih socijaldemokratskih spisa. On ih nije udešavao ni prema partijsko-taktičkim potrebama, već prema svojim individualnim verovanjima i

¹ Istoriski Arhiv KPJ, tom IV, Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892–1919, Beograd 1950. br. 4, 1949, str. 79–80.

² A n d r i a R a d e n i ć, Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894 do 1908, Novi Sad.

³ A r p a d L e b l, Sindikalna borba agrarnog proletarijata, Beograd 1954; J o s i p C a z i , Vukovar u klasnoj borbi, Zagreb 1955; M i r j a n a G r o s , Neke karakteristike socijalne demokratije u Hrvatskoj i Slavoniji, Historijski zbornik, V, 1952, 311–323, i dr.

⁴ A r p a d L e b l, Žetelački štrajkovi u Vojvodini, Istoriski Glasnik br. 4, str. 79–80.

htenjima. Vremenski, s obzirom na period kada deluje, njegova pojava mogla bi da nam izgleda nesavremena i njegovi uspesi začudujući. Faktički, on je odgovarao materijalnom i duhovnom nivou sredine u kojoj je delovao. Razorne i stvaralačke posledice kapitalizma tek su počeli široki slojevi naroda istinski osećati. Oni su tek nazirali njihove dublje uzroke i vizionarski sagledavali pravednije izdiferencirane odnose među ljudima i narodima. Vasa Pelagić stručno nije dobro poznavao probleme o kojima je pisao i govorio, ali je dobro znao šta oni znače za ljude koji se pod njihovim teretom moraju sagibati i saplitati. I on im se obraćao neposredno kao od srca k srcu da bi ih podučio kako će zbaciti jaram i postati slobodni.

Prelistavajući danas dnevnik Vitomira Koraća iz mladosti, iz 1894 godine, kada je počeo da beleži svoja intimna osećanja, misli i zapažanja u vezi sa potrebama širenja socijalističkih ideja i kada je notirao prve uspehe u rasprostiranju Pelagićevih brošura i organizovanju njihovog čitanja u grupama, možemo osetiti „svečanost čina“ saznanja željnih seljaka koji sedaju „sa radoznalim licem“ oko čoveka sa *Narodnim učiteljem* u ruci.⁵ Oni „gutaju“ svaku reč iz ovog kao i drugih Pelagićevih spisa. Ta oni tako malo znaju o svetu, o životu. Njima je potrebna „*Bukvica zdravlja*“. Interesuje ih „*Nova nauka o javnoj nastavi*“. Sa pažnjom koriste „*Tumač naučnih i političkih stranih reči*“. Među njima se nalaze preplatnici na brošuru u pripremi „*Socijalizam*“. Kod njih najbolje prolazi, najviše se traži „*Poslanica Bogu*“, „*Spas Srbije*“, „*Pir bezdušnika*“, zatim „*Narodna prava*“, „*Iz ludnice*“, „*Put oko zemlje*“, „*Poslanica arhijerejskom saboru*“, „*Uzorite besede i pesme*“.⁶

U Šidu i njegovoj okolini počeo je sa rasturanjem Pelagićevih brošura Vitomir Korać kao 16-godišnji mladić u jesen 1893 po povratku iz Beograda, gde je živeo neko vreme od posluživanja tražeći uzalud mogućnosti da se školuje, i gde je pod uticajem socijalističkih brošura bio posetio Pelagića, od koga je lično dobijao spise za prodaju i rasprostiranje. Zajedno sa još nekoliko drugova, koje je pridobio za „socijalističku stvar“, mogao je beležiti prve uspehe.⁷

Knjižice su se prodavale, nudile na pijacama, vašarima, po trgovima i kućama. Iako brošure nisu rasprodavane brzinom kojom su želeli apostolski revnosni prodavci i autor, one su imale veliku prođu. U nekoliko navrata tokom 1893., 1894., Korać i drugi, primali su pakete sa po više desetina raznih spisa od Pelagića. Kod seljaka se probudio interes za knjigom, za čitanjem. Kada se 1895 uspostavlja kontakt sa socijaldemokratskom organizacijom u Zagrebu, Korać će u jednom dopisu, od 17 aprila, javiti „tu dobru stranu pokreta kod nas što se isti većinom širi među seljačkim staležom i da je sva okolina... po nešto počela da čita i da razmišlja“.⁸ Seljaci su sami dolazili i tražili knjige. U svom iskazu pred istražnim sudskim organima, po hapšenju prvih šidskih socijalista, advokat kod koga je Korać bio zaposlen, rekao je: „Nekoliko dana prije nego li je moj pisar Vitomir zatvoren, došao je u moju odvj. pisarnu jedan seljak, meni do sada nepoznat, koji me pitao da li se ovdje mogu dobiti knjige, i kada sam mu rekao da ne može, onda se je bez daljnjega razgovora udaljio“. I dalje, kada je bio jednoga dana početkom maja 1895 u Iluku zaustavljen, ga „dva ratarah po imenu nepoznati. Jedan reče da je iz Bingule, a drugi iz Mohova ili Molovina. Oni... upitaše da li mogu dobiti... knjigah... A 11. maja o. g. tražio je opet ovdje na pijaci jedan čovjek knjigah“.⁹ To su detalji, ali značajni detalji, jer seljaci ne običavaju zaustavljati prolaznike tražeći da kupe knjige za čitanje.

Efekat Pelagaćevid knjižica i knjiga je odista bio velik u sremskoj seljačkoj sredini. U optužnici protiv Koraća i drugova kaže se da su oni socijalistički „pokret na osnovu Pelagićevih knjigah osnovali i organizirali, da mu je bila glavna nastana mjesto Šid, iz kojega su zarazili nadničarski i ratarski stališ okolišnih selah Adaševci, Tovarnik, Morović, Kukujevci, Bačinsku Planinu, Berkasovo, Erdevik, Privinu Glavu, Kuzmin itd.“¹⁰

Po tvrđenju vlasti prvi sremski socijalisti iz Šida na čelu sa Vitomirom Koraćem „propagirali su Pelagićevu nauku i ista je... obuhvatila veliki dio nadničarskoga i ratarskoga stališa u javno izraženom obliku: da treba poskidati činovnike, zavesti veću nadnicu, 8-satni dnevni rad, malen porez, a ponajglavnije je da se imade oduzeti vlastelinski i manastirski posjed, te s njim socijalistička zadružna nadieliti. Takova nauka predavala se je od ustah do ustah u Šidu i gore navedenim selima, te je po mnjenju socijalistih dan 1 svibnja 1895 kao dan diobe imao biti.“¹¹

Najveći prestup optuženih nalazio se u propagiranju „*Pelagićeve nauke*“ zato što je ova „nauka“ tražila deobu vlastelinskih i manastirskih poseda u korist zadruge.¹² Na suđenju najviše će se čitati oni odlomci iz Pelagićevih knjiga i brošura koji se odnose na zadruge, gde se razlažu misli o stvaranju zadružnih dobara na mesto manastirskih, o prednostima zadružne svojine nad privatnom, o prelaznim formama zadružarstva na putu ka pravom zadružarstvu, odnosno „opštinskem kolektivizmu“ i socijalizmu.¹³ Pogubnost „*Pelagićeve nauke*“ dokazivaće se i čitanjem odlomaka o pravu naroda na bunu protiv tiranske vlasti, o pravima radnika

⁵ Andrija Radenić, u navedenoj zbirci dokumenata br. 1; prepis dnevnika nalazi se u dosjedu optuženika sa prvog procesa protiv socijalista u Sr. Mitrovici. Dokumenat se čuva u Državnoj arhivi u Zagrebu.

⁶ nav. delo, br. 5, str. 47.

⁷ nav. delo, br. 2, 3, 4.

⁸ isto, br. 10, str. 52.

⁹ isto, br. 26, str. 80–1.

¹⁰ isto, br. 28, str. 85.

¹¹ isto, str. 86–7.

¹² isto, 87.

¹³ isto, 93, 96, 100, 105; Vasa Pelagić, *Narodni učitelj*, 676–8.

na rad, o suvišnosti veličanja vladareve ličnosti, o potrebi prosvećivanja naroda i sl. Uglavnom sud će se zadržati na onim mestima Pelagićevih spisa na kojima se osuđuje „sila i moć kapitalizma, monarhizma, dinastijazma, birokratizma, nacionalnog religioznog šovinizma i fanatizma“,¹⁴ gde se socijalisti prikazuju kao propovednici novog društva.

Da bismo imali jasniju predstavu o veličini Pelagićeve revolucionarnosti na bazi njegovih spisa, o kojima i danas još postoje različita mišljenja, reći ćemo da je Pelagić mnogo isticao potrebu deobe manastirskih i vlastelinskih dobara, njihovo pretvaranje u zadružnu svojinu. *Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije*, koja je za krajnji cilj imala izgradnju društva na bazi društvene svojine, nije, iz taktičkih i strategijskih političkih razloga, posebno isticala zahtev za praktično ukidanje veleposeda u određenom vremenskom razdoblju. Ali pri upoređivanju Pelagićevih misli i akcionalih programa *Socijaldemokratske stranke* treba uzeti u obzir da je Pelagić govorio konkretno najviše o prilikama u Srbiji, da je svoje reforme predvideo za Srbiju, gde vlastelinskih poseda i nije bilo, gde njegove knjige u tom pogledu nisu predstavljale najveću opasnost za vladajuće krugove, dok je stranka socijalista u Hrvatskoj i Slavoniji delovala u zemlji veleposedičkih privilegija, gde je samo uz upotrebu revolucionarnih sredstava borbe, što ona nije htela, mogla istaći u vidu konkretnih zahteva ostvarenje svojih ciljeva u pogledu veleposeda. Radi tačnijeg ocenjivanja Pelagićevog i stranačkog socijaldemokratskog stava navećemo još da ni prvi ni drugi nisu bili za agrarnu reformu u smislu deobe zemlje seljacima u privatnu svojinu, i da se prvi uopšte nije smatrao u opreci sa drugim.

S obzirom na Pelagićeve ideje i teze u celini, moramo znati da on nije dostigao stepen socijaldemokratskog marksističkog teoretičara. Pelagić je ispravno isticao, da se zadruge imaju osnovati i organizovati „po načelima ekonomске jednakosti“.¹⁵ On čak, prihvatajući po nuždi i vrste proizvođačkih zadruga prema zamislima buržoasko-socijalističkog teoretičara *Dragiše Stanojevića*, kazuje da te zadruge ne smeju biti tako „bogate... elementima birokracije, buržoazije i međunarodne netolerantnosti“ kao u Stanojevićevoj knjizi „*Interesi srpsta*“.¹⁶ Ali Pelagićeva shvatanja, njegovi istraživački i politički metodi, a prema tome i njegove konstatacije i njegovi postupci ne zasnivaju se, u dovoljnoj meri, na naučnim rezultatima marksističkog učenja i iskustvima radničkog pokreta. On se još zanosi romantičarskim idealima, ne vodi računa o konkretnim pokretačkim snagama društva, i nije kadar da proceni vrednost pojedinih uticajnih elemenata u datom vremenu i prostoru. I kada govori o prednostima zadružne svojine nad privatnom, on ne razmatra problem u sklopu istorijskog razvitka proizvodnih snaga i odnosa, i na njima zasnovanih pravnih, etičkih, društvenih normi već se zadovoljava sa preuveličavanjem uloge patrijarhalnih kućnih zadruga, kao da bi idealizovana prošlost mogla dopreti realizovanju snova o boljoj budućnosti. On ne rezonuje marksistički, ne piše i ne govori jezikom stranačkih ideologa i vođa, ne deluje sredstvima pravih, radničkih, socijaldemokratskih organizacija. Po njemu socijalističke radne zadruge se ne bi mnogo razlikovale od tradicionalnih kućnih, kao da su i jedne i druge garant jednakosti i ravnopravnosti, a ne produkt dveju različitih istorijskih perioda. Za njega kao da je jedna „prokleta osobina“ ljudska „lična svojina, bila najjači uzrok opadanju i propadanju porodičnih zadruga srpskih, – onih divnih i svetih zadruga, koje nam bejahu dika, i sila imućnosti, i tvorac uzornosti, uzrasta i čestitosti, i karaktera zadrugarskih i narodnih“.¹⁷ On ne vidi i ne može da pokaže drugima kako su kućne zadruge iz prvobitnih zajednica i feudalizma propadale i morale propasti u višoj fazi razvitka društva, u kapitalizmu, i kako će se iz kapitalizma, pošto je i kapitalizam prevaziđen daljim razvitkom, preći preko zadruga novog tipa u sledeću, još višu fazu, u socijalizam i komunizam.

Na sudskoj raspravi čitače se odlomci o pravima naroda na bunu protiv tirana, ali pritom neće se uzimati u obzir da su ova prava najpre i najviše bila istaknuta u delima liberalnih pravnika, filozofa i književnika Engleske, pa Francuske, kada su propovedali i branili buržoasku revoluciju protiv feudalne tiranije vladara iz dinastije Stjarta i Burbona, i kasnije protiv raznih drugih diktatorskih vlada. Kada se čitaju inkriminisani izrazi o pravima na rad, na slobodu saopštavanja misli i dr. prelazi se preko činjenice da su oni preuzeti iz dela velikih buržoaskih političkih i literarnih javnih radnika *Šekspira*, *Miltona*, *Dizraelija*, *Didroa*, *Viktora Iga* i dr. Doduše Pelagić ne koristi ove citate za odbranu buržoaskog društva već u borbi protiv cenzure i predstavnika vlasti radi obezbeđenja prava čoveka u političkim akcijama, imajući pred očima ciljeve socijalističkog društva. Ali ipak treba znati da on ne navodi govore i dela građanskih pisaca i političara samo iz propagandnih, taktičkih razloga i ne samo zbog toga što su isti u datom trenutku i za datu temu bili značajni po rezultatima svojih rada, naprednosti svojih ubedjenja, doslednosti svojih stavova na liniji progrusa, već najviše zato što on ne razlikuje u dovoljnoj meri nosioce progresivnih težnji po njihovoj klasnoj pripadnosti, što ne rasuđuje merilima partijnosti nego po ličnom ubedjenju i nahodenju jednog „slobodnog mislioca“, i po kriterijumu nedovoljnog poznavaoca materije o kojoj raspravlja. Stoga je razumljivo da on više koristi i više navodi, napr., spise *Bihnera*, *Drepera*, *Struvea* nego dela prirodnjaka i istorika socijalista, da su za njega na mnogim mestima od podjednakog značaja *Prudon*, *Ruso*, *Foyerbah*, *Hegel*, *Marks* itd.

Izneli smo ovo nekoliko Pelagićevih karakterističnih crta da bismo pokazali da nisu bili i neće biti u pravu oni koji Pelagiću pripisuju svojstva partiskog ideologa i organizatora. Ali one ne umanjuju pravi značaj

¹⁴ V a s a P e l a g i Ć , *Socijalizam ili osnovni preporadaj društva*, 36.

¹⁵ V a s a P e l a g i Ć , *Narodni učitelj*, 677.

¹⁶ nav. delo 678.

¹⁷ nav. delo, 677.

njegove uloge uopšte, a posebno ne u sremskoj seljačkoj sredini. Njegovi zahtevi za deobu vlastelinskih i manastirskih dobara bili su najaktuelniji u Sremu i oni su delovali na mobilisanje najširih slojeva seljaštva ovde. Njegove misli o štetnim uticajima crkve i religije, njegovo ubedivanje o ravnopravnosti čoveka i naroda i dr., doprinosili su uzdizanju novog, prosvećenijeg tipa seljaka. U kraju gde su nacionalne i verske razlike razdvajale ljude više nego u mnogim drugim oblastima seljaci su iz Pelagićevih spisa saznali, mogli saznavati da „velike“ prirodne nauke: „fiziologija, hemija, anatomija i embriologija nemogu i nikad neće moći poznati i videti u organizmu, u sklopu čoveka: ni pravoslavnog, ni krivoslavnog, ni muhamedanca, ni kvekera, ni „inoverca“; nego oni vide i mogu videti u organizmu samo čoveka i ništa drugo.“¹⁸

Vlasti koje su uhapsile Vitomira Koraća 1. maja 1895, a posle i druge pobornike socijalizma, teretile su socijaliste najviše zbog prestupa nad svetinjom privatnog vlasništva, zbog propagiranja namere da se izvrši deoba spahijskih i crkvenih imanja. Te njihove optužbe nisu mogle biti dokazane, okrivljeni su ih energično, kategorički poricali, tužitelji nisu imali nikakvih materijalnih dokaza. Zahteve za deobu zemlje, ili za neku agrarnu reformu *Socijaldemokratska stranka*, kao što znamo, nije postavljala, a ni Pelagić ih nigde nije formulisao u vidu konkretnih akcionalih zahteva. Tvrđnje ili pretpostavke o Pelagićevoj aktivnosti u propagiranju agrarne reforme, koje su se čak pojavile u našoj istorijskoj literaturi,¹⁹ nemaju nikakve osnove. Pelagić je pisao o zadrugama, uopšteno i konkretno, on je pretpostavljao zadružne posede inokosnim, kao što je svuda bio za područljavanje sredstava proizvodnje, za pobedu socijalističkih shvatanja uopšte. Ali to su bili principi, želje, misli, a ne programske političke zahteve.

Optužbe od strane vlasti, ukoliko nisu bile namerno iskonstruisane, mogле su se zasnovati jedino na poverljivim nevezanim pričama, na otkrivenim, vekovima potisnutim, priželjkivanjima seljaka gladnih zemlje. Deoba je okupirala seljačke duhove desetinama i stotinama godina. Pri čitanju Pelagićevih spisa i vesti o postojanju i radu socijalista sigurno su u mašti seljaka oživele slike o nepreglednim oranicama, pašnjacima i šumama veleposednika, crkava i manastira, koje bi pravedno bilo razdeliti i od kojih bi dobro bilo dobiti ponešto. Ali to je latentna misaona preokupacija seoske sirotinje i ona se ne može, i nema potrebe, bar u istorijskoj literaturi, identifikovati sa političko-ekonomskim i socijalnim zahtevima u vidu revolucionarnog programa i akta.

Mnogi seljaci su kod prvog sukoba sa vlastima zbog socijalističkih misli i traženja govorili, kao uvek kod buntovnih pojava protiv neposrednih tlačitelja, da je za njih i sam kralj, a protivnici su im samo gospoda.²⁰ Imaginarne predstave o veličini, objektivnosti, pravdoljubivosti vladara, careva i kraljeva, vekovima su negovane u psihologiji ugnjetenih i postale su kao neki moralni oslonac slabima, ugnjetenima. I zato se ni pričanja o vladaru ne mogu smatrati dokazom monarhijske privrženosti.

Pelagićeve su brošure poslužile kao impuls aktiviranju seljaka u borbi protiv režima uz pomoć novih revolucionarnih, socijalističkih snaga. One su prvo probudile nade da će se ostvariti želje i potrebe velikog broja seljaka: da će se smanjiti ili još više – ukinuti porez, da će se ustanoviti veća nadnica, uvesti osmočasovni rad, svrgnuti omrznuto činovništvo i da će se čak deliti veleposedi – kako je to tvrdila optužba. Međutim, realizovati revolucionarne želje brošurama se nije moglo. Trebalo je seljačke redove povezati čvršćim, organizacionim sponama. Interes za Pelagićeve spise počeo je brzo da jenjava,²¹ oni su se morali dopuniti sistematskom agitacijom stranačke štampe i literature.

Korać i drugi aktivni pobornici socijalističkih ideja i stremljenja ubrzano su osetili potrebu jačeg stranačkog oslonca. Saznavši za socijaldemokratski list *Sloboda*, koji je izlazio u Zagrebu, oni su uspostavili vezu sa njenom redakcijom i počeli skupljati pretplatnike za list i primati druge stranačke propagandne spise. Pod uticajem i direktivama partije rad na organizovanom okupljanju privrženika počeo je u avgustu 1894. godine.²²

U to vreme Socijaldemokratska stranka u Hrvatskoj već razvija priličnu aktivnost. Kao i u mnogim drugim zemljama, i ovde odluke Prvog međunarodnog socijaldemokratskog kongresa u Parizu 1889. godine bile su od presudnog značaja za organizaciju na novim osnovama. Godine 1890. prva prvomajska proslava impozantno je demonstrirala pred iznenađenim i radoznalim građanstvom nastupajuću snagu proletarijata. U proleće 1892. pokrenut je prvi socijaldemokratski list *Sloboda*. Godine 1893. socijaldemokratski predstavnici Hrvatske, još bez reprezentativnih tela, ispoljavaju i pred ugarskim kongresnim forumom svoja progresivna nastojanja. Godine 1894. njihov delegat podnosi rezoluciju protiv proganjanja narodnosti, a za slobodu „individua bilo to u pogledu vjere, gospodarstvene odvisnosti, političke ravnopravnosti ili ravnopravnosti narodnosti.“²³

Na razvitak socijalističkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji uopšte, i posebno u Sremu, velikog uticaja ima i imaće istovetan pokret u Mađarskoj, odnosno u užoj Ugarskoj. Godine 1890. *Opšta radnička stranka Mađarske* uzima ime *Socijaldemokratske stranke* i postaje u suštini nova stranka. Vlastodršci više nisu u stanju, kao ranijih godina, da spreče aktivnost radnika u okviru partije sa socijalističkim nazivom. Jačanje radničkog pokreta posle osnivanja II. internacionale manifestuje se i u Ugarskoj u masovnim akcijama za

¹⁸ Vasa Pelagić, *Socijalizam ...*, 220.

¹⁹ Arpad Lebel, *Sindikalna borba ...*, str. 47.

²⁰ Andrija Radenić, nav. delo, str. 50.

²¹ nav. delo, br. 21, str. 71.

²² isto.

²³ *Istoriski Arhiv KPJ*, IV, 11.

izvojevanje političkih sloboda i poboljšanje radnih uslova života. Razmere pokreta na platformi nove stranke povećavaju se ovde naročito usled učešća seljačkih masa u njemu. U županijama Bekeš, Čanad, Čongrad, koje su još 1848 bile čuvene po seljačkim pokretima, seljaci su se prvi priključili socijalistima, i pripremajući prvomajske proslave, ističući zahteve za povećanje nadnica, ukidanje vlastelinskih privilegija i sl. došli u sukob sa organima sigurnosti. Godine 1891 u Orošzazu žandarmerija je samo uz pomoć vojske uspela da uguši prvomajske manifestacije i demonstracije seljaka, u Bekešabi oružani organi vlasti su nailazili na fizički otpor pri čemu su smrtno ranili nekoliko seljaka. U Batanji na mađarske, rumunske i srpske nadničare pucali su, 21. juna 1891, žandari jer su se usprotivili hapšenju drugova koji su vodili akciju za povišenje plata i poboljšanje radnih uslova na veleposedima. Sličnih pokreta i sukoba manjih razmera bilo je 1892 i 1893. Godine 1894 ističe se pokret u Hodmezovašarhelju koji dovodi do krvavog sudara između seljaka i oružanih snaga, i velikog procesa protiv 65 „buntovnika“ socijalista.²⁴

Na osnivačkom kongresu Socijaldemokratske stranke 1890 kao posebna tačka dnevnog reda raspravlja se pitanje položaja poljoprivrednog radništva. U rezoluciji se izražava načelno stanovište socijaldemokrata o potrebi da se zemljišna svojina iz privatne pretvori u društvenu, da se zemlja preko državne organizacije daje zadugama na obrađivanje u korist zajednice. Kao konkretan zahtev traži se od države da novi način korišćenja zemlje otpočne primenjivati na postojećim državnim, krunskim, crkvenim i opštinskim imanjima. Istovremeno se navodi potreba da se spomenuta imanja ne pretvore u privatna, kao što se tada dešavalo.²⁵

Delegati iz Hrvatske i Slavonije učestvuju prvi put na II kongresu *Socijaldemokratske stranke Ugarske*, održanom 6–8. januara 1893. Na tom kongresu je predstavnik iz Slavonije govorio u prilog proslave prvog maja, a socijalistički vođa Ancel izložio je stanje u Hrvatskoj.²⁶ Na III kongresu, 13–15. maja 1894, delegati iz Hrvatske i Slavonije aktivno su učestvovali u radu. Na tom kongresu predstavnik iz Osijeka, Nemac po narodnosti, čak je tražio da se područje Slavonije uključi u delokrug ugarske Socijaldemokratske stranke, čemu se, prirodno, Ancel najenergičnije suprotstavio ističući samostalni položaj Hrvatske i Slavonije i specifične prilike ovde. Istovremeno je dao izjavu o solidarnosti sa ugarskom strankom i spremnosti za nujušu saradnju s njom.²⁷ Na ovom kongresu je kao posebna tačka dnevnog reda opet raspravljano pitanje poljoprivrednih radnika. Istaknuta je osnovna teza da mali i srednji posed propada na račun velikog, da veliki posedi, koji jedino omogućuju primenu modernih sredstava proizvodnje kao i fabrike u industriji treba da postanu društvena svojina. U predloženoj i primljenoj rezoluciji kaže se da je sudsbita poljoprivrednih i industrijskih radnika ista, da se oni moraju solidarno, zajednički boriti. Izražava se uverenje da će se radničko pitanje u poljoprivredi rešiti jedino kada zemlja postane društvena svojina, što će se moći postići samo istovremeno sa pretvaranjem privatne svojine u društvenu u industriji. Radi poboljšanja položaja malih i srednjih posednika u datim uslovima traži se: uvođenje progresivnog poreza, izglasanje zakona za zaštitu radnika, unapređenje državnih gazdinstava – a ne njihovo drobljenje – korišćenjem naučnih i tehničkih tekovina u procesu proizvodnje, pretvaranje vezanih i crkvenih poseda u državnu svojinu.²⁸

Kritičari tadašnjeg rukovodstva *Socijaldemokratske stranke* istaći će s pravom da ova rezolucija kao i partijski stav u celosti prema problemima seljaštva nije u dovoljnoj meri odgovarala potrebama vremena, nije vodila računa o revolucionarnom vrenju u masama, nije predstavljala politički akt koji bi davao smernice za dalju borbu, već samo jedan apstraktan spis koji govori o neaktuelnom problemu u principu. Odista rasprava o prednostima veleposeda, iako tačna sa naučnog stanovišta, u vremenu kada su seljačke mase, sitni posednici i poljoprivredni radnici ustajali protiv veleposednika, nije mogla jačati već samo slabiti borbu protiv postojećeg poretka. Ovakav stav doprineo je u mnogome i cepanju stranke, stvaranju nove *Nezavisne socijalističke stranke* sa radikalnijim parolama.

Na razvitak socijalističkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji događaji u Mađarskoj imali su velikog uticaja. Seljačke mase doći će i ovde kao i tamo u sukob sa organima vlasti u borbi protiv veleposednika. A *Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije* kao i stranka u užoj Ugarskoj raspravljaće o seljačkim problemima prvenstveno sa teoretskog aspekta razvojnih tendencija.

Na prvom širem oficijelnom sastanku socijaldemokratskih predstavnika, održanom 8. i 9. septembra 1894, na kome je proglašeno osnivanje stranke i usvojen za program stranački program Austrijske socijaldemokratske partije, tzv. Hajnfeldski program, nalazi se već kao posebna tačka dnevnog reda: „Agitacija i pitanje seljačko“. Problemu se, međutim, još vrlo oprezno prilazi, vidi se da nema još dovoljno iskustva, da se ne poznaju u potrebnoj meri pitanja seljaka. Odluka o toj tačci sadrži samo načelnu deklaraciju o potrebi agitacije među seljaštvom.²⁹

U prvom proglašu za narod povodom osnivanja stranke, 1894, ima dosta reči o seljaštvu, o malom posedniku koji propada na račun velikog, jer: „Kako god veleindustrija ubija maloobrt, tako ubija i veleposjed male posjednike...“³⁰ Taj proglaš, objavljen u partijskom listu *Sloboda* od 21. septembra 1894, čitali su i sremski seljaci i iz njega oni su sticali saznanje da će nova stranka braniti nevoljnike u zemlji, da će žigosati

²⁴ Simon Péter, *A százforduló földmunkás és szégyenparasztmozgalmai 1891–1897*, Budapest 1893, 36–84.

²⁵ A Magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, II, 1890–1900, Budapest 1954, 53–59.

²⁶ nav. delo, str. 156, 159.

²⁷ nav. delo, str. 281.

²⁸ nav. delo, str. 285–286.

²⁹ *Istorijski Arhiv KPJ*, IV, 18–21.

³⁰ nav. delo, 21–30.

nepravde, da će se pod crvenim barjakom sa lozinkom: „*bratstvo, jednakost, sloboda*“ boriti za postignuće bolje i srećnije budućnosti celog naroda.

Prvi dublji efekat partijske aktivnosti u seljačkim masama Srema osetio se povodom priprema za proslavu prvog maja 1895. U proglašu glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Hrvatske, koja je tada pripremala šestu prvomajsku proslavu, ističu se najvažniji zahtevi socijaldemokratije: za radne ljude – osam sati rada, osam sati odmora i naobrazbe; za sve građane – opšte izborno pravo po navršenoj 21 godini života, potpunu ustavnu slobodu štampe i govora, potpunu ustavnu slobodu udruživanja i sastajanja; za sve nesposobne za rad u starosti, uključujući i seljake – penziju. Zahtev za opšte izborno pravo i ovde, kao i kasnije na svakom političkom aktu stranke, zauzima najviše mesto. Ističe se u upoređenju sa mnogim drugim državama da je u Hrvatskoj relativno najmanji broj ljudi sa pravom glasa: od 1.000 stanovnika njih 22, a u Ugarskoj 48, Austriji 72, Nemačkoj 270 itd.³¹

Stranačka agitaciona delatnost koristeći unutrašnje nezadovoljstvo širokih slojeva seljaštva dala je za kratko vreme iznenadjuće rezultate u Sremu. Prva prosocijalistička manifestacija mnoštva ispoljila se u Šidu početkom 1895 povodom opštinskih izbora kada su seljaci nezadovoljni pobedom građanskih kandidata govorili: „Svi ćemo u socijaliste“.³² Kod priprema za proslavu 1. maja iste godine povećano interesovanje za Socijaldemokratsku stranku, okupljanje naroda oko socijalista je očigledno u velikim razmerama. Šidski socijalisti su nameravali proslaviti prvomajski praznik rada internim sastankom, kako je to bilo dozvoljeno § 2 Zakona o sastajanju iz 1875. Međutim, usled velikog, nenadanog interesa oni su se morali odlučiti na javnu proslavu sa zborom, iako je trebalo tražiti dozvolu i zbog kratkoće vremena odložiti je na 1. maj po starom kalendaru. Tim povodom Korać je pisao stranačkoj upravi u Zagrebu: „Kad se pročulo da će socijaliste držati neki „majeles“, tako se svet uskomešao da drugaćije ne možemo činiti nego moramo držati javnu proslavu, jer ako bi držali ograničen sastanak za nama bi svet došao, te šta bi onda mi činili kad nismo oblasti prijavili“.³³

U toku prvomajskih priprema svet je počeo da traži u povećanom broju spise za prvi maj, koje je partija izdala, plakatiće sa radničkim zahtevima, grbove sa crvenom trakom.³⁴ Na sastanku socijalističkih aktivista, održanom 28 aprila, na kome je izabran odbor za 1. maj, pojavilo se nepozvano mnoštvo seljaka da manifestuje svoju saglasnost i želju za učešće u proslavi.³⁵ Njih 103 su dali novčani prilog od po 10 nč. za troškove proslave.³⁶

U toku prve polovine 1895, tj. skoro odmah na početku delatnosti *Socijaldemokratske stranke* masa je zatalasana idejama, duduše dosta mutnim, socijalizma. Ljude obuhvata skoro revolucionarna psihoza. Ispoljava se volja za otporom. Prkos i ponos ovladava do juče pokornim duhovima.

Po kućama, na ulici, u polju, svuda se govorи o socijalizmu, o socijalistima. Opštinska uprava, koja je dala uhapsiti Kopaća i njegove drugove, javlja tim povodom kotarskoj vlasti „da je socijalizam u mjestu Šidu tako daleko razvijen i prosti seljački stalež kao i nekoji propalice majstori tako zavedeni da svako školsko dijete već o socijalizmu razgovara...“³⁷

U obrazloženju optužbe protiv prvih socijalista kaže se da „već više od godine danah moglo se je opaziti da je dio šidskoga nadničarskoga i ratarskoga stališa zaražen nekom krivom naukom i težnjom za prevratom postojećega stanja; ti nezadovoljnici dali su svojemu osvijedočenju oduška pri poslu, na sastancih i pri raznih zgodah, pri stališu svećeničkomu i činovničkomu su se vladali neuglađeno, skoro da se ne kaže osorno, sve radi budućih nastupiti imajućih stvarih, kad će naime biti slobodni od popovah i činovnikah i sa svimi stališi građanskoga života izjednačiti se“.³⁸

Predstavnik građanske elite, bogati i uticajni javni beležnik, presednik šidske štedionice, opštinski odbornik i član županijske skupštine d-r Dragutin Grčić, kao i mnogi drugi sličnog društvenog ranga, sa preneraženjem je morao konstatovati promene u manirima običnih seljaka. On izjavljuje pred istražnim organima sa gorčinom: „Mogao sam opaziti da se prosti narod ne samo moje osobe, nego i osobe oblastnih organa uklanja, da ne ima više ono povjerenje u mojoj osobi koje je negda imalo, jednom riečju da je ohladio onaj prijašnji prijateljski savez...“³⁹ On pobija mišljenje da je sam dao povod pokretu nezadovoljstva izborom u opštinsko veće pošto „je taj pokret ... uhvatio mah i u okolni sela koja ne spadaju na obć. šidsku“⁴⁰ i gde on nije bio.

Državni, opštinski činovnički organi koji su dotele imali pred sobom samo pokunjena, snishodljiva lica koja mole za usluge, za milost, odjednom su se sukobljavali sa pretećom fizionomijom ljudi koji zahtevaju svoja prava. Opštinski egzekutor, strah i trepet seljaka, doživeo je da su mu „već i žene ... prigodom izviđanja

³¹ nav. delo, 21–30.

³² Korać, nav. delo I, 124.

³³ Radenić, nav. delo, br. 14. str. 56.

³⁴ isto.

³⁵ Korać, nav. delo I, 124.

³⁶ Radenić, nav. delo, br. 13, str. 55.

³⁷ nav. delo, op. 15, str. 58.

³⁸ nav., delo, br. 28, str. 85.

³⁹ nav. delo, br. 23, str. 76.

⁴⁰ isto.

ovrhe doviknule da trebaju svi da pređu u socijaliste, pa da će se onda vidjeti tko će poreza davati“.⁴¹ Jedan od činovničkih službenika izjavljuje da je primetio otkako je započeo socijalistički pokret „da su se seljaci posve otuđili od obć. i drugih činovnikah, da im je njihovo ponašanje osorno“ i dodaje da se čak desio slučaj da je jedan „ratar iz Šida prigodom kada je po marvenu putnicu došao, javno u uredu rekao da sam ja njegov sluga i da on mene plaća, a tako je i ostalog naroda ponašanje na sokaku, koji neće nikavog činovnika da pozdravlja“.⁴²

Da je prvi dodir seljačkih masa sa socijalističkim idejama i tražbinama revolucionisao duhove dokazuju svedočanstva i o tome kako su dočekani organi gonjenja prilikom kućnih premetačina posle ili pre hapšenja. Reči i gestovi otpora proganjanih neukih seljaka i njihovih žena iz tog vremena pokatkad imaju vizionarsku snagu svesnih zatočnika slobode i pravde. Tako jedan od „redara“, u potrazi za socijalističkim knjigama i novinama, iskazuje o ženi jednog okriviljenika: „Čim nas je videla, rekla je sama neustrašeno da ona znade zašto smo došli i da njen čovjek nosi u džepu knjigu“ i rekla je da imade deset sela koje jednako misle da se tako živeti ne može; *ako oduzmem knjigu da će uzeti drugu, ako bude zatvoren da će ga opet pustiti; a ako bude obešen, da će biti drugih*.⁴³ Kada su isti organi sigurnosti upali u kuću jednog drugog okriviljenika njegova žena ih je „goropadno“ primila, govoreći „da je dušom i telom socijalistkinja“. I kada je jedan od njih izvadio iz džepa novaca rekavši ironično „da odmah djelimo“, ona odvrati samouverenom dostojanstvenošću: „Sve će to doći“.⁴⁴

Socijalističkim idejama prožeti duhovi ispunili su zebnjom, pa i strahom mnoge pripadnike i predstavnike građanskog reda. Malo ih je među njima bilo koji su sačuvali hladnokrvnost i rasuđivali kao Koraćev poslodavac, jedan od advokata u Šidu, koji je rekao: „Ja držim da ovaj soc. pokret ... nije mogao zadati temeljita straha niti u Šidu, a niti u okolici.

Ja držim da šidski socijaliste nisu naumili nikakovo nasilje učiniti“.⁴⁵

Većina je verovatno rezonovala kao već spomenuti opštinski činovnik, govoreći: „Taj pokret bio je kadar, a mogao je i morao kod svih bolje stojecih ljudih pobuditi duševni nemir, jer je neuka svetina lahko ma na što navedena, te ne proračunava posliedice svojega djelovanja, pa stoga je taj pokret i meni zadao temeljita straha...“ Isti činovnik je čak, kako sam kaže, „pripremio za eventualnost i za sigurnost svoje osobe u kući svoje puščano oružje“.⁴⁶ U ovakvoj psihozni misli privrženika i čuvara poretku najbolje iskazuje želja spomenutog advokata Grčića, ponovljena pred organima vlasti: „da taj pokret prestane i da sve dođe opet u staru kolotečinu“.⁴⁷

Da bi se prekinula strahovanja i ispunile želje o prestanku pokreta vlasti su se i odlučile na mere gonjenja, hapšenja i kažnjavanja prvih pobornika socijalizma tamo gde su oni pokazali najveće uspehe, u Šidu i njegovoj okolini. Na dan prvog maja, vraćajući se sa pošte s pošiljkom stranačkog materijala, na ulici je uhapšen Vitomir Korać. Sledila su hapšenja njegovih najbližih drugova, saradnika u socijalističkoj agitaciji. Zatim su došla proganja, isleđivanja, pa i kratkotrajna zatvaranja nekoliko stotina seljaka iz Šida i okoline koji su bili sumnjivi da su socijalisti ili koji su pošli na ranije zakazanu prvomajsку proslavu u Šid. Naime, uprkos hapšenju organizatora prvomajske proslave i zabrani sakupljanja, koju je kotarska uprava u Šidu izdala 10 maja, na dane 11, 12 i 13 maja masa naroda iz Šida i okoline ispunila je šidske ulice i prilaze u znatiželjnном iščekivanju događaja. Čak su se iz drugih srezova bili tih dana uputili seljaci u Šid.

Prema izveštaju prisutnog sremskog podžupana Jurkovića banu Kuenu, već 11 maja, tj. uoči zakazane prvomajske proslave po starom kalendaru, masa od preko stotinu ljudi skupljala se oko zgrade kotarske uprave i obližnjih uglova tako da je „svjetinu morao više puta dati raztjerati“. A 12 maja, tj. na dan kada je trebalo da se održi proslava, uprkos tome što su oružane snage, koje su još rano u zoru posele sve puteve oko Šida, vratile natrag oko 200 lica, sakupilo se mnoštvo od oko 500 ljudi koji se ni na poziv „ne htjedoše s dobra razići dok ih nije oružničtvu raztjeralo“. Toga dana vladala je panika među građanstvom Šida. Mnogi su se sakrivali po kućama i sa strepnjom iščekivali ishod događaja.⁴⁸ Sledećeg dana, 13 maja, tj. 1 maja po starom kalendaru, došlo je u Šid oko 15 kola punih ljudi, osim toga mnogi su doputovali iz Mitrovačkog kotara. Organi sigurnosti su, prema njihovom izveštaju, iz ove mase uhapsili njih 22 koji nisu mogli dokazati da su poslom došli i prema tome prekršili zabranu sakupljanja. Među uhapšenima bili su: dvojica iz Kukujevaca, četvorica iz Čalme, dvojica iz Adaševaca, jedan iz Martinaca, dvojica iz Kuzmina, devetorica iz Bačinaca, po jedan iz Ljube i Šida.⁴⁹

Vlasti su metodama zastrašivanja kaznama i obećavanja oproštaja prisiljavale sumnjive ili faktično „socijalizmom zaražene“ seljake i zanatlige da se odreknu socijalističkih misli. Pred sud su izvedeni pet glavnih pobornika novih ideja, od kojih su osuđeni: Vitomir Korać, advokatski pisar, 18 godina star, na 5 meseci strogog zatvora; Lazar Forišković, obućar, 36 godina star, na četiri meseca strogog zatvora; Nikola

⁴¹ nav. delo, br. 25, str. 80.

⁴² nav. delo, str. 79.

⁴³ isto, str. 78.

⁴⁴ isto.

⁴⁵ nav. delo, br. 26, str. 81.

⁴⁶ nav. delo, str. 79.

⁴⁷ nav. delo, str. 77.

⁴⁸ nav. delo, br. 17 i 19, str. 59, 61.

⁴⁹ nav. delo, br. 18, str. 61.

Jokić, ratar i nadničar, 45 godina star, isto na četiri meseca strogog zatvora; Ljubomir Šoić, ratar, 47 godina star, i Lazar Dudić, nadničar, 28 godina star, na po dva meseca strogog zatvora.⁵⁰

Vlasti su pokušale da izvanrednim merama spreče dalje širenje protivrežimskih i antiburžoaskih ideja u Sremu. Početak pokreta u sremskim selima je bio ne samo buran već i plodonosan. Podžupan Jurković, koji je lično učestvovao u istrazi protiv socijalista, bio je impresioniran snagom novog pokreta. U izveštaju banu, 12 maja 1895. on između ostalog kaže: „Preslušavanjem okriviljenih i svjedokah ... crpio sam bezuvjetno uvjerenje da je šidsko te okolno seljačko žiteljstvo, u većoj mjeri nego li sam to prije držao, uznemireno i zavedeno, jer još sveudilj drže za stalno da će se društveni red promjeniti, te da će se s jedne strane zemlja „pravedno“ razdieliti, a s druge nadnica povisiti. Mogao sam spaziti i taj žalostni pojав da je među neuki svjet bačena deviza „ne treba nam gospode“, te da je ta želja dosta dubok korien zahvatila“.⁵¹

Socijalistički pokret, kao što to potvrđuju sva savremena svedočanstva, od kojih smo izneli najkarakterističnija, bio je u prvom redu zahvatilo široke zemljoradničke slojeve. To je i prirodno. Seljaštvo je u masama odmah u početku prihvatiло nove ideje, jer je i inače bilo preokupirano traženjem izlaza iz teškog političkog i ekonomskog stanja. Prvi propagatori socijalizma, i pored slabe opremljenosti, mladosti, neznanja, neiskustva, požnjeli su iznenadno uspehe kakvima se sigurno ni sami nisu nadali. Ali baš zbog toga pokret u početku najviše nosi obeležje stihijnosti. Izlivu nezadovoljstva protiv gospode činovnika i poreskih davanja, izrazi iščekivanja deobe zemlje, iako ne u razmerama zlonamernih interpretatora, svakako su primarni kod potlačenih masa. Pojmovi o socijalizmu još su nejasni, u prvi mah oni su i sekundarni. Protivnici će u tome videti samo „nezrelost mnoštva za socijalizam“, i zloupotrebu naivnosti masa od strane „nesavesnih socijalističkih agitatora“. U stvarnosti, prihvatanjem socijalističkih ideja, ma i po imaginarnim predstavama, široki, siromašni, neuki slojevi stanovništva dobijaju mogućnosti da se oslobođe svojih nevolja, da steknu materijalna i duhovna bogatstva koja im kapitalistički poredak nije mogao dati. I mi ćemo odista videti kako te mase, u trajnjem kontaktu sa propovednicima i borcima novih društvenih odnosa, i same postaju svesnije i organizovanije.

2. Uspon revolucionarnih dimenzija

Socijalistički pokret, koji se pojavio i širio u početku idejnim propagiranjem novih društvenih odnosa, prvo preko Pelagićevih spisa iz Beograda, a zatim prvenstveno preko stranačke štampe iz Zagreba, nastavlja se posle kratkotrajnog prekida izazvanog nasilnim merama vlasti, na višem nivou. Odlučujući uticaj na dalji uspon pokreta ima – *Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije*, koja u to vreme izgrađuje programsku i akcionu platformu svoje delatnosti uopšte, i nezadovoljstvo seljačkih masa, koje u tom periodu, nešto ranije ili kasnije, izbjiga skoro u svim veleposedničkim krajevima ekonomski zaostalih zemalja.

Zemljoradnici i zanatlje sremskih sela, koji su se u maju, pod pritiskom vlasti, javno morali odreći novog, socijalističkog učenja, u potaji i dalje su bili za pokret socijalista. List *Sloboda* i drugi stranački spisi ostali su lektira mnogih. I kontakt sa glavnim odborom stranke se nije prekidal. Partijske vesti postale su sve značajnije. Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije održala je svoj prvi kongres 3 i 4 novembra 1895. Na kongresu je među najvećim uspesima stranke isticano dejstvo socijalističkih misli u sremskoj seljačkoj sredini. Priprema prvomajske proslave u Šidu – kaže se u izveštaju glavnog odbora – „je odkrila da je socijalistička stvar proširena već i sada u velikoj mjeri i među onim stališem za koga protivnici pričaju da je protivan iz staležke opreke socijalizmu“.⁵² Na kongresu je predloženo da delegat stranke koji će ići na međunarodni kongres u Londonu te godine tamo „iznese pred svjetski forum... naše seljačko pitanje, koje je prevažno i za koje će se u velike zainteresovati prosvijetljeni zapad“.⁵³

Principijelni i praktični zahtevi *Socijaldemokratske stranke* programski još nisu mogli biti izraženi na prvom kongresu, iako je to prvobitno bilo predviđeno. Nacrt programa koji je pre kongresa objavljen u stranačkom listu cenzura je propustila, ali kada je posebno štampan, ona ga je zaplenila. Stoga je po predlogu predstavnika glavnog odbora kongres zaključio da se zadrži i dalje program Austrijske socijaldemokratske stranke.⁵⁴ Taj program iz 1888 sastojao se samo iz jedne principijelne deklaracije o ciljevima stranke i od dve rezolucije o političkim pravima i pravima radničke zaštite. O problemima i zahtevima poljoprivrednog dela stanovništva tamo posebno ništa nije rečeno. Socijaldemokratska stranka, ostajući bez posebnog programa, proklamovala je kao primarni zadatak izvođenje političkih sloboda, jer bez njih ni ostali socijalni i ekonomski zadaci ne mogu biti rešeni. S obzirom na našu temu moramo napomenuti da su pre kongresa verovatno vladala drukčija shvatanja. U nacrtu programa, objavljenom 3. oktobra, ističu se, između ostalih „tražbina“: povećanje opštinske zemlje koja bi se na zadružnoj osnovi obradivala; osnivanje državne banke koja bi davala zajmove zemljoradnicima (i zanatlijama) uz male, neznatne kamate, i kupovala zemlju radi davanja na obradu po zadružnim principima. Tu se nalazi i često ponavljani zahtev zemljoradnika na pravo

⁵⁰ nav. delo, br. 30, str. 114.

⁵¹ nav. delo, br. 17, str. 60.

⁵² *Istorijski Arhiv*, IV, 41.

⁵³ nav. delo, 46.

⁵⁴ Arpal Lebl u knjizi „Sindikalna borba agrarnog proletarijata“, Beograd 1954, str. 52, prikazuje nacrt, osnovu programa kao novoprimaljeni program stranke međutim, iz kongresnog toka koji je objavljen jasno se vidi da nacrt nije primljen, a iz kasnijih diskusija o programu stranke i o pitanju organizacije seljaka uopšte može se čak utvrditi i pravi, principijelni razlog zašto nije primljen.

lova. Za nadziranje radnih odnosa traži se uspostavljanje radničkih komora u koje bi ušli i poljoprivredni radnici. Za rešavanje sukoba između poslodavaca i radnika, i u poljoprivredi, nadležan bi bio – po nacrtu – „obranički sud“ sa javno izabranim članovima od obe stranke podjednako.⁵⁵

Ovi zahtevi, kao i ostali opšte politički, nisu mnogo radikalni već i stoga što su morali biti oprezno formulisani da ne bi izazvali represalije vlastodržaca. Ipak proširenjem obima i značaja opštinskog zajedničkog zemljišta, Socijaldemokratska stranka bi i po tom nacrtu, da je primljen, programski otišla dalje od najradikalnijih tada građanskih stranaka, i što je još važnije, zadruge bi stavila na mnogo širu osnovu nego građanske stranke kojima su one postale jedno od glavnih agitacionih sredstava za pridobijanje i organizovanje siromašnjih seljaka. Da bismo pokazali zašto ovako sastavljeni nacrt nije primljen za program stranke – jer razlog zaplene naveden na kongresu je bio više formalne prirode – moramo bar sa nekoliko rečenica objasniti opšta, principijelna neslaganja unutar socijaldemokratije kao takve u vezi s pitanjem seljaštva, njegove razvojne budućnosti, mogućnosti njegovog organizovanja s obzirom na razlike koje vladaju u njegovim redovima.

Socijaldemokratske stranke u sklopu Druge internationale u poslednjoj desetini XIX veka sve više su okupirane problemima seljaštva pod pritiskom revolucionarnog vrenja zemljoradničke sredine. Usled pojačane potrebe organizovanja dotle zanemarenih seljačkih masa u pojedinim socijaldemokratskim strankama i u samim vrhovnim instancama Internationale nastaju diskusije i polemike oko načelnih stavova i praktičnih mera po tom problemu. Iskrasavaju, pa se produbljuju razmimoilaženja oko pitanja da li je nužno pored opštег stranačkog programa imati posebno agrarni i da li treba za seljake stvarati posebne organizacije. Odgovori na ta pitanja su od prvorazredne važnosti, kako za socijaldemokratiju, tako i za seljaštvo. Od njih zavisi umnogome stranačka razvojna linija i opredeljenje seljačkih masa. Na tim odgovorima ispoljavana različita mišljenja vremenom dovode do definitivnog razmimoilaženja, do izdvajanja oportunih i revolucionarnih elemenata.

Nejednaki odgovori – jednih da treba poseban program za seljaka, odnosno posebna organizacija, a drugih da ne treba – bili su umnogome uslovљeni različitim gledanjem na društveno-ekonomске tendencije razvijanja. Jedni su sa obrazloženjem da u poljoprivredi važe isti zakoni kao i u industriji, da sitni posednik i ovde propada na račun krupnog bili protiv specijalnog zemljoradničkog programa. Među njima mnogi su u programskim zahtevima zaštite propadajućeg zemljoposednika videli nedozvoljivu afirmaciju buržoaskog, privatnog vlasništva na sredstva za proizvodnju. Na toj liniji se teško davala prednost – ukoliko je za to uopšte postojala zakonska mogućnost u praksi – bilo opšte političkim organizacijama, koje obuhvataju sve članove, bilo sindikalnim, stručnim organizacijama u koje se mogu učlaniti samo radnici u najamnom odnosu; nije bilo lako ni opredeliti se za pojedine tipove zadruga – za izdavanje zemlje pojedinim sitnim proizvođačima, za skupno iznajmljivanje zemlje nadničarima, za favorizovanje opštinskih poseda itd. U zemljama Austrougarske unutar socijaldemokratskih partija preovladala su tokom tih rasprava mišljenja nemačkih teoretičara da ne treba posebnog programa ni posebnih organizacija za zemljoradnike, već da treba samo pojačati agitaciju i propagandu za okupljanje i političko, ekonomsko i kulturno uzdizanje zemljoradnika u postojećim stranačkim organizacijama.

Razlozi isticanja specifičnih zemljoradničkih programske zahteva izneseni su naročito za vreme i posle održavanja prve Jugoslavenske socijaldemokratske konferencije u Ljubljani, 15 i 16 avgusta 1896 gde je u vezi s agrarnim pitanjem predložena rezolucija sadržala, u nešto detaljnijem i konkretnijem vidu ista traženja. U toj rezoluciji⁵⁶ nalaze se zahtevi: povećanje opštinske zemlje; oslobođanje od poreza pri dohotku i ispod 600 for; državno давanje hipotekarnih zajmova uz jevtinije kamatne stope; ukidanje raznih taksa; besplatno lečenje; ukidanje tzv. kuénog reda za služinčad i uvođenje zakona o zaštiti radnika; podržavljenje osiguranja protiv elementarnih nepogoda; pružanje državne pomoći u nuždi usled prirodnih nezgoda; pravo lova na divljač. Konferencija, na kojoj su prisustvovali i delegati Socijaldemokratske partije Hrvatske odbacila je s potrebnom većinom ovu rezoluciju. Posle konferencije u stranačkom organu u Hrvatskoj, u *Slobodi*, često se pojavljuju iscrpni napis o pitanju agrarnog programa i zemljoradničkih organizacija unutar Socijaldemokratske partije.⁵⁷ U svim tim člancima, kao i prilikom odbijanja rezolucije o posebnim zemljoradničkim zahtevima, preovlađuju mišljenja da su u kapitalističkom poretku sitni posednici stalno izloženi propadanju, da je štetno zavaravati ih iluzijama i da im treba otvoreno objasniti njihov položaj i pridobiti ih za borbu protiv vladajućeg režima zajedno s proletarijatom.

Izneli smo u najkraćim potezima karakteristične stavove o agrarnom problemu u široj povezanosti socijaldemokratskih stranaka ne samo zato što su vrlo značajni za razumevanje razvojne linije – u Ugarskoj napr. u to vreme oprečni stavovi o pitanju organizacije zemljoradnika dovode do stvaranja nove, tzv. nezavisne socijalističke stranke – već još više stoga što u našoj istorijskoj literaturi pojedini pisci, ne ulazeći u dublje razmatranje problema, površinski se zaustavljaju kod nekih pojava te ih onda proglašuju samoniklim, specifično interesantnim ili čak neobrašnjivim.

Odlažući izglasavanje programa 1895 godine Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije nije sišla sa linije borbe u interesu širokih slojeva seljaštva – siromašnih, sitnih posednika i proleterskih nadničara. U

⁵⁵ *Istoriski arhiv KPJ*, IV, 37–8.

⁵⁶ *Sloboda* br. 17 – 3 IX 1896.

⁵⁷ Napr. „O stanju seljačtva“ (br. 18); „Kamo će seljaci“ (br. 19); „Socijalna demokracija i seljaci“ (br. 21); „Naš seljak o socializmu (Misli o agrarnom pitanju)“ (br. 22–23).

seljačkoj sredini Srema povećava se tokom 1896 stranačka agitacija, iako su prilike sve nepovoljnije zbog neprijateljskih postupaka vlasti. U masama rastu simpatije za partiju i broj njenih privrženika ubrzano se povećava. Žrtve terora vlasti, osuđenici povodom priprema prvomajske proslave 1895, stišu glas socijalističkih prvoboraca. Pri izlasku iz zatvora oni se dočekuju s priznanjem i poverenjem. Mladi Korać, vraćajući se u slobodu, 29 decembra 1895, obasut je usmenim i pismenim, brzovavnim čestitkama. Nikolu Jokića i Lazara Foriškovića, koji su napustili zatvor 1896, pošto su kasnije nastupili kaznu, čekajući odluku na svoje žalbe, glavni odbor stranke pozdravlja preko *Slobode*.⁵⁸

Proleće 1896 godine ispunjeno je ponovo dogovaranjima o proslavi 1 maja. Na kraju je odlučeno da se ne slavi javno 1 maj radi izbegavanja progona od strane vlasti. Za taj dan šidski socijalisti samo se javljaju glavnoj upravi stranke pesnikovim rečima istrajanja: „*Napred! složno radu. Prezrimo muke, patnje i trud, pobeda bit će nagrada svakom u velikoj borbi tko bude drug*“.⁵⁹ Na 1 maj te reči za neke sremske socijaliste postaće uistini akt proveravanja borbene istrajnosti, jer će opet biti, iako ne mnogo, zatvoreni i kažnjeni. Kazne od deset dana zatvora su policijski izrečene – Koraću, njegovom ocu i dvojici seljaka iz Negoslavaca povodom toga što su ovi potonji došli u Šid da se raspitaju hoće li se i kako proslaviti 1 maj. Tih dana kažnjeni su još Vitomir Korać, Lazar Forišković i Nikola Jokić novčanom globom od 40 do 80 for. po optužbi državnog tužioštva u Sr. Mitrovici, jer su rasturali „tijskopise“ bez dozvole.⁶⁰ Inače 1 maj 1896 je u sremskim selima protekao mirno, kako su to i želete vlasti koje su u ponekim mestima, kao u Šidu, za taj dan preduzele mere predostrožnosti, dovele žandare i zabranile svako skupljanje na javnim mestima. Godina 1896, iako spada u period plime socijalističkog pokreta, u celini je tiha. Rezultati agitacije u javnosti usled straha od progona, a i usled nepostojanja organizacionih direktiva od stranačkih foruma, nisu mnogo vidljivi. O njima nema mnogo govora ni u štampi, ni u internim izveštajima. Njih je međutim svakako bilo u okupljanju idejnih pristalica, u pridobijanju pretplatnika na list i sl. Osetiće se to i uočiti sledeće godine kada pokret i po uspesima stranke i po represivnim merama vlasti dostiže prvu kulminacionu tačku.

Da su te godine postojale već i ilegalne organizacije potvrđuje jedan izveštaj županijske uprave iz 1897, koji u prilogu ima spisak članova osnivača socijalističkog udruženja u Negoslavcima u aprilu 1896 godine. Spisak sadrži četrdeset imena. Iste godine su Negoslavčani uputili upravi „famozni podnesak ... u kojem traže da se gospoštija preuzvišenog gospodina grofa Elca i posjednik Paunović prisile da od svojih nadničara smiju zahtjevati samo osamsatni rad“.⁶¹

Uvod, zapravo impuls, stimulus događajima masovnog karaktera i opšte političkog značaja predstavljaće umnogome odluke drugog kongresa Socijaldemokratske stranke, održanog 25–27 decembra 1896 u Zagrebu. Na dnevnom redu kongresa bila su pitanja sudbonosne važnosti: pitanja partijskog programa, rada među seljacima, držanja na pretstojećim saborskim izborima i saveza među jugoslovenskim socijalistima. Srem je na tom kongresu prvi put zastupljen, i to sa prilično velikim brojem delegata: bilo ih je pet (u svemu iz provincije bilo je trinaest, ostali su bili iz Zagreba). Prilikom tretiranja partijskog programa razvila se živa debata u vezi sa seljačkim pitanjem. Predloženi i usvojeni tekst programa bio je, uz izvesno prilagođavanje specifičnim potrebama zemlje, parafraza programa Nemačke socijaldemokratske partije, izglasana na kongresu u Erfrutu 1891 godine. U program se ne govori posebno o problemu seljaštva. Samo se pored ostalog spominje težak položaj i nezadovoljstvo zemljoradnika. U izjavi o zaštiti radnika nalaze se i stavke iz nacrta programa 1895 godine o stvaranju radničkih komora u kojima bi sudelovali i poljoprivredni radnici i o formiranju „obraničkih“ sudova nadležnih i za sukobe među poslodavcima i radnicima u poljoprivredi.⁶² Pojedini delegati, među kojima naročito Vitomir Korać iz Šida, tražili su posebnu deklaraciju o zaštiti seljaštva. Većina, kao i ranije na jugoslovenskoj konferenciji u Ljubljani, suprotstavila se tome i predlog je odbijen.

Za pitanje saborskih izbora isto su delegati iz Srema bili najviše zainteresovani, jer bi u to vreme jedino ovde došlo u obzir isticanje socijaldemokratskog kandidata. Stoga je verovatno i glavni referent o toj tačci dnevnog reda bio iz Šida, Lazar Forišković. Referent, i posle njega učesnici u diskusiji, istakli su da bi se u Sremu mogao očekivati uspeh na izborima, ako se ne bi sprovodili pod terorom vlasti. Na kongresu nije bila doneta nikakva odluka o tom pitanju, već je prepušteno glavnom odboru da po izviđanju konkretne situacije istakne ili ne, posebnog socijaldemokratskog poslaničkog kandidata.

Za razmah pokreta od odlučujućeg značaja bio je novoprmljeni organizacioni statut i s tim u vezi rezolucija o organizaciji seljaka. Novi statut je predviđao obavezno formiranje organizacije, tzv. kluba u svakom mestu gde stranka ima najmanje pet pristalica. Na čelu kluba nalazio se klupski odbor od tri člana – predsednika, sekretara i blagajnika, biranih za godinu dana. U vezi sa stvaranjem klubova i pojačanom agitacijom među seljaštvom uopšte, posebnom rezolucijom stavljeno je u zadatku glavnog odboru da posveti specijalnu pažnju pisanju i štampanju članaka za seljačke potrebe, kao i izdavanju popularnih brošura, sastavljenih lako razumljivim jezikom prema seljačkim pojmovima i uslovima.

Klubovi su smatrani političkim organizacijama. Njih su u praksi uvele već ranije pojedine građanske stranke. Oni su se, naime, jedino mogli osnovati po prečutnoj saglasnosti vlasti, bez specijalno odobrenih

⁵⁸ *Sloboda* br. 2 – 16 I 1896.

⁵⁹ *Sloboda* br. 9 – 7 V 1896.

⁶⁰ *Sloboda* br. 10 – 21 V 1896.

⁶¹ Radenić, nav. delo. br. 55, str. 174; br. 47, str. 160.

⁶² *Istorijski Arhiv IV*, 56–8.

pravila. Za stvaranje udruženja, bez obzira na njihov karakter, trebalo je imati odobrena pravila, što se u praksi za politička udruženja nije moglo postići. Predložena pravila obično su ostajala u fijokama nadležnih činovnika ili bi se povremeno vraćala sa primedbama i zahtevima da se izvrše sugerisane, većinom neprihvatljive ispravke. Klubovi su se mogli formirati s pozivom na ustavne zakone, koji su – pošto je sistem vladavine parlamentara predviđali postojanje političkih stranačkih organizacija. Oni bi funkcionisali kao deo stranke, stranačke celine koji deluju prema javnom programu i organizacionom statutu.

Odluke II kongresa Socijaldemokratske partije Hrvatske i Slavonije u političkom, praktičkom životu, pokazale su se veoma delotvornim. One su došle u pravo vreme. Na njih mase kao da su čekale. Atmosfera je bila pogodna za akciju. Socijalističke ideje, iako prirodno u dosta neodređenim konturama, stvaranim prema sopstvenim željama i stremljenjima, postale su već bliske mnoštvu. U toku protekle 1896 godine nezadovoljstva u selima veleposedničkih krajeva uže Ugarske imala su mogućnosti da se ispoljavaju naročito za vreme parlamentarnih izbora, kada su čak reakcionarne opozicione snage iz demagoških razloga isticale zahteve za agrarnom reformom i zaštitom siromašnih slojeva seljaštva. Na brojne predizborne zborove, koji su se održavali u obližnjim selima, preko reka Dunava i Drave, odlazili su i seljaci iz Srema i Slavonije, te se vraćali opijeni parolama najekstremnijih zahteva i obećanja. Oni su tražili oduška svojim nezadovoljstvima i orni za borbu bili spremni da u masama pristupe redovima nove socijalističke opozicije.

Glas o stvaranju klubova brzo se širio po sremskim selima, raznosi su ga sami seljaci (i zanatlije) čitajući *Slobodu* i prenoseći uputstva glavnog odbora stranke. Kongres je održan krajem decembra, a u januaru u mnogim mestima već su pripreme gotove za osnivanje organizacije. U socijaldemokratskom listu koji objavljuje samo jedan deo novosti, zabeleženo je da je u Tovarniku, na sastanku održanom 31. januara 1897 osnovan klub,⁶³ tada je doneta odluka o organizaciji kluba i izabran klupski odbor u Gabošu i Čazmi. Sledi vesti o osnivanju kluba u Lovasu, Šidu, Boboti, Nuštru, Čakovcima, Opatovcu, Pačetinu, Slakovcima, Svinjarevcima. Što je još važnije, ovi klubovi nisu udruženja malobrojnih, od masa izolovanih pojedinaca, već organizacije s masovnim članstvom. U Tovarniku skoro celo selo pristupa klubu, u Ilači klub ima oko 200 članova, u Lovasu 74, u Boboti blizu 100, u Pačetinu pri osnivanju 50, a nešto kasnije 130 članova, u Slakovcima preko 100, u Svinjarevcima oko 60 članova.⁶⁴ U Marincima, koje su imale oko 130 kuća, skoro svi seljaci su postali članovi socijalističkog kluba.⁶⁵ Brojevi su uzeti iz novinskih beležaka, a da su približno tačni, potvrđuje se izveštajima županijske uprave i podacima državnog tužioštva, iznesenim za vreme suđenja u Mitrovici protiv osnivača klubova. Socijaldemokratske organizacije su se najviše osnivale u severozapadnim delovima Srema, u krajevima najvećih veleposeda od Šida i Iloka prema Vukovaru i Osijeku. Ima ih u priličnom broju, iako manje nego zapadnije, i na istoku u Iločkom, Mitrovačkom, Rumskom i Iriškom kotaru. U ostalim srezovima njihov broj mora da je neznatan, jer nismo nailazili na vesti o njima ni u novinama ni u knjigama i izveštajima koje smo pregledali.

U pojedinim sremskim (i slavonskim) krajevima zimskih dana 1896 vršila se politička agitacija u srazmerama uobičajenim jedino u vremenima revolucionarnih vrenja. Korać koji je kao član glavnog odbora tada bio u Zagrebu, pišući o uspesima stranke u Sremu i Slavoniji kaže: „Sve vrve dopisi o osnivanju organizacija, a stranačko tajništvo bilo je zasuto zahtjevima za organizacioni materijal“.⁶⁶ Obični ljudi seoske sredine, do juče okupirani svojim svakodnevnim poslovima i sitnim brigama, obuhvaćeni žarom novih saznanja, odlaze u okolna sela da propagiraju ideje socijalizma i stvaraju stranačke organizacije, klubove. Seljaci i zanatlije ističu se u političkim, agitacionim i organizacionim poslovima kojima su se dotle bavili samo ljudi iz redova inteligencije, mahom advokati i sveštenici. Oni tumače program stranke, objašnjavaju pravila organizacionog statuta, pozivaju se na zakonske propise i mogućnosti, odabiru ljude za stranačke funkcionere, pomažu pri formiranju klubova, savetuju pri izboru klupskih odbora. Za jednoga od njih Gavru Neškovića iz Tovarnika, državni tužilac u svojoj optužbi reći će da je: „tako gorljiv agitator da je napustio vršidbu svoje ljetine u pravo doba, te je istom kasno u jesen vršio, naravno na svoju štetu. On je sa Matom Gruićem, kad su one knjižice u Zagrebu od centralnoga socijal-demokratskoga kluba kupili, *zaredao selo za selom, s torbami na ramenu, prodavajući socijalističke spise među ratari i sakupljući pristaše za socijalistička prevratna načela*, i samo tako se može pojmiti da je kašnje organiziranje klubova brzo napredovalo pošto su njih dva teren pripravili“.⁶⁷

Priprosti, neuki seljaci koji su takoreći preko noći postali socijalistički agitatori imali su uspeha u svojoj sredini. Na sastanke koje oni zakazuju dolaze i po nekoliko stotina ljudi. Knjižice koje prodaju – većinom Pelagićevu brošuru „Što traže socijalisti“ i Program Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije – traže se i kupuju. Za spomenute socijaliste Neškovića i Gruića tužilac kaže da su: „kroz... socijalističko agitiranje proizveli... kod cielokupnog skoro Tovarničkog stanovništva stanje nesnosno, napeto, da i danas mora još jedna satnija vojničtva uz jednog civilnog povjerenika... ondje da boravi.“⁶⁸

U čemu se ispoljila aktivnost socijalista u godinama poleta 1895 i 1897, u vreme kada su vlasti protiv

⁶³ Sloboda br. 3 – 4 II 1897.

⁶⁴ Sloboda br. 4 – 18 II 1897; br. 5 – 4 III 1897.

⁶⁵ Die Drau br. 71 – 20 VI 1897.

⁶⁶ Korać, nav. delo I, 132.

⁶⁷ Radenić, nav. delo, str. 235.

⁶⁸ isto.

njih preuzimale izvanredne represivne mere? Godine 1895, sudeći po optužbi i osudi upravnih i sudskih organa vlasti, oni su uglavnom „*agitirali da će, pristanu li ljudi uz socijalizam, nestati poreza, da će prestatи financija, da će se smjeti saditi besplatno duhan, prestatи pecarina i regal, da će nestati činovnika, povisiti se nadnica, ljudi biti svi jednaki u imovinskom pogledu...*“⁶⁹ Godine 1897 dok vlasti nisu počele sa hapšenjem seljaci su se držali mirno. Okupljeni u socijalističkim organizacijama najviše su obraćali pažnju na pretstojeće izbore. U Marincima, napr., gde će doći do uzbune prilikom hapšenja njihovog druga i vođe Veljina, do toga dana, 28 marta 1897, oni su bili politički aktivni skoro jedino u predizbornoj agitaciji za svog seljačkog poslaničkog kandidata.⁷⁰ Vrbujući članove za svoju organizaciju i šireći socijalističke ideje, socijalisti ponegde dolaze u sukob sa trgovcima i bogatijim zanatlijama koji se izjašnjavaju protiv socijalizma i socijalista. U tim slučajevima oni su ponekad, kao napr. u Bršadinu, donosili odluku o bojkotovanju tih trgovaca.⁷¹

Za agitaciju oni su koristili partijska sredstva propagande: klubove i brošure. Odbijajući optužbe, socijalisti su tvrdili da su se držali programa stranke gde se „tražbine“ kreću u okvirima postojećeg, građanskog društva i odnose se na demokratizaciju uprave, zakonodavstva, vojske, na poboljšanje stanja svih ljudi „bez razlike roda, pokoljenja, plemena i vjere“, celog radnog naroda, kako radnika, tako zanatlija, poljoprivrednika i dr. Po pregledu raznih savremenih svedočanstava koja su nam ostala sačuvana i do kojih smo mogli doći, sa priličnom sigurnošću u tačnost možemo i mi tvrditi da su tadašnji socijalistički agitatori uglavnom tumačili i isticali programske zahteve Socijaldemokratske partije i da su vršili agitacione pripreme za pretstojeće saborske izbore kako bi mogli sa izgledima na uspeh istaći svoga kandidata.

U okviru socijalističkog pokreta preovladale su organizacione i agitacione preokupacije usret sredene na dva najaktueltija problema: problem pretstojećih izbora i problem poboljšanja materijalnih uslova života olakšanjem tereta kod sitnopošednika, povećanjem nadnica kod poljoprivrednih radnika. Da se aktivnost socijalista kretala unutar takvog delokruga, potvrđuju i sami zvanični izveštaji državnih organa kada dodiruju najvažnije elemente pokreta.

Kotarska uprava u Vukovaru, 17 februara 1897, dajući podložnim opštinskim poglavarstvima uputstva protiv socijalista, kaže između ostalog: „Ovo područno žiteljstvo baca se sljepo u tu struju misleći da će im se, budu li sledili stope njihovih propagatora, odnošaji poboljšati, te potokom mlijeko i med teći...“⁷² Podžupan Virovitičke županije u izveštaju banskoj upravi, govoreći o socijalističkom pokretu koji je prodro ovamo iz Srema, ističe da je opoziciji „došao... u prilog iz Sriema ovamo unešeni socijalistički pokret, – kojemu je opet po nemjerodavnom mnjenju smierno potpisano u Sriemu i ovdje u cilju biskupiji đakovačkoj dakle –, konačna cilj pobeda kod pretstojećih saborských izborah.“⁷³ Podžupan same Sremske županije u svome izveštaju banu, u aprilu 1897, ističe da je razlika između ovogodišnjeg pokreta i pokreta u 1895 „samo utoliko... što ove godine izbjiga... na površinu tendencija da u sabor izaberu socijalističkoga zastupnika...“⁷⁴

Kao karakteristično i za Sremsku županiju navećemo još da je županijski sekretar iz Osijeka, po izviđanju prilika u Tenju ukazao, 29 marta 1897, na to da bi dobro bilo kad bi okolni velepošednici, umesto da upošljavaju strance, uzimali domaću najamnu radnu snagu i „kad bi zbilja kukavnu nadnicu bar povisili i kad ne bi tražili rad od rane zore pa do kasne noći, nego i vrieme rada bar nješto skratili“⁷⁵. Uzgred rečeno, banska uprava je na te sugestije odvratila, 9 aprila, „da se ne mogu odobriti izjave tamošnjeg županijskog tajnika glede povišenja nadnica, sniženja radnog vremena itd. pošto se iste ne ukazuju skroz osnovanim“.

Primarni praktični zahtevi prema tome, a oni su kao takvi od strane glavnog odbora stranke i izloženi, ticali su se političkih sloboda, saborskih izbora i boljih radnih uslova. Lider stranke, Ivan Ancel, takođe jedan od optuženika na procesu protiv sremskih socijalista, odbijajući navode optužbe, rekao je, između ostalog: „Mi smo htjeli... da seljaci uđu u sabor, a to bi bilo od prieke nužde“. Kao dokaz da se agitovalo u okviru zakonitosti naveo je „da se je svakom seljaku nabavila knjižica „Ustavno zakonoslovje.“⁷⁶

Iako je sigurno praktična organizaciona i agitaciona delatnost stranke bila na liniji buržoasko-demokratskih zahteva, isto tako je sigurno da je seoska sirotinja, prihvatajući socijalističke ideje, najviše mislila i govorila o ukidanju ili smanjivanju poreza, o ograničavanju upravne vlasti i dalje, da se poslužimo rečima optužbe, o „dokinuću carine, skidanju gospode, o zajedničkom hambaru, otvorenju šumah itd.“ Samo što ovi zahtevi nisu bili plod socijalističkog agitovanja koje se – po rečima državnog tužioca – „onda predajom od ustah do ustah širilo među sviet i uvriježilo kao osvjedočenje zavedenoga seljačta“ već obratno. Ti zahtevi su bili plod seljačkih želja i oni su se, prenoseći se od usta do usta, „uvriježili kao osvjedočenje“ socijalističko. Karakteristično je da se u selima predviđala samo deoba vlastelinskih, manastirskih i crkvenih veleposeda, a

⁶⁹ nav. delo, 218. Isto tako 1897, po optužbi protiv socijalista iz Slakovice i Orolika, kojima je sudio Osječki sudbeni stol: „Pokretači su ljudima obećavali da će otvoriti šume, davati ogrev, građu i šumsku pašu badava, dokinuti financiju, dozvoliti besplatno sadjenje duhana i pečenje rakije, dokinuti psetarinu, umanjiti občinske uredje, sniziti broj občinskih činovnika, dokinuti biljege i regal, te občinske namete, a imetak među sve žitelje jednak podieliti“ (Hrvatski Branik br. 84 – 20 X 1897).

⁷⁰ Die Drau br. 73 – 24 VI 1897; br. 74 – 27 VI 1897.

⁷¹ DAH, Akta Sudbenog stola u Mitrovici III (392) 2 – 1902.

⁷² Radenić, n. d., br. 40, str. 149.

⁷³ nav. delo, br. 49, 167.

⁷⁴ nav. delo, br. 47, 156.

⁷⁵ isto, str. 169, 168.

⁷⁶ isto, str. 259.

ne i seljačkih.⁷⁷ Većina seljaka, i prema građanskim listovima,⁷⁸ najviše se žalila na nedostatak zemlje i visoke namete „na finansije, pecarine, pristojbe, carevine, rasprave, globarije, štemplove, advokate“ i prirodno je da su se u dubini duše nadali od nove stranke da će ih od svega toga i oslobođiti.

Vlastodršci su 1897 godine mnogo brutalnije, a i temeljnije vodili svoju kontraofanzivu protiv socijalista nego 1895, ali i držanje socijalista usred progona je bilo prkosnije, hrabrije, svesnije nego pre. Mnogi od onih koji su ranije govorili da ne znaju šta je socijalizam, da su se slučajno našli u kolu socijalista, sada će se truditi da prema svojim predstavama izraze verovanje u socijalizam kako bi opravdali svoju privrženost njemu. Sada će se često na ironično postavljeno pitanje: *Znadete li vi uopšte šta je socijalizam?* čuti ponosni odgovor: „*To je jednakost i bratstvo, a svrha mu je da se ljudi združe pa da žive u slozi*“.⁷⁹ Taj odgovor je daleko od neke prave, naučne definicije socijalizma, ali on priprostim rečima neukog seljaka pogoda srž rešenja. Jedan od optuženika čak pri odgovoru da ne zna šta je socijalizam, nalaziće u suštini isti odgovor: „Ne znam što je socijalizam, ali mi se sviđa ono što piše *Sloboda* i što udružuje sve ljude, i Srbe, i Hrvate, i Švabe i Madžare, a ne kao što nas drugi zavađaju...“⁸⁰

Za vreme progona socijalista izrazi solidarnosti manifestuju se u znaku daljeg otpora prema vlastodršcima i privrženosti prema pokretu. Podžupan Jurković, po dobijenim informacijama, javlja banu, 23 aprila 1897, kao značajnu činjenicu da u Tovarniku „zemljišta u istražnom zatvoru nalazećih se obrađuju ostali bezplatno, što je najeklatantnijim dokazom međusobnoga solidariteta“. Takva solidarnost zapažena je i kod Ilačana, koji „su ovih dana izvezli na zemljišta njihovoga pokretača Fabe Petričevića u jednom danu 9 vozova gnoja“.⁸¹ Svest seljaka ispoljila se i u tome što „nijedan od preslušanih svjedokah koji su bili na skupštinama Tovarničkima neće da posvjedoči da su Gavra Nešković, Mato Gruić, Andro i Stipo Kokošarević harangirali onako kako im tužba u teret stavlja“.⁸²

U toku razmaha pokreta naročito su se isticali seljaci iz Tovarnika, oni su skoro svi pristali uz novu stranku, a za vreme progona, kao što smo već na nekoliko primera videli, i dalje prkosili vlastima i demonstrirali svoja socijalistička verovanja. Na njih će se optužba najviše okomititi, spominjući između ostalog i to da „od preslušanih Tovarničana skoro nitko nije htjeo zapisnika podpisati, a prigodom saslušavanja je njihovo vladanje bilo tako oporno... da se je morala rekvirirati oružnička postaja kao asistencija“.⁸³ Jedan od glavnih optuženika iz Tovarnika, već spomenuti Gavro Nešković, na sudskoj raspravi odmah u početku svog iskaza reči će: „Ja ne tražim milosti, nego pravdu“, iako su te reči mogle samo izazvati gnev službenika pravde. U Ilači seljaci su se takođe pokazali naročito borbenim i upornim u ispoljavanju svoje socijalističke pripadnosti. Kod njih, prema optužnicu od 20 juna, „posljedice socijalističkog pokreta traju još uvijek. Ilačani su vrlo tvrdoglavci ljudi koji su u svemu solidarni, niesu nikakovim razlogom pristupni. Iz mnogobrojnih zapisnikah, glasom kojih su oni preslušani, vidi se da su pasivnom otporu složni, iskazi su im kongruentni da su svi socijaliste znali ili ne znali što je to socijalizam“.⁸⁴

Karakteristične su manifestacije, demonstracije kolektivnog istupanja, koje se obično javljaju na selu u revolucionarnim danima borbe protiv gospodara tlačitelja, kada skoro celo selo dejstvuje jedinstveno, prima na sebe kao kolektiv odgovornost za čin pojedinaca i podnosi zahteve zajednički. Kada je u Ilači opštinski beležnik zadržao *Slobodu*, na koju su nekolicina bili pretplaćeni, sakupilo se za tren oko 200 ljudi, 14 februara, pred opštinskom kućom, tražeći da im se izdaju novine. Kada je u Marincima uhapšen Steva Veljin, organizator socijalističkog pokreta, masa njegovih meštana, njih oko 80, pošla je čak u Vukovar tražeći „da se uhićeni na slobodu pusti, ili da se i oni s njim zatvore“.⁸⁵ Takvih slučajeva bilo je više, u Negoslavcima, Oroliku i dr. Kada su organi sigurnosti uhapsili jednog od poznatih socijalističkih agitatora u Oroliku socijalisti su zvonjavom crkvenih zvona okupili celo selo i pretnjama naroda uspeli da oslobole svoga druge.⁸⁶ U Nuštru odmah posle hapšenja dvojice viđenih socijalista, 26 marta 1897, skupila se masa od 80 do 100 seljaka i prisilila žandare da ih puste.⁸⁷

Značajno je za veličinu pokreta u sremskim selima da su u njima žene, koje su inače u podređenom položaju i daleko od politike, vrlo aktivne. Ne samo da učestvuju u činu kolektivnog otpora, kada među demonstrantima uvek ima žena, već pokazuju interes i težnju za posebnom ženskom organizacijom. U svome izveštaju o socijalističkom pokretu podžupan Jurković navodi da su u Tovarniku, uz muškarce, i „sve žene, koje htjedoše ustrojiti žensku organizaciju“ poput one u Zagrebu⁸⁸. Odista, žene u Tovarniku, saznavši za odluke kongresa Socijaldemokratske stranke o stvaranju ženskih organizacija, tražile su uputstva od glavnog odbora za osnivanje jedne takve organizacije ovde. Međutim, uprava stranke nije pokazala dovoljno

⁷⁷ Die Drau br. 47 – 22 IV 1897. Režimske novine na nemačkom jeziku *Die Drau*, pišući o socijalističkom pokretu, navode da su mnogi seljaci bili u tolikoj meri ubedeni da će se prvi maj deliti zemlja da su, naprimjer, u Nuštru na imanju bana Kuena Hedervarija i njegovog brata, poneli sa sobom taksene marke od po 1 for. kako bi odmah mogli taksirati gruntovni prenos imanja. (*Die Drau* br. 43 od 11 IV 1897).

⁷⁸ Napr. Zastava br. 77 – 17 V 1892.

⁷⁹ Radenić, nav. delo, str. 252.

⁸⁰ nav. delo, str. 255.

⁸¹ nav. delo, str. 199.

⁸² Citirane reči iz optužnice, nav. delo, str. 236.

⁸³ isto, str. 236.

⁸⁴ isto, str. 240.

⁸⁵ nav. delo, br. 47, str. 158; br. 46, str. 155.

⁸⁶ Hrvatski Branik br. 84 – 20 X 1897.

⁸⁷ Die Drau br. 116 – 3 X 1897.

razumevanja i odgovorila je apolitički (kako je ona često činila, potcenjujući nove vidove borbe): „Što se tiče ženske organizacije, to je samo jednostavna zabava. Nije nuždno zbog toga da bi vaše žene ovamo sada dolazile. Neka dođu na godinu na idući zbor stranke, ako ih stvar zanima“.⁸⁸ Iz ovoga se vidi dovoljno jasno da je rukovodstvo stranke manje pažnje obraćalo organizaciji žena nego one same, i to u zaostaloj, primitivnoj sredini gde se reč ženske čeljadi teško mogla čuti izvan domaćeg, porodičnog kruga.

Progoni su počeli u februaru, a još 5 aprila 1897 gradsko poglavarstvo u Zagrebu javlja Zemaljskoj vladu da stalno dolaze sremski socijalisti u Zagreb u uredništvo *Slobode* na dogovor sa članovima glavnog odbora „otkuda su redovito kući nosili razne socijalističke brošure, novine i tiskanice za držanje egzemptnih skupština“.⁸⁹ Za razrašiljanje novina, letaka, brošura pridobijaju se i pojedinci i knjižarsko-izdavačka preduzeća koji su manje podozrivi vlastima, te se preko njih organizuje snabdevanje agitacionim materijalom.⁹⁰ Iz Srema polaze agitatori u Dalj, Bielo Brdo, Borovo, gde su bila patrijaršijska imanja. Tamo se naročito rastura već spomenuta brošura o postanku tih poseda koji da su nezakonito bili oduzeti od predaka današnjeg pokolenja zemljoradnika. Tu brošuru su vlasti bile zabranile,⁹¹ ali ona se uprkos tome mnogo čitala.

Te godine ban je naredbom od 16 aprila zabranio proslavljanje 1 maja, tako da na taj dan ni sada mase nisu mogle javno manifestovati svoje simpatije za socijalistički pokret. Da su bile ponegde preduzete pripreme za prvomajsку proslavu i da su vlasti sprečile njihovo ostvarenje dokazuju napr. izveštaji iz Tovarnika u kojima se kazuje da se tamo govori o održanju velike skupštine „kojoj će prisustvovati i okolna sela, pak da će na nekakvu zastavu prisizati, te da su odlučili taj zbor držati na nekoj tratinici blizu kolodvora, pošto raskršće u selu – akoprem dosta velik prostor – neće biti dostatan za toliku svjetinu“.⁹² Da im pomrsi „račune, ako doista štogod sniju, te ako to nisu samo pusti razgovor“ ... podžupan Jurković se odlučio na izaslanje vojske, „vojnog brahijuma“.

Najznačajniji politički akt gde su sremski socijalisti i njihovi prijatelji, simpatizeri i poštovaoci mogli pokazati svoju snagu bili su izbori. Rukovodstvo stranke u Zagrebu, videći uspešno širenje socijalističkog pokreta u Sremu, odlučilo je da prvi put istakne svoga kandidata baš u ovim krajevima, i to u Šidskom izbornom srežu, gde su socijalisti u masama bili najviše podržavani. Kao kandidat predložen je sam lider stranke Ivan Ancel. Međutim, u danima održanja parlamentarnih izbora, 19–22 maja, ne samo svi viđeniji socijalistički agitatori u Sremu nego skoro i svi članovi glavnog odbora stranke, uključujući tu i Ancela, bili su već u zatvoru. Ne možemo znati pod normalnim okolnostima kakav bi bio ishod izbora, ali imajući u vidu tadašnju popularnost socijalista postojala je velika verovatnoća za izbor prvog socijaldemokratskog kandidata, iako po izbornom zakonu najsiročniji nisu imali pravo glasa. Za potvrdu tačnosti tih pretpostavki, a i za dokaz istrajnosti mnoštva uz socijalističku stranku služe podaci po kojima su njih oko 50 pred izbornom komisijom izjavili da glasaju za Ancela, iako njegova kandidatura nije mogla biti formalno ni istaknuta. A mnogi za koje se mislilo da bi mogli isto izjaviti bili su silom vraćeni od žandara kojima je kao pojačanje asistirao i odred vojske.⁹³

Socijalistički pokret u vidu masovnih žetelačkih štrajkova poljoprivrednih radnika, kako će se u godinama maksimalnih uspeha najviše manifestovati u veleposedničkim krajevima uže Ugarske, u Sremu nije uzeo maha 1897 godine. U vreme žetve pokret je usled represivnih mera vlasti već bio u povlačenju. Ali snaga nove, socijalističke organizacije te godine nije mogla biti ignorisana. Nadnice su, kao što smo u prvom delu pokazali, veće nego ranijih godina. Radnika je bilo teže nabaviti, i kada su se angažovali postavljali su dotle neuobičajeno velike zahteve. Uz povišenu nadnicu moralo im se u većini slučajeva dati i hrana sa pićem „špiritnjačom“.⁹⁴

Razmah socijalističkog pokreta u sremskim selima, naročito u Šidskom srežu, izazvao je živu pažnju u celokupnoj političkoj i društvenoj javnosti. Nije bilo važnijih novina u zemlji, bez obzira na političku pripadnost, koje ga ne bi zabeležile i prokomentarisale. Stavovi listova zavise od njihove partijske opredeljenosti. Pravaški *Hrvatski Branik* donosi povodom širenja socijalističkog pokreta u Sremu uzbudljive uvodnike, članke, beleške. U početku najviše napada Vasu Pelagića sa epitetom „zloglasnoga socijaliste, anarchiste i framasona“, (O njemu kazuje u to vreme da „se pripovijeda“ kako se „po Sremu skiće i sakriva, te... seljački svet buni i na sastanke poziva“. Ne donosi, međutim, konkretnе vesti o Pelagićevom boravku i radu u Sremu, a spominje poznati sastanak u Šidu, koji je izazvao intervenciju vlasti, kao da je bio sazvan na Pelagićevu inicijativu, a ne Koraćevu.)⁹⁵ Njegove knjige i brošure smatra naročito pogubnim. Stoga poziva sveštenike, učitelje i činovnike da pobijaju u narodu ideje iz tih spisa. Inače napade na Pelagića u to vreme kombinuje sa napadima na Beograd sa ekskluzivnih nacionalističkih pozicija. Nasuprot *Hrvatskom Braniku* listovi i časopisi demokratskih progresivnih građanskih opozicionih stranaka i grupacija nalaze opravdanja socijalističkom pokretu u teškom stanju siromašnih slojeva stanovništva, ponekad čak prate sa izrazima solidarnosti i simpatija socijalističke akcije, i osuđuju progone socijalista. Nema ni zvaničnih izveštaja koji

⁸⁸ Radenić, nav. delo, br. 47, str. 157; br. 35, str. 144.

⁸⁹ nav. delo, br. 54, str. 173.

⁹⁰ nav. delo, br. 79, str. 206.

⁹¹ nav. delo, br. 76, str. 202.

⁹² nav. delo, br. 74, str. 199.

⁹³ Korać, nav. delo, I, 134–5.

⁹⁴ Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće za godinu 1897, str. 93.

⁹⁵ *Hrvatski Branik* br. 22 – 1 VI 1895, br. 24 – 15 VI 1895.

bi obuhvatili stanje i poslovanje u Sremu 1897 a da ne spominju događaje u vezi sa širenjem socijalističkih ideja i organizacija.⁹⁶ I štampa u Mađarskoj, a i u Austriji pisala je o razmahu socijalističkog pokreta. Najveći mađarski list u Banatu *Torontál* u jednom od aprilske brojeva⁹⁷ napr. ističe da „u dva sremska sreza, u Vukovarskom i Šidskom socijalizam je uzeo takve razmere za kakve se dosada u Mađarskoj nije znalo“. Odista u županijama uže Ugarske pokret će se razbuktati nešto kasnije da bi dostigao kulminaciju u žetelačkim štrajkovima.

Povodom tako uspešnog delovanja socijalista u Sremu, spomenuti mađarski vojvođanski list, kao i većina građanskih listova u Hrvatskoj i predstavnici građanstva uopšte sa ogorčenjem će isticati da su u sremskim selima socijalizmom obuhvaćeni seljaci posednici i to prilično imućni. Na ovu činjenicu oni ukazuju da bi dokazali neopravdanost socijalističkog pokreta, njegov demagoški karakter. Uistinu Socijaldemokratskoj stranci odmah na početku pristupio je veliki broj malih i sitnih zemljoposednika. Njihovo prilaženje novoj stranci, međutim, nije ništa čudnovato i ne dokazuje opravданost rezonovanja protivnika, već, naprotiv, potvrđuje teze onih koji su govorili i govore da je sitni seljak u kapitalizmu u teškom položaju, da se nalazi na putu ili da je blizu proletarizacije, i zato u danima kada preovladava revolucionarna atmosfera u masama prilazi pokretu proletarijata. U Sremu je ta pojava utoliko manje začuđujuća, što veliku većinu seljaštva, kao što smo videli, sačinjavaju sitni posednici, iz njihovih redova regrutuju se mahom i njaminji radnici.

I baš zbog toga što je najbrojniji deo stanovništva prihvatao ili se pokazao spremnim da prihvati nove ideje, da podrži propovednike novog pokreta, da glasa za predstavnike nove stranke, vlastodršci su se okomili na agitatore socijalističkih misli i još više na organizatore socijalističkih stranačkih formacija. Oni su stavili u pogon mehanizam sile državnog aparata da bi još odmah na početku, pri prvoj pojavi masovnog kretanja, zaustavili i uništili predstavnici novih društvenih snaga, stranku socijalista.

3. Represalije državne uprave

Kad je Socijaldemokratska stranka započela svoju agitacionu i organizacionu delatnost 90-tih godina u Zagrebu, Osijeku, Varaždinu i drugim gradovima, ona nije nailazila na neki naročiti otpor od strane vlasti. Ban Kuen Hedervari, koji je, pacificirajući zemlju sa parolom reda, rada i zakona, držao građanske opozicione stranke pod stalnim pritiskom, pokazao se prema novoj radničkoj stranci prilično liberalan, tolerantan. Vitomir Korać u svojoj knjizi o radničkom pokretu na jednom mestu⁹⁸ banovu neobičnu trpeljivost, gotovo blagost, objašnjava spekulacijom kojom se služio da bi stekao glas mudrog, liberalnog političara i kao takav dobio mesto pretdsednika vlade Ugarske, za čim je mnogo žudeo. Jer po Koraéu, Kuen je smatrao da mu niko neće osporiti liberalnost, umešnost, sigurnost u vladanju kada pokaže da se ne boji „da trpi čak i razvijanje jednog takvog revolucionarnog pokreta, kao što je socijalistički“. Da je ovakvo obrazloženje pomirljivog stava vlasti prema Socijaldemokratskoj stranci u početku, naivno, može se dokazati ne samo time što cela Kuenova vladavina pokazuje da njemu nije stalo da stekne glas velikog liberala, a takav glas mu nije ni trebalo za poverenje najviših faktora u aristokratskoj hijerarhiji habzburške Monarhije, već u prvom redu time što vlastodršci socijalistički pokret, dok je bio ograničen na gradove, nisu smatrali revolucionarnim pokretom.

Socijaldemokratska stranka po svojoj ideologiji i organizaciji bila je za parlamentarnu vladavinu većine, dobijene na opštim, demokratskim izborima, na kojima imaju jednakopravo glasa svi punoletni građani. Kao radnička stranka, delujući u gradskim centrima u krugu samih radnika, koji su u industrijski nerazvijenoj Hrvatskoj i Slavoniji bili vrlo malobrojni, ona zaista nije mogla predstavljati velikog, a kamo li revolucionarno opasnog protivnika. Decenije su mogle proteći a da se ne dobije dovoljno glasova na izborima za jednog ili više poslanika; o većini potrebnoj za vladavinu bilo je rano i maštati. Kuen nije imao razloga da preduzme neke energičnije mere protiv stranke koja u postojećim granicama nije predstavljala ozbiljnijeg političkog takmaca u borbi za vlast.

U to vreme vlastodršci su svoje snage angažovali protiv stranaka koje su imale upliva na mase, a to su dotele bile jedino građanske opozicione stranke, i protiv pojedinaca, koji su kao anarhisti ugrožavali živote najviših nosilaca vlasti. U vezi s ovim drugima napomenemo da arhive iz tog razdoblja sadrže veliki broj poternica za raznim internacionalnim anarhistima, mahom iz Rusije, Poljske, Italije, Španije, za kojima tragaju sve evropske policije i koji se kao begunci u prolazu nalaze i u ovim našim krajevima.

Socijalisti su izazvali prvi brutalni ispad vlasti kada su se pojavili na selu, jer su tu predstavljali opasnog protivnika s obzirom da je seljaštvo sačinjavalo oko 80% stanovništva. No ovi socijalisti nisu otpočeli svoju agitacionu delatnost u seljačkoj sredini po inicijativi i direktivi Socijaldemokratske stranke već pod pritiskom samih, sve nesnosnijih životnih uslova i pod uticajem čoveka koji im je slao svoje knjižice da bi im objasnio uzroke nedaća i ukazao na puteve spasenja. Zato prve kaznene mere nisu uperene protiv socijalističke stranke i njenih odgovornih predstavnika, već protiv neposrednih „širitelja“ novih ideja, Vase Pelagića, njegovih spisa i raznosača tih spisa.

Delatnost samoinicijativnih „širitelja“ socijalističkih misli je trebalo odmah na početku onemogućiti, utoliko više što su imali uspeha. Podžupan Jurković, obaveštavajući bana o hapšenjima u Šidu, napominje

⁹⁶ Izveštaj o poslovanju upravnog odbora Županije sremske 1897; Glavni izveštaji o stanju usjeva ... za god. 1897.

⁹⁷ *Torontál* br. 91 – 22 IV 1897.

⁹⁸ Korać, nav. delo I, 120.

„da se pokret taj ne bi smio omalovažavati, te da se žalostnim tim pojavama mora svratiti osobita pažnja, kako bi se pogubni ti nazori što prije izčupali iz zavarane svjetine...“⁹⁹ U duhu tih sugestija kretaće se i sankcije protiv prvih propagatora socijalizma.

Vitomir Korać koji je prvi osetio udarac državne uprave, kasnije pišući istoriju radničkog pokreta, pripisao je brutalni postupak vlasti u prvom redu „Štreberstvu“ lokalnih, sreskih i županijskih, organa vlasti. On tim povodom kaže: „Štreber kot. predstojnik odmah je izvjestio županiju kako je otkrio jedno „buntovničko gnijezdo“. Dojurio je i podžupan, uzrujan da se to desilo u „njegovoј županiji“. I bogzna kakva su „povjerljiva“ izvješća letila u Zagreb...“¹⁰⁰ Pronašavši te poverljive izveštaje i obelodanivši njihov sadržaj možemo reći da su vlastodršci odista preterivali ocenjujući prevratničkim nastojanja prvih, neiskusnih, naivnih „širitelja“ plemenitih socijalističkih ideja i bezazlenih organizatora jedne javne prvomajske proslave. Ali preterivanja vlastodržaca su bila opšta, ona se nisu mogla temeljiti samo na senzacionalističkim izveštajima ozlojenih birokratskih i oružanih čuvara lokalnog reda, već na realnim potrebama same vlasti kao takve, radi osiguranja bezbednosti poretka, sprečavanja porasta jednog pokreta koji je bez obzira na momentalne intencije svojih nosilaca, predstavlja, ako ne direktnu onda potencijalnu opasnost za postojeći društveni sistem.

Povodom prvog dogovora o prvomajskoj proslavi u Šidu 1895, na koji je i nepozvan nagnuo narod, vlasti su reagovale oštro i iznenadno. One su uhapsile ne samo Vitomira Koraća i njegove najbliže drugove nego i masu seljaka. Spisak saslušanih okrivljenika od 14. maja do 2. avgusta 1895 obuhvata 202 imena iz Šida, *Tovarnika, Kuzmina, St. Jankovaca, Čalme, Divoša, Martinaca, Bačinaca, Ljube, Kukujevaca, Adaševaca, Pribine Glave, Morovića i Erdevika.*¹⁰¹ Metod zastrašivanja stupio je u dejstvo. Pošto je pred terorom pretnji mnoštvo ustuknulo, na optuženičku klupu pred sud izvedeni su pet glavnih optuženika radi izricanja primernih kazni i žigosanja propagiranih Pelagićevih načela.

Državno tužioštvo je teretilo tri optuženika iz Šida, Vitomira Koraća, Lazara Foriškovića, Nikolu Jokića, da su „u godini 1894 sjedinili se u potajno društvo u svrhu širenja ateističkih, državnemu ustrojstvu protivnih, socijalističko-komunističkih prevratnih načela koje su nahvalice pred poglavarstvom krili; da su za to društvo... u Šidu i okolini do 100 članova sakupili i društvo u istim utemeljili; da su za ostvarenje društvene svrhe u Šidu i okolini šidskoj dali čitati i tumačiti, čitali i tumačili knjige razčinjena prote Vase Pelagića iz Beograda, koje su svojim smjerom i sadržajem uperene proti Bogu, vjerozakonu, državnoj vlasti, državnim uredbam, slobodnom vlastništvu i posjedu, slobodnoj samoupravi i razpoložbi građanah, državnim, zemaljskim i občinskim urednikom, pojedinim staležom, družbam vjerozakonskim, građanskoga društva; da su te knjige prevratna sadržaja... preporučivali, hvalili, propagirali, da su takovu prevratnu nauku i na svoju ruku među radničkim i seljačkim stališem... širili; da su dakle, nukali, poticali i nastojali zavesti na djela nećudoredna i po zakonih zabranjena, ponizavali i nastojali razdrmati pravne pojmove o vlastničtvu“.

Ovako okvalifikovana dela bila su kažnjiva po § 285, 286, 287, 288, 305 kaznenog zakonika sa strogim zatvorom od tri meseca do jedne godine.

Ostala dvojica od pet optuženika, seljaci Ljubomir Šoić i Lazar Dudić, bili su optuženi za bunjenje i draženje na neprijateljstva i odobravanje nezakonitog čina, kažnjivih po § 267, 300, 302 sa strogim zatvorom od 3 do 6 meseci.

Optužnica se posebno zadržava kao što smo videli na knjigama Vase Pelagića jer: „Posve je naravno, da smjer i sadržaj ovakovih knjigah uciepljen u neuki radnički i ratarski stališ mora biti od pogubnih posljedicah i sudeć po velikom obimu u kojem je... na površinu izbio, mora se smatrati pravom srećom da su oblasti za vriemena tomu prevratnomu snovanju i vrijenju u trag ušle, da se trovanje sveta zaprieči, a oni koji su to činili zasluzenoj kazni privedu.“¹⁰²

Prema optužnicima „je glavni krivac i intelektualni začetnik svega zla Vasa Pelagić sam, nu proti njemu se ne može za sada zapodjeti kazneni postupak, te se moramo držati onih koji su njegovu pogubnu nauku... propagirali i na vlastitu ruku dalje širili...“¹⁰³

Na sudske rasprave inkriminisani pasusi iz Pelagićevih brošura i knjiga uz jednu pesmu ispisano iz beogradskog lista *Zanatlijski savez – „Protiv boga i vladara“*, predstavljali su glavni dokazni materijal krivice optuženih.

Sudbeni stol u Mitrovici svojom presudom, koju smo već ranije zabeležili, usvojio je navode tužioštva i oglasio je optuženike krivim za dela izneta u optužnici, izuzev optužbe da su se „sjedinili u potajno društvo“ i delovali preko organizacije.¹⁰⁴

U pogledu optužbe da je postojalo društvo, udruženje, sud je stao na stanovište da ga nije bilo. „Prema smislu... kaznenog zakona ima se kao „društvo“ smatrati svako sjedinjenje više osoba koje su se izmjenice *ovlastile i obvezale* da zajednički teže za nekom stanovitom trajnom svrhom. To proizlazi iz lit. b. §-a 286 k. z.... Sami *sastanci* bez društvene sveze i bez obvezatnosti dionika, i ina mjestna udruženja ne mogu se u

⁹⁹ Andrija Radenić, nav. delo, br. 17, str. 60.

¹⁰⁰ Korać, nav. delo I, 124.

¹⁰¹ Andrija Radenić, nav. delo, br. 20, str. 63.

¹⁰² isto, str. 82–86.

¹⁰³ isto, str. 87.

¹⁰⁴ isto, str. 117.

jurističkom i zakonskom smislu uporediti sa „društвom“ u smislu gornjeg §-a...“¹⁰⁵ Po sudsкоj konstataciji bilo je raznih dogovaranja, ali nije dokazano ni da je bilo pokušaja za osnivanje društva sa stalnim ciljem i programom. Što se tiče optužbe da je društvo bilo tajno, neosnovanost je još eklatantnija jer: „kako iz iskaza skoro svijuh svjedoka, a i priznanjem obtuženika proizlazi, dogovarali i sastali su se obtuženici i njihovi istomišljenici, a i drugi ljudi oko njih na razna mjesta u Šidu, javno, dapače i pred samom zgradom obćinskog poglavarstva u Šidu. Iz ovoga se vidi da obtuženima nije bila svrha da nahvalice postupak svoj pred oblasti kriju, a nije se dala ustanoviti ni jedna okolnost iz koje bi se to dalo ma i kako dokazati...“¹⁰⁶

Iako nije bilo organizacije i nije se agitovalo tajno, optuženi su kažnjeni. Postojale su Pelagićeve brošure koje su sa uspehom rasturane, a to je bilo dovoljno. U žalbi na presudu advokat Lazara Foriškovića, Nikole Jokića i Ljubomira Šojića – Korać se nije žalio – pokušao je u ime svojih klijenata pred višim sudske forumom da obesnaži odluku sudbenog stola u Mitrovici između ostalog i jednim osvrtom na istorijat socijalno-ekonomskih i političkih misli koje se slobodno izlažu, komentarišu, uče i čitaju iako sadrže većinom ne manje oponiciona načela od Pelagićevih. On je u preseku prikazao tendencije učenja počev od merkantilista, fiziokrата, preko mančesteraca i katedar-socijalista, do socijalista i komunista. U odbrani neukih seljaka i zanatlja navedene su misli i traženja najvećih ljudskih umova i spomenuta su skoro sva moguća autorska imena iz političke ekonomije, između ostalih: *Keneja, Smita, Maltusa, Rikarda, Mila*, od Srba – *Cukića i Mijatovića*, zatim *Vagnera, Brentana, Sen-Simona, Furijea, Luj Blana, Prudona, Rodbertusa, Šulce-Delića, Lasala, Marks-a*. Izlažući u najkraćim potezima načela ovih i drugih pisaca, optuženi su ukazali na to da je „svakome... dozvoljen pristup do njih, svakome je slobodno čitati i dati ih drugom da čitaju...“¹⁰⁷ U žalbi na presudu je bilo mnogo istine, ali u Hrvatskoj, kao i u celoj Austro-Ugarskoj vladala je samo sloboda teoretskih izlaganja, a ne i njihovog propovedanja radi praktičnog ostvarenja. Stol sedmorice u Zagrebu, odlukom od 14 decembra 1895 potvrđio je presudu Sudbenog stola u Mitrovici od 27 jula 1895.

Prvim represivnim merama i odlukama nešto je usporeno, ali ne i zaustavljenо širenje socijalističkog pokreta. Uskoro on se čak rasplamsao. Vlasti su morale sve češće pribegavati sili. Povodom približavanja 1. maja 1896 izvršena su nekolika hapšenja. Kasnije je trebalo sprečavati održavanje sastanaka, konferenciјa i zborova, bez obzira na zakonske mogućnosti. Veliki župan Sremske županije Ervin Čeh, povodom ponovnog razmaha pokreta izveštava bana, 13 februara 1897, da su: „Kotarske oblasti u Vukovaru i Šidu upućene... da budnim okom prate upitnu agitaciju, te da proti dotičnim rovarom najstrožije postupaju, a da obdržavanje skupština pod nikakvim uslovima obdržavati ne dozvole“,¹⁰⁸ Istovremeno ga izveštava o vanrednim izdacima za imenovanje privatnog detektiva u Šidskom sredu „pošto se na Šidsku nevještu policiju pouzdati ne može“ i za češći obilazak činovnika socijalizmom inficiranih mesta. Četiri dana kasnije podžupan Jurković tražiće od bana da odobri pojačanje žandarmerijske stanice u Šidu „bar na 10 momaka“.¹⁰⁹ Istoga dana upravnik Vukovarskog sreza okružnicom poziva sva opštinska poglavarstva da upotrebe sva moguća preventivna sredstva da se „zlu što brže na put stane“ i poručuje im: „Svaki sastanak smjerajući na socijalio-demokratska udruživanja zabranite, a pokretače odmah ovamo prijavite, zaplijenivši im listove, pisma, brošure socijalističkoga sadržaja.“¹¹⁰

Kotarska oblast u Šidu naredbom od 27 februara u pojedinim selima uvodi ograničeno kretanje stanovništva, kao u vremenima vanrednog stanja.¹¹¹

U toku februara hapšenja su na dnevnom redu i to ne samo u Šidskom i Vukovarskom sredu, već i u Iloškom, Mitrovačkom, Rumskom, Iriškom. Početkom marta prelazi se na zatvaranje članova glavnog odbora stranke iz Zagreba. Oni se pozivaju jedan po jedan na sudske saslušanje u Sremu da bi se odmah i zadržali u pritvoru. Prvo je pozvan Korać, tada već sekretar stranke, i kada je stigao, 3 marta, uhapšen je. Posle je došao na red lider stranke Ivan Ancel. Njega je pozvao Sudbeni stol u Mitrovici i dao ga pritvoriti kada se javio 19 marta. U aprilu i maju uhapšena su u Mitrovici na isti način još dva člana glavnog odbora. Jedan od njih, Lapuh, bio je urednik stranačkog lista *Sloboda*.¹¹² Županijske vlasti u Sremu i gradsko poglavarstvo u Zagrebu, koji su banu sugerisali hapšenja članova samog rukovodstva Socijaldemokratske stranke, insistiraju na njihovom zadržavanju u zatvoru nasuprot brojnim intervencijama da se oni puste. Na vladinu nameru da se pokuša pridobiti rukovodstvo stranke radi smirivanja pokreta u Sremu, podžupan Jurković primeće, u dopisu od 29 marta, da „paktiranje sa Ancelom i drugovi ne bi imalo absolutno nikakvog uspjeha, jer su oni svjet sada već faktično pobunili, a ne imaju upravo nikakav interes opet ga umiriti, niti su to Ancel i drugovi uobće više kadri učiniti. Pokret utišati će se samo strogim i bezobzirnim postupkom sudbenih i političkih oblasti, a uspješnost tog postupka uvjetuje u prvom redu kažnjavanje zagrebačkih agitatora...“¹¹³

Iz iscrpnog izveštaja podžupana Jurkovića banu, 1 aprila, vidimo da su u svim mestima gde se

¹⁰⁵ isto, str. 126.

¹⁰⁶ isto, str. 127.

¹⁰⁷ isto, str. 132.

¹⁰⁸ isto, str. 147.

¹⁰⁹ isto, br. 39, str. 148.

¹¹⁰ isto, br. 40, str. 149.

¹¹¹ „1. Sastanci, kako u gostonah tako i u privatnih kućah zabranjuje se, ovamo se ubrajaju posjela i prela; 2. Igre u gostonah i privatnih kućah ne smiju se obdržavati bez dozvole kr. kot. oblasti; 3. Gostione, krčme, vinotočja imaju biti u 9 satih na večer sasvim zatvorene; 4. Skupljanje svetine na uglovima i sokacih strogo se zabranjuje“ (nav. delo, br. 42, str. 150).

¹¹² K o r a č, I, 133.

¹¹³ Andrija Radenić, nav. delo, br. 45, str. 153.

socijalistički pokret u masama širio glavni agitatori pohapšeni i ukoliko nisu predati sudu, kažnjavani policijski sa po 14 dana zatvora.¹¹⁴ Radi pojačanja postojećih žandarmerijskih stanica bila je pozvana vojska i to tri satnije u Vukovarskom sredu – u Vukovaru, Marincima i Nuštru; tri u Šidskom sredu – Šidu, Tovarniku i Ilači. Vojnici su zajedno žandarmima sistematski vršili premetačine u seljačkim kućama,¹¹⁵ i u masovnom broju hapsili seljake. Zatvori su bili prepuni. Bilo je dana kada je po nekoliko stotina uhapšenika dovedeno u Osijek. U tom gradu za zatvor su morale biti upotrebljene i neke javne zgrade, kao i vojna kasarna.¹¹⁶ U jednom izveštaju se kaže da se u nekim mestima, poimenično u Oroliku i Marincima mogu videti samo starci, žene i deca; odrasli muškarci nalaze se u zatvoru. Vojna asistencija imala je da utiče na smirivanje duhova naročito za dane: 1. maja (po novom i starom kalendaru) i 19–22. maja kada su izbori. Troškove oko izdržavanja vojske imala su da snose sama sela u kojima je socijalistički pokret uzeo maha.

Vlada se saglašavala sa svim represivnim merama predloženim od strane županijskih i lokalnih organa vlasti. Ona je napr. 4. aprila obavestila podžupana Jurkovića „da ne ima zapriče da se i urednik *Slobode* Stjepan Lapuh potegne pred sud na odgovornost...“¹¹⁷ (Lapuh je posle pozvan na saslušanje u Mitrovici i uhapšen 10. maja. Ovaj primer drastično pokazuje koliko su sudovi bili zavisni od uprave i koliko je njihova nezavisnost bila samo forma obmane). Istovremeno je Zemaljska vlada pozvala gradonačelnika Zagreba „da izvoli dati po detektivih pripaziti već na zagrebačkom kolodvoru ili pred redakcijom i odpravničtvom *Slobode* na ... hodočastnike iz Sriema, ter ih, oduvez im kod njih pronađene zaplijenjene brojeve *Slobode* i socijalističke brošure, dade pod sigurnom pratnjom odpraviti nadležnoj im kotarskoj oblasti...“

Za sve vreme progona članova Socijaldemokratske stranke plene se pored zagrebačkih agitacionih spisa i novina i Pelagićeve brošure koje se još uvek mnogo rasturaju i rado čitaju. Njih najviše širi Aca Bankovački iz Iriga, kod koga je napr. prema jednom izveštaju od 6. aprila, zaplenjeno 10 knjiga od Pelagića. Pošto je baš u danima kulminacije pokreta i represalija stigla vest o tome da je Pelagić, koji je u maju 1896 bio osuđen na dve godine zatvora, pomilovan i pušten na slobodu u Beogradu, izdaju se uputstva da vlasti u Sremu naročito paze na eventualni Pelagićev prelazak u ove krajeve, i da ga, ukoliko se pojavi, odmah uhapse. Na predlog državnog tužišta u Mitrovici od 6. aprila, sudbeni stol donosi odluku o zabrani rasturanja Pelagićevih spisa, koji su još osudom od 27. jula 1895 bili proglašeni opasnim po red i poredak.¹¹⁸

Da bi se stalo na zakonski put obustavljanja delatnosti klubova, ban je naredbom od 9. aprila dao zvaničnu interpretaciju carskog patenta od 26. novembra 1852., koji je od vremena Bahovog apsolutizma ostao nepromjenjeno na snazi, o osnivanju društava. Taj rastegljivi zakonski akt, koji se prema potrebi dao tumačiti i primenjivati, u banovoj naredbi zabranjivao je osnivanje političkih društava, u koja su ubrojani i klubovi. Na taj način ban je opovrgnuo mišljenja koja su se i praksom uvrežila da se klubovi mogu osnovati po zakonu. On je pozvao podložne organe da osnivanje klubova zabrane, a tamo gde već postoje da ih smesta rasture.

Pored sredstava nasilja vlasti su pokušavale da deluju i sredstvima propagande. Tako napr. podžupan Jurković, jednom prilikom, povodom vesti o hapšenju Koraća i Ancela 24. marta 1897., dostavlja besplatno upravniku Vukovarskog sreza 225 komada poluzvaničnih, prorežimskih *Sriemske Novine* s pozivom da ih nastoji „shodnim načinom“ rasturiti u mestima „koja su okužena socijalističkom agitacijom“ kako bi „nenapadnim načinom“ dospeli „baš u ruke onih zavedenih ratara koji su se tzv. socijalističkom pokretu pridružili, ali valja po koji broj podieliti i među valjane, te razumne seljake koji uživaju dobar glas, te imadu upliva među žiteljstvom“.¹¹⁹ Jurković u jednom kasnijem dopisu, 14. aprila, predlaže banu izdavanje specijalnog antisocijalističkog materijala u vidu brošure koja bi se besplatno delila „u svima inficiranim selima – možda u 5.000 primjerakah“ i to u danima pre 1. maja.¹²⁰ Ban izgleda nije imao mnogo poverenja u efikasnost propagandnih sredstava u periodu razmaha socijalističkog pokreta, jer u odgovoru, 22. aprila, kaže da izdavanje antisocijalističke brošure smatra umesnim „ali ne još zasada dok je žiteljstvo još u prvoj omami, i dok bi triezno pisana knjiga slabo na nje djelovati mogla...“¹²¹

S obzirom da je u napetoj atmosferi 1. maj naročito privlačio pažnju masa, koje su priželjkivale i pripremale se da prisustvuju njenoj proslavi, ban je naredbom od 26. aprila zabranio sve prvomajske manifestacije. I ova zabrana sa važnošću za celu zemlju bila je izazvana u prvom redu uspešnim širenjem pokreta u sremskim selima. Ban zabranjuje proslavu 1. maja kao radničkog praznika i poziva vlasti da svim sredstvima spreče prvomajske povorke i druge ulične manifestacije: „Obzirom na okolnost da su se socijaldemokratske agitacije počele unašati i u seljački stalište u zadnje doba rodile ovećim nemirima koji su postali pogibeljni za javni mir i poredak...“¹²²

Prvi maj, od koga su naročito strepile vlasti, a možda najviše – sudeći po njegovim izveštajima – podžupan Jurković, protekao je u miru; ponegde čak u suviše velikom miru, karakterističnom za dane kulminacionih nasilja vlastodržaca. U Vukovaru, gde je tada održan uobičajeni vašar: „ulice... koje su na

¹¹⁴ isto, br. 47, str. 155–166.

¹¹⁵ Die Drau br. 43 – 11 IV 1897.

¹¹⁶ Die Drau br. 46 – 18 IV 1897.

¹¹⁷ Radenić, nav. delo, br. 50, str. 170.

¹¹⁸ isto, br. 57, str. 175.

¹¹⁹ isto, br. 43, str. 151.

¹²⁰ isto, br. 66, str. 183.

¹²¹ isto, br. 198.

¹²² isto, br. 77, str. 205.

obične nedjeljne vašarske dane pune kolah i seljakah, bile su 1 maja posve puste, a oko 3 sata posle podne već su svi trgovci i obrtnici koji su na vašaru bili robu svoju pospravili, bez da su takoreći išta pazarili“.¹²³

Za 1 maj bile su preduzete opsežne mere opreznosti. U mestima u kojima je ranije dolazio do izgreda i otpora smešteni su „vojnički brahiji“. U svakoj pojedinoj opštini sreza vukovarskog, šidskog i vinkovačkog smeštena su „dva oružnika“ od 30 aprila u veće do uključivo 2 maja, koji su imali poseban, najstroži, nalog da spreče“ svaku eventualnu manifestaciju“. Iste sigurnosne mere preduzete su i 13 maja, tj. na 1 maj po starom kalendaru. Kao izvrsno sredstvo umirenja delovala je – po istom izveštaju podžupana – naredba vukovarskog kotarskog upravitelja kojom je odjednom dao zatvoriti 208 socijalista u Trpinji „jer od toga vriemena zadobili su seljaci uvjerenje da ni solidarnost čitavih selah ne može zapriječiti energičnu provedbu odredabah državne vlasti“...

Podžupan Jurković je posle mirno proteklih prvomajskih proslava u svom izveštaju, nakon dužeg vremena opet pun optimizma da će seljaštvo ubrzo i zaboraviti na socijalizam. Ali za svaki slučaj on još do posle izbora, do 31 maja traži da izaslana vojna asistencija ostane u Sremu, da se počev od 1 juna do dalje naredbe žandarmerijske stanice u Vukovaru, Vinkovcima, Nuštru, Šidu, Tovarniku i Negoslavcima zadrže u povećanom sastavu ili uspostavi u Slavoniji stalna vojna posada u jačini jednog puka od koga bi se u interesu očuvanja javnog mira smestila čim pre po jedna konjička satnija u Vukovaru, Vinkovcima, Rumi, Indiji i Mitrovici.

Zemaljska vlada je prihvatala sugestije sremske uprave i zatražila je od ugarske vlade u Budimpešti jedan konjički puk za stalno. Tim povodom vlada u Zagrebu je napomenula da su u proleće „u Sremskoj županiji među seljačtvom nastali socijaldemokratski pokreti takvih razmara da ih je nemoguće bilo suzbiti snagama bezbednosti kojima raspolaže ova zemaljska vlada, već je u interesu održavanja mira bilo svršishodno izaslati tamo veće vojne pomoćne snage, koje se još i sada tamo nalaze.“¹²⁴ Ovakve razmere pokret je mogao uzeti po vladinom mišljenju – samo zato što u Sremskoj županiji postoji svega jedan mali garnizon u Petrovaradinu, što je nedovoljno za pokrajinu od 350.000 stanovnika. Stoga Zemaljska vlada insistira na tome da se u Srem prenesti traženi konjički puk „kako u interesu sačuvanja javnog mira tako i radi suzbijanja sličnih pokreta i nemira u budućnosti koji bi se mogli razviti u veliku opasnost za državu...“

Te godine bilo je više procesa protiv socijalista povodom razmaha pokreta u Sremu. U Osijeku je prvo suđeno šezdesetšestorici seljaka iz Marinaca, sela kod Vukovara „zbog zločina bune“ jer su se suprotstavili organima sigurnosti prilikom hapšenja jednog od njih, tražeći da bude oslobođen.

Kod notiranja ove sudske rasprave vredi zabeležiti reči odbrane koja je nasuprot optužbi isticala miroljubive ciljeve agrarnog, seljačkog socijalističkog pokreta sa argumentima da su seljaci težili samo poboljšanju svoga ekonomskog položaja u granicama zakonitosti. Navodeći stihove čuvenog antičkog pesnika Horacija „*Beatus ille, qui procul negotiis paterna rura bobus exercet suis*“ (Srećan je onaj koji daleko od politike obrađuje zemlju nasleđenu od predaka) branilac optuženih pozivao se još i na postulate karitativnog socijalizma po kome država treba da okuplja sve svoje građane istom ljubavlju, da brine podjednako o svima, te je tražio milost za svoje klijente.¹²⁵

Sud se nije dao impresionirati rečima velikog pesnika antike, a nije uvažio ni argumente buržoaski milosrdnog branioca, mada su često upotrebljavani i od organa državne vlasti. Ali nije bilo dovoljno dokaza za navode optužbe o zločinu pobune prema paragrafima 68 odnosno 69 k. z. i glavni optuženik osuđen je „samo“ na 6, a ostali na 1 do 5 meseci strogog zatvora. Državni tužilac, nezadovoljan „blagom“ kaznom, uložio je žalbu na presudu. Žalbu je Stol sedmorice u Zagrebu usvojio te je prema §§ 65–66 k. z. glavni optuženik kažnen sa 3 godine teške tamnica, jedan sa 2, petorica sa po 1 godinu, a ostali sa po 4 do 6 meseci teške tamnica. Sudska rasprava u Osijeku bila je održana od 17 do 25 juna, a odluka Stola sedmorice u Zagrebu doneta je 30 oktobra. Stroga, konačna presuda pokazuje da država nije dozvolila da se ima obzira prema seljacima koji su se bavili politikom kao pristalice socijalističke stranke. Po shvatanjima najviših, najkompetentnijih državnih organa, seljaci iako nisu imali dovoljno zemlje, nisu smeli da budu aktivni u politici koja je oponirala vladajućim krugovima buržoaskog društva.

Iste, 1897 godine, 28 septembra, izvedeno je pred sud i sedam seljaka iz Nuštra zbog pružanja otpora odlukama vlasti. Oni su osuđeni na kazne strogog zatvora od 8 dana (trojica) do 6 nedelja (jedan, a dvojica po jedan mesec).¹²⁶

Pred Osječkim sudbenim stolom vodio se još jedan proces, 12 oktobra 1897, i to protiv grupe seljaka iz Vinkovačkog sreza. Seljaci su i ovde optuženi radi zločina ustanka i javnog nasilja, jer su se suprotstavili vlastima, kao što smo već videli, u selu Oroliku posle hapšenja svoga vodećeg druga. Kazne su tom prilikom bile drastične: glavni optuženik je dobio 2 1/2, drugi jedan 2 godine teške tamnica a petorica po 4 meseca.¹²⁷

Najvažniji proces protiv socijalista bio je kod Sudbenog stola u Sr. Mitrovici od 15 do 22 jula 1897. Na optuženičku klupu izvedeno je pet članova glavnog odbora Socijaldemokratske stranke iz Zagreba i 36 seljaka iz sremskih mesta najviše zahvaćenih socijalističkim idejama. Iz Tovarnika bilo ih je 5, iz Šida 3, Ilače 1, Lovasa 4, Opatovca 1, Gaboša 2, Antina 1, Markušice 1, Svinjarevac 2, Pačetina 3, Slakovaca 1, Bršadina 3,

¹²³ isto, br. 81, str. 207.

¹²⁴ isto, br. 84, str. 212.

¹²⁵ Die Drau br. 74 – 1897; Hrvatski Branik br. 90 – 10 XI 1897.

¹²⁶ Die Drau br. 116 – 3 X 1897.

¹²⁷ Korać, nav. delo I, 136; Hrvatski Branik br. 84 – 20 X 1897.

Bielog Brda 2, Nuštra 1. U ovim sremskim selima nije bilo izgreda masovnih razmara, te državno tužioštvo nije moglo pokrenuti postupak i tražiti kazne na osnovu zakonskog paragrafa o zločinu ustanka, bune, već se moralо zadovoljiti rastegljivim, za svaku priliku dobrim, zakonskim paragrafom 65 k. z. o smetanju javnog reda, kojim se bez teškoća dao okarakterisati svaki vladи nepoželjni akt.¹²⁸

Iz optužbe se jasno vidi da je kažnjavanje socijalista, u prvom redu članova glavnog odbora stranke, traženo radi njihove uspešne propagande delatnosti među seljacima. Još u toku isleđenja, pre sudske rasprave, vlada je pokušala pridobiti lidera stranke Ivana Ancela za povlačenje Socijaldemokratske stranke sa područja sela. Ona je preko svog izaslanika, predstojnika unutrašnjeg odjela, koji je posetio Ancela u zatvoru, ponudila milost: puštanje na slobodu uhapšenih članova glavnog odbora pod uslovom da se ubuduće akciona delatnost stranke ograniči na gradove, na gradsko radništvo. Ancel je odbio u ime stranke da ispunи tražene uslove i proces je u znaku kažnjavanja otpočeo, tekao i završio se.

Državno tužioštvo nije insistiralo samo na deliktu organizovanja „antidržavnih“ socijalističkih klubova i propagiranja „antidruštvenih“ ideja i dela, već se zadržalo i na analizi socijalno-ekonomskih prilika u zemlji, kako bi dokazalo da na teritoriji Hrvatske i Slavonije nema opravdanja za isticanje socijaldemokratskih zahteva, naročito ne u seljačkoj sredini. Ovde, po optužbi, nema velikog kapitala, nema uobičajene kapitalističke eksploracije, industrijskih preduzeća ima malo, usto legislativa „nastoji... u pogledu materijalnoga i prosvjetnoga poboljšanja radničkog stališta stanovite poboljšice ishoditi“... Stoga „jadikovanje... sa kapitalom je besmisleno a uplitanje seljačkoga stališta u radničko gibanje je upravo besavjestno“.¹²⁹

Državni tužilac u obrazloženju svojih navoda iznosi i statističke podatke iz kojih se vidi da je „nadničarski stalište... zastupljen u Virovitičkoj županiji sa 0,79 % a u Sremskoj 1,52 %, pa tu da se može i smije govoriti o radničkom gibanju“. On je ostavio, međutim, bez komentara one podatke iz izložene statistike koji su kazivali da je u Sremu – 1895 godine prema izveštaju Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku – 77,39 % stanovništva bilo poljoprivredno, i to većinom siromašno. Iz izveštaja Komore u Osijeku on je crpao i podatke sa komentarima koji svedoče o nadmenoj hipokriziji vladajućih krugova, jer kazuje da u Sremu ne samo da ne može biti tužbe na oskudicu rada, već „da se veći dio radnika poljodjelskoga stališta mora pogadati iz susjedne kraljevine Ugarske, da domaće stanovništvo neće da radi i da od domaćeg stanovništva ne ima dovoljno radnikah i da prema nevrstnoći za posao, s riedkim iznimkom, ne zasluzuje niti one nadnice koje dobiva, a kamo li da se istomu može nadnica povisiti“.¹³⁰

U obrazloženju kritike programa Socijaldemokratske stranke otvoreno se ukazuje na razloge mera gonjenja: „Dok bi taj program bio u naučnom stadiju ne bi mu se sa stanovišta pozitivnoga kaznenoga zakona moglo prigovoriti, jer je znanstveno pisanje i diskusija za stanovita načela zakonito dozvoljena. Nu čim stupi u stadium agitacije, tad nastupljuje dužnost oblasti da pojavi dotični, koji agitacija izvede, prati i razrađuje da li je proti postojeći red i štetan“.¹³¹ Na prigovor okrivljenika da je program stranke prošao cenzuru u Zagrebu, javni tužilac primećuje da se tada još nisu mogle sagledati njegove posledice, naročito pogubne za seljaštvo, koje je, prema njegovim kasnijim rečima, „stub države“. Sud je usvojio navode optužbe i izrekao za tadašnje prilike teške, drastične kazne.

Sud je uglavnom usvojio navode optužbe. Prema obrazloženju sudske odluke, optuženi članovi socijalističke stranke uvršteni su u redove buntovnika. Oni nisu tretirani kao pristalice jedne političke stranačke formacije koja se legalnim sredstvima bori za postizanje određenih političkih ciljeva. Konstatovano je da su rasturali brošure: *Program Socijalističke stranke*, koji je po mišljenju suda bio „upravljen... uglavnom na preokret postojećega državnoga i društvenoga reda“, i *Što traže socijalisti?* čiji je sadržaj bio „osobito poguban“ na mestima gde se govorilo o „pretvaranju“ privatne svojine „u opštinsku ili državnu imovinu“, o stvaranju društva „gdje će svaki... član... imati jednakе dužnosti na svaki određeni rad i jednakа prava na potpuno podmirivanje tjelesnih i umnih potreba čovjekovih“, o potrebi borbe protiv kapitalizma i njegovih kobnih posledica.¹³² Druga brošura bila je od Vase Pelagića, a izšla je u izdanju uredništva *Slobode* u Zagrebu iste, 1897. godine.

Sud je stekao uverenje da je: „Tako zvana socijalistička agitacija, kako se je u Sremskoj županiji pojavila“ uperena protiv državnog ustrojstva. „Zla nakana... vidi se iz ustrajnosti i dokumentirane odpornosti pristaša i propagatora postojećem redu protivnih načela, koji su uzprkos tom što je politička oblast njihovu agitaciju zabranila – prema devizi „da kroz tu vatru moraju proći“ – ipak dalje radili“.¹³³ Po ubeđenju suda „je seljakom obećavano da će... preokret i u ekonomskom pogledu nastupiti“ i to ne redovnim putem. Sud

¹²⁸ Paragraf 65, pod b) i c), na koje stavove se optužba pozivala, glasio je: „§ 65 Zločinstva smetanja javnoga mira čini se krivcem koji javno ili pred više ljudi ili u tiskotvorih, razširenih pismih ili u predstavah u slici... b) nuka, nagovara ili zavest nastoji na neposlušnost, na uzbunu ili otpor proti zakonom, naredbam, presudam ili odredbam sudova ili drugih javnih vlasti, ili na uskraćenje poreza ili dača, naredenih za javne svrhe.– Istoga zločinstva čini se krivcem i onaj, koji – c) nastoji osnovati saveze kojim je zadača kojagod od kažnjivih svrha naznačenih pod st. a) i b) ili nastoji zavesti druge na udioničtvovanje u istih, ili sam kojim mu dragu načinom udioničtuje u savezih takovih. Kazan ovoga zločinstva teška je tamnica od jedne godine do pet godina“.– (Korać, nav. delo I, 138).

¹²⁹ Andrija Radenić., nav. delo, str. 229.

¹³⁰ isto, 230.

¹³¹ isto.

¹³² DAH, SM, III (392)2 – 1902.

¹³³ isto.

nije prihvatio razloge optuženika koji su dokazivali da je pokret imao obeležje „političkoga gibanja u izborne svrhe“, da su oni delovali kao „politička stranka“ organizovana poput ostalih političkih stranaka, pa da su se prema zaključku svoga kongresa od g. 1896 upustili u izbornu borbu¹³⁴. Sud je stao na stanovište da je njima bila „politika samo neki pretekst „pod kojim su... agitirali za svoje prevratno socijalističke zahtjeve“. Njihova agitacija je bila naročito opasna jer je vršena u seljačkoj sredini. U obrazloženju krivice vođe Socijaldemokratske stranke kaže se izričito: „Kad je Ancel iz represivnih mjera, poduzetih po kr. kotarskih oblastih u Šidi, Vinkovcima i Vukovaru, uvidjeti mogao i morao da agitacija socijalističkih zahtjeva među seljačkim stalištom nije dozvoljena... morao je on svu ... agitaciju zaustaviti i natrag se povući, nu on je baš protivno učinio“. On je i dalje pisao „nek pristaše u borbi uztraju, nek se ništa ne plaše itd“.

Sud je izrekao za tadašnje prilike teške, drastične kazne prema §§ 65, 300, 305 kaznenog zakonika. Najviše su dobili članovi glavnog odbora Socijaldemokratske stranke iz Šida – Korać 18 meseci, Forišković 15 meseci teške tamnica uz pooštrenje postom jedanput u mesecu. Ostali optuženici, izuzev petorice koji su oslobođeni, osuđeni su na kazne u trajanju od 3 nedelje zatvora do 12 meseci teške tamnica. Na žalbu osuđenika Stol sedmorce u Zagrebu je odgovorio potvrdom odluke Sudbenog stola u Mitrovici. Čekajući na tu odluku osuđenici su samo produžili istražni zatvor za još 4 meseca.

U vezi s ovom osudom Korać kasnije iznosi kako je istražni sudija, koji je bio čestit i dobromameran, sav zgranut visinom kazni, saopšto odluku vrhovnog suda rekavši uzbudo:.... „Ja znam da će se ljudi već za 10 god. smijati i rugati ovoj presudi, ali danas vam nema pomoći!“... A sam Korać, pišući istoriju tih dana, dodaje: „Ovaj Justizmord i ostale parnice onoga doba protiv socijalista ostat će vječna mrlja hrvatskog pravosuđa i režima grofa Kuena-Hedervarija¹³⁵. Mi bismo sa svoje strane mogli dodati kao komentar rečima retko blagorodnog istražnog sudije od pre skoro 60 godina da ljudi u kapitalističkom poretku ukoliko su više bili vremenski udaljeni od te presude utoliko su manje imali razloga da joj se rugaju, jer su političke prilike postale teže, represivne mere vlastodržaca surovije; klasna borba se zaoštravala i vladajući krugovi su svoje ugroženije pozicije sve ogorčenije branili ne birajući sredstva za uništavanje protivnika. Koraćevim rečima, koji je kasnije postao oportuniji i nije više lično osetio svu težinu represalija vlastodržaca, iskustvo sledećih generacija boraca dodaje primedbu da procesi protiv socijalista i protiv progresivnih ljudi uopšte, ostaju karakteristične mrlje svih ugroženih reakcionarnih režima.

Posle izvršenih saborskih izbora i posle osude glavnih propovednika socijalizma izveštaji državne uprave govore o smirivanju duhova. Ali još do kraja godine nalazimo dopise kojima se traži iz predostrožnosti da oružane snage sigurnosti ostaju i dalje u pojačanom sastavu na teritoriji Srema.¹³⁶ Sledećih godina, iako se pokret ne oseća u javnosti, ne prestaju mere opreza, budnosti, pa i policijskih kažnjavanja. U pojedinim arhivima ima izveštaja o proterivanju nadničara u zavičajna mesta radi širenja socijalističkih ideja, na primer iz St. Pazove, Iriga u letnjim mesecima 1898 godine.¹³⁷

U međuvremenu sa zatvorenicima u Mitrovici se nečovečno postupa. Vlastodršci su odlučili da ih slome telesno i duhovno kako ne bi imali snage za produženje borbe posle izdržane kazne. Povodom naročito brutalnog postupka nad kažnjеним članovima glavnog odbora Socijaldemokratske stranke opozicioni poslanik u saboru d-r Franko Potočnjak uputio je na vladu interpelaciju 15 februara 1899.¹³⁸ Iz te interpelacije saznajemo da su osuđeni socijalisti bili stavljani u samice, terani na najteže poslove, izloženi pretnjama i uvredama, hranjeni slabu i oskudno, ponekad i fizički maltretirani. O tome su pisale i novine u Budimpešti i Beču. Poneki od sremskih socijalističkih prvoboraca zadobiće u kazamatima teške bolesti od kojih se više nikad neće izlečiti, a ima ih koji neće ni živi više izaći, kao vođ „marinačkih buntovnika“ Stevo Veljin.¹³⁹

Po izlasku iz zatvora pojedinci se stavljaju pod nadzor organa sigurnosti i sloboda njihovog kretanja je ograničena. No pritisak vlasti u tom razdoblju ima više za efekat pritajivanje pokreta, nego njegovu stagnaciju. Veze sa zagrebačkom stranačkom centralom održavaju se potajno. List *Sloboda* dolazi preko raznih „kanala“ i čita se u mnoštvu. Vodeće socijaliste kada se vraćaju sa robije, dočekuje narod sa simpatijama i izrazima solidarnosti.

Vlasti, i one vrhunske, ne mogu se oslobođiti briga zbog opasnosti od pokreta u Sremu. Primera radi navodimo da je pretdsedništvo Zemaljske vlade, dopisom od 18. maja 1899, pozvalo gradonačelnika Zagreba da obrati pažnju svojih podložnih organa na potrebu pojačanja nadzora nad putnicima iz Sremske županije, naročito „na dolazeće i odlazeće seljake iz Sriema, koji se mogu lahko prepoznati po nošnji“, i da ukoliko ih primete pri odlasku odmah još sa železničke stanice o tome brzojavno obaveste županisku upravu u Vukovaru, kao i „kotarsku oblast u Vinkovcima, pošto su Vinkovci ulazište železničkih putnika za Županiju sremsku, te pošto kotarski predstojnik vinkovački imade u tom pogledu shodan nalog“¹⁴⁰.

Kada je Vitomir Korać izašao iz kaznione 3. juna 1899 stavlen je bez zakonske osnove „pod vanredni redarstveni nadzor uz dužnost da svake noći prenoćuje kod kotarske oblasti“. A po danu se mogao šetati samo u pratnji organa sigurnosti, jer bi inače (kako izveštava župan bana) „bezdrojbeno opet za malo dana pobunio

¹³⁴ isto.

¹³⁵ Korać, nav. delo I, 141.

¹³⁶ A. Radenić, nav. delo, br. 92, str. 266.

¹³⁷ isto, br. 93 i 94, str. 267.

¹³⁸ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora H., S i D. 1887–1912*, III, 856–860.

¹³⁹ Korać, nav. delo, 144.

¹⁴⁰ A. Radenić, nav. delo, br. 101, str. 277.

šidske i okolne seljake, ako bi ostao bez nadzora, a naročito po noći“.¹⁴¹ Boravak Koraća u Šidu uopšte toliko zabrinjava župana Jurkovića da on traži, pa urgira, od bana da mu se dozvoli po želji odlazak u Zagreb, jer će tamo biti pod nadzorom policije koja raspolaže izvežbanim i okretnim kadrovima.¹⁴² Kada pretsedništvo vlade, izlazeći u susret ovoj molbi, daje saglasnost za boravak Koraćev u Zagrebu, preduzimaju se najveće mere predostrožnosti već za uspešno nadziranje njegovog puta, a i da se spreče eventualne manifestacije i demonstracije pri njegovom dočeku od strane socijalista.¹⁴³

U toku 1899 nalazimo na poverljive izveštaje iz kojih vidimo da su vlasti preduzimale niz mera, počev od sremskih sela pa preko Zagreba sve do vrhovne uprave u Budimpešti, za nadziranje dosta brojnih tajnih agitatora socijalističkih ideja i veza za prenošenje i rasturanje zabranjene stranačke literature i štampe u Sremu.¹⁴⁴ Te godine nove reperkusije izaziva pokretanje lista *Srbin Zanatlija* u Sr. Karlovcima. List ne izlazi kao socijalistički, ali dodiruje radničke probleme i ima veze sa nekim od poznatih socijalističkih agitatora, što je dovoljno da bude proglašen socijalističkim. Pošto je štampan u Mitropolijskoj štampariji pretdsedništvo Zemaljske vlade obraća se dopisom patrijarhu Georgiju Brankoviću da uskrati uredništvu dalje štampanje *Srbina Zanatlije*, jer „se taj list osobito širi među pučanstvom Županije sriemske koje je i onako sklonio i pristupno socijalističkim naukam“.¹⁴⁵ Patrijarh poverljivim dopisom od 7 avgusta odgovara banu da je uprava Srpske manastirske štamparije otkazala štampanje pomenutog lista.¹⁴⁶

U spletu vladinih preventivnih i represivnih mera i veštih poteza Socijaldemokratske stranke i njenih pojedinih nosilaca pokret se i dalje razvijao. Godine 1901 dobro organizovanom kolportažom u Zagrebu – preko jedne nekontrolisane pošte i krivom deklaracijom sadržine tiskanica upućenih na adrese poverenika – uspeva se jedno vreme skoro redovno doturati partijski list u provinciju pre objavljinjanja njegove zaplene (posle zaplene bilo bi suviše riskantno, jer su kazne u tom slučaju bile vrlo stroge).¹⁴⁷

Na izborima 1901 glavni odbor proglasom poziva stanovnike Karlovačkog i Morovičkog sreza da glasaju za nezavisnog i demokratskog kandidata d-ra Potočnjaka. Od 1902 pored *Slobode* stranka izdaje i *Novu Slobodu*, a kad vlada, saznavši za njihovo tajno rasprostiranje donosi odluku o zabrani njihovog izlaženja, pokreće se u Budimpešti list *Crvena Sloboda*. Izveštena da će novi list imati poseban dodatak namenjen seljacima, vlada upozorava sve velike župane na opasnost i poziva ih „da se shodnim načinom nastoji na put stati širenju lista *Crvena Sloboda*, a osobito seljaštvu namjenjenog priloga tog lista“.¹⁴⁸ U to vreme među srpskim seljacima počinje da se naročito širi list *Narodna Reč* koji je pokrenuo Milorad Popović, poznati socijalista, emigrant iz Srbije, u Budimpešti.

Od 1902, a naročito 1903 vlada je opet prisiljena da sve češće obraća pažnju na agitaciju socijalista. Sada dolaze u Srem ne samo socijalistički propagandni spisi, listovi i brošure iz Zagreba i Beograda, već i iz Budimpešte, gde otpočinje posebna organizaciona i agitaciona delatnost Srba socijaldemokrata u Ugarskoj. Proizvodi ove delatnosti od velikog su interesa posebno za Srbe, jer su pisani cirilicom i tretiraju na prvom mestu probleme srpske sredine u Ugarskoj. Tako vlada Kuena Hedervarija, uprkos nasilnom zaustavljanju socijalističkog pokreta u 1897 godini, pri kraju svoje vlasti u 1903 mogla je samo konstatovati početke njegovog ponovnog uspona.

1903 – 1907

Po Kuenovom odlasku sa banskog položaja, jula 1903, nastaje u zemlji „era liberalizacije“. Nove snage dolaze do izražaja kako u vladajućim krugovima, tako i u opozicionim. Na poprište političke borbe stupaju stranke građanske levice u novim formacijama, sa novim imenima i programima. Njihova uloga postaje od prvorazredne važnosti bilo da se ona ispoljava i u preuzimanju funkcija vlasti, bilo da ostaje koncentrisana na pridobijanju uticaja u masama naroda.

Istovremeno raste i uloga Socijaldemokratske stranke. Ona je u prethodnom periodu odmah po pojavi morala da se ukloni sa političke pozornice i da se pritaji, a sada će izrasti do uticajnog stranačkog faktora sa novim političkim i ekonomskim organizacijama, sa novim listovima, publikacijama i agitacionim središtimi. Njen uticaj u masama stalno će se povećavati sve do 1907 kada dostiže kulminaciju i kada počinje da pada.

¹⁴¹ isto, br. 102, str. 277.

¹⁴² isto, br. 102, 103, str. 277.

¹⁴³ isto, br. 104, 105, str. 279–280.

¹⁴⁴ isto, br. 106, 108, 109, str. 280, 281.

¹⁴⁵ isto, br. 107, str. 282.

¹⁴⁶ isto, br. 111, str. 282.

¹⁴⁷ Korać, nav. delo, I, 154.

¹⁴⁸ A. Radenić, nav. delo, br. 111, str. 297.

IV SELJAČKO PITANJE U TEORIJI I PRAKSI GRAĐANSKOG LIBERALIZMA

Istorijska stranaka u Hrvatskoj i Slavoniji još nije napisana, a iz dosadašnjih fragmentarnih rada ne vide se ni najvažniji društveni faktori koji su bili od presudnog uticaja na stvaranje i delovanje pojedinih stranačkih formacija. Veoma bogata izvorna građa još je uvek nepristupačna sistematskom istraživačkom radu usled nesređenosti arhiva. Ne zna se ni koliko ima materijala sačuvanog iz ličnih arhiva i biblioteka pojedinih stranačkih lidera i istaknutih državnih funkcionera.

Svi ti nenačeti problemi utiču prirodno i na obradu naše teme tako da se ona mora ograničiti samo na neke vidove stranačke opredeljenosti i delatnosti. S obzirom da ona obuhvata manji deo aktivnosti stranaka i to jedino onih koje su delovale i na području sremskog sela, mi ćemo se zadržati samo na najvažnijim stranačkim stavovima pri postavljanju i rešavanju seljačkih problema, i na njihov odjek u pojedinim slojevima seljaštva.

Prema programskim zahtevima i parlamentarnim akcijama, objavljenim u stranačkoj štampi i literaturi kao i u saborskim zapisnicima, mi možemo u dovoljnoj meri upoznati odnose između apstraktnih principa i konkretnih dela. Na osnovu njih možemo sagledati i one društvene snage koje su materijalno zainteresovane u zaštiti samo gornjih, tanjih slojeva seljaštva, a koje iz stranačko-taktičkih razloga, u cilju pridobijanja ili demobilisanja masa, ističu interes donjih, širih slojeva. Po reagovanju seljaštva na stranačke akcije, kod okupljanja u organizacije, prema učešću na zborovima, kod glasanja na izborima, možemo videti materijalnu povezanost pojedinih građanskih i seljačkih slojeva, kao i efekat stranačkih manevrisanja uopšte.

1. Seljaštvo u novim stranačkim programima

Osamnaestog septembra godine 1903, na zboru u Okučanima, *Srpska radikalna stranka* je usvojila nov program koji sadrži državnopravna, politička, ekonomski, crkveno-autonomna i kulturna stranačka načela i traženja. Pored zahteva za reviziju nagodbenih akata iz 1867 i 1868 u smislu proširenja samostalnosti zemalja Ugarske prema Austriji te povećanja samouprave Hrvatske u odnosu na Ugarsku, i pored već ranije preciziranih tražbina za uvođenje opšte političkih sloboda i priznavanje ravnopravnosti srpskog naroda u upotrebi čirilice, isticanju zastave, subvencionisanju škola, naročito pažnja je posvećena ekonomskim zahtevima u interesu malih posednika zemljoradnika.

Sami zahtevi u korist seljaka ne predstavljaju neku novost. Njih je *Radikalna stranka*, kao i većina drugih stranaka, već i ranije više puta isticala. Ali sada su prvi put iscrpno i precizno formulisani u vidu programskih akcionih načela. Za unapređenje zemljoradnje i podizanje zemljoradnika predstavlja osnovu dalje razvijanje zadrugarstva. Tu se misli, kao i pre na zadruge Rajfajzenova tipa, a kao novo na stvaranje prodajnih zadruga, pomoću kojih bi sitni proizvođač postizao veće cene za svoje proizvode jer bi se oni prodavali ne na malo i preko posrednika, nego na veliko i direktno za tržiste. O konzumnim zadrugama koje će formirati *Socijaldemokratska stranka* ovde se ne govori. *Radikalna stranka*, kao i *Samostalna*, ostala je protivnik konzumnih zadruga jer su predstavljale konkurenčiju trgovcima, koji su sačuvali dominantan uticaj u građanskim narodnosnim strankama.

U interesu malih posednika stranka se obavezala da će tražiti „da se oslobođe od poreze sva ona sitna imanja i prihodi, koji su vrlo potrebni za izdržavanje porodica. Da se uvede pravedniji razrez poreze na zemlju, kao i uvođenje progresivne poreze na imetak i zaslugu. Da se ukinu posredne poreze na životne namirnice i ukine varoška potrošarina i monopol duvana, a uvede slobodno pecivo rakije. Da se uvede potreban broj poljoprivrednih učitelja putnika, kao i potreban broj zemljoradničkih pokušališta, s naročitim obzirom na to, kako bi valjalo obrađivati mala zemljišta da bi mogla donositi što veći prihod“.

Poreske i dužničke olakšice zahtevane od *Radikalne stranke* interesovale su takođe u prvom redu najviše opterećene maloposednike. Stranka je u tom pogledu istakla da će tražiti: „... da se svi državni i opštinski nameti mogu naplaćivati od maloga gazde samo u izvesnom dobu posle žetve; da se ne sme prodati ničija pokretnost ni nepokretnost u bescenje na prvoj dražbi, ili kad se vidi da kupovna cena neće zaleći ni sudske troškove. I da se uzakoni pravo veće ponude kod prodaje nekretnina“. Pod istom tačkom, 24, traženo je i „da se uvede obavezno državno osiguranje protiv tuče, vatre i pomora stoke“. Sledećom, dvadeset petom tačkom formulisan je zahtev za stvaranje *radničkog zaštitnog zakonodavstva* u korist „propalih zemljoradnika, nadničara“ (kao i zanatskih i industrijskih radnika) „koje da ih štiti u zdravlju, životu, kao i od svakog nečovečnog isisavanja“.

Za propadajuće zemljoradnike je od naročitog interesa bio i zahtev: „Da se iz zemaljskih sredstava kupuju sitnija i krupnija zemljišta, koja dolaze na prodaju. Ta zemljišta da se ustupe u svojinu potrebnim zemljoradnicima onoga kraja (a u prvom redu onima, čija su i bila), koji će kupovinu otplaćivati uz jeftinu kamatu u mnogogodišnjim obrocima. Ovako da se postupa i sa državnim dobrima. Naročito na većim ovakim zemljištima da se stvaraju zadruge, koje bi zaštićavale pojedine od daljeg propadanja i raseljavanja“.¹

Radikalna stranka je i dalje uživala najveće simpatije u srpskim masama, koje su bile pretežno zemljoradničke, sitnosopstveničke, siromašne. Njeni programski zahtevi izražavali su odista najhitnije potrebe većine seljaka i zato su sigurno mnogo doprineli njenoj reputaciji. Ali od 1903 njene pozicije u

¹ Zastava br 209 – 21 IX 1903.

sopstveničkoj sredini ozbiljno ugrožava *Srpska samostalna stranka* koja na čelu sa mlađim, prodornijim a usto i progresivnijim ličnostima, razvija sve veću aktivnost i na sremskom seoskom području.

Novi lideri *Samostalne stranke* ustaju protiv blistave frazeologije starih političara i proklamuju načela realne politike.² Iako ih društvena pripadnost svrstava u red imućnijih građanskih slojeva, njihova Samostalna stranka ističe, isto kao i malograđanska Radikalna, zahteve u korist siromašnijih delova seljaštva. Doduše, ne formuliše ih novim programom, ali ih naglašava u izbornim proglašima, novinskim komentarima, skupštinskim govorima. Pokreće i nov list za seljake *Srpsko kolo*. Među najistaknutijim propagatorima zemljoradničkih zadruga nalaze se njeni članovi, napr. Radoslav Marković iz Indije. Njen organ *Novi Srbobran* donosi napise protiv postojećih zakonskih propisa koji favorizuju bogatije slojeve seljaštva. Jedan od tada poznatijih stručnjaka, kritičara zakona o komasaciji i zemljišnih zajednica, Stevan Čučković objavljuje kao samostalac niz članaka u kojima kazuje, napr., da zakon o zemljišnim zajednicama najviše pogoduje bogatašima i spekulantskim elementima. „Čoporaši (posjednici svinja, marve, ovaca) i trgovci marvom koriste se... sa pašnjačkom zajednicom, dočim na hiljadu ovlaštene sirotinje nema ni repa da na pašnjak istjera“.³

Godina 1905 u mnogome se ističe i u Hrvatskoj. Dovršava se proces formiranja novih stranaka, među kojima najvažnije će biti *Hrvatska napredna stranka* i *Hrvatska seljačka stranka* braće Radića. Udaraju se temelji *hrvatsko-srpskoj koaliciji* po formulaciji Rečke i Zadarske rezolucije.

Osećaju se pokreti masa u internacionalnim i nacionalnim razmerama. Odjek ruske revolucije, iako u slavlju jedne nepotpune pobeđe krne u ustavnosti, nalazimo i na stranicama naših liberalnih građanskih novina koje pozdravljaju podvige puka dok „*još crven, barjak nisu spustile ruke radne*“, dok:

„*Još svet se strani čudi, kako moguće crv,
Zgnječen u prahu iz praha tog se dići, –
Da ugnjetače sruši?!*...“⁴

Programatski proglaš hrvatsko-srpske koalicije primljen na sednici, 25 novembra 1905, od predstavnika Hrvatske stranke prava, Hrvatske napredne stranke, Srpske narodne samostalne stranke, Srpske narodne radikalne stranke i Socijaldemokratske stranke (i izvan stranaka, d-r Franko Potočnjak) sadrži napredne zahteve u 8 tačaka, između kojih jedna se skoro u potpunosti odnosi na seljačke tražbine, a dve delimično. Pod 3. tačkom se traži „da se posebnim zakonom zaštiti seljački posjed, da se pravednije razrežu porezi na zemlju, kao da se uvede progresivni porez na imetak i zaslugu, – da se oslobođe od poreza sva ona sitna imanja i prihodi, koji su prijeko potrebni za izdržavanje porodice, da se zakonom odredi najmanji dio seljačkoga posjeda koji je potreban za življenje i taj dio da se zaštiti za vječita vremena od egzekutora i dobrovoljne prodaje, da se promjenom nasljednoga prava spriječi komadjanje seljačkoga posjeda, – da se uklone uzroci izseljavanju narodnomu, da se narod sačuva od lihvarstva (kajšarstva), a država da se postara da siromašan narod u času potrebe dobije shodne zarade – da se veća važnost polaže na podizanje naše zemljoradnje“. – Pre toga pod tačkom 2. traži se smanjivanje opštinskih, kotarskih i županijskih tereta oslobođenjem poslova koje se tiču državne uprave, i posle pod 4. tačkom da se u korist propalih zemljoradnika i nadničara, kao i zanatskih i industrijskih radnika stvari radničko zaštitno zakonodavstvo. Kao što se vidi, ti zahtevi su skoro isti kao i oni u posebnom programu Radikalne stranke.

Pod novom liberalnom erom rezultati takmičenja stranaka za dobijanje glasova birača zavisili su manje od pritska uprave, zato sada sve stranke obraćaju veću pažnju stilizaciji programatskih zahteva, kako bi pred narod istupale sa što primamljivijim obećanjima. Tako i sama *Narodna stranka* na čelu sa Nikolom pl. Tomašićem, koja je desetinama godina vladala bez programa sada proglašuje, 21 aprila 1906 na sednici poslaničkog kluba, svoja partijska načela i praktične zahteve u vidu programa. Tu se govori, kao i kod drugih stranaka, o potrebi opštег prava glasa, slobode štampe, porote i dr. i ističe takođe nužnost zakonskih reformi u interesu seljaštva, jer po rečima Tomašića „kako je Narodna stranka seljački stalež uvek smatrala glavnom snagom našega naroda... treba da mu olakšamo sadašnjost i osiguramo njegovu budućnost“. U programatske zahteve vladajuće stranke uvrštava se: – „uređenje odnošaja našeg seljačkog staleža, uređenje posjeda i nasljednog prava, uređenje osobnog kredita“.⁵

Hrvatska napredna stranka, koja je predstavljala progresivniji deo imućnijeg građanstva, u programu, primljenom na glavnom stranačkom zboru koji je održan 3 i 4 jula, takođe obraća veliku pažnju odbrani seljačkog interesa. Tu se ističe i cilj: „stvaranje jakog srednjeg posjeda“ na račun plemićkih, velikih, što se misli postići uvođenjem progresivnih poreza, ukidanjem privilegija kod opštinskih prikeza, ukidanjem fideikomisa, uređenjem subvencionisanih zavoda za parcelaciju i kolonizaciju. Zaštita seljačkog poseda uopšte predviđa se: „promjenom seljačkoga nasljednoga prava i neobvezatnim uvedenjem seljačkih

² Napr.: „*Novi Srbobran*“ br. 1 – 17 (30) XII 1902, članak „Šta hoćemo“; br. 58 – 4 (17) III 1903, članak „*Novi Naraštaj*“.

³ *Novi Srbobran* br. 39 – 20 II (4 III) 1904.

⁴ *Novi Srbobran* br. 224 – 21 X (3 XI) 1905.

⁵ Dnevni List br. 93 – 23 IV 1906. Sve značajnija uloga masa u stranačkom životu u tom periodu prisiljava pravke Narodne stranke da se i one predstave narodu kao nosioci jedne nezavisne politike u odnosu na vladu. Tako Nikola Tomašić u jednom pismu Stevana V. Popoviću, datiranom 31 avgusta 1905, kaže: „Ne valja bo da nam vazda vlada diktira kandidate, već treba da si ih stranka sama postavi“. On hoće da podigne ugled stranke kao takve „da stranka i njeni članovi ne budu lutke“ u rukama vlasti. (AMS – br. 16394).

porodičnih dobara (tzv. domaja)... konverzijom i otkupljivanjem tereta uknjiženih na seljačkom posjedu uz pomoć državnu, strogim zakonom protiv lihvarstva“, slobodnim raspolaganjem zadrugara sa imovinom porodičnih zadruga „preko stanovite najmanje izmjere“. Isto se traži državno osiguranje poseda za slučajevne elementarnih udesa, a usto i maloposednika „za slučaj potpunoga osiromašenja usled nesreće na životu i radnoj sposobnosti kao i starosti“.⁶

Hrvatska stranka prava, koja je od 1903 obuhvatala i bivšu Neodvisnu stranku, da bi više delovala u duhu novog vremena, dopunjuje stari državnopravni program, od 26 jula 1894, privredno-socijalnim delom, koji se prima na glavnoj skupštini, održanoj 22 avgusta 1907. U novom programu se traži: uvođenje progresivnog poreza, ukidanje tecivarine II razreda (glavarine) na članove porodice i zadruge, sniženje zemljarine, najamne kućarine i vojnoprostne takse. Istovremeno se izriče zahtev: oslobođenje od poreza na prihod koji osigurava minimalan opstanak porodice; oslobođenje od poreza kod pečenja rakije za domaće potrebe; davanje predujmova i drugih olakšica radi sađenja duvana.⁷

Za razliku od Hrvatske stranke prava, pravaši pod voćtvom Josipa Franka iz Čiste stranke prava nazvali su svoju stranku *Starčevičevom hrvatskom strankom prava*. I ova je stranka po primeru drugih, prilagođavajući se novim uslovima rada, proširila stari državnopravni program od četiri tačke iz 1894 sa novim programskim tačkama. Frankovci su oduvek na rečima bili ekstremno radikalni i isticali prava masa, na prvom mestu seljaka i radnika. U novoj, preciznijoj formulaciji stranačkih zahteva oni nisu hteli zaostati za drugima, već ih po mogućству što više prevazići. Zato odmah na početku ističu da po njihovom programu „mora biti sve ono zakonom“ što narod hoće i traži⁸. U vezi sa seljačkim potrebama traže da se opštinski nameti razrežu prema porezu i tako ukinu beneficije veleposednika, jer kako ističu: „Danas velika gospoda za občinsko gospodarstvo gotovo ništa ne doprinašaju. To mora prestati.“ Zatim iznose zahtev za stvaranje novog zakona o gradnji i izdržavanju puteva, o preinačavanju glavarine, ukidanju „rabotne radnje u naravi“, ukidanju lukna u naravi pošto bi država davala pravednu otstetu sveštenicima. Radi rasterećenja seljačkih poseda traže da se: osnuje posebna zaklada za oduživanje i onemogući lihva (ne kažu kako); odredi najmanja „izmjera zemljišta na koju se ne smije voditi ovrh“; podigne gazdinstvo seljaka nabavkom jevtinog i dobrog semena, kao i poljoprivrednih mašina i oruđa; izmeni nasledno pravo kako bi braća mogli sestre novcem obešteti; stvari „pripomoćna zaklada“ za slučaj nerodice i elementarnih nepogoda; izvrši regulacija reka i drugih voda; izmeni zakon o lovnu tako da se dozvoli „tamaniti divljač u vinogradima, voćnjacima i vrtovima“; izmeni i ribarski zakon; ublaži šumski; promene zakoni o imovini, urbarskim opštinama i zemljišnim zajednicama kako bi seljak mogao da „raspolaze svojom imovinom po svojoj volji“; izvrši revizija segregacije tamo gde „narod drži da su nepravedno provedene“; ukine doseljenicima „pravoužitničtvu“; uvede usmeni parnični postupak i tako osigura jevtino i brzo pravosuđe. Posebno se ističu potrebne poreske olakšice. One zavise od zajedničkog ugarskog sabora. Zato se samo pominje da bi trebalo: uvesti progresivni porez; oslobođiti od poreza pečenu rakiju za domaće potrebe tzv. duševnu rakiju; dozvoliti sađenje duvana za iste potrebe; ukinuti porez na najnužnije životne artikle, napr., na so.⁹

Najdalje je otisla u proklamovanju zaštite zemljoradničkih interesa *Hrvatska pučka seljačka stranka*. Po programu, primljenom 22 decembra 1904, i po odluci, donetoj 9 januara 1905, da se na osnovu njega pristupi organizaciji stranke, celokupni razvitak naroda i države zavisi skoro isključivo od razvijanja seljaštva. Hrvatska seljačka stranka, kao i većina ostalih građanskih stranaka nije priznavala postojanje klase već samo staleža, ali za razliku od ostalih, ona proglašava seljački stalež za nosioca novog života. Prema objašnjenjima vođe seljačke stranke Stjepana Radića, istorijski tok zbivanja u svetu pokazuje da „stare faktore zamjenjuju novi. Plemstvo i svećenstvo zamjenjuje „treći stalež“ ili građanstvo, a sa ovim se danas uzporedio otimlje o političku vlast, „četvrti stalež“ ili radništvo“.¹⁰ Međutim, kod Hrvata – po Radiću – „nema ni pravog građanstva, ni pravog radništva toliko da bi treći i četvrti stalež mogli voditi naše javne poslove“. Zato vladu predvodi „šaka plemića“, a opoziciju vode sveštenici uz podršku pojedinaca iz redova inteligencije slobodnih profesija, pa i trgovaca, zanatlija i seljaka. Stranke u Hrvatskoj, pošto su bez pravog „staleškog jezgra“, nalaze se „pod vječnim uplivom majušnih interesa pojedinih osoba, pojedinih klika i takvih društvenih skupina, koje su poput preživljenoga plemstva više kaste, nego stalež!“

Ovo uvođenje novog, „petog staleža“ u parlamentarni politički život, koje je oduševilo mnoge protagoniste samostalnog seljačkog pokreta¹¹ učinjeno je po uzoru ruskih narodnjaka. Publikacije braće Radića, *Dom*, pa *Hrvatska Misao* i dr., ispunjene su člancima o ruskim prilikama, prikazanim u svjetlosti seljačkih stremljenja. Osuđujući radikalizam, liberalizam, socijalizam, ideolog *Seljačke stranke* Ante Radić kazuje da oni potiču „iz mutnog vrela njemačke mudrosti“¹² iz kojeg se „osobito odviše“ napio i „zlosretni pravoslavni svećenik Pelagić“.

U programskim zahtevima stranke u vezi sa seljačkim potrebama ističe se da: „Za seljački poljodjelski stalež ima se stvoriti posebno seljačko poljodjelsko pravo“. A samo: „Dok se takvo pravo ne stvori imadu se stvoriti posebni zakoni“... Oni bi morali sadržati sledeće glavne odredbe:

⁶ Pokret br. 128 – 5 VI 1906.

⁷ Hrvatska br. 192 – 22 VIII 1907, Hrvatski Branik br. 69 – 28 VIII 1907.

⁸ *Starčevičeva hrvatska stranka prava*, Zagreb 1907.

⁹ Hrvatska Misao sv. 10, god. 1904, str. 586.

¹⁰ R u d o l f H e r z e g , *Die Ideologie der kroatischen Bauernbewegung*, Zagreb 1923.

¹¹ Hrvatska misao IV. 1905, str. 388.

1. Kod prodaje zemljoposeda („grunta“) za dug ili porez dražbom, ima samoupravna opština pravo takvo zemljište prva da kupi.

2. Sestre nemaju pravo tražiti od braće da im se preda njihov deo zemlje, već ih braća „imadu izplatiti, i to samo polovicom“ procenjene vrednosti njihovog dela. „Izplaćivanje se ima olakšati na rokove“.

3. Prilikom prenošenja vlasništva seljačkog zemljoposeda od oca na sina, kod manjih površina uopšte, ne plaća se nikakva državna taksa.

4. Veliki vlastelinski posedi (spahiluci) „mogu se radi obće narodne koristi i uz privolu sabora ukinuti“, te na zahtev jedne ili više samoupravnih opština odrediti prodaju svakog zemljoposeda većeg od 500 jutara; procenu poseda izvršilo bi mešovito povereništvo, i vlasniku bi se amortizovala celokupna vrednost.

5. Delovi državnih šuma u blizini naseljenih mesta „ako su seljacima na spačku“ imaju se na zahtev samoupravnih opština prodati ili samim opštinama ili pojedincima.

6. „Zakonom se ima osigurati narod od nestašice drva“, te se naročito šume imovinskih opština ne smeju iseći i naveliko prodati.

7. Zakonom se ima urediti osiguranje protiv elementarnih udesa.

8. Za poljoprivredu imaju se na prvom mestu brinuti samoupravne opštine. One bi uz svoj budžet dobine i određenu sumu iz državnog budžeta za poljoprivredne potrebe. Opštinski namet plaćaju svi opštinari prema direktnom državnom porezu.

9. Zakonska zaštita od lihvarstva.

10. Samoupravne opštine biraju tri pokrajinska (za ravnicaarske oblasti, gorske krajeve i za primorje) i jedno državno veće za poljoprivredu, čije bi se kompetencije zakonom odredile.¹²

U komentaru ovih odredaba posebno se ističe potreba stvaranja seljačkog prava, zapravo seljačkog zakonika pored građanskog s obzirom na štetne posledice drobljenja poseda po postojećem opštem naslednom pravu. Istovremeno se dopunjaje zahtev za otkup vlastelinske zemlje traženjem da se umesto parcelacije preko banaka „koje špekuliraju i s tim što vlasteli treba novaca... i s tim što seljak u oskudici zemlje plaća za nju i više nego što može“,¹³ uvede državna parcelacija. Pri objašnjavanju budžetskih potreba ističe se nužnost osnivanja državne seljačke banke koja bi davala jevtine zajmove seljačkim gazdinstvima.

Seljačka stranka u sledećim godinama postići će u hrvatskim selima veće uspehe nego ma koja druga. Ti uspesi se neće moći objasniti nekim revolucionarnim programatskim zahtevima i načelima, pa ni strategijski revolucionarnim aktima. Seljačka stranka, iako se napajala istorijskim idealima vođa seljačkih buna, na prvom mestu, Matije Gupca, bila je u principu i u taktici, protiv nasilnih, revolucionarnih ispada masa. Po Stjepanu Radiću borba s oružjem znači propast. Zato on propoveda borbu ustavnim sredstvima, a ako ih nema, onda „pisanom i životom rieći, riečju muževnom i odvažnom do potrebe i bez obzira na posliedice. Borit se valja i činom, i to plugom i motikom, udruživanjem i javnim sastajanjem, skupnim peticijama i prosvjedima, ali nikada pod nikoru izliku i nijednu svrhu kakvim mu dragu materijalnim oružjem, bio to kamen ili bomba, batina ili puška, kolac ili sjekira“.¹⁴ Vode Hrvatske seljačke stranke držaće se tih reči i neće organizovati bune protiv nasilja, neće okupljati ljude radi nasilnog svrgavanja vlastodržaca.

Uspesi *Seljačke stranke* zasnivaće se na psihološkom efektu opčinjavanja masa veštim iskorisćavanjem vekovnog nezadovoljstva i vekovne zaostalosti sela. Postojeće razlike u seljačkim redovima između bogatijih i siromašnijih ma koliko bile velike gube se u odnosu na razlike između gradskih, gospodskih i seoskih, zemljoradničkih zanimanja, položaja, načina življenja. Život seoskog mnoštva razvija se u zatvorenom krugu primitivne izolovanosti koju gradска civilizacija u klasnim društvima probija samo zato da bi izvukla što više dobiti za svoje privilegiovane predstavnike i nosioce. Protiv te društvene, kolektivne eksploatacije od strane grada, seljaka od strane „gospode“ stvara se blok otpora koji i kada se vidno ne manifestuje, postoji u dubinama seljačke psihe, u potsvesti ljudi koji po načinu života i rada gradske okoline predstavljaju podređenu celinu. Vode *Seljačke stranke* znali su iskoristiti prirodni atavizam seljačkih masa i približavajući im se rečima laskavog saživljavanja, oni su kod njih budili nade u novi društveni poredak, gde će biti među prvima, gde će gunj biti više cenjen od kaputa.

Ante Radić kazuje seljacima da „gospodska politika“, koja uprkos raznim načelima daje i priznaje vlast samo „gospodi“ mora biti zamjenjena „pučkom politikom“ koja „traži vlast za čitav narod“. A „hrvatska pučka politika“ može i mora biti seljačka još više nego kod drugih naroda jer: „Drugdje napr. nose seljaci gradsko odielo, a naši nose svoje narodno, drugdje gospoda ne govore toliko tuđim jezikom i ne vladaju se i ne misle toliko tuđinski kao kod nas“.¹⁵ Po Anti Radiću, seljak je i po prirodi svoga posla predisponiran za vođenje politike jer njega raznovrsni „njegov posao razbistruje i duševno razvija, dok tvorničkoga radnika i činovnika njegov posao obično duševno ubija“ pošto je mahinalan, „jednoličan poput struje“.¹⁶

Ovo što smo izneli to su karakteristični odlomci iz propovedi braće Radića. Među njima ima inače mnogo većih apsurdnih tvrdnji o istoriji naroda, civilizacije, kulture, o ljudima i njihovim raznovrsnim streljenjima i dostignućima. Uprkos tome oni će imati velike uspehe u fasciniranju masa, jer odgovaraju

¹² Hrvatska pučka seljačka stranka, Zagreb 1905, str. 41–42; Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka, Zagreb 1908, str. 109–110.

¹³ Što je i što hoće Hrv. p.s.s., str. 89.

¹⁴ Hrvatska Misao 1904, str. 587.

¹⁵ Hrvatska Misao 1905, str. 272.

¹⁶ Ante Radić, Zašto naš puk nije i ne može biti masa? (Hrvatska Misao, god. IV, sv. 10, str. 433).

stepenu njihove zaostalosti, i predstavama njihovog maštanja. Ali njihovi uspesi biće efemerni. Oni neće dovesti do uspostavljanja „seljačke politike“, seljačke vlasti jer politike i vlasti nema bez određene klasne podloge. A ta podloga se stvara i postoji ne kao sekundarna pojava već kao primarna, izvorna, pokretačka snaga, kao produkt razvitka proizvodnih snaga i svojinskih, posedovnih odnosa pri raspolaganju sa sredstvima proizvodnje u toku procesa proizvodnje.

Razmotrivi programi većine građanskih stranaka po pitanju seljačkih potreba možemo reći da iako sve stranke obiluju u obećanjima i zahtevima ipak postoje karakteristične razlike u zavisnosti od raznovrsnog položaja njihovih glavnih nosilaca. *Narodna stranka* kao izrazito veleposednička je najneodređenija i govori samo uopšteno o potrebama seljaštva. *Srpska radikalna stranka* i *Hrvatska stranka prava* kao malogradanske predstavnice siromašnijih posednika jesu određeni u formulisanju zahteva nižih, širih slojeva seljaštva. *Srpska samostalna stranka* i *Hrvatska napredna stranka* predstavljajući groburžoazije sa tendencijama nacionalne emancipacije pomoću daljeg razvijanja liberalnih ekonomskih odnosa, koji su tada najviše pogodovali imućnjim slojevima, jesu prvenstveno za mere jačanja srednjih i krupnih kapitalističkih poseda. Ekstremna *Starčevićeva stranka* ističe kao obično najviše zahteva. Ona nabraja uglavnom potrebe malih i srednjih seljačkih posednika. *Hrvatska seljačka stranka* prevazilazi u svojim zahtevima ostale stranke utoliko što radi zadovoljenja potreba većine seljaka traži određenje nego druge stranke, npr. određenje nego *Srpska radikalna stranka* smanjivanje veleposeda otkupom njihove zemlje preko 500 jutara.

Sumirajući programske zahteve vidimo da se najviše traži: uvođenje progresivnog poreza, smanjenje opštinskih nameta, osiguranje poseda u slučaju elementarnih nepogoda, obezbeđenje jeftinog kredita. Karakteristično je da se nijedna građanska stranka ne zadržava na potrebama poljoprivrednih radnika; jedino se u programu pojedinih stranaka, npr. *Srpske radikalne stranke*, prilikom isticanja zahteva za zaštitno radničko zakonodavstvo pominju i nadničari i *Seljačka stranka* koja naglašava da obuhvata „i jakoga gazdu i slabijega gospodara i poljskoga radnika“ pri određivanju konkretnih zadataka i primanja programskih obaveza o njima ne vodi računa, kao da ne postoje.

Pri razmatranju odnosa između programske zahteve i konkretnih postupaka za rešavanje seljačkih problema može se uočiti da su građanske stranke bile stvarno zainteresovane u zaštiti ugroženih sitnih seljačkih posednika samo utoliko što su se bojale njihove proletarizacije, njihovog svrstavanja u redove klasnog neprijatelja. Programske zahteve u korist seljačkih masa one su isticale uglavnom iz propagandno-taktičkih pobuda. Mere za realizaciju tih zahteva nisu preduzimane ni u granicama mogućnosti, a ukoliko jesu, onda samo u okvirima postojeće buržoaske ekonomike sa ograničenjima i pažnjom da ne dođe do narušavanja vladajućih odnosa u politici i privredi.

Radikalna stranka, koja je kod Srba kao što smo videli najviše naglašavala potrebe siromašnih seljaka, imajući većinu u crkveno-narodnom saboru od 1902 godine, sprovela je izvesne obećane reforme u upravljanju manastirskim dobrima radi njihovog racionalnijeg korišćenja. Međutim, ni pod upravom radikalne zemlje nije izdavana u zakup isključivo siromašnima i zadugama, kako je to obećavano, već onima koji su imali više novaca za plaćanje arende, kako je to po ekonomskim zakonima kapitalizma jedino i moguće. U saboru Hrvatske i Slavonije od 1903 dalje nije izglasан nijedan agrarni zakon, iako su sve stranke imale u programu zakonske reforme u korist seljaštva, iako nekoliko poslaničkih interpelacija ukazuju na goruće probleme.

Do 1906, dok u saboru vlada veleposednička većina *Narodne stranke*, jedan od opozicionih poslanika uzalud je tražio izmenu zakonskog člana (XVI od 1870 §§ 26 i 48) po kome su opštinski nameti i suviše visoko i nepravedno raspoređeni. Određivanje opštinskog prireza po ključu državnog poreza s izuzetnim pravima plemičkih veleposeda da ne plaćaju više od najvećeg seljačkog poreskog obveznika ostalo je uzrokom stalnog nezadovoljstva. Isto takvo negodovanje je izazivalo i podjednako obavezno godišnje davanje radne snage za opštinske poslove.¹⁷

Jedna druga interpelacija istog poslanika upućena je vladu, 1 februara 1905, radi otklanjanja uzroka mnogobrojnih šumske prekršaja u krajevinama bivše Vojne Granice u vezi sa oskudicom ogrevnog drva posle ukidanja graničarskih prava na korišćenje šume, i segregacije kojom je vrednija polovina šumskih predela pripala državi, a ne toliko zaslužnim graničarima. Bivše graničarske zadružne porodice dobijale su i dalje na ime ranijih prava izvesnu količinu drva kao „deputat“ (one s 1/4 selišta – 7 1/2 m.; 2/4 selišta – 8,75 m.; 3/4 selišta – 10 m.; 4/4 selišta – 12 1/2 m.)¹⁸. Kako su se u međuvremenu zadruge razdelile, a deputati ostali isti, nedostatak drva, koje se u to vreme i za novac teško moglo nabaviti, sve se više osećao. Seljaci su smatrali da je država nepravedno prisvojila deo krajiških šuma i nisu prestali da pretenduju na njih kao na svoje vlasništvo. Poslanici podupirali su seljačke pretenzije obično dok su bili u opoziciji ili na agitacionom putovanju jer su im dobro došle za pridobijanje poverenja birača.

U saboru istog saziva ponovljena je i jedna interpelacija o potrebi ukidanja „tecivarine II razreda“ (glavarine) kod onih koji, bez „zemljorasteretnog prireza“, plaćaju ispod 10 K zemljarine¹⁹. Protiv „tecivarine“ se gro seljaštva sigurno najviše bunio. Ona je određivana (po zak. čl. XXIX od 1875, uz dopunu z. čl. XLII od 1875; z. čl. XLV od 1880 i LIII od 1881) kao što smo već izneli na osnovu iznosa poreza i prireza posednika i to u istoj svoti u suviše velikom rasponu razlika (4 K na sumu do 100 K; 6 K na sumu

¹⁷ Stenografski zapisi i prilozi sabora kralj. H. S. i D. 1901–1906. sv. V, dio I, god. 1905, str. 233.

¹⁸ nav. delo, str. 317.

¹⁹ nav. delo, str. 551.

preko 100 do 200 K; 8 K na sumu preko 200 K. Osim toga svaki član porodice poreskog obveznika imao je da plaća po 2 K na sumu poreza glave porodice do 80 K; 4 K na sumu preko 80 K.) Tako raspoređena tecivarina je značila maksimalno opterećenje siromašnih zemljoradnika, jer i oni sa minimalnim porezom od krune, dve plaćali su koliko i oni sa 100 K. Na taj način seljak sa sitnim posedom često je morao na ime „tecivarine“ dati državi po nekoliko puta više nego na ime poreza i prireza ukupno. Veleposedničkoj saborskoj većini konvenirala je ovako određivana tecivarina i ona, prirodno, nije dala da se sproveđe izmena u postojećim zakonskim odredbama.

Saborski izbori, 3–5 maja 1906, afirmisali su *hrvatsko-srpsku koaliciju*. Od 88 mogućih mandata ona je dobila 32, te zajedno sa pravaškim, frankovačkim i izvan stranačkim poslanicima sačinjavala je većinu u odnosu na raniju vladajuću Narodnu stranku, koja je sada imala svega 37 mandata. Izborni uspeh koalicije dovodi do sporazuma sa banom Pejačevićem, i za tri člana Zemaljske vlade, za tri „odjelna pretstojnika“ imenovani su krajem jula njeni predstavnici. U saboru novog saziva ban Pejačević, na zasedanju od 12 novembra 1906, saopštavajući sporazum sa koalicijom, ističe plan izrade novih zakonskih nacrtova koje obeležavaju početak liberalno-parlamentarne ere²⁰. Među najavljenim zakonima od prvorazredne važnosti su oni o izmeni kaznenih odredaba upravne vlasti, o promeni zakona o štampi, o izborima; iz agrarnog zakonodavstva navodi se svega jedan zakon u pripremi, i to onaj koji su tražili veleposednici radi regulisanja odnosa između poljoprivrednika poslodavaca i poljoprivrednih radnika.

Iako je učešće koalicije u vladi bilo kratkotrajno, nepunih godinu dana, od jula 1906 do juna 1907, i najviše u znaku borbe sa ugarskom vladom protiv izglasavanja železničke pragmatike, kojom znanje mađarskog jezika postaje preduslov za službu na železnicama, ipak iz toka saborskih zasedanja u tom periodu može se videti da su i njena obećanja i njeni zahtevi u korist siromašnijih slojeva seljaštva bili uglavnom parolaške, „korteške“ prirode. Jedina zakonska osnova u vezi sa seljačkim problemima, osnova o regulisanju odnosa između poslodavca i radnika u poljoprivredi bila je izrazito antiradnička. Ona je, stavljena na javnu diskusiju, izazvala takav protestni pokret radnika da nije ni predložena saboru, već je skinuta sa dnevnog reda.

Dve interpelacije poslanika *Srpske samostalne stranke* iz tog razdoblja pokazuju takođe da su reči o uopštenim seljačkim potrebama, krile u sebi konkretne interese većih i velikih posednika, poslodavaca.

Jedan od vodećih ličnosti u koaliciji i u Samostalnoj stranci Vasa Muačević, koji je kao veleposednik bio potpredsednik „Slavonskog gospodarskog društva“, kada je interpelisao vladu, 5 decembra 1906, radi donošenja zakona o radnim odnosima u poljoprivredi, govorio je sa stanovišta interesa poslodavaca koji hoće da krše i da spreče otpor radnika.²¹ Njegova verbalna zabrinutost i zainteresovanost za sudbinu domaćih poljoprivrednih radnika koji ostaju bez posla i moraju ići u tuđinu – po njemu – zato što ne mogu pružiti zakonsku garantiju da će ugovoreni posao po prethodnoj obavezi i svršiti, kao napr. radnici iz Ugarske, (koji su na to bili prisiljeni po zakonu od 1898) jesu samo uobičajene maskirane fasade sa ciljem dezorientacije.

Druga interpelacija o odnosima na selu bila je povodom tarifnih pokreta poljoprivrednih radnika organizovanih od Socijaldemokratske stranke.²² Istaknuti sremski poslanik Samostalne stranke advokat d-r Dušan Popović tražio je, 19 marta 1907, od vlade efikasnije mere za sprečavanje radničkih izgreda, koji su izbijali pri zahtevima nadničara da im se povećaju nadnice i da se ne upošljavaju neloyalni konkurenti, radnici sa strane, obično uz manje plate. I njegove reči, koje, kao što će se videti iz kasnijeg izlaganja, izazivaju proteste predstavnika radnika, jesu diktirane ugroženim interesima poslodavaca, u prvom redu veleposednika, iako su protkane izrazima neutralne objektivnosti za odbranu opštih interesa seljaštva i naroda kao takvog. Odgovor koji daje vrla na interpelaciju jeste na liniji zaštite bogatih slojeva seljaštva kombinovanom upotrebo propagandnih i nasilnih sredstava protiv siromašnih seljačkih masa.

Iz izloženih nekoliko primera se dovoljno vidi da progresivnije građanske stranke, koje su inače sa nekoliko novih zakona i zakonskih naredaba (napr. zakon za zaštitu slobode saborskih izbora, zakon o štampi kojim je ukinuta kaucija na političke listove) omogućile slobodnije izražavanje i propagiranje opozicionih, čak i revolucionarnih misli i organizacija, nisu ničim doprinele rešavanju konkretnih zemljoradničkih problema u korist siromašnih seljaka i poljoprivrednih radnika. Njihovi programi ostali su slovo na hartiji. U životnoj praksi kad su arbitrirale između većih i manjih posednika, između poslodavaca i radnika, bile su pretežno na strani prvih. Njihova klasna, društvena veza je određivala njihove postupke a ne njihova individualna kazivanja.

2. Delovanje u masama

Sve građanske stranke na selu imale su jedan glavni politički cilj: pridobiti što više seljačkih glasova na izborima. Zato one i dalje nisu imale osnovne organizacije koje bi držale na okupu članove za izvršenje konkretnih stranačkih zadataka, već su samo, obično pre izbora, uspostavljale izborne stranačke forme, okružne, sreske, mesne odbore. Njihove akcije bile su uglavnom propagandnog karaktera i usretstvovane na odbranu stranačkih interesova. Njihove uspehe možemo ocenjivati prema veličini, broju njihovih zborova, konferencija, poslaničkih kandidata, poslanika, kao i članova u raznim rukovodećim telima upravnih,

²⁰ nav. delo, 1906–1911, sv. I, god. 1906, str. 87.

²¹ nav. delo, str. 529.

²² nav delo za god. 1907, str. 594–605.

državnih, ili samo društvenih, ekonomskih, kulturno-prosvetnih i dr. organizacija. Jedino kao redak izuzetak njihova delatnost može biti povezana sa buntovničkim akcijama masa i to ne po direktnoj organizaciji tih akcija, već samo po veličini učešća, mahom spontanog učešća, njihovih privrženika.

Radikalna stranka, okupljajući najviše zemljoradnike iz malih i srednjoposedničkih kategorija, ostala je i nadalje na pozicijama parlamentarne borbe. Ali u periodu masovnih pokreta od 1903 godine, u atmosferi revolucionarnog vrenja kada su i manji zemljoposednici pod uticajem građanskih stranaka znali svoja nezadovoljstva izraziti otporom većih razmara, njene pristalice zapožene su u jednom revoltu koji je imao za posledicu nekoliko ljudskih žrtava i sudskih presuda, i koji, iako lokalnog karaktera, predstavlja znak vremena.

Sukob naroda i organa vlasti dogodio se u Irigu, 1904 godine, povodom pokušaja da se sproveđe komasacija uprkos volji većine zainteresovanih seljaka. Komasacioni poverenik na ročištu 16 maja 1904, za glasanje o tome ko je za ili protiv komasacije, upotrebio je podatke iz stare gruntovnice, koja je sadržala i imena više nepostojecih posednika, u međuvremenu umrlih, otseljenih i t. sl. Na takav način povećani broj otsutnih glasova, koji su se po postojećem zakonu uračunali u pristalice komasacije, davao je mogućnosti da se, uz pribrojavanje nepodeljenih pašnjaka zemljišne zajednice, postigne potrebni kvantum za sprovođenje komasacije.

Uzrujanost seljaka protivnika komasacije usled ovakvog postupka nadležnog organa dostigla je stepen eksplozivnog revolta. Oni su posekli vinograde jednom pristalici komasacije, napali jednog od gazda koji se isticao komasacionim zahtevom i prodrevši u opštinsku zgradu zahtevali od poverenika da im pred spise o komasaciji i izda uverenje da se zemlja neće komasirati uz uračunavanje pašnjaka. Kada im je preplašeni službenik predao tražena dokumenta, prošli su uz svirku i demonstrativne usklike kroz Irig. Sutradan saznavši za dolazak podžupana i državnog tužioca opet su se okupili na opštinskem trgu, odakle su primetivši kako žandari sprovode jednog njihovog druga u zatvor, radi jučerašnjeg ispada, pošli za njim. Ne hoteći se razići na poziv, oni su izazvali gnev razdražljivih organa sigurnosti i jednoga momenta pala je komanda za pucanj u masu. Dva mrtva, jedan teško ranjeni, oko sedam ranjenih srušili su se na zemlju pogodeni puščanim mećima. U mestu je nastala panika. Posle je došla vojska. Izdate su naredbe o zabrani skupljanja i ograničenju kretanja. Pod policijski nadzor je stavljeno više osoba.²³ Pred sud, kao obično, nisu izvedeni oni koji su ubili nevine ljudе, nego samo oni koji su optuženi kao glavni vinovnici demonstrativnog istupa mase. Ovaj događaj zabeležen je i komentarisan sa ogroženim protestima izvestilaca većine tadašnjih novina, a naročito od radikalnih jer su među žrtvama i okrivljenicima bili pretežno seljaci poznati kao radikali.

Događaj u Irigu nije imao politički, nego čisto ekonomsko-socijalni karakter. Izazvan je teškim položajem većine seljaka, koji su usto strahovali da im se položaj ne pogorša usled pomeranja moćnijih slojeva seljaštva.

Komasacije su izazivale sukobe, doduše maljih razmara, i u drugim mestima. U postojećim neravnopravnim odnosima većina siromašnih seljaka smatrala je da će biti prevarena kod komasacije i zato se suprotstavljala njenom sprovođenju. U Novim Karlovcima, na primer, prema izveštaju komasacionog poverenika, kada se odlučivalo o komasaciji, 10 i 11 juna 1907, manji posednici su vikali većim: „*Nećemo komasirati*“. Kada ih je poverenik, pozivajući se na zakon, umirivao, odgovorili su mu: „*Mora se samo umrijeti i cara služiti, i ništa drugo, a zakona nema, jer je narod zakon*“.²⁴ Pred uzrujanom masom morali su ustuknuti oni koji su bili za komasaciju. U Andrijaševcima komasacija je 1907 godine morala biti obustavljena, jer se većina suprotstavila, a protivnici komasacije su „*čupali i otsranjivali signale i kočiće*“.²⁵ Takvih slučajeva je bilo mnogo. Duge komasacione rasprave škodile su zemlji i zaoštravale odnose među zemljoradnicima. Jer, kao što se kaže u jednom pismu, čim počne komasacija u jednoj opštini, odmah nastupa tzv. Raubwirtschaft, njive se ne đubre, s njih se skidaju po dve letine, nastaje opšta uzrujanost, izbijaju nemiri i trzavice.

Divljač koju su uzgajali i smeli loviti samo privilegirani veleposednici, toliko se namnožila i pričinjavala štetu seljačkim gazdinstvima da ju je sama županijska uprava morala spomenuti u svojim izveštajima. Rasprave oko tih štetočina nisu mogle zadovoljiti oštećenu stranu jer je zakon štitio veleposednika, zakupca lova. I samo kao ironija moćnih zemljovlasnika zvuči danas komentar županijske uprave da „je upravo sreća što se susretljivošću lovozakupnika stranke privatnim putem obično izravnaju i nagode glede odštete“²⁶.

Nedostatak ogrevnog drva i dalje je svake godine prouzrokovao oko 10 do 20.000²⁷ slučajeva kažnjavanja zbog tzv. šumskih prekršaja, koji su se najčešće manifestovali zapravo u nedozvoljenom branju suvih grana.

Nepostojanje pašnjaka u nekim selima Šidskog sreza, u Strošincima, Batrovcu, Lipovcu – usled nepravilno izvedene ranije segregacije – prisililo je tamošnje stanovnike da se preko svog poslanika obrate,

²³ Zastava br. 105, 106, 108, 109 i dr. – 1904; Novi Srbobran br. 99, 100 – 1904, Narodna Reč br. 37 – 1904; Slobodna Riječ br. 10 – 1904. Izveštće o stanju uprave u županiji sriemskoj, za god. 1904, str. 279.

²⁴ DAH – AKP, fasc. 1229 br. 14 prilog 4.

²⁵ DAH – AKP, fasc. 1121.

²⁶ nav. delo, str. 266.

²⁷ nav. delo za god. 1903 do 1907.

1905 godine, saboru radi intervencije.²⁸

Razmirice oko prava korišćenja zemljišne zajednice u Vodincima dovele su, 1907, do sukoba između starosedelaca i novih doseljenika u koji se morali umešati i organi sigurnosti.²⁹

U periodu između 1903–1907 bilo je i nekoliko sukoba između seljaka i upravnih organa iz političkih razloga, na platformi stranačke borbe. Tako, na primer, u Grku 1906 godine seljaci su se „pobunili“ protiv opštinskog beležnika posle izbora za crkveno-narodni sabor, jer je on izbrisao iz biračkog spiska nekoliko birača koji su bili poznati kao protivnici njegove stranke. Ozlojeđeni meštani iz opozicije tražili su nove izbore. Okupili su se 4 decembra 1906 u velikom broju, preko 100 njih, pred opštinskom kućom i hteli na silu da izbace beležnika iz opštine. Morali su intervenisati organi sigurnosti, a posle i organi sudski.³⁰

Rastuće nezadovoljstvo većine seljaka doprinelo je uspešnjem delovanju nekih opozicionih građanskih političkih stranaka. Zato do 1906, do pobeđe koalicije, vlastodršci i njih sputavaju u radu. Prvi najavljeni zborovi *Srpske samostalne stranke* pod novim rukovodstvom u Vojci i St. Lazovi, u avgustu 1904, nisu se mogli održati usled zabrane. Umesto njih održani su tzv. pouzdanički, dogovorni sastanci, na kojima su učestvovali i seljaci iz okolnih sela.³¹ Posle se delatnost Samostalne stranke sve više razgranjuje, naročito u Mitrovačkom i Morovičkom izbornom sredu. Za vreme predizborne kampanje ona pored Radikalne stranke saziva najveći broj zborova, konferencija. Rezultati te aktivnosti ogledaju se na izbornom uspehu. Od zajedničkih koalicionalih kandidata izabrani su trojica (u Irigu i Sr. Karlovcima predstavnici Radikalne stranke, advokati d-r M. Lisavac i d-r Đ. Krasojević; u Moroviću predstavnik Samostalne stranke, advokat d-r Dušan Popović).³² Ovi su uspesi naročito značajni zato što su pre toga – kao što smo videli – godinama u ovim krajevima birani samo kandidati vladine Narodne stranke.³³

Posle izbornog uspeha, za kojim je sledila deoba vlasti, *Srpska samostalna stranka* se i organizaciono učvršćuje donošenjem novog statuta po kome se uspostavljaju stalni stranački forumi – središnji odbor, izvršni odbori (mesni i kotarski), poverenici.³⁴ Shodno novom statutu održava se u septembru 1906 zbor u Irigu, na kojem je izabran odbor od 39 lica iz okolnih opština. Sam profesionalni sastav tog odbora potvrđuje naše ranije reči o karakteru stranke. Iako se radi o seoskim organizacijama (Irig, Šatirci, Bešenovo, Pavlovci, Vrdnik, Jazak, Grgurevci, Neradin, Rivica, Krušedol, Maradić, Šuljam), skoro polovina odbornika jesu građanski profesioni; od poljoprivrednika – jedan je veleposednik, 9 su označeni kao ekonomi, što je izraz za veće posednike, a ostali su sa neodređenim nazivom ratari; samo kod jednog piše da je bez zemlje.³⁵ Inače sam zbor je bio ometan od radikala i socijalista, koji tada istupaju protiv Samostalne stranke, kao protiv jedne od vladajućih stranaka koja se koristi položajem u zemaljskom centru da bi što dublje prodrla u sremsko područje gde su oni imali svoja najjača uporišta.

Posle zbora u Irigu redaju se samostalski zborovi u Kuzminu, Dobanovcima, Divošu, Maloj Vašici, i dr.³⁶ Učestali zborovi su mahom u vezi sa pretstojećim izborima za crkveno-narodni sabor. Za njih se sada Samostalna stranka priprema više nego ranije, ističući i veći broj poslaničkih kandidata. Među njima ćemo spomenuti kao značajnije ličnosti u Erdevičkom sredu – Nikolu Frušića, posednika iz Divoša, u Mitrovačkom sredu – d-r Dušana Popovića, advokata iz Mitrovice, u Rumskom sredu – Radoslava Markovića, paroha iz Indije.³⁷ Međutim, sami izbori za crkveno-narodni sabor, održani 5 i 6 decembra 1906, pokazuju da je *Radikalna stranka* u Sremu još uvek uživala poverenje većine srpskih birača. Dok je ukupan broj mandata Samostalne stranke u odnosu na izbore 1902 godine znatno povećan, od 12 na 30, u Sremu od njениh kandidata izabran je svega jedan, d-r Dušan Popović u Mitrovačkom sredu.³⁸

Sledeće, 1907, godine samostalci nastavljaju sa još življom skupštinskom akcijom. Od većih zborova

²⁸ *Stenografički zapisnici* za god. 1905, 599.

²⁹ *Izvešće o stanju uprave i žup. sriemskoj* za god. 1907, 290.

³⁰ DAH-SM, god. 1914, registar II, glavni broj 1044 u fasc. za 1908. – Pred sudbenim stolom u Mitrovici vodeno je mnogo političkih rasprava. Ali njihovi dosjevi izgleda da su tokom vremena uništeni; osim materijala sa velikog procesa protiv socijalista 1895 godine, koji smo posebno objavili, i pojedinih rasutih akata sa nekoliko drugih suđenja, ni posle ponovnog pregleda tog fonda u Državnom arhivu u Zagrebu nismo našli značajnije dokumente. Uopšte sačuvano je malo fascikla iz perioda koji ovde obrađujemo, tj. od kraja XIX veka do 1914. Iz godine 1897 i 1898 imamo, naprimjer, svega dve fascikle (bar prema sadašnjem stanju evidencije u Arhivu). A u sačuvanim fasciklima nalaze se u glavnom za istoriju beznačajna akta. Ona se odnose na dražbe, za koje znamo iz Narodnih Novina, sporove oko vlasništva poseda, deobe zadruge, zaostavštine, na parnice protiv falsifikatora novca, na rasprave zbog uvrede kralja upotreboom pogrdnih reči i na mnogobrojna sudenja izazvana svadom, tučom, kradom, klevetom i sl.

³¹ Novi Srbobran, br. 172 – 11 (24) VIII 1904.

³² Novi Srbobran, br. 91 – 24 IV (7 V) 1906.

³³ I sada su u ostalim izbornim srezovima izabrani samo predstavnici veleposedničke Narodne stranke. Oni su skoro svi bili nosioci visokih državnih funkcija i zemljoposednici: Kosovac Fridolin, kr. savetnik i gradonačelnik u Zemunu; dr Gligorije Avakumović, advokat i veleposednik iz Rume u Iluku; Nikola Petrović, veleposednik i bankar u St. Pazovi; dr Svetislav Šumanović, bivši rukovodilac unutrašnjeg odjeljenja Zemaljske vlade, u Šidu; Stevo Popović Vasin kr. savetnik, direktor Tekelijanuma, u Šimanovcima; dr Teodor Nedeljković, advokat i posednik iz Zemuna u Martincima; Ćiro pl. Milekić, posednik i gradonačelnik u Mitrovici; dr Jovan Šević, kr. javni beležnik, advokat i veleposednik iz Rume, u Hrtkovcima (*Dnevni List* br. 93 – 1906, *Novi Srbobran* br. 91 – 1906).

³⁴ Novi Srbobran, br. 161 – 22 VII (4 VIII) 1906.

³⁵ Novi Srbobran, br. 205 – 19 IX (2 X) 1906.

³⁶ Novi Srbobran, br. 211, 223, 226 – 1906.

³⁷ Novi Srbobran, br. 247 – 1906.

³⁸ Novi Srbobran, br. 259, 260 – 1906.

zabeleženi su te godine skupštine u Dobanovcima, Deču, St. Banovcima.³⁹ Kao dokaz sve veće, šire aktivnosti Samostalne stranke navodimo odluku sremskog stranačkog odbora u Irigu, 12 (25) aprila 1907, da se pojača agitacioni rad radi osnivanja novih zemljoradničkih zadruga, da se organizuju analfabetski tečajevi, otvaraju biblioteke za narod.⁴⁰

Radikalna stranka je bila naročito aktivna pred izborima za crkveno-narodni sabor 1906 godine. Zabeleženi su veliki zborovi u Karlovčiću, Platičevu, Surčinu, Čalmi, Irigu, Golubincima i dr.⁴¹ Zborovi radikala su još uvek najbolje posećeni i na njima najviše dolaze do izraza rekviziti seljačkih masa. Sa barjacima, na iskićenim kolima i konjima, uz pesmu dolaze seljaci kao na slavlje iz okolnih sela da bi sa bučnim izrazima dali podršku stranci i njenim vođama.

Spomenućemo još da su sve građanske stranke, a na prvom mestu Radikalna i Samostalna, osetile u tom periodu prvi put masovni otpor pristalica *Socijaldemokratske stranke*. Oni su im dolazili i na zborove gde su izvikivali svoje parole, izricali svoje zahteve, manifestovali svoja nezadovoljstva. Tu su se sukobljavali raznorodni interesi nejednakih slojeva seljaštva, siromašnih, srednjih, bogatih. Njihove suprotnosti nisu mogle biti izglađene programatskim željama i deklaracijama.

Hrvatska seljačka stranka, iako nije mogla računati sa Sremom kao stranačkim uporištem većih razmera, zahvatila je i ovde svojom agitacijom srezove i sela sa hrvatskim stanovništvom. U nekim mestima ubrzo je stekla takvo poverenje seljaka da je ugrozila pozicije ne samo drugih, starijih opozicionih stranaka već i vladajuće Narodne stranke. Od sela u istočnom Sremu ona je najveće uspehe imala u Nikincima i Kukujevcima.⁴² Ova su sela postala njena stranačka uporišta, odатle su njene pristalice odlazile na agitaciju u okolne krajeve.⁴³ U zapadnim srezovima ona se pojavila i na izborima sa svojim poslaničkim kandidatima. U Cerni, napr., posle smrti tamošnjeg poslanika, na izborima 1907 kandidat stranke je bio sam Stjepan Radić. On doduše ovog puta nije dobio veliki broj glasova, izabran je bio predstavnik Starčevićeve hrvatske stranke prava d-r Ilija Abjanić, ali sama njegova pojавa i činjenica da je odmah dobio više glasova nego kandidat naprednjački (72 prema 62 glasa) pokazuje da je delovanje stranke i ovde bilo pojačano.

Hrvatska seljačka stranka, šireći se naglo u hrvatskim selima, imala je da savlada i otpor vlastodržaca koji su mahom bili pristalice stranke veleposednika. Dosta puta se dešavalo da joj oni nisu dali potrebnu dozvolu za održanje političkog zбора, da su joj zaplenili spise i listove, uhapsili ponekog od njениh najrevnijih pristalica. I sam njen vođa Stjepan Radić moraće, kao što ćemo kasnije videti, da odleži nekoliko meseci zatvora po presudi Sudbenog stola u Mitrovici zbog toga što se nije mirno pokorio jednoj odluci lokalnih vlasti da se ne dozvoli zbor na kojem je trebalo da govoriti.

U stranačkoj borbi *Hrvatska seljačka stranka* je u početku najčešće napadala pravaše. Hrvatska stranka prava i Starčevićeva hrvatska stranka prava, ova druga naročito, su njeni najopasniji takmaci s obzirom da su na rečima bile isto tako radikalne i da su najviše vrbovale pristalice iz istih slojeva seoskog stanovništva, iz redova malih, srednjih i krupnih seljačkih posednika. Vremenom, pošto je Hrvatska stranka prava postala umerenija, i manje opasan protivnik, odnosi sa njom postali su pomirljiviji, ponekad čak saradnički. Pristalice *Hrvatske stranke prava* u Sremu, u periodu kada nisu zadovoljni sa politikom koalicije, insistiraju preko *Hrvatskog Branika* iz Mitrovice da se uspostavi najtešnja saradnja sa *Hrvatskom seljačkom strankom* i njenim članovima, ističući njihovu povezanost sa seljačkim masama.

Socijaldemokratsku stranku je Hrvatska seljačka stranka smatrala manje opasnom, jer je posmatrana u zemaljskim razmerama ona bila radnička stranka, predstavljala uglavnom radnike, a samo u nekim krajevima, kao u Slavoniji i Sremu, i zemljoradnike, i to mahom nadničare i manje posednike, dok je Seljačka stranka više obraćala pažnju na srednje i krupnije gazde. Stoga je razumljivo da će ona u vremenu žestokih progona socijalista, kada se i inače nalazi u opoziciji prema vladajućim strankama, dići glas protesta zbog tih progona. Tako početkom 1907 godine, pod vladom koalicije, koju ona više ne podržava, njeni listovi sa osudom beleže nasilja nad sremskim socijalistima. Njene pristalice, na primer, u Kukujevcima, čak jednom rezolucijom, primljenom na povereničkom sastanku, protestuju protiv toga što se socijalistima tog mesta uskraćuje pravo sastajanja.⁴⁴

Hrvatska stranka prava postepeno je gubila u uticaju na račun Hrvatske seljačke stranke. U zapadnim delovima Srema, u Vinkovačkom, Ceranskom i Bošnjačkom kotaru oseća se i pojačano dejstvo Starčevićeve stranke prava, što dolazi do vidnog izražaja na izborima u Cerni, gde pobeđuje, kao što smo već spomenuli, njen kandidat.⁴⁵

³⁹ Novi Srbobran, br. 63, 126 – 1907.

⁴⁰ Novi Srbobran, br. 101 – 1907.

⁴¹ Narodni Glasnik, br. 27, 28, 31, 33, 42 – 1906.

⁴² Dom, br. 4 i 5 – 2 I 1907.

⁴³ Dom, br. 46 – 16 X 1907.

⁴⁴ Dom, br. 21 – 24 IV 1907.

⁴⁵ U tom periodu bilo je održano pored opštih izbora i nekoliko pojedinačnih, raspisanih usled smrti poslanika. Jedan od ovih izbora bio je održan u Ilokou, 11 avgusta 1904. Na njima su istakli svoje kandidate vladinovci (dr Gigu Avakumovića), radikali (dr Žarka Miladinovića) i udruženi hrvatski opozicionari (župnika Meštirovića). Pobedio je opet vladin kandidat. (Sriemske Novine br. 65 – 13 VIII 1904, Hrvatski Narod br. 34 – 18 VIII 1904).

Na izborima za upražnjeno poslaničko mesto u Vukovaru, održanim 9 novembra 1905, kandidat vladine stranke bio je Oton pl. Krajčović – Iločki, a kandidat udružene srpskohrvatske opozicije dr Ivan Paleček. I ovde je pobedio vladinovac (Sriemske Novine br. 90 – 11 XI 1905).

Narodna stranka, kao i u ranijem razdoblju, još uvek odnosi najviše pobeda u Sremu. Ali njen uticaj se osetno smanjuje i ovde. Njeni kandidati teže nego ranije pobedjuju svoje protivnike.⁴⁶ Ona je izradila i program 1906 jer je morala uvideti da se i ovde „miče svest... pa neće više – bar ne u svim izbornim kotarima pol. činovništvo moći da postavlja i da bira nar. zastupnike“.⁴⁷ Ali njeni kandidati su ostali oni koji nisu tražili da se program izvrši, već samo da se pobeda na izbornom polju postigne. Njima je glavno bilo kako će da „šprenguju“⁴⁸ sve snažnije i brojnije opozicione stranke.

Kada doživljuju prve političke poraze, veleposednici pokušavaju da uz Narodnu stranku stvore novu „nadstranačku“ agrarnu stranku, koja bi pod firmom zastupnika interesa celokupnog agrarnog stanovništva nastojala da utiče na sve poljoprivrednike i da tako očuva vladajuće pozicije veleposednika. Ali u tome ne uspevaju. Pored postojeće veleposedničke stranke nije bilo uslova za stvaranje još jedne istovrsne stranačke formacije.

Veleposednici u srpskoj sredini pokušavaju da pojačano deluju i preko lista radikalског disidenta Bekića koji je nekada bio urednik *Zastave*, a sada u Zemunu izdavao *Narodnost*. Ali je disidentska grupa oko Bekića zbog saradnje sa „mađaronima“ već bila toliko kompromitovana da nije imala nikakvog uticaja u narodu. I partijski i državni funkcioneri, članovi vlade, uprkos insistiranju nekih od najviđenijih stranačkih istomišljenika iz Srema, odbili su da pruže veću pomoć tom listu, jer nisu hteli da imaju posla sa „istrošenim osobama“.⁴⁹

Političke teškoće veleposednika su svuda rasle. Iako oni i dalje dominiraju u vladajućoj stranci i imaju najviše izbornih uspeha u sremskoj oblasti, ipak oni i ovde gube u uticaju. To dokazuju, kao što smo videli i veći izborni uspesi opozicije u nekim srezovima, nezadovoljstva izražena u sukobima seljaka sa vlastima, nova idejna strujanja među seljačkim masama povećana snažnjim akcijama novih demokratskih građanskih stranaka i uspesima, kao što ćemo videti, socijalističke stranke u ovom razdoblju.

U Cerni, 16. januara 1907, četiri stranke su imale svoje kandidate: Hrvatska stranka prava (Mirko Kutuzović), Hrvatska pučka napredna stranka (Stjepan Jurić), Hrvatska pučka seljačka stranka (Stjepan Radić) i Starčevićeva hrvatska stranka prava (dr Ilija Abjanić). Pobedio je, ali tek na ponovljenim, užim izborima, pošto prvi put nije imao dovoljnu većinu, pravaš frankovac Abjanić, kandidat Starčevićeve stranke. (Hrvatski Branik br. 6–19 I 1907, br. 11–6 II 1907)

⁴⁶ Ilustracije radi navodimo da jedan od njenih poslaničkih predstavnika, Stevan Popović-Vacki, preplašen pojačanom izbornom agitacijom kandidata opozicionih stranaka, Srpske samostalne i Hrvatske seljačke, u Morovićkom izbornom kotaru, piše, 26 avgusta 1906, šefu Narodne stranke Tomašiću: „Ako naša stranka hoće da ovaj kotar uzdrži mora me pomoći u ovoj borbi i materijalno, ja ne mogu u ovaj mah žrtvovati u ovaj izbor više od 5.000 kruna (u tome je i čast o izbornom danu), a ova svota vidi mi se sada nedostatna“. Popović-Vacki traži iz izbornog fonda 4000 K jer mu je kotarski pretstojnik rekao da „zvaničnim kortešima moraju davati poveće svote a tih korteša ima dovoljan broj“. Popović još moli da se pretstojnik više angažuje za njegov izbor i da mu se pripreti da će u slučaju izbornog neuspeha biti penzionisan. Istovremeno traži da Tomašić ili ban pišu patrijarhu Brankoviću da utiče na sveštenike, koje imenuje, da ne agituju za kandidate opozicije (Sv. knj. Zgb. R – 6492 b). Sledećeg dana Popović se ispravlja, piše drugo pismo u kome kaže da po dobijenim naknadnim obaveštenjima situacija nije tako loša, te mu nisu potrebne ni pare iz izbornog fonda. – Ali za nas prvo bitni Popovićevi zahtevi ostaju karakteristični, oni pokazuju kakvim su se sredstvima služili vladini kandidati u slučaju potrebe da bi obezbedili pobedu na izborima.

⁴⁷ Prema pismu Đure Đurkovića Tomašiću – Sv. knj. R.

⁴⁸ Prema pismu Stevana Popovića Vackog iz Tovarnika Tomašiću, 15. jula 1905 (Sv. knj. Zgb. R).

⁴⁹ Popovićeva pisma Tomašiću (Sv. knj. P.).

V SOCIJALDEMOKRATSKA STRANKA U POLETU

Za izučavanje socijalističkog pokreta u razdoblju 1903–1907 raspolažemo sa manje arhivskih podataka nego u prethodnom periodu, iako je sada pokret bogatiji po događajima, duži po efektivnom trajanju, sadržajniji po ideološkom merilu. Razlozi toj činjenici, ukoliko nisu tehničke prirode i ne proističu iz nesređenosti arhiva i nestanka mnogih arhivskih fondova, nalaze se prvenstveno u liberalnijem stavu vlade prema opozicionim stranačkim formacijama, sledstvено tome i prema socijalističkim.

Socijalističke organizacije i agitacije ne izazivaju više automatski sudske progone, tako da izostaju baš oni najbrojniji dokumenti koje su predstavljali izveštaji i zapisnici u vezi sa optužbama tužioštva i raspravama sudova sa većih procesa. Ali i sada sa porastom pokreta povećavaju se i progoni socijalista. U vreme kada će njihove organizacije biti najbrojnije, kada će oni voditi borbu protiv poslodavaca za povišenje nadnice upravnih i izvršnih organa vlasti će protiv njih opet preduzeti oštре represivne mere. Arhivski dokumenti, koji su nam stajali na raspolaganju, o rasturanju socijaldemokratskih organizacija, proterivanju stranačkih funkcionera, hapšenju učesnika u tarifnom pokretu, iako nisu kompletni, dovoljni su da potvrde navode socijalističke štampe o drastičnom proganjanju socijalista i u vreme koalicione vlade. Ovi dokumenti služe istovremeno za ilustraciju jačine pokreta u Sremu. Za utvrđivanje stava rukovodstva *Socijaldemokratske stranke* prema pokretu na selu koristili smo i ovom prilikom štampu, koja je sada brojnija, izlazi i u Sremu, kao i sav štampani materijal sa kongresa i konferencija, iz sada već brojnih knjiga, brošura i letaka.

1. Ponovno oživljavanje pokreta

Kompaktni otpor opozicionih stranaka i širokih slojeva naroda koji je doveo do promene u upravi zemlje 1903 godine predstavlja je i političku afirmaciju Socijaldemokratske partije. Njenu snagu su prvo priznale udružene stranke građanske opozicije u pokretu otpora kada su na njeno insistiranje pristale da pored za finansijsku samostalnost budu istaknuti i zahtevi za opšta građanska prava i protesti protiv novih vojnih izdataka. U organizaciji samih demonstrativnih akcija njeno učešće se utoliko više moralno ceniti što se potvrdilo da ima uticaja na široke radničke slojeve naroda.

Po dolasku grofa Teodora Pejačevića za bana, *Socijaldemokratska stranka* koristi liberalnije političke odnose prvih godina za povećanje agitacione delatnosti i izgradnju stručnih organizacija prvenstveno među gradskim radništvom. Stvaranje rukovodećeg sindikalnog tela „Međustrukovnog odbora“ i organizovanje nekoliko radničkih štrajkova u Zagrebu 1903 jesu plod te delatnosti. Novi politički kurs omogućava da se održi i javna stranačka konferencija, 3 i 4 aprila 1904, koja je utoliko važnija što posle II kongresa, 1896 godine, zbog teških političkih prilika nije bilo više partijskih kongresa. Na toj konferenciji donesene rezolucije pokazuju da se akcenat stavlja na agitacioni rad. Da bi se pokret više proširio i u provinciji zaključeno je da se u svakom mestu sa najmanje pet pristalica formiraju tzv. agitacioni odbori. Oni su u radu samostalni i dejstvuju prema mogućnostima i prilikama. Glavni im je zadatak da propagiraju, nabavljaju i šire socijalističku agitacionu literature, brošure i novine. Na konferenciji je primljen i organizacioni statut stranke. Statut se temelji na ustavnoj zakonitosti po kojoj je slobodno delovanje stranačkih organizacija. Na čelo organizacije dolaze poverenici, birani na dogоворима koji se sazivaju bez traženja dozvole na osnovu § 2 Zakona od 1875 po kome je predviđeno slobodno sastajanje osoba snabdevenih pozivnicom.¹

Zaključci o slobodnom formiraju stranačkih organizacija, dogovornom sastajanju i rasturanju propagandnog štampanog materijala nisu se mogli temeljiti na preciznim zakonskim odredbama već samo na pojedinim paragrafima, koji su s druge strane lako mogli biti dezavuisani drugim suprotnih tendencija. Stoga u praksi vidimo da su ovakve organizacije i agitacije moguće samo do izvesnih granica, i to ne svuda već opet uglavnom u gradskim središtima. Među radnicima u selima još uvek kao da vladaju izuzetno strogi propisi jer legalne organizacije i akcije retko sretamo, a sve češće nailazimo na primere policijskih kažnjavanja.

Oživljavanje pokreta u selima ide sporije nego u gradovima. To je delimično prouzrokovano stalnom kontrolom lokalnih organa vlasti, ali možda još i više nedovoljnim angažovanjem stranačke centrale u Zagrebu, koja kao da se boji ponovnih represalija većih razmara, pored činjenice da i inače prepostavlja rad u gradskoj radničkoj sredini. Mogli bismo reći da se od 1903–1905 agitacija za socijaldemokratske ciljeve i ideale u sremskim selima više sprovodi samoinicijativno od strane pojedinih revnosnih meštana nego po direktivama ili pod impulsom zemaljskog partijskog rukovodstva.

Naročito u srpskim selima prilaze seljaci u velikom broju socijalističkom pokretu pošto su se razočarali u *Radikalnu stranku*, koja je sada bila u većini u crkveno-narodnom saboru, a ranije data obećanja nije realizovala.² Najviše pažnje tih godina privlači list *Narodna Reč* iz Budimpešte. U rasprostiranju lista naročito se ističu Laza Mihajlović iz Sr. Mitrovice i Aca Bankovački iz Iriša. Oni uopšte ispoljavaju veliku aktivnost u nabavci i rasturanju stranačke literature. U njihovim domovima uvek se mogu naći novine i brošure koje seljaci opet rado čitaju i mnogo traže, kao 1895 u Šidu kod Koraća. Preko njih i drugih dolaze listovi, knjižice, kalendari sve više u sremska sela i to iz Beograda, Zagreba i Budimpešte.

¹ *Istorijski Arhiv KPJ*, IV, 66–71.

² U jednom dopisu iz Ledinaca, napr., se kaže: „Mi Ledinčani bili smo mahom radikali dok se ne osnova Socijaldemokratska stranka“ (Narodna Reč br. 19–6/19 V 1904).

Saradnja između jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka koja se tada uspostavlja, proklamuje i manifestuje u centralama, ovde na sremskom terenu nalazi izraza u podjednakom širenju propagandnog materijala iz tri centra. Pored tada ovde najviše čitane *Narodne Reči*, te *Crvene Slobode* dolaze *Radničke Novine* iz Beograda i *Slobodna Riječ* iz Zagreba.

Od brošura vlasti će pri zaplenama najčešće nailaziti na knjižice: „Inicijativa i Referendum“, „Program Socijaldemokratske stranke“, „Idu socijaliste“, „Što je uzrok narodnog zla“, „Socijalizam i hrišćanstvo“. Radnički kalendari postaju isto popularna literatura mnoštva. Mi ne možemo danas utvrditi ni približnu količinu rasturenog materijala, ali da je morala biti prilično velika to je sigurno. Iako je napr. podatak iz zagrebačkog stranačkog lista *Slobodna Riječ*³ o 400 pretplatnika *Narodne Reči* u Irigu i okolini verovatno preteran, istina je da je list u nekim mestima imao sigurno relativno visok, za zaostale seoske prilike upravo začuđujući broj abonenata. Tako su u malom selu Vrdniku organi sigurnosti u februaru 1904 ustanovili imena osam seljaka pretplatnika na spomenuti list;⁴ u Jasku trinaest⁵ itd.

Rasprostiranje *Narodne Reči* uzelo je takve razmere da su se za njegovo obustavljanje morali angažovati najviši funkcioneri države. Ban Pejačević je jednim poverljivim aktom, od 16 aprila 1904, zamolio pretsednika ugarske vlade grofa Tisu „da izvoli učiniti odredbu kako bi se zaplena ovoga lista odmah poslije izlaska istog iz štampe u Budimpešti obavljala“ pošto „je izkustvo pokazalo da se pljenjenjem spomenutog časopisa istom na ovdašnjem području željena svrha nije polučiti mogla“. Kao razlog za izvanredne mere ban je naveo da se u poslednje vreme opaža življi pokret socijalista, posebno na teritoriji Srema „pošto se taj list osobito među neuko seljačtvu potajice u velikom broju dieli, koje je zavedeno idejama socijalizma dalo već opetovano povoda ozbiljnim izgredima i intervenciji oblasti“.⁶

Dok je devedesetih godina pokret počeo u Šidskom srezu i najviše zahvatilo zapadne delove županije – kotare Šid i Vukovar, Vinkovci – sada se ubrzano širi u istočnim srezovima, u Mitrovačkom, Rumskom, Iriškom, delimično Pazovačkom i Zemunskom kotaru. Ovog puta je agitacioni potstrek prvenstveno dolazio iz jugoslovenskog i srpskog centra u Budimpešti, koji se u okviru *Socijaldemokratske partije* Ugarske formirao i razvijao. Tih godina veze sremskih socijalista sa ugarskim stranačkim centrom se dalje učvršćuju usled stvaranja nacionalnih agitaciono-organizacionih foruma unutar pojedinih narodnosti. Važan datum su predstavljali dani održanja XI partijskog kongresa, 3–5 aprila 1904, kada je donesena odluka o formiraju nacionalnih komiteta za rukovođenje agitacionim poslovima u sredini nemađarskih naroda Monarhije. Na kongresu u Budimpešti učestvovali su i predstavnici sremskih socijalista.

Povodom realizacije odluke o uspostavljanju rukovodećih agitacionih organa među manjinskim narodima, održana je odmah i posebna srpska partijska konferencija sastavljena od učesnika na kongresu. Na konferenciji je zaključeno da Srpski komitet ima 5 članova od kojih jedan predstavlja Srbe socijaliste Sremske županije. Kao predstavnik sremskih Srba u komitet je ušao prisutni dobro pozнатi, popularni Aca Bankovački iz Iriga.⁷ Iako ovaj komitet u daljem svom radu nije ispoljio neku veću aktivnost, ubrzo bio je zamenjen širim kongresnim forumom Srpskog agitacionog odbora, učešće predstavnika Sremske županije pored predstavnika županija Torontala, Tamiša i Bačke (i neizabranog delegata iz Pešte i drugih centralnih delova zemlje sa srpskim naseljima) je značajan i pokazuje usku povezanost i celovitu jedinstvenost Vojvođana bez obzira što su postojećim granicama bili podeljeni.

Ponovno oživljavanje pokreta, kao i njegovo rađanje, nije išlo glatko i nije bilo bez bolnih reperkusija. Režim u Hrvatskoj i Slavoniji se doduše izmenio, i vladajuća deviza kojom je svaki nosilac vlasti tada demagoško-simbolički okarakterisao svoju vladavinu bila je druga. Umesto parole – *red, rad, zakon* širila se krilatica *o dobroj i poštenoj upravi*. Ali bilo da u ime reda i zakonitosti ili dobre i poštene uprave sremskim socijalistima nije se dozvoljavala politička agitacija i organizacija. Njima se nije davala dozvola za održavanje javnih skupština; dešavalo se čak da podnosioci molbe budu kažnjeni zatvorom. Njihova lektira se konfiskovala.⁸ Njihova sloboda kretanja se ograničavala. U socijalističkom duhu napisane novine i knjige kod seoskih organa vlasti bile su okarakterisane kao buntovničke.

Kada je žandarmerija napr. u Vrdniku saznaла da neki seljaci imaju socijalističke brošure i listove, odmah je izvršila premetačinu u njihovim domovima, zaplenila nađene spise, vlasnike predala na kažnjavanje sreskoj upravi.⁹ Isto se dogodilo u Irigu, Jasku, Šuljmi, Vel. Radincima, Bešenovu, Belegišu, Ledincima, Rakovcu, Šašincima, Slankamenu, Karlovcima i dr.¹⁰ Kada su u Irigu meštani uputili molbu sa trideset potpisa nadležnoj upravi, 13 februara 1904, da im se dozvoli održavanje konferencije, umesto dozvole potpisnici su dobili poziv na saslušanje. Tom prilikom inicijatori sazivanja konferencije, njih šestorica, kažnjeni su zatvorom od po 14 dana, a ostali potpisnici stavljeni su pod strogi „redarstveni“ nadzor. Ista kotarska uprava pre toga saznavši da su „kolovođe“ agitacije u Irigu i Jasku ratari Aca Bankovački i Ljuba Jocić, kaznila je

³ *Slobodna Riječ* br. 5 – 1904.

⁴ Andrija Radenić, nav. delo, br. 120, str. 304.

⁵ nav. delo, br. 122, str. 305.

⁶ nav. delo, br. 133, str. 313.

⁷ Istoriski Arhiv KJR, VI, 133.

⁸ Sačuvan je, naprimjer, nalog župana, u vidu raspisa, gradskom poglavarstvu u Sr. Karlovcima da se spreči rasturanje brošure „Dolaze Socijalisti“ štampane u Budimpešti 1902. (A II S A N, G K, br. 6493/1905).

⁹ Radenić, nav. delo, br. 120, str. 304.

¹⁰ nav. delo, br. 121, 122, str. 304; br. 128, str. 310; br. 129, 130 str. 311; br. 131, 134, str. 313; br. 135, str. 314.

prvog i drugog sa zatvorom na osnovu „Prügelpatenta“.¹¹

Kongres *Socijaldemokratske stranke* Ugarske u Budimpešti takođe je bio povod alarmiranju žandarmerijskih stanica i mesnih organa pošto se doznaло da se neki iz Srema spremaju da na njemu učestvuju, odnosno da su na njemu učestvovali. Zakasnivši sa nalogom za hapšenje Aca Bankovačkog upravne vlasti su kaznile sa nekoliko dana zatvora kočijaša koji ga je odvezao do železničke stanice u N. Sad i dva njegova druga koji su ga otpratili na stanicu. A kad se vratio sam Bankovački je kažnen isto sa nekoliko dana zatvora.¹² U Surduku su dvojica „stavljeni pod redarstveni nadzor“, jer su „bez poglavarstvenog znanja otišli u Budimpeštu, gdje su prisustvovali ondje obdržavajućoj se socijal-demokratskoj skupštini, smatrajući se i oni članovima socijal-demokrata“.¹³

Od protisocijalističkih mera iz tih godina spomenućemo još da je ugarska vlada za *Radnički Kalendar* god. 1904 iz Beograda uskratila „pravo pogodnosti poštanske odpreme za sve zemlje stojeće pod krunom Sv. Stjepana s razloga što sadržajem i smjerom pisanja razdražuje proti društvenim slojevima i zakonom priznatih vjeroispovjestih ovih kraljevina“.¹⁴ Istu je odluku donela u odnosu na beogradске *Radničke Novine* iz razloga „što se u spomenutim novinama razdražuje proti društvenoj organizaciji u ovim kraljevinama i zakonom priznatih vjeroispovjestih, te proti ugarskim oblastima“.¹⁵

Ovde smo zabeležili nekoliko primera proganjanja socijalista prema autentičnim policijskim izveštajima. Takvih primera ima još više u socijaldemokratskim novinama. One s negodovanjem objavljiju vesti o hapšenju pojedinaca, čija je jedina krivica da rasturaju, čitaju i drže stranačke listove;¹⁶ o nezakonitom zadržavanju stranačkih listova upućenih pretplatnicima; o bezrazložnoj zabrani održavanja skupština, konferencija.¹⁷ Protiv kažnjavanja zatvorom, nadzorom, globom,¹⁸ protiv kućnih pretresa, zaplena listova, sprečavanja sastanaka protestovali su sami okriviljenici, kao i vrhovni partijski forum. Oni su se pozivali na slobodu mišljenja, na obećanja nove uprave, na zakonske paragafe, na logiku ljudskog rasuđivanja. Povodom zaplene brošura i novina koje zakonom nisu bile zabranjene i koje su prošle i cenzuru, jedan od okriviljenih seljaka pri saslušanju primetio je s negodovanjem: „*Poglavit gospodine! Kazne nas što ne šaljemo redovno decu u školu da uče čitati i pisati. A sad nas opet hoćete da kaznite što čitamo javne listove i knjižice koje nam kr. državna pošta javno na danu – donose*“.¹⁹ Logično je bilo rezonovanje ovog priprostog seljaka, apsurdan je bio po tom rezonovanju postupak često visokoučenih službenika uprave. Ali ovi potonji imali su da štite interes vlastodržaca bez obzira na sve moguće opravdane razloge, primedbe i proteste.

Ponovno proganjanje socijalista u Sremu, koje u to vreme nije bilo nešto izuzetno jer u ravniciarskim predelima Ugarske tada je pokret bio u još većem zamahu i zato još više izložen represalijama, izazvalo je posebnu osudu stranačke konferencije u Zagrebu, 3 i 4 aprila 1904. Ona je rezolucijom izrazila svoju solidarnost „sa borbom radnoga naroda u Ugarskoj i sa drugovima u Sremskoj županiji“ i protestovala „najodlučnije protu bezprimjerno nasilničkom i protuustavnom postupku mađarske vlade kao i nekih oblasti u Hrvatskoj i Slavoniji“.²⁰

Iz pomenute protestne rezolucije u kojoj se povodom progona u Ugarskoj apostrofira sama ugarska vlada, a u Sremu samo lokalne vlasti, kao i iz drugih savremenih tekstova mogli bismo zaključiti da su organi uprave u Sremu bili izuzetno teroristički raspoloženi, i da su možda čak i na svoju ruku preduzimali kaznene mere protiv socijalista. Međutim, mi možemo reći da ako tako stilizovane protestacije ne potiču iz taktičkih razloga, da se ne bi zaoštřili odnosi sa centralnom vlašću koja delimično donosi, a još više obećava nove slobode, onda one proističu iz neznanja. Iz poverljivih akata Zemaljske vlade i njoj potčinjenih organa vidi se da je nova uprava bana Pejačevića prema socijalističkoj agitaciji među seljaštvom imala ne samo isti stav kao i prethodna Kuenova uprava, već je ostavila na snazi stara kaznena uputstva i delovala na temelju njih. Izveštaji mesnih žandarmerijskih stanica te opštinskih i sreskih uprava o preduzetim merama hapšenja, premetačina, konfiskacija napr. pozivaju se tokom 1904 godine na naredbu od 1 maja 1903 kojom su organi sigurnosti tada u izuzetno zaoštrenim odnosima dobili instrukcije za povećanje budnosti, nadzora i sl.

Samo pretdsedništvo Zemaljske vlade, to jest banova kancelarija, dodaje tim ranijim odredbama i naredbama nove odluke i direktive istih tendencija. Ono napr. povodom vesti o širenju socijalističkog pokreta u susednim oblastima južne Ugarske upozorava župana Sremske županije Hideghetija na opasnost „s obzirom na pogranični promet, te saobraćaj žiteljstva Županije sremske sa žiteljstvom susjednih ugarskih županija“ i

¹¹ nav. delo, br. 127, str. 310.

¹² Crvena sloboda br. 3 i 4 – god. 1904; Narodna Reč br. 15 i 17 – god. 1904.

¹³ Radenić, nav. delo, br 133, str. 312. Prema belešci u Narodnoj Reči, oni su bili zatvoreni po povratku sa kongresa u Budimpešti. (Narodna Reč br. 20 – 17 (30) V 1904).

¹⁴ nav. delo, br. 123, str. 305.

¹⁵ nav. delo, br. 131, str. 312.

¹⁶ U jednom dopisu, 1904 godine, kaže se da je Aca Bankovački već četiri puta bio osuđen na 14 dana zatvora: „Najpre zato što je adresovao poštanske uputnice za Narodnu Reč, potom zato što je sa 50 drugih građana potpisao molbu za javni zbor, posle zato što je bio na kongresu u Pešti i najzad zato što je izabrat za zastupnika Sremske županije u srpski socijaldemokratski komitet“ (Narodna Reč br. 19 – 6/19 V 1904). Drugi „aktivista“ Laza Mihajlović bio je kažnen na 200 K. globe, drugostepeni sud smanjio mu je kaznu na 100 K. „zbog nedozvoljenog obrta na prodaju i rasturanje knjiga i novina“ Narodna Reč br. 22 – 1904; br. 32 – 1 / 14 X 1904).

¹⁷ Napr. Narodna Reč br. 7 – 25/12 IV 1903; br. 9, II, 12, 16, 17, 22 – 1904.

¹⁸ Narodna Reč br. 32 – 1904.

¹⁹ Narodna Reč br. 16 – 1904.

²⁰ Crvena Sloboda br. 3 i 4 – 1904.

poziva ga „da izvoli svoju pozornost obratiti tomu pojavi,, te prema potrebi izdati shodne upute i odredbe područnim si oblastima“.²¹ Župan Hidegheti u odgovoru na dobijene instrukcije, izveštavajući o stanju pokreta u Sremu, navodi „odredbe“ jedne kotarske uprave izdate područnim poglavarstvima po kojima je trebalo:

- „1. list *Narodna Reč* zaplijeniti, kao i sve knjige socijalističke;
2. strane osobe koje bi dolazile u sela radi socijalističke agitacije odmah pod pratinjom ovoj oblasti predvesti“.²²

Mere protiv socijalističkih agitatora i spisa u Sremu preuzimane su po direktivama i uz saglasnost vrhovne uprave. One su u skladu sa daljim nastojanjima režima da partiji socijalista ne dozvoli ili bar što više oteža pristup u selo među seljačke mase. Te mere sa stanovišta interesa vlastodržaca utoliko su opravdanije što svuda u okolini vri ne samo od socijalističke agitacije već i od tarifnih, štrajkačkih pokreta. U Banatu i Bačkoj pokret tih godina ulazi u kulminacionu fazu. Po selima ugarskih županija izbijaju nemiri i sukobi sa oružanim snagama bezbednosti. Postoji bojaznlost da se pokret prenese i u ove krajeve. Povodom većih incidenta u obližnjem selu Sonti alarmiraju se uprave Virovitičke i Sremske županije radi preostrožnosti s obzirom da se tamo preko Dunava „podigla socijalistička buna“ i „jer ovdašnji narod o toj stvari sve znade što se tamo radi“. Bojaznlost pojačava činjenica što „su Sončani, a i druga sela pobunjena, sami takozvani Bunjevci koji govore našim narodnim jezikom“²³ i što „je narod s jedne i s druge strane obale Dunava u dosta životu saobraćaju, a odanle dolaze i tzv. risari u ovdašnje područje“.²⁴

Za povećani nadzor nad socijalistima pokazuje se potreba i usled razmaha štrajkova gradskih, fabričkih i zanatljskih radnika. Pored manjih i većih tarifnih pokreta u pojedinim sremskim središtima naročito uznemirujuće deluje opšti, generalni štrajk u Mitrovici u proleće, 22 aprila 1904., „štrajk kakvog Mitrovica nije nikada imala, ni videla“.²⁵ Rad su obustavili prvo radnici fabričkih preduzeća, pa onda u znak solidarnosti sa njima i zanatski radnici. Te godine još nije bilo zapaženih tarifnih pokreta na selu, ali da nezadovoljstvo širokih slojeva seljaštva može lako prerasti u otpor većih razmera pokazali su događaji u Irigu gde je nepoželjna komasacija izazvala revolt mnoštva i dovela do krvoprolaća.²⁶

Socijalistički pokret između 1903 i 1905 bio je u sremskim selima u fazi oživljavanja i nije dostigao snagu pokreta u banatskim delovima Vojvodine. Videli smo da se manifestovao jedino u okupljanju ljudi radi čitanja i rasprostiranja novina i brošura, ponegde u pokušajima stvaranja organizacije. Stranačka centrala, radeći na oživljavanju pokreta, preporučivala je svojim pristalicama opreznost, a vlastodršce je pozivala da se okane nasilja. Povodom zabeleženih uspeha od strane nosilaca socijalističkih ideja, i progona od strane organa državne uprave *Slobodna Riječ* je, napr., pisala: „Poznavajući tamošnje odnose ne možemo dosta toplo preporučiti veliku opreznost, a ne možemo dosta oštro osuditi svaku okrutnost i nepravdu, koja vodi isprva mirnom otporu: pritužbama, peticijama itd. a kada to više ne zadovoljava tada se rađa otpor čina, revolta...“ Organ stranke poručuje organima vlasti: „Treba otvoriti ventile, jer inače lako može doći do eksplozije“. A i stranka se boji te eksplozije navodno zato što „imademo dosta već toga žalostnoga iskustva kako narod u ovakvim odnosačima strada“ ustvari više stoga što je i principijelno i praktički protiv revolucionarnih metoda borbe.²⁷

Izlaganje ove značajne, iako kratkotrajne, faze ponovnog idejnog okupljanja seljaštva na platformi socijalističkih učenja i verovanja, usled malog broja sačuvanih i ispitivanju pristupačnih, ili uopšte od savremenika zabeleženih podataka, upoznaje nas samo sa konturama i najvažnijim oznakama pređenog puta. Mi ne možemo a verovatno nećemo nikada dovoljno saznati o individualnim naporima i iskustvima pri otklanjanju svih mogućih, psiholoških i fizičkih prepreka na toj etapi puta. Na osnovu postojećih izvora mi smo mogli predstaviti samo neke manifestacije koje su bile agitaciono idejne prirode, ali je sigurno već u tim godinama bilo, što će kasnije biti najglavnije, sporadičnih primera borbe ekonomsko-političkog karaktera, pokušaja i ostvarenja otpora radi izvođenja boljih plata i radnih uslova pri najamnom radu. Da je takvih primera bilo dokazuje i jedna predstavka veleposrednika iz Virovitičke i Sremske županije Zemaljskoj vladu u Zagrebu, kojom se, pod datumom 21 maj 1905, traži donošenje zakona o odnosima između poljoprivrednih radnika i njihovih poslodavaca s obzirom da se: „od nekog vremena po Slavoniji a naročito po Županiji virovitičkoj i sriemskoj, opaža među gospodarskim radnicima, i to ne samo med nadničarima i kaparosi nego i u gospodarskoj služinčadi samoj, pokret koji potstican socijalističkim agitacijama iznaša naprama službodavcima takvih zahtjeva kojih ovi naprosti izpunjati ne mogu“.²⁸ Na tom sastanku veleposrednika, koji je organizovalo Slavonsko gospodarsko društvo, odlučeno je da se traži intervencija vlade i za stvaranje rezervne radne snage koja bi po potrebi „u slučaju trajnog štrajka ili u slučaju odlaska risara“ mogla „s mjestu na posao doći“. Po predlogu veleposrednika, trebalo je da vlada već sada izvidi „odkud bi se u slučaju potrebe za ovaj kraj mogli pribaviti gospodarski radnici“ tako „da se... putem upravnih organa ustanovi iz kojeg bi

²¹ Radenić, nav. delo, br. 126, str. 307.

²² nav. delo, br. 127, str. 308.

²³ nav. delo, br. 124, str. 306.

²⁴ nav. delo, br. 125, str. 306.

²⁵ Narodna Reč br. 18 – 1904.

²⁶ Novi Srbovan br. 100 – 12 (25) V 1904.

²⁷ Slobodna Riječ br. 5 – 1904.

²⁸ Radenić, nav. delo, br. 137, str. 315.

kraja naše domovine radnici bili voljni doći na posao“, a ako takvih radnika ovde ne bi bilo da se radna snaga nabavi „putem zajedničke ugarsko-hrvatske vlade iz Ugarske“.²⁹

Mi nismo danas više u stanju ni da egzaktno opišemo sve važnije znakove privrženosti novim idealima, stepen oduševljenja za nove ideje, veličinu popularnosti poznatijih njihovih propovednika. Jednu manifestaciju ovakve vrste opisuje stranački list *Narodna Reč*³⁰ kazujući da se veliki broj (oko 400, što je sigurno preterano uveličano) mladića na konjima okupilo o božiću, po starom običaju, oko kuće naročito oblubljenog Ace Bankovačkog u Irigu, koji je tada bio u zatvoru, kličući demonstrativno reči pozdrava. Ovakve i slične nedovoljno istaknute, ili uopšte nezabeležene, neprimećene manifestacije i demonstracije, uz ranije izložene primere aktivnosti pokazuju da se i u sremskim selima u godinama 1903–1905, iako manje nego u okolnim ugarskim županijama, delovalo mnogo i uspešno, i da je pokret i ovde bio u usponu.³¹

2. Borba u okviru zemljoradničkih sindikata

Važni događaji u jesen i zimu 1905 koji su označavali u razmerama zemlje i pojedinih stranaka prelaz na novu etapu razvitka doprineli su daljem snaženju socijalističkog pokreta i potsticanju najvećih uspeha. Sa akcijama hrvatske i srpske građanske opozicije izraženim u Riječkoj i Zadarskoj rezoluciji koje su dovele do stvaranja hrvatsko-srpske koalicije i njenog učešća u vlasti povećao se i akcioni radius *Socijaldemokratske stranke*.

Pošto je učestvovala u redigovanju proglaša udružene hrvatske i srpske opozicije, u kome su istaknuti i zahtevi ekonomске prirode u interesu seljaštva, drugi najvažniji akt koji je fiksirao dalje smernice stranke socijaldemokrata krajem 1905 bio je izražen na III partijskom kongresu, održanom 24–26 decembra 1905. Na tom kongresu oštrosu se sukobili nosioci oprečnih, radikalnih i oportunih stavova, pri određivanju linije partije u pogledu saradnje sa građanskim strankama, izgradnje stranačkih organizacija, uloge generalnog štrajka i drugih načelnih i praktičnih pitanja. Preovladala su na kraju mišljenja o potrebi dalje saradnje sa koaliranim građanskim strankama u borbi protiv vlade, o nužnosti političkih i ekonomskih, sindikalnih stranačkih organizacija radi okupljanja svih siromašnih slojeva stanovništva. Na tom kongresu nije posebno tretirano pitanje organizacije seljačkih masa, ali odluke su od opšteg značaja te su bile od interesa i za seoske privrženike. Od posebne važnosti su se pokazali zaključci o stvaranju jedinstvenih, centralizovanih sindikalnih organizacija jer pokret u selu dostižući u toku 1906–1907 kulminaciju ima prvenstveno ekonomsko-borbeni karakter.

Pod uticajem sve većih agitacionih uspeha i potreba da se ti uspesi organizaciono oblikuju i uvršćuju obrazovan je 1906 poseban stranački sekretarijat za Slavoniju i Srem sa središtem u Osijeku. Za prvog sekretara postavljen je Milan Glumac, jedan mlad i oduševljeni stranački radnik, po zanimanju tipograf, koji se već istakao u ugarskom delu Vojvodine kao dobar govornik i talentovani organizator.³² Za razliku od mnogih drugih tadašnjih vodećih stranačkih funkcionera, među njima je bio i Korać, koji su najviše pažnje obraćali sitnom i malom posedniku, Glumac je težište agitacije i organizacije stavio na okupljanje poljoprivrednih radnika i vođenje borbe za poboljšanje njihovih radnih i životnih uslova. Njegova nastojanja u tom pravcu pošto su naišla na pogodan teren imala su odjeka u masama i ogledaju se u velikom broju novovoosnovanih organizacija, masovno posećenih zborova, i štrajkačkih tarifnih pokreta. Prvenstveni cilj svih tih vidova borbe bio je: povišenje nadnice.

Među prve krajeve zahvaćene talasom tarifnih pokreta spadala je okolina Šuljma i Vel. Radinaca. U Šuljmu su, prema dosta pouzdanom izveštaju mesnih organa sigurnosti, seljaci nadničari na jednom sastanku, održanom 21. juna 1906, zaključili da će ubuduće tražiti na dan 2. K. sa hranom, a bez hrane 3. K. Osim toga primili su obavezu da se svako jutro skupe na raskršcu „gdje ih gospodari onda u nadnicu tražiti mogu a ne ko dosele po kućama se šnjimi dogovarati“.³³ U toku sledećih dana radnici u Šuljmu ispoljili su i namjeru da rade samo sa organizovanim radnicima.³⁴ U julu u jeku sezonskih radova nadničari iz V. Radinaca, Šuljma i okoline, pošto im zahtevi nisu ispunjeni, na vlastelinskim pustarama obustavljaju rad.³⁵ Lokalni žandarmerijski organi po starom običaju brutalno istupaju protiv buntovnika. Oni su ih vezali lancima i odveli u zatvor sudbenog stola u Sremskoj Mitrovici. Međutim, izmene u režimu dolaze ovog puta do izražaja. Kada su se okolni seljaci, saznavši da su im drugovi odvedeni u mitrovački zatvor, skupili u mnoštvo i otišli u sudbeni stol tražeći da budu oslobođeni ili i oni s njima stavljeni u zatvor, vlasti su, čim su saslušanjem uvidele da nema materijalne krivice, pustile na slobodu zatvorenike. Povratak nadničara u trijumfu pobednika ne treba mnogo opisati, on je sam po sebi jasan. Glas o oslobođenju uhapšenih štrajkača brzo se širio i delovao je kao potstrek za tarifne pokrete. Novine i policijski izveštaji beleže sve nove organizacije otpora.

²⁹ DAH – br. Pr. 2182/1906 sv. ⁶⁻¹⁴ prilog br. Pr. 1222/1904.

³⁰ Narodna Reč br. 4 – 22 (9) I 1904.

³¹ Uspon u godinama 1903–1905 treba već i stoga zabeležiti što u dosadašnjoj literaturi o njemu nema spomena. Korać u svojoj istoriji za te godine iz sremskih sela ne daje podatke, a ostali pisci koji uglavnom crpu podatke od Koraća prelaze preko tih godina.

³² Glumac je došao na teritoriju Hrvatske i Slavonije pošto su ga ugarske vlasti bile proterale, 25 aprila 1906, iz Novog Sada (AN br. 11788, 13434 ad br. 15795/1906).

³³ Radenić, nav. delo, br. 143, str. 123; DAH – VH ¹³⁻³⁰ br. 36097.

³⁴ Radenić, nav. delo, br. 144, str. 323.

³⁵ Korać, nav. delo II, 435; Napred br. 1–1906.

Milan Glumac je u jesen 1906 proteran iz Osijeka³⁶ te je po osnivanju sremskog stranačkog sekretarijata u Sr. Mitrovici, prešao ovamo. No on nije mogao ni tu dugo ostati. Po izbijanju štrajka u rudniku u Vrdniku, bio je uhapšen i izgnan uopšte sa teritorije Srema. Preselivši se u Zagreb on je dalje iz centrale sa uspehom rukovodio stranačkom agitacijom i organizacijom na području Srema. Korać u vezi sa tim razdobljem navodi da je pokret toliko narastao „da su i svi ostali partijski i sindikalni radnici bili zaposleni njegovim poslovima“.³⁷

Sa sremskog terena organi sigurnosti javljaju o sve većim nemirima i zahtevima. Jedna grupa socijalista iz Erdevika, napr., rasterala je 3. septembra 1906 na imanju kneza Odeskalkija nekoliko desetina nadničara jer su radili ispod nadnice koje su oni fiksirali na 2 K 40 fil. za muškarce i 2 K za žene.³⁸ U Binguli se desio sličan slučaj. Tamo su štrajkujući nadničari vratili nasilno nadničare iz okolnih sela Čalme, Martinaca, Kuzmina koji su hteli da rade za manje nadnice.³⁹ Pokret se prenosio iz sela u selo. U Binguli su organizovani nadničari postupali po primeru drugova u Erdeviku. Nadničari iz Čalme kad su videli kako istupaju oni iz Bingule tražili su takođe od veleposrednika na njihovom hataru da otpuste radnike sa strane i da njih zaposle za platou od 2 K 40 na dan. Na pustari kraj Iloka radnici su složno napustili posao u toku žetve i vršidbe tako da je „vlastelinsko žito“ nekoliko dana stajalo neovršeno. Prema izveštaju lokalnog lista: „Oblasti su proti štrajkaša poduzele stroge mjere, ali kako izgleda bezuspješno“.⁴⁰ Iz drugih krajeva i mesta stižu slične vesti. U Petrovaradinu, napr., vlasti saslušavaju članove socijalističke organizacije, oktobra 1906 godine, u vezi sa optužbom da „bune radnika“ time što ih nagovaraju da traže povišenje nadnice na 3 K, i da rasteraju strane nadničare.⁴¹

Paralelno sa tarifnim pokretom ide i skupštinski. Svuda se zakazuju konferencije i zborovi na kojima se objašnjava program stranke, izlažu uzroci siromaštva i ukazuje na sredstva pomoću kojih se može postići poboljšanje života.⁴² Koaliciona vlada je izdala naredbu potčinjenim organima da što manje, sem u težim slučajevima, primenjuju propise absolutističkih patenata te sada lokalne i sreske uprave dozvoljavaju veći broj „skupština“. Dešava se čak da socijalistički listovi, koji obično napadaju organe uprave, ističu njihovo fer držanje, kao, napr. povodom održavanja zbora u Binguli, 12. avgusta, kada se navodi da se: „Kotarska oblast u Iloku pokazala dosta taktički. Ona je shvatila duh vremena i novi vjetar u ovoj zemlji“.⁴³ Ali za još uvek priličan broj zborova i konferencija nije davana dozvola, i to pod najraznovrsnijim izgovorom. Tako u Čalmi prijavljena skupština za 12. avgust nije dozvoljena prvo s motivacijom što su već bile održane dve, a drugo „što je sada najjače vrijeme rada pa bi se dangubljenjem u skupštini nanijela znatna šteta“.⁴⁴ Upravne vlasti svuda gde se skupštine ne dozvoljavaju preduzimaju preko organa sigurnosti mere da se njihova odluka poštuje i socijalistima ograniči sloboda sastajanja. Iz sačuvanih „obhodnih listova“ žandarmerijske stanice u Sr. Karlovcima vidimo da je 16. decembra 1906 redovna patrola imala zadatku da u Čortanovcima prisilno raspusti skupštinu u slučaju da je socijalisti pokušaju održati uprkos zabrane.⁴⁵ Tih dana socijalisti iz Čortanovaca morali su zadati veće brige vlastima jer su žandari opetovano dobijali nalog da obrate tamo posebnu pažnju na socijalistički pokret.⁴⁶

Skupštine su u tom periodu poleta obično vrlo dobro posećene. Na zboru u Šuljmu, 9. septembra, bilo je prisutno oko 500–600 ljudi; u Irigu, 21. septembra, oko 1.000–1.500 lica;⁴⁷ u Rumi, 30. septembra, isto oko 1.000 osoba.⁴⁸

Na skupštinama dolazi ponekad do polemika i sukoba između pristalica stranke socijalista i pojedinih građanskih stranaka. U mestima gde se građanske stranke osećaju ugroženim od nadiruće socijaldemokratske, njihovi predstavnici i privrženici obično prvi započinju kavgu, a tamo gde se socijalisti smatraju snažniji njihove pristalice preduzimaju ofanzivne ispadne. Tako je zabeležen jedan veći radikalni zbor u Golubincima, 4. novembra 1906, na kome je govorio sam lider stranke Jaša Tomić, a na koji su organizovano došli socijalisti ne samo iz mesta već i okoline da bi omeli, pa preuzeli vođenje skupštine. Tog zbora stariji meštani i danas se dobro sećaju.⁴⁹

Veličina socijalističkog pokreta vidno se manifestovala na IV partijском kongresu i I zemaljskoj „strukovnoj“ konferenciji, održanim u Osijeku 23.–26. decembra 1906. Na kongresu je prisustvovao veliki broj seljaka iz Srema i Slavonije. U izveštaju glavnog odbora ističe se: „Kao osobiti uspjeh ovogodišnjeg... stranačkog rada i propagande... priključenje pokretu brojnog slavonskog i srijemskog poljodjelskog proletarijata. Osobito Srijem, gdje je proletarizacija u velikoj mjeri napredovala „sav je posut novim

³⁶ Napred br. 8–1906.

³⁷ Korać, nav. delo II, 436.

³⁸ Radenić, nav. delo, br. 147, str. 325.

³⁹ Radenić, nav. delo, br. 149, str. 327.

⁴⁰ Iločanin br. 6–15 IX 1906; Fruškogorac br. 30 – 22 IX 1906.

⁴¹ APV – Gradska poglavarstvo Petrovaradina br. 3653/1906.

⁴² Radenić, nav. delo br. 152, str. 329.

⁴³ Napred br. 3 – 1906.

⁴⁴ isto.

⁴⁵ VM inv. br. 2902 br. 222.

⁴⁶ isto br. 224.

⁴⁷ Napred br. 6 – 1906.

⁴⁸ Slobodna Riječ br. 20 – 1906.

⁴⁹ Sl. Riječ br. 22 – 1906. Neobjavljeni memoarski članak Dimitrija Kovačevića iz Golubinaca.

organizacijama seljačkog pučanstva“.⁵⁰ Po visokim ciframa uplaćenih stranačkih doprinosa u nekim organizacijama Srema može se zaključiti o njihovoj brojnoj jačini. U Indiji suma doprinosa je iznosila 54 K 50, u Erdeviku 40 K, u Martincima 26 K, Šuljmu 23,96. Ovi iznosi pokazuju da su organizacije u tim selima morali imati i po 100 i više članova jer su pojedinačni doprinosi bili od nekoliko filira. Njihova visina vidljiva je naročito ako ih uporedimo sa doprinosima stručnih organizacija fabričkih i zanatskih radnika. U Mitrovici iste godine napr. doprinos organizacije zidara i tesara iznosio je 16,60 K, kožara 11 ,44 K.⁵¹

Po izveštaju sekretarijata sindikata „Međustrukovnog tajništva“ bilo je tada organizacija poljoprivrednih radnika u 20⁵² mesta i to mahom u Sremskoj županiji; ukupan broj njihovih članova iznosio je 2.457. I ovi brojevi pokazuju da su seoske organizacije prosečno brojale preko 100 članova. U ovom izveštaju ne spomenuto mesto, Ruma ima napr., prema jednom stranačkom podatku u novinama, nekoliko stotina članova.⁵³ Što izveštaj sindikata navodi svega 20 mesta to ne sme biti razlog za potencivanje rasprostranjenosti pokreta s obzirom da su računate samo čvršće fundirane stalne organizacije, a takve su na selu bile ređe jer tu se one više stihiski, brzo stvarale i brzo raspadale. U nekim selima nisu postojale čisto zemljoradničke organizacije već opšte radničke koje su obuhvatale sve radnike, kvalifikovane i nekvalifikovane, zanatljske i poljoprivredne. Takva jedna organizacija delovala je napr. u Golubincima.

Da je organizacija faktično bilo mnogo više od 20, odnosno 25, dokazuju i reči učesnika u diskusiji, napr. Ace Bankovačkog, koji je naveo da u Sremu gotovo nema sela bez udruženja zemljoradnika i da od Zemuna do Slankamena ima samo četiri neorganizovana sela. Iako su te tvrdnje, izrečene u prevelikoj revnosti, sigurno preterane, upoređujući ih sa novinskim beleškama i izjavama još živih savremenika, možemo reći da nisu suviše daleko od istine.

Ocenjujući rezultate tarifnih pokreta isti izveštaj ističe da su najveće uspehe zabeležili radnici u Rumi kojima su povisene plate za 6%, i istovremeno skraćeno im je radno vreme. Delimične uspehe postigli su radnici još u Šuljmu, Martincima i Erdeviku, „dočim u drugim mestima nisu uspjeli.⁵⁴ U vezi s konstatacijom da u drugim mestima tarifni pokreti nisu uspeli reći ćemo da se ona može odnositi samo na pojedine određene štrajkove, jer u celini, kao što smo videli u prvom delu ovog rada kod tabelarnih pregleda nadnica, te godine su plate bile veće nego ranijih godina i to u mnogome zahvaljujući tarifnim pokretima, kako su to izneli i zvanični izveštaji. Napomenućemo da je u diskusiji izneto više primera uspeha. Tako na jednom imanju prvo nisu hteli za žetvu više dati nego svaki 15 krst, a posle pošto su radnici solidarno odbili da pod tim uslovima rade, morali su popustiti i dati 9 krst.⁵⁵

Najvažnija tačka dnevnog reda IV partiskog kongresa bila je u vezi sa uspesima postignutim na selu: „Agitacija i organizacija poljodjelskog proletarijata“. O toj tačci, tj. o pitanju organizacije zemljoradnika mišljenja pojedinih vodećih članova stranke nisu bila istovetna, iako se to na kongresnom zasedanju zataškavalo. Jedni su bili za čistu organizaciju poljoprivrednih radnika po uzoru na sindikate industrijskog proletarijata, drugi su davali prednost političkim organizacijama jer su one mogле obuhvatiti i male, sitne posednike.

Postojala su i principijelna razmimoilaženja u pogledima na razvojne tendencije u poljoprivredi, u pitanju da li u poljoprivredi vladaju isti zakoni razvitka kao u industriji, da li ovde mali posedi propadaju na račun krupnih ili su oni ovde, zbog izvesnih specifičnosti, životvorniji, produktivniji, korisniji od krupnih.

U socijaldemokratskoj štampi i literaturi većine evropskih zemalja o tim pitanjima se tada još uvek mnogo diskutovalo, ona su i dalje bila u centru pažnje. Ton je davala diskusija između tada najpoznatijeg i najuvaženijeg marksističkog teoretičara Kautskog, koji je stajao na ispravnom stanovištu jedinstvene ekonomske zakonitosti u celini, uz postojanje razlika u detaljima, i revisioniste marksizma Davida koji je isticao prednosti malog poseda. Navešćemo da je od vodećih socijaldemokrata zaslužnih za organizovanje pokreta u Sremu Korać stajao na stanovištu revisioniste Davida, a Glumac na marksističkim pozicijama Kautskog. No ova razmimoilaženja na kongresu nisu isticana (Glumac nije ni bio prisutan na kongresu s obzirom da se održavao u Osijeku odakle je ranije bio proteran i gde nije imao pravo boravka). Preovladalo je mišljenje da ne treba zaoštravati suprotnosti na teoretskim pitanjima jer: „mi imademo zemljoradnički proletarijat koji neće da čeka dok se tu teoretski istraživa hoće li mali posjed propasti ili ne, već koji hoće da stupi u željeznu legiju ostalog proletarijata da udruženim silama odbija sve to veću naježdu kapitalizma veleposjeda“.⁵⁶

Prema prikazanoj snazi i potrebi u praksi života i borbe, najviše na teritoriji Srema, pitanje organizacije i agitacije je skoro isključivo tretirano sa gledišta interesa poljoprivrednih radnika, ostavljajući na stranu pitanje sitnih posednika. Istaknuta je jedinstvenost interesa industrijskog i poljoprivrednog proletarijata. Usto ukazano je još na naročito težak položaj ovog potonjeg jer: „Pored žalosnog ekonomskog položaja i političkog bespravlja u kojem se nalazi cijela naša proleterska klasa, očituje se podređeni položaj poljoprivrednog proletarijata još i većom kulturnom zaostalošću i socijalnom podređenošću uslijed seoskih uvjeta rada i

⁵⁰ *Zapisnik IV Zbora Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije*, str. 8.

⁵¹ nav. delo, str. 9.

⁵² Po Koraću 25 mesta (nav. delo II. 439).

⁵³ Slobodna Riječ br. 20 – 1906.

⁵⁴ *Zapisnik IV Zbora...*, str. 22.

⁵⁵ nav. delo str. 77.

⁵⁶ nav. delo, str. 71.

života“. Stoga je zaključeno da se stvore klasno-borbene sindikalne organizacije „da se poput bojovnih organizacija ostalog proletarijata imade pristupiti i stvaranju borbenih organizacija poljoprivrednih radnika kojima bi bila zadaća da u zajednici s organizacijama ostalih proleterskih slojeva povedu borbu za gospodarsko, političko, socijalno i kulturno podizanje i oslobođenje cijelokupne klase, pak time i poljoprivrednih radnika“.⁵⁷

Ove organizacije su tada bile aktuelne i zato što se u pripremi nalazio zakon o regulisanju odnosa između poslodavaca i radnika u poljoprivredi. One su mogle poslužiti za vođenje borbe protiv ostvarenja tendencija posednika i vladajuće većine da zakon bude izrađen po uzoru na ugarski od 1898, koji je prvenstveno štitio interes posednika poslodavaca tako da su ga radnici nazivali ropskim zakonom.

Radi zadovoljenja rastućih agitacionih potreba zaključeno je da se u Slavoniji i Sremu pokrene posebno jedan srpski i jedan nemački list. Pokret se tada najbrže širio i najviše je uspeha imao u srpskoj i nemačkoj seoskoj proleterskoj sredini. Ocenjeno je da od 2.500 organizovanih zemljoradnika oko 1.500 su sigurno Srbi, a oko 1.000 Nemci.⁵⁸

Izneto je da je u Sremu interes za srpskim socijalističkim listom toliko velik da bi se mogao lako rasturiti 1–2.000 primeraka.⁵⁹

Kongresni zaključci dali su novi impuls pokretu u Sremu i on se širio sve većom brzinom tih zimskih dana i meseca 1906/1907. Ovaj period karakteriše i veliki broj zborova. Socijaldemokratski listovi krcati su beleškama o konferencijama i skupštinama kojih najviše ima na teritoriji Srema. Na drugi dan pravoslavnog božića bio je održan impozantan zbor u Irigu. Na zboru je bilo prisutno oko 2.000 ljudi, većinom iz okolnih sela Rivice, Vrdnika, Jaske, Bešenova, Prnjavora, Neradina. Govorili su najpoznatiji organizatori sremskog pokreta Milan Glumac, Aca Bankovački i Vinkenc Arnos. Organ *Socijaldemokratske stranke* u Zagrebu ističe da se toga dana prvi put videla u Irigu crvena socijalistička zastava.⁶⁰ U Binguli i St. Pazovi održani zborovi, 13. januara, takođe su zabeleženi kao naročito uspešni. Posle zbara u St. Pazovi – prema novinskoj belešci – upisalo se mnoštvo (u uobičajenoj preteranosti se kaže nekoliko stotina) u organizaciju zemljoradnika. U Erdeviku je isto održan tih dana, 14. januara, jedan veliki zbor u prisustvu od oko 2–2.500 ljudi iz okolnih sela Ljube, Sota, Bingule i dr. Na zboru je govoren o položaju radnika i pretstojecem novom zakonu.⁶¹ Iz tog ciklusa zborova zabeleženi su još sledeći: u Petrovčiću 27. januara, u Jarku 31. januara, u Iluku 2. februara, u Rumi i Šidu 10. februara, u Platičevu 14. februara, Indiji 17. februara.⁶² Od 23. februara do 3. marta bili su održani zborovi u: Ležimiru, Mandelosu, Grgurevcima, Klenku, Čalmi, Bačincima, Karlovčima, Obrežu i Laćarku. Svi zborovi imali su na dnevnom redu dve tačke: 1. *Životno i političko stanje radnog naroda* i 2. *Šta hoće socijaldemokrati*.⁶³

Neposredno posle tih zborova zabeleženi su još zborovi u Progaru, Nikincima, Kukujevcima, Beški i Krčedinu.⁶⁴ Samo ovde navedeni zborovi pokazuju koliko su tih meseci propagatori socijalizma bili aktivni u Sremu. Na zborovima su najčešće pored već pomenutih sremskih stranačkih prvaka govorili članovi rukovodstva iz Zagreba, Korać, Buškog, Henč.

Ovo razdoblje plime socijalističke aktivnosti ispunjeno je i agitacijom jedne konkurenčke socijalističke stranke tzv. *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke* iz Ugarske. Nju je osnovao jedan isključeni član Socijaldemokratske stranke u Budimpešti, Vilmoš Mezefi, a u Vojvodini je njegov eksponent Kosta Jorgović, novinar i slikar iz N. Sada. Stranka je bila zasnovana na labilnim osnovama demagoškog radikalizma i nije za sobom ostavila dublje tragove, ali u to vreme poleta imajući veća sredstva na raspolaganje – bila je verovatno i subvencionisana od vladajućih krugova radi razbijanja Socijaldemokratske stranke – ona je razvila široku aktivnost i u Sremu. O razmerama te aktivnosti još danas nažalost ne možemo ništa detaljnije i određenije reći jer u arhivima nismo nailazili na podatke o njoj, a isto tako ni u našim bibliotekama nema sačuvanih primeraka njenih novina i brošura. Samo po beleškama iz socijaldemokratskih listova znamo da je delila letke latinicom i cirilicom pozivajući seljake da stupe u zemljoradničku organizaciju stranke, u „Zemaljski savez za zaštitu radnika“ (Országos munkásvédő szövetség).⁶⁵

Najviše okupira duhove prvih meseci 1907 godine borba oko visine nadnica. Organizovani nadničari tražili su veće plate i nisu dozvoljavali da rade oni koji su bili iz drugih mesta, i oni koji nisu bili članovi socijalističke organizacije. Tako su, prema izveštaju župana Sremske županije, socijalisti (njih 40–50) kod Iloka rasterali, 4. i 5. februara 1907, kočijaše sa 50–60 kola, koji su prevozili kamen sa obližnjeg kamenoloma.⁶⁶ Nekoliko dana kasnije jedna manja grupa socijalista iz Neština sprečila je neorganizovane

⁵⁷ nav. delo, str. 27.

⁵⁸ nav. delo, str. 75.

⁵⁹ nav. delo, str. 77.

⁶⁰ Sl. Riječ br. 2 – 1907.

⁶¹ Napred br. 1 – 1907.

⁶² Sl. Riječ br. 3, 4 – 1907; Napred br. 3, 4 – 1907.

⁶³ Pravo Naroda br. 1 – 1907.

⁶⁴ Pravo Naroda br. 2 – 1907.

⁶⁵ Sl. Riječ br. 1–1907; Radenić, Srpske građanske stranke prema socijalističkom pokretu u Vojvodini 1903–1914, Zbornik M. S. br. 9 – 1954, str. 63.

⁶⁶ DAH, ZV, Pr. 311/1907 sv. 6-15
3348/1906.

nadničare da idu na posao na obližnju vlastelinsku pustaru.⁶⁷

Tih dana socijalisti u pojedinim selima preduzimaju i političke akcije. U Sotu, napr., oni traže smenjivanje opštinskog beležnika s pretnjom da će ga, ako ostane, silom „iz općinskog ureda napolje izbaciti“.⁶⁸ Vlasti su, naravno, sprečile ostvarenje njihovih pretnji.

U vezi sa tarifnim pokretima u centru pažnje javnosti je izrada nacrtu zakona o radnim odnosima u poljoprivredi. Po objavi nacrtu u službenim novinama, digla se bura negodovanja od strane socijaldemokrata i radnika uopšte. Organ socijalističke stranke *Sl. Riječ* je pisao tim povodom: „Kuen za svoje 20 godišnje tiranije nije stvarao iznimnih zakona, jer cio njegov režim bio je bezakonje. No kako „novi kurs“ neće bezakonje to će se stvoriti zakoni koji će prema poljodjelicima omogućiti Kuenovštinu, što onda, dakako, neće biti bezakonje, već stroga zakonitost.“⁶⁹

Zakonski nacrt je otvoreno bio pristrasan u korist posednika poslodavca. Po njemu radnici su morali bezuslovno, pod pretnjom sile i kazni, ispuniti obaveze po radnom ugovoru koji se imao sklopiti pismeno pred opštinskim poglavarstvom. Ako bi neko od radnika sa kolektivnim ugovorom izostao od posla pa posednik usled toga pretrepolo štetu, ostali su morali da je nadoknade. Ako bi radnici dobili kod sklapanja ugovora „jamčevinu“ ili kaparu, nisu mogli da prekinu ugovor ni u slučaju da vrate predujam. Samo malo odredaba je bilo koje su garantovale interes radnika, i to minimalne interese koji su već odavna u većini kapitalističkih zemalja Evrope bili osigurani, naime: da poslodavac ne sme siliti radnika da kupuje u njegovom dućanu ukoliko ga ima, da ne sme mesto plate davati piće, robu ili uzimati kamate na predujam; da ga ima lečiti ako oboli, ali samo najviše osam dana. Inače radne obaveze morale su biti izvršene samo u interesu poslodavca i to po kućnom redu.

Naročito nezadovoljstvo radnika izazvali su paragrafi koji su ga prisiljavali na posao pod pretnjom kazne.⁷⁰ Po § 39 nacrtu u slučaju da ne dođe radnik na posao ili se sa posla udalji neopravdano, na molbu poslodavca po dokazu postojanja ugovora ima se „brahijalnom silom“ dovesti na radno mesto. Protiv odluke o nasilnom otpremljenju na rad nije bilo prava žalbe i ona je bila odmah izvršna. Paragraf 58 je predviđao i zatvorske sankcije ako uprkos preduzetim merama radnici ne bi radili. Po tom paragrafu prekršaj kažnjiv zatvorom do 60 dana učinio je radnik ili nadničar: „a) koji dobrovoljno ne dođe na mjesto posla ili iza što je tamo dobrovoljno došao, ili bio tamo dopremljen, ne započne posla ili... neprekidno ne nastavi, napokon i onaj koji posao namjerice loše obavlja; b) koji dođe na mjesto posla protivno pogodbi bez pomoćnih radnika.“⁷¹ Ista kazna je bila predviđena i za one koji su sprečavali radnika da obavi posao ili pokušavali da ga pridobiju za obustavljanje posla. Ovakve i slične odredbe morale su izazvati buru nezadovoljstva jer su one anulirale prava: sastajanja, štrajka, udruživanja i podržavanja štrajkaša.

Radi mobilizacije radnika protiv ovog nacrtu i postavljanja sopstvenih zahteva sazvana je prva zemaljska konferencija organizacije poljoprivrednih radnika za 10 februar 1907. Konferencija je održana u Rumi i imala je na dnevnom redu sledeće tačke: „1. Zakonska osnova o uređenju pravnih odnosa među zemljoposjednicima i poljodjelskim radnicima; 2. Način uređenja i centralizacije organizacije i agitacije među poljodjelskim radništvom; 3. Pitanje jedinstvenog cjenika za poljske, šumske i vinogradarske radove“. U vreme održanja konferencije u Rumi pokret je bio u punom zamahu. Postojalo je oko 50 zemljoradničkih organizacija sa približno 7.000 članova, tj. preko dva puta više nego pre mesec i po dana, u vreme održavanja stranačkog kongresa u Osijeku. Konferencija je po broju učesnika, po sadržini i tonu izveštaja, diskusija, zaključaka bila u znaku ofanzivnih nastupanja. Već vanredna posećenost je morala impresionirati. Bilo je prisutno 128 delegata. Oni su predstavljali 64 mesta.

Na konferenciji je oštro kritikovan vladin zakonski nacrt o radnim odnosima u poljoprivredi. U primljenoj rezoluciji se ističe da osnova zakona ne samo što ne „uzima u zaštitu ekonomski i socijalno slabiji društveni sloj“ već naprotiv „stoji na stanovištu represalija prema poljodjelskom radništvu... pošto zaplijenjuje ustavna prava za poljodjelsko radništvo.“ Pozivajući radnike, uopšteno, da povedu akciju protiv zakonskog predloga, konferencija je istovremeno izrazila želju da organizacija poljoprivrednih radnika dobije poziv na anketu o odnosnom nacrtu. Tim povodom odmah je izabrana i delegacija koja bi imala voditi pregovore sa vladom. U ovu delegaciju, ili odbor, ušli su osim članova glavnog odbora sami stranački aktivisti iz sremskih mesta: Rume, Mitrovice, Indije, Golubinaca, Vrdnika, Martinaca i Erdevika.⁷² Po drugoj tačci dnevnog reda zaključeno je: da se sve postojeće lokalne organizacije objedine u *Zemljoradnički savez*; da se fiksira nedeljna članarina u iznosu od 12 fil.; da organizacije obavezno prilože izvesnu svotu za pokretanje srpskog i nemačkog lista te da se novine daju besplatno svim članovima Saveza. Istovremeno je izabran posebni rukovodeći odbor od sedam članova koji je dobio i zadatku da izradi pravila za jedinstveno uređenje organizacije Saveza poljoprivrednih radnika te da ih podnese na potvrdu vlasti.

Treća tačka dnevnog reda je bila od najvišeg neposrednog interesa za radnike. Po uzoru na tarifne skale

⁶⁷ DAH, ZV, Pr. 506/1907 sv. 6-15
3348/1906

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Sl. Riječ br. 1 – 1907.

⁷⁰ Sl. Riječ br. 4 – 1907.

⁷¹ Sl. Riječ br. 1 – 1907.

⁷² Članovi izabranog odbora bili su: Bukšeg (Zagreb), Dreer Petar (Ruma), Glumac (Mitrovica), Grac Nikola (Indija), Henč Slavko (Osijek), Jeftić Nikola (Golubinci), Jovanović Krsta (Vrdnik), Karolić Rajko (Martinci), Korać (Zagreb), Mijatović Živan (Erdevik). – Napred br. 3 – 1907; Narodni Glas br. 8 – 8 (21) II 1907.

koje je prethodne godine izradio Savez poljoprivrednih radnika Ugarske sastavljen je i primljen „Cienik poljoprivrednih radova“ za Hrvatsku i Slavoniju. Taj cienik je fiksirao nadnlice i radno vreme: u zimskim mesecima na 2 K. i 10 sati rada; u proleće – 3 K. uz 12 sati rada; u leto – od 5–7 K. za 14–16 sati rada; u jesen – 3 K. i 12 sati rada. U radno vreme uračunato je i vreme za doručak, ručak i večeru, koje u letnjim mesecima iznosi 2 1/2 sata, a u ostalim 1 sat.

Za stalne radnike, za služinčad (biroše, sluge itd.) predložen je uzorak po kome bi biroš dobijao godišnje 360 K, 4 mc pšenice, 5 mc. ječma, 1 1/2 jutro (po 1600 □) zemlje za sopstvenu upotrebu, stan od najmanje sobe, kuhinje i ostave, pravo na držanje jedne krmače i jedne krave. Za kravu bi posednik bio dužan dati hranu ili 1 kgr. zemlje više. Za sluge je predviđeno vreme i vrsta poslova, napr.: da se brine samo za volove, radeći sa njima 12 sati dnevno, od 6 ujutro do 6 uveče na polju. Hranjenje stoke bi obavljao dežurni isto sa određenim radnim vremenom. Posao ne bi smeo početi pre 4 sata ujutro i ne bi mogao duže trajati od 8 h uveče. Posednik bi bio dužan da ovrše žito za slugu ili da mu plati za to 30 kruna. U slučaju bolesti sluge ili člana njegove porodice poslodavac bi mu na svoj trošak obezbedio lekara i lekove. Biroš bi bio obavezан da bude na imanju, salašu, odn. radnom mestu samo za radno vreme, a posle morao bi da ima slobodu kretanja bez dozvole. Plata neoženjenog sluge po tom obrascu trebalo bi da iznosi 60 kruna mesečno i stan.

Žetelački ugovor predviđa ukidanje položaja predvodnika tzv. bandi ili žetelačkog gazde, koji je obično sam pregovarao, sklapao ugovore i uopšte predstavlja određenu grupu žetelaca. Mesto njega bi radnici prvog dana po stupanju na posao birali između sebe jednog poverenika koga bi uvek mogli smeniti ukoliko ne uživa više njihovo poverenje. Za žetu bi dobijali deseti deo od jesenjih useva, a deveti od prolećnih i to zajedno sa slamom i plevom. Kao hranu primali bi nedeljno: 40 kgr. pšenice ili 30 kgr. dobrog brašna, 2 kgr. slanine, 1 litar pirinča, 1 litar pasulja, 1/2 kgr. soli, i dnevno 1/2 kgr. svežeg mesa, *sve po dvoje*. Posednik bi morao dati žeteocima stan, vodu, i kola u subotu po podne kad idu svojim kućama, odnosno u nedelju kada izlaze. Radno vreme bi žeteoci sami odredili s time da žetva mora biti po ugovoru završena. Za vršidbu plata bi bila isto po „ceniku“. Radi vršidbe radničkog dela žetve posednik bi dao mašinsku, zaprežnu i ljudsku snagu (mašinista, ložač). Radnički deo prinosa dostavljao bi posednik u stan radnika najkasnije do kraja avgusta. U slučaju bolesti za vreme rada posednik je dužan da se stara za lekara.

Ako uporedimo ove tražene nadnice i plate sa stvarnim koje smo ranije izneli onda vidimo dosta velike razlike (ponegdje 100% i više). One bi primljene od poslodavca označavale znatno poboljšanje u životu poljoprivrednih radnika, zato je razumljivo da su „cenik“ radnici sa oduševljenjem prihvatali, a poslodavci sa ogorčenjem odbijali. „Cenik“ u obliku proglaša, plakate kolao je iz ruke u ruku. Radnici su pozivani da se drže cenika, da budu istrajni, da ne daju badava svoj rad, svoju snagu bogatašima, da se ne daju „ni obmanuti, ni zaplašiti, ni zbuniti“. Njima je poručeno da će „pobediti jer propasti moraju samo oni koji su slabí, nesvesni i neizdržljivi“. Proglas završava devizom boraca: „U našim je rukama spas naš, sloboda naša i sreća naša“.⁷³

Efekat „cenika“ i proglaša je bio snažan. Držeći se određene tarife po „ceniku“ radnici su raskidali stare i odbijali nove ugovore sa manjim nadnicama i terali sa posla one koji su se pojavili kao „štrajkbreheri“. Tako su, prema jednom izveštaju državnog tužioštva, seljaci (njih oko 30) iz Kuveždina, Divoša i Čalme, 6 marta 1907, pošto su prestali bili da rade na obližnjem manastirskom imanju jer nisu dobili traženu povišicu, naoružani „batinama“ naterali radnike, koje je uprava manastira dovela iz Banata, da napuste posao. Po istom izveštaju, socijalisti u Erdeviku tih dana napali su radnike koji su prevozili kukuruz ispod tarife određene od stranačke organizacije. U Ljubi je masa od preko 100 socijalista rasterala šumske radnike koje je uprava imanja kneza Odeskalkija najmila iz drugih mesta, pošto domaći radnici nisu više hteli da rade po staroj tarifi. Oni su u tom razdoblju napali i rasterali nekoliko puta i strane radnike koji su radili u obližnjem kamenolomu. U Kuzminu socijalisti su tih dana isto silom rasterali grupu neloyalnih konkurenata.⁷⁴ U Ležimiru u Mitrovačkom kotaru organizovani nadničari su više puta oterali sa opštinskog kamenoloma radnike koji su bili iz Dalmacije. U Velikim Radincima, u Rumskom kotaru, socijalisti su se bunili protiv stranih radnika na pustari Višnjevcu.⁷⁵

Pokret za povećanje nadnica bio je širih razmera. Pored glavnog „cenika“ nadničari su ustanovili i „cenike“ za lokalne radove prema potrebama i prilikama pojedinih mesta i krajeva. Tako su na jednoj konferenciji, održanoj 2 marta 1907, poverenici iz Rume, Jarka, Šašinaca i Radinaca utvrdili plate za vuču i prevoz materijala na obližnjim relacijama počev od brodarske agencije u Jarku.⁷⁶

U izveštajima iz tog vremena najviše se govori o tarifnim pokretima radnika. Povećanje plate tražene su za sve vrste poslova. U Erdeviku, prema jednoj vesti, organizovani su radnici izrazili želju svilogoju da cena čaura mora biti 4 krune, a ako ne bude tolika ne sme „svilene gusenice hraniti“. Nadzornik svilogojskog uzinemirennog tima vestima, tražeći uputstva, saopštava svojoj višoj instanci i dalju bojaznost: „Pošto se sada od reda skoro sa silom protjeravaju koji uz nižu nego po socijalistima ustanovljenu nadnicu rade, vjerojatno je da će i svilogojni u primanju gusjenica biti sprečeni“.⁷⁷

⁷³ Plakata, Arhiv CKSKJ; Radenić, Dokumenti – br. 160 str. 335.

⁷⁴ isto.

⁷⁵ DAH, ZV, Pr. 673/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁷⁶ Predviđeno je na pr. za prevoz peska od Jarka za Rumu po m³ 8 K; za prevoz dasaka po 100 kom. – uzanih 6 K, širokih 8 K; za gorivo – 12 K po hvatu; za žito po km. mc. 6 fil. – Volksrecht br. 1 – 1907.

⁷⁷ Radenić, nav. delo, br. 161, str. 340.

Upravne vlasti su pored nasilnog sprečavanja tarifnog pokreta zemljoradnika činili i pokušaje da usklade interese poslodavaca i zahteve radnika putem pregovora između obeju stranaka. Iz sačuvanih zapisnika u pojedinim opština Mitrovačkog kotara, gde je pokret u to vreme bio najjači, vidi se da su se radnici svuda držali „cenika“, a za radove lokalnih razmara izradili posebne tarife, koje su bile prihvateće od svih članova organizacije. U *Mandelosu* poverenici socijaldemokratske organizacije u prisustvu nekoliko stotina nadničara izjavili su, 12 marta 1907, da traže nadnice prema „prospektu“ socijalističke centrale uz obavezu poslodavaca da se „stranci“ primaju na posao samo kad nema dovoljno domaćih radnika. Istovremeno su izneli i svoje zahteve u pogledu plata za pojedine radove.⁷⁸ U *Ležimiru* istog dana poverenici Socijaldemokratske stranke su takođe u zapisnik diktirali da traže da se poslodavci drže „cenika“ za opšte nadničarske poslove, za žetelačke radove i za služinčad. Pored toga fiksirali su i nadnice za određene poslove u mestu. (Za rad u kamenolomu tražili su umesto dobijene 1 K 40 fil. od m² kamena – 2 K. Za seću drva u manastirskim i spahijaškim šumama 6 K od hv. drva umesto 3 K 20 fil. Za prevoz u grad po mc., osim kamena, 80 fil. umesto 40 fil). Istovremeno su tražili da se na rad ne prime „strani radnici“. Poverenici zemljoradnika iz *Divoša i Kuveždina* tražili su, u Divošu 13 marta, isto plate prema „prospektu“ Socijaldemokratske stranke. Istovremeno su „najodlučnije“ zahtevali da poslodavci angažuju samo „domaće“ radnike. (Od uprave imanja manastira Kuveždina tražili su za šumske radove po hv. drva 4 K 40 fil. umesto 3 K 20 fil.). U *Čalmi* poverenici socijalističke organizacije u prisustvu „najjačih“ posednika (u Divošu posednici, poslodavci su odbili da pregovaraju sa radnicima) opštine tražili su nadnice prema „cenovniku“, a za sezonske, setvene i žetelačke poslove predložili su posebnu tarifnu skalu.⁷⁹

Pokušaj kolektivnog sporazuma između poslodavaca i nadničara nije uspeo. Poslodavci ukoliko su pristali, a u većini mesta nisu ni na to, da pregovaraju sa socijalističkim predstavnicima radnika, nisu bili voljni da plaćaju prema „ceniku“, a za uslov da ne primaju i ne dovode radnike iz drugih mesta nisu hteli ni da čuju. Tražeći povišenje plate nadničari su se sukobljavali sa najubođitijim oruđem protivnika koje se sastojalo u dovođenju neorganizovanih, većinom stranih radnika. I upravne vlasti, od najnižih do najviših stojeći na strani poslodavaca-posednika, najviše su osuđivale akcije organizovanih nadničara u sprečavanju rada radnika dovedenih iz drugih sela, krajeva, pa i zemalja. Sam podban izjavio je u saboru da više neće trpeti agitacionu delatnost onih koji su krivi za to što su radnici – u *Neštinu* presreli neorganizovane radnike i prisili ih da se vrate, u *Ilok* zahtevali od šumskih radnika Ličana da odmah napuste posao, u *Sotu* tražili od viših vlasti da se smeni opštinski beležnik koji je favorizovao strane radnike, u *Ljubskom kamenolomu* ustali protiv neorganizovanih vozara, u *Kuveždinu* proterali nadničare susednih opština koji su radili šumske poslove ispod određenih nadnica.⁸⁰

Istovremeno sa tarifnim pokretima nastavilo se održavanje zborova i konferencija na kojima se pored objašnjavanja programa Socijaldemokratske stranke najviše kritikuje pomenuti nacrt zakona.

Zborovi, skupštine su u to doba vrlo dobro posećene, na njima učestvuje po nekoliko stotina seljaka obično sa crvenim zastavama iz više mesta. (Na zboru u Kukujevcima, 10 marta, prema izveštaju opštinskog poglavarstva, bilo je prisutno oko 420 socijalista iz Kuzmina, Martinaca, Bačinaca, Gibarca, Ljube, Sota, Erdevika, Bingule, Šida, Tovarnika i Lovasa).⁸¹ Govornici su obično Milan Glumac i Vincenc Arnos. Oni na prvom mestu ističu potrebe poboljšanja položaja radnika, nadničara. Mnogo pažnje obraćaju i potrebama malih posednika. U njihovom interesu traže da se izvrši ponovna klasifikacija zemljišta radi pravednije raspodele poreza, da se ukinu privilegije vlastelinskih dobara kod plaćanja opštinskih nameta, da se ukine doprinos sveštenicima „lukno“. Uglavnom su isticali iste zahteve, kao i radikalne i liberalne građanske opozicione stranke. Ali opštinska poglavarstva i drugi organi vlasti neprijateljski raspoloženi i nepoverljivi u odnosu prema socijalistima smatraju da su oni tako umereni samo u javnom govoru, a da na tajnim sastancima potstrekavaju „neuki narod“ na protivzakonita dela, obećavajući im deobu manastirskih i vlastelinskih imanja, ukidanje poreza, vojske, činovništva i sl.⁸²

Uspesi Socijaldemokratske stranke vrlo su veliki. Prema izveštaju državnog tužišta, 12 marta 1907, skoro u svakom sremskom selu ima socijalista. Socijalističke organizacije imaju i po nekoliko stotina članova. U Divošu, napr., organizacija je brojala 446 članova,⁸³ u Velikim Radincima oko 140,⁸⁴ u Sotu 139 članova. Na osnovu zaplenjenih dokumenata župan Sremske županije je konstatovao, u izveštaju od 18 aprila 1907,

⁷⁸ DAH, ZV, Prilog br. Pr. 701/1907 sv. ⁶⁻¹⁵_{3348/1906}. (Kod gradnje druma za ručni rad – 3 K, za dvoprežna kola 7 K, za taljige 5 K, a od metra kamena 8 K. Za prenos živog tereta u dvoprežnim kolima do Mitrovice 5 K, u taljigama 3K. Za prenos hrane u grad 80 fil. od mc. Za oranje sa držačom 12 K po lancu.)

⁷⁹ Isto. (Za kopanje 2 K sa hranom, poslodavci su nudili 1 K 20 fil. sa hranom. Za kosidbu u „vozarinu“ 2 K sa hranom. Za ris – žito ječam i zob 10 krst., 6 kg. brašna n 1/4 kg. slanine. Za vršidbu 2 K muškarcima i ženama; poslodavci su pristali da muškarcima daju 2 K ali jedino u glavnoj sezoni u avgustu u septembru samo 1 K 60 fil., a ženama u avgustu 1 K 60 fil., u septembru 1 K 20 fil. Za berbu kukuruga radnici su tražili 2 K sa hranom, a poslodavci su pristali da im daju samo 1 K 20 fil.).

⁸⁰ *Stenografski zapisnici i prilozi sabora H., S. i D. 1907, II-2, 594.*

⁸¹ DAH, ZV, k br. Pr. 2708/1907 sv. ⁶⁻¹⁵_{3348/1906}.

⁸² Naprimer, Opštinsko poglavarstvo u Kukujevcima. DAH, ZV, k br. Pr. 2708/1907 sv. ⁶⁻¹⁵_{3348/1906}.

⁸³ DAH, ZV, Pr. 616 sv. ⁶⁻¹⁵_{3348/1906}.

⁸⁴ DAH, ZV, k br. 884 sv. ⁶⁻¹⁵_{3348/1906}. Pre nego što suosnovali sopstvenu organizaciju, 1 novembra 1906 godine, 72 stanovnika sela Putinaca bilo je učlanjeno u socijaldemokratsku organizaciju u Indiji (prilog k br. 948).

da je broj članova socijalističkih organizacija u Rumskom kotaru bio do 1.500, u Mitrovačkom do 1000, Šidskom do 500, Iločkom do 1.000, Iriškom oko 1.000. Ukupno oko 5.000.⁸⁵

Autoritet stranke i njene centralne uprave u to vreme je vrlo velik. Župan Sremske županije, Hidegheti, izveštava „da se centralna organizacija smatra za neku vrstu vlade“.⁸⁶ Seljaci disciplinovano šalju svoje predstavnike u Zagreb centralnoj upravi da prime direktive za akciju. Atmosfera je postala revolucionarna. Govorilo se da će se ponoviti 1848 godina. Teren je u Sremu za socijaliste pogodan, jer kako izveštava kotarski pretstojnik u Mitrovici „sirotinje imade dosta, koja je i od pre, a naročito sada ogorčena proti gazdašima, a osobito spahijama“.⁸⁷ Pojačanje za dalju delatnost i dokaz već postignutih uspeha u toj delatnosti na teritoriji Srema i Slavonije predstavljaju novi listovi *Pravo Naroda* i *Volksrecht*, koji izlaze od marta meseca i posvećeni su zemljoradničkom delu pokreta.⁸⁸ Naročito je važan list *Pravo Naroda* pisan cirilicom i zato mnogo tražen od srpskih seljaka. On prvo izlazi u Zagrebu, a kasnije će se preseliti u Šid.⁸⁹ Koliki je bio interes za taj list vidi se po velikom doprinosu sremskih organizacija za njegovo pokretanje. Samo u prvom broju objavljena su imena 39 sela sa ukupnim prilogom od 450 kruna⁹⁰.

U borbi za poboljšanje svojih životnih i radnih uslova seljaci nadničari i maloposednici su pokazali visoku svest solidarnosti. Zastava, barjak njihove organizacije u nekim mestima, kao napr. u Sotu, ima natpis: „Narodi sviju zemalja ujedinite se“.⁹¹ Oni sami, sjedinjeni u lokalnoj borbi pokazuju izvanredne primere drugarskog pozrtvovanja. Štrajkači dobijaju novčanu potporu od svojih organizacija i zaposlenih drugova. Prilikom hapšenja za „tren oka“ oko njih se okupi masa od nekoliko stotina seljaka pokušavajući ih oslobođiti kolektivnim akcijama. Kada su, napr., posle proterivanja stranih radnika uhapšeni „kolovodi“ dovedeni u Čalmu, oko opštinskog poglavarstva skupilo se nekoliko stotina seljaka sa uzvicanjem: „vodite nas sve u Mitrovicu, ili idemo svi u rešt ili nitko“.⁹² Kotarski pretstojnik u Mitrovici obaveštavajući županisku upravu o tarifnim pokretima nadničara u pojedinim selima pisao je: „Socijaliste su... tako složni i organizovani da imadu svoje trublje (rog) koji kad začuju za 10 minuta iskupi ih se pred općinskom kućom po nekoliko stotina“.⁹³ Impresioniran držanjem masa u sremskim selima vrhovni državni tužilac u Zagrebu u svome izveštaju vladi istakao je: „Solidarnost svjetine u postupku gledje svojih zahtjeva očito pokazuje da isti pripadaju konsolidarnoj zadruzi koje članovi imadu istu svrhu, teže za istim ciljevima, vodi ih ista ideja jer su opetovano očitovali da stoje svi za jednoga, a jedan za sve“.⁹⁴ Oni napuštaju posao, stupaju u štrajk u slučajevima kad neko od njih dobije manju platu. Tako, napr., na vlastelinskom imanju „Višnjevci“ 35 radnika obustavilo je posao sa izjavom „pošto nemaju svi 2 K nadnice... neće ni jedan raditi“.⁹⁵

Organizacije poljoprivrednih radnika, njihovi zahtevi za poboljšanje radnih uslova, njihovi postupci da dodu do ostvarenja svojih zahteva izazivaju ubrzo frontalni protivnapad. Posednici stvaraju svoje organizacije, sazivaju konferencije na kojima pozivaju poslodavce da ne zapošljavaju organizovane socijaliste nadničare, da ne plaćaju od njih tražene nadnice. Oni organizuju dovođenje stranih radnika. Sedište organizacije posednika donjeg Srema nalazilo se u Indiji i po jednom novinskom izveštaju obuhvatilo je u to vreme bujanja socijalističkog pokreta posednike iz 50 opština.⁹⁶ Kao reakcija na rumsku konferenciju poljoprivrednih radnika održana je u Petrovaradinu, 10 marta, zbor posednika i vinogradara da bi se posavetovali „kako će stati na put socijalističkom pokretu“ i kako će se uspešno suprotstaviti njihovim zahtevima za povišenje nadnica i smanjenje radnog vremena. Na konferenciji je izabran jedan odbor sa zadatkom da utvrdi nadnice kojih bi se držali posednici.

U sukobu između veleposednika-poslodavaca i nadničara vlasti se nalaze na strani prvih. Iako državna uprava sada ima više takta prema socijalistima ipak u mnogim mestima odmah po izbijanju tarifnih pokreta preduzimaju se represivne mere protiv njih. Pojedini organi vlasti, od seoskih do županijskih, koji su ostali na svojim položajima i posle promena u vladi, pokazuju naročitu revnost u proganjanju socijalista. Oni

⁸⁵ DAH, ZV, Pr. 1069 sv. 6-15
3348/1906.

⁸⁶ DAH, ZV, Pr. 883/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁸⁷ DAH, ZV, Pr. 701/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁸⁸ DAH, ZV, Pr. 883/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁸⁹ Kod Koraća I, 197 pogrešno piše da počinje izlaziti početkom aprila. Prvi broj „Pravo naroda“ je izašao 7 marta (22 februara) 1907, a prvi broj „Volksrecht“ – 14. III 1907.

⁹⁰ Do dana izlaska prvog broja „Pravo Naroda“ dale su sledeće organizacije svoje doprinose za pokretanje listova za zemljoradnike: po 30 K – Indija i Zemun, po 20 K – Erdevik, Sot, Divoš, Dobrinci, Ruma; po 15 K – Mali Radinci i Golubinci; po 10 K – Petrovaradin, Maradik, Petrovci kod Putinaca, Bingula, Ležimir, Ljuba, Budanovci, Jarak, Beška, Putinci, Vel. Radinci, Čalma, Šuljam, Martinci, Kuzmin, Čerević, Neštin, Mala Remeta, Stara Pazova, Irig, Grgurevc; 8 K – Kraljevc; po 6 K – Pećinci, Vizić, Susek, Petrovčić, Tovarnik; po 5 K – Mandelos i Prhovo; 2 K – Šišatovac. U sledećem, 2 broju „Prava Naroda“ još su objavljeni ovi doprinosi: Hrtkovec 10 K, Platićev 5, Bešenovački Prnjavor 5.

⁹¹ DAH, ZV, Pr. 1069/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁹² DAH, ZV, Pr. 616/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁹³ DAH, ZV, Pr. 701/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁹⁴ DAH, ZV, Pr. 616/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁹⁵ DAH, ZV, Pr. 884/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁹⁶ Fruškogorac br. 11 – 16 III 1907.

predlažu višim forumima najoštrije sankcije i primenjuju dalje zakonske odredbe iz doba apsolutizma. Tako posle akcije domaćih nadničara protiv stranih „štrajkbrehera“ u Iloku, kotarska i županijska uprava, početkom februara 1907, traže od vlade da tužioštvo pokrene kazneni postupak protiv učesnika u toj akciji, da se pojača i poveća broj žandarmerijskih stanica i da se odredi „vojnički brahium“ za zaštitu stranih i domaćih radnika koji hoće da rade.⁹⁷ Tada su uspostavljene, napr., žandarmerijske stanice u Neštinu, Ljubi i Sotu sa zadatkom da spreče akcije tamošnjih socijalista protiv „štrajkbehera“. Patrole u većini mesta, kao napr. u žandarmerijskoj stanici u Sr. Karlovцима, tih meseci svakodnevno dobijaju zadatak da paze na „svaki ma i najmanji pokret radništva odnosno žiteljstva nadničarskog staleža koje bi na štrajkovanje smjeralo“.⁹⁸ Sam veliki župan, Hidegheti, „stari progonitelj“ socijalista izdao je 5 marta 1907, posle akcije organizovanih radnika u Iloku, nalog, za koji je tek naknadno tražio, i dobio, odobrenje od vlade, Iločkoj kotarskoj upravi, da na tom području svaki onaj koji sprečava drugoga da radi bude prema § 11 ces. patenta od 1852 godine kažnjen novčanom globom ili zatvorom od 14 dana. Tih dana kotarska uprava je između ostalog raspustila socijalističku organizaciju u Ljubi i zaplenila njenu imovinu, dokumente i novac.⁹⁹ U to vreme obustavljen je rad socijalističke organizacije u Petrovaradinu „oduzeta je... blagajna i sva ina pomagala i zabranjeno svako skupljanje“.¹⁰⁰ Kotarski pretstojnik u Mitrovici predlaže, 15 marta 1907, da se „obzirom na uzrujanost naroda, zabrane, ili barem samo u minimalnom broju dozvole, socijalističke skupštine i da se proteraju funkcioneri socijalističke stranke Arnos i Glumac iz Mitrovice. Pod pritiskom veleposednika i zakupaca, poslodavaca Zemaljska vlada odobrava nasilne mere protiv socijalista i učesnika u tarifnim pokretima uopšte. Ona se aktom od 18 marta saglašava sa odredbom župana, od 5 marta, i ovlašćuje ga da u slučaju potrebe „uputi ostale kot. oblasti da takove odredbe i za svoje područje i u vlastitom djelokrugu izdadu“.¹⁰¹ Istog dana, 18 marta, župan je naložio svim kotarskim pretstojništvima i gradskim poglavarstvima da izdaju „odredbe“ na svom području za kažnjavanje socijalista po c. k. patentu od 1852 godine.¹⁰²

Velike razmere pokreta uznemiruju i deo hrvatsko-srpske koalicije koja tada učestvuje u vladu. Predstavnik *Samostalne stranke*, poslanik jednog sremskog izbornog sreza, Dušan Popović advokat iz Mitrovice, upućuje tim povodom u saboru interpelaciju na vladu, 19 marta 1907. U interpelaciji se navodi da socijaldemokratske organizacije i agitacije dovode do izgreda i sudara sa krivičnim zakonom, da upravne vlasti „nisu ništa poduzele čime bi prevenirale izgrede i sudare“. Interpelant postavlja pitanje šta je vlast učinila i šta namerava učiniti radi sprečavanja tih nemira i sukoba. On priznaje opravdanost zahteva za povišenje nadnica jer „se ni kod nas sa 40 nč. ne može izdržavati obitelj, a k tomu još živjeti kako se dolikuje“. Po njemu takođe treba zaštititi domaćeg radnika od invazije stranih. Ali on u ime slobode i zakonitosti ustaje protiv sprečavanja rada neorganizovanih radnika voljnih da obave posao pod uslovima poslodavaca. Kao demokrati njemu postojanje i delatnost Socijaldemokratske stranke ne smeta u principu, ali u praksi ustaje protiv nje jer ugrožava njegove stranačke i klasne pozicije. Kritiku stranke socijalista, prirodno, on ne motiviše pravim razlozima već se ograničava na prebacivanje krivice nesavesnim ili nedovoljno zrelim stranačkim agitatorima i vodama, u prvom redu onima iz Srema Milanu Glumcu, stranačkom sekretaru u Mitrovici, Slavku Henču sekretaru za Slavoniju sa sedištem u Osijeku i Vincencu Arnosu, tada jednom od najpoznatijih agitatora u okolini Rume. Glavno rukovodstvo stranke u Zagrebu po njemu je krivo jer je preteralo u agitacionoj revnosti pa onda izgubilo kontrolu nad dogadjajima.

Po odgovoru pretstojnika unutrašnjih poslova Vladimira pl. Nikolića – Podrinskog na interpelaciju, isto „Vođe ovog pokreta nisu dorasli svojem pozivu...“ Pošto i pretstojnik Nikolić pripada koaliciji koja stoji na pozicijama parlamentarne demokratije, njegove reči osude pokreta i obrazloženje oštijih protivmera iskazane su takođe u ime slobode i ustavnosti, a protiv anarhije i nasilja.¹⁰³

Efekat saborske interpelacije odmah se osetio. Izlaze još u većem broju nego pre naredbe lokalnih i viših foruma vlasti protiv socijalista o kažnjavanju štrajkača u slučaju da ometaju rad drugima. Opet se počinju zabranjivati sistematski zborovi i konferencije nadničara. Rasturaju se organizacije Zemljoradničkog saveza. Proteruju se ponovo organizatori pokreta iz Srema, 26 marta, Milan Glumac i V. Arnos.

Preventivne i represivne mere sada su nešto blaže nego ranije, više se pažnje obraća na formu očuvanja demokratskih tekovina koalicione vlade. Istražuju se konkretni uzroci nemira, umiruju se duhovi rečima obećanja, pažljivije se izriču kazne. Iako se i sada podižu optužbe, kao napr. u Ležimiru protiv 10 zemljoradnika, u Kuzminu protiv 16, ipak kazne se sudski ređe izriču i manje su. I sada se seljaci na glas da je neko od njih uhapšen začas okupljaju i u masama odlaze pred organe vlasti tražeći da im drug bude oslobođen. Ali to više ne izaziva masovne procese, takav čin se više ne kvalifikuje zločinom ustanka i bune. Na njih su i lokalni organi sigurnosti svikli te ne potežu odmah oružje.

Da je, međutim, i koaliciona vlada u zaštiti klasnih i stranačkih interesa u suštini prešla na pozicije sile

⁹⁷ DAH, ZV, Pr. 311/1907 sv. 6-15
3348/1906.

⁹⁸ VM, inv. br. 2902, obchodni list br. 37, 38, 40, 41, 42, 45 i dr.

⁹⁹ DAH, ZV, Pr. 619/1907 sv. 6-15
3348/1906.

¹⁰⁰ Fruškogorac br. 11–16 III 1907.

¹⁰¹ DAH, 3B, Pr. 619/1907 sv. 6-15
3348/1906.

¹⁰² AIISAN, GK, br. 1423.

¹⁰³ Nav. stenografski zapisnici, str. 594 i dalje.

zasnovane na ranijim interpretacijama starih zakona pokazuju mnogi postupci organa uprave i sigurnosti. Tako je Gradsko poglavarstvo u Sr. Karlovcima – a slično su postupila i druga poglavarstva – izdalo 20 marta 1907 na osnovu „§ 1 naredbe bivše krajiske zemaljske upravne oblasti od 16 IX 1883 br. 8121, kao i... odredbe car. patenta od 26 XI 1852 koja govori o društvima“ naredbu po kome „biće svaki onaj koji preči ili nastoji sprečiti radnike ma koje vrste (nadničare, služinčad, kirijaše, radnike đuturaše itd.) da svoj pogoden posao obave, ili da se za kakav mu drago posao po svojoj slobodnoj volji pogode – kažnjen... novčanom globom do 200 K. ili zatvorom od 14 dana“. A protiv „društva bez dozvole vlasti sklopljenih postupaće se prema propisima gore citiranog zakona o društvima“.¹⁰⁴

Jedna druga naredba iz tih dana pokazuje kakve su još kaznene mere preduzimane u ime slobode. Kotarska uprava u Mitrovici je povodom sprecavanja rada talijanskih radnika u kamenolomu kod Ležimira od strane domaćih radnika – jer su Talijani radili zemljische poslove po i m³, umesto od njih fiksiranih 2 K za 1,60 K izdala naredbu o ograničavanju prava sastajanja i dogovaranja u Ležimiru. Po toj „zapovjeti“ od 21 marta 1907: „Svako sastajanje i dogovaranje na sokaku, pred općinskom kućom, pred krčmama i stanovima, kako danju, tako i noću... zabranjuje se najstrožije. Nikoga u poslu ne smije niko smetati. Neka radi ko kome hoće i pošto se pogodi. Nasilja nagovaranja u ovom pogledu biti će najstrožije kažnjena. Sakupljanje novaca u svrhe socijalističke i obdržavanje socijalističkih skupština najstrožije se zabranjuje. Odilaženje na skupštine u druga sela zabranjuje se. Krčme imaju u večer biti zatvorene u 7 sati, a pre 5 sati ujutru nesmiju se otvoriti“.¹⁰⁵

Tih nedelja socijalističke novine opet su pune vesti o kažnjavanju zatvorom od 7 do 14 dana po „Prugelpatent“-u iz 1852 godine, o batinanju radnika, o proterivanju aktivista, o dolasku „vojnog brahijuma“. Najviše su zahvaćeni nemirima i represalijama: Irig, Ruma, Bešenevo, Krušedol, Ležimir, Kuzmin, Martinci, Kupinovo, Sot, Maradić, Platičevo, Divoš, Čalma, Bešenovo.¹⁰⁶ U Iločkom srezu gde su bili veleposedi kneza Odeskalkija i grofa Koteka vlasti su bile naročito revnosne u ugušivanju pokreta. U Ljubi, Erdeviku, Neštinu, Binguli, Suseku i dr. zabranjeno je održavanje bilo kakvih sastanaka, osnivanje organizacija, dogovaranje o nadnicama.¹⁰⁷ Inače skoro po svim selima Srema krstare žandari, vrše premetačine po kućama, traže novce, barjake, knjige, pečate, dokumente zemljoradničkih organizacija.¹⁰⁸

Da alarmantne vesti i uzbudljivi izveštaji socijalističke partijске štampe o akcijama protiv socijalista i učesnika u tarifnom pokretu uopšte nisu bili preterani potvrđuju arhivski podaci. Iz sačuvanih dokumenata se vidi da je vlada preko vojne komande uputila u Ležimir, 20 marta, jedan odred vojske da pomogne policiji i žandarmeriji pri čuvanju i održavanju reda i mira. (Troškove oko izdržavanja i transporta vojske snosili su članovi socijalističke organizacije. Od 20 marta do 2 aprila troškovi „brahiuma“ u sastavu od 4 oficira, 1 kadeta, 76 redova i 1 konja iznosili su veliku sumu od 811 K 89 fil.¹⁰⁹) Istovremeno stavljen je u pripravno stanje pola eskadrona konjanika u Rumi radi zaštite stranih radnika u obližnjem kamenolomu i na susednoj vlastelinskoj pustari. Tih dana vlada je odobrila mnogobrojne zabrane prijavljenih socijalističkih zborova, kao napr. u Martincima, 24 marta, gde je uputila „za uzdržanje reda i mira“ pored redovnih organa sigurnosti i pola eskadrona konjanika. U Mitrovici tada je stavljen u pripravno stanje još pola eskadrona za eventualni odlazak u Mandelos radi osiguranja „zakonitog poretka“. Vlada kao da je zahvaćena panikom ili popušta usled panike poslodavaca pa čak traži, 23 marta, na predlog župana Hideghetija, od vojne komande u Zagrebu da po mogućству odredi stacioniranje jednog eskadrona dragona preko celog proleća i leta u Čalmi, što komanda smatra suvišnim tako da ostaje pri staroj dislokaciji. (Troškovi predložene dislokacije izneli bi preko 12.000 K.)¹¹⁰ U to vreme bio je upućen jedan vod pešaka u Bešenovo u Iriškom kotaru.¹¹¹ U mnogim mestima povećana je posada žandarmerijskih stanica, napr. u Dobrincima, Grgurevcima, Indiji, Rumi, Irigu, Čalmi, Martincima i Rači.¹¹²

U strahu od zemljoradničkih sindikalnih organizacija preduzimaju se mere i protiv organizacija drugih struka. Početkom aprila napr., na predlog tužioštva u Mitrovici da se opet primenjuje § 285 k z. radi prekršaja propisa ces. patenta od 26 februara 1852 o društvima, vrhovno tužioštvo i vlada odobravaju mere protiv „međustrukovnog“, sindikalnog odbora u Zemunu i sindikalne organizacije u Grgurevcima.¹¹³

Naređenja i uputstva vlade, vojne komande, vrhovnog tužioštva kao i sremskih županijskih, kotarskih organa vlasti imaju jedan cilj: da se uguši socijalistički pokret u Sremu i to pre početka glavnih, sezonskih radova. Zato se izdaju i naredbe za proterivanje svih poznatijih socijalističkih agitatora i raspuštanje svih aktivnih organizacija. Tako je županijski tajnik, određen, 1 aprila 1907, da lično nadzire i po potrebi dopuni

¹⁰⁴ Radenić, nav. delo br. 165, str. 358.

¹⁰⁵ Napred br. 6 – 1907.

¹⁰⁶ Napred br. 2, 6 – 1907. Pravo Naroda br. 4 – 1907.

¹⁰⁷ Napred br. 5 – 1907. Pravo Naroda br. 18 – 1907.

¹⁰⁸ Pravo Naroda br. 6 – 1907.

¹⁰⁹ DAH, ZV, k br. 884/1907 sv. 6-15
3348/1906.

¹¹⁰ DAH, ZV, Pr. 716/1907 sv. 6-15
3348/1906.

¹¹¹ DAH, ZV, Pr. 761/1907 sv. 6-15
3348/1906.

¹¹² DAH, ZV, Pr. 799/1907 sv. 6-15
3348/1907.

¹¹³ DAH, ZV, Pr. 829/1907 sv. 6-15
3348/1906.

mere protiv socijalista, izdao nalog, 4 aprila, kotarskim upravama u Mitrovici, Irigu, Rumi i Šidu da „bezuvjjetno“ zabrane u svojim područjima i najkraći boravak Vitomira Koraća, koji se spremao da zameni proteranog Glumca i Arnosa. Istovremeno, pošto su se ranije raspuštene organizacije žalile na nejednaki postupak vlasti s obzirom da u nekim mestima organizacije nisu bile zabranjene, on je odredio da se sva „socijalistička udruženja, ukoliko dosada nisu raspuštena, odmah raspuste“. ¹¹⁴

Sistematsko traganje za socijalističkim partijskim funkcionerima i neotkrivenim organizacijama najviše okupira organe sigurnosti tokom celog aprila 1907 godine u Sremu. Žandarmerijske stanice, kao napr. ona u Sr. Karlovcima, danima u zadatke svojih patrola stavljuju dužnost: pronaći socijalističke agitatore Milana Glumca i Vincenca Arnosa, obaveštavati se „o svakom radničkom pokretu smerajućem na štrajkovanje“. ¹¹⁵ Iako tarifni pokreti očigledno slabe usled represivnih mera vlasti i pomirljivog, sve više oportunističkog stava stranačke centrale, koja je protiv borbe revolucionarnim sredstvima i izbegava sukobe sa vlašću, županijska uprava smatra nedovoljnim preduzete mere protiv socijalista. Ona bi htela da uništi sve socijaliste, da nestane socijalističke stranke uopšte. Zato župan Hidegheti, napr. u izveštaju od 18 aprila, govoreći o vezama sremskih socijalista sa centralnom upravom iznosi potrebu da se raspusti sama centrala u Zagrebu, jer po njegovom mišljenju „neće biti nikada mira dok se to ne učini“. ¹¹⁶ (Dok se protiv socijalističkih organizacija preduzimaju vrlo oštре mere i predlažu još oštريје, dotle klerikalna radnička udruženja Hrišćanske socijalne stranke, klubovi Hrvatske radničke organizacije mogu nesmetano delovati. Njih vlastodršci ne diraju na osnovu mišljenja *quieta non movere* i zato što odgovaraju potrebama i interesima poslodavaca.) ¹¹⁷

Za vreme saborske interpelacije o pokretu nadničara u Sremu, poslanici vladine koalicije govorili su o potrebi napuštanja stava posmatrača od strane upravnog činovničkog kadra i njihovog upućivanja u narod radi smirivanja, prosvećivanja zavedenih masa. U praksi prelazak od „pasivne rezistencije“ na aktivnu delatnost, na „upućivanje naroda“ značio je nasilno ometanje i rušenje socijaldemokratskih organizacija poljoprivrednih nadničara. Rečima nisu se mogle umiriti nezadovoljne mase. One su tražile za zadovoljenje svojih životnih potreba povećanje nadnica, a to im poslodavci nisu hteli dati. Vlasti koje nisu mogle da nagovore ove potonje na ustupke prisiljavale su one prve na povlačenje.

Ogorčene postupcima koalicione vlade socijaldemokratske novine konstatovale su sa mnogo istine – da u odnosu na postupke ranijih vlada protiv socijalista u sremskim selima pod novom vladom izmenjene su samo fasade i devize. Mesto Kuenovog „*reda, rada i zakona*“, mesto prvobitne Pejačevićeve „*dobre i poštene uprave*“, sada je sa sličnim sredstvima istu borbu vodila „*ustavna era*“ novog kursa. ¹¹⁸

Kombinovane mere posednika i državne uprave, organizovano zapošljavanje stranih radnika i nasilno otstranjivanje domaćih, urodile su ubrzo plodom. Već početkom aprila ima manje tarifnih pokreta. Samo još u nekoliko mesta, kao napr. u Radincima, Ležimiru, Bešenovu, radnici raskidaju radni odnos tražeći povišicu i teraju sa posla strane radnike. ¹¹⁹ (U Šišatovcu su socijalisti tih dana privukli na sebe pažnju zahtevom da uprava manastira daje zemlju u zakup samo meštanima). Tokom aprila privrženici postojećeg reda i poretku skoro su od svuda javljali: U Sremu je mir. Vojska se povlači iz sela u svoje garnizone. Nadničari su se primirili i ne prete više nasiljima otkako su uklonjeni buntovnici i agitatori. ¹²⁰

Kao posledica pokreta, prvomajske proslave, dozvoljene u gradovima, bile su zabranjene u sremskim selima. U Mitrovicu, gde su fabrički i zanatski radnici slavili 1 maj javno, tog dana okolnim seljacima zabranjen je pristup. ¹²¹

Iako su se nemiri stišali i retko je dolazilo do sukoba, vlasti su i dalje zabranjivale javne skupštine. Prema jednoj stranačkoj novinskoj vesti ¹²² zabranjeno je do 60 skupština. Koliko je to preterano ne možemo više utvrditi, u svakom slučaju nižu se konkretne vesti o zabrani zborova u maju, junu, julu u Vel. Radincima, Čalmi, Deču, Mitrovici, Šidu, Dalju itd. ¹²³ Naročito se pazilo da ne drže sastanke poznati organizatori pokreta Milan Glumac i Vincenc Arnos koji su bili proterani sa područja Srema. ¹²⁴ Tokom jula i avgusta zabranom zborova i represivnim merama isticao se Zemunski srez gde je kotarski pretstojnik Dušan Ritberg naročito ozloglašen od socijalista, kao i sam župan Hidegheti. Jedan od većih incidenata u tom vremenu zabeležen je u Prograru gde su organi sigurnosti upali na jedan sastanak socijalista, u veče 11 jula, na kome je bilo prisutno

¹¹⁴ DAH, ZV, Pr. 884/1907 sv. ⁶⁻¹⁵ _{3348/1906}.

¹¹⁵ VM, inv. br. 2902, obh. l. br. 67, 68, 69, 70 i dr.

¹¹⁶ DAH, ZV, Pr. 1069 sv. ⁶⁻¹⁵ _{3348/1907}.

¹¹⁷ DAH, ZV, Pr. 1385 sv. ⁶⁻¹⁵ _{3348/1906}.

¹¹⁸ Slobodna Riječ b. 7 – 1907.

¹¹⁹ DAH, ZV, Pr. 884/1907 ⁶⁻¹⁵ _{3348/1906}.

¹²⁰ Slobodna Riječ br. 8/1907.

¹²¹ Sl. Riječ br. 10/1907.

¹²² Sl. Riječ br. 20/1907.

¹²³ Sl. Riječ br. 10, 21, 36 i dr. – 1907. Kada su 13/26 maja 1907 socijalisti hteli da drže u Dalju zbor, „kolovode“ su uhapšeni i dovedeni u Osijek. Kada su posle nedelju dana dobili dozvolu i održali zbor pred crkvom za vreme bogoslužbe i litije, crkveni odbor u Dalju, na sednici od 21 maja 1907 „odlučio je da podnese tužbu vlasti protiv političkog poverenika s molbom da se „radi odobrenja tih demonstrativnih izgreda za vreme bogoštovnih obreda, na javni sablazan kod ovomesne pravoslavne crkve dešeni, strogo disciplinarna istraga protiv eventualnim krivcima i sukrivcima odredi“. (AIISAN – MK, K ⁸⁴⁵ ₂₂₆ ex 1907).

¹²⁴ Radenić, nav. delo br. 171, str. 362.

oko 200 ljudi. Pri ispitivanju govornika i sazivača sastanka u opštinskoj kući sakupila se masa seljaka vičući: „*Ne damo našeg brata u zatvor pa makar svi izginuli*“. Organi sigurnosti ne osećajući se sigurnim od agresivnog mnoštva pustili su agitatora da bi ga kasnije ponovo uhapsili.¹²⁵

U jeku sezonskih radova poslodavci da bi slomili otpor radnika ili da bi im se osvetili bojkotovali su u mnogim mestima domaće radnike. Prema novinskim izveštajima napr. zakupac imanja u Višnjevcima isključio je sa posla zemljoradnike iz Vel. Radinaca, Šuljma, Bešenova, Stejanovaca i zaposlio radnike iz Galicije. Drugi neki vlasnici i zakupci pozvaše radnike iz Bosne i Rumunije.¹²⁶ U Čalmi vlastelinstva su upotrebljavala radnu snagu kažnjjenika iz Mitrovačke kaznione plativši im minimalne nadnice od po 80 fil.¹²⁷ Ponegde, kao u Ilokru na Odeskalkijevom vlastelinstvu, najmljeni su strani radnici sa većom platom nego što su tražili domaći radnici samo zato da bi ovi ostali bez posla.¹²⁸ Posednicima dobro dolazi i carinski rat Austro-Ugarske sa Srbijom jer radnici iz Srbije, u većoj oskudici novca nego obično, u mnoštvu prelaze u ove krajeve i zapošljavaju se za minimalne plate. Socijaldemokratski listovi osuđujući postupke vlade Austro-Ugarske Monarhije zbog izazivanja carinskog rata ukazuju i na ove negativne posledice koje se ogledaju u snižavanju nadnica i povećanju besposlenosti najviše u Sremu.¹²⁹

Socijalističke novine u borbi protiv „lokauta“, isključenja sa posla, objavljuju napise i oglase namenjene stranim radnicima da ne primaju posao za Slavoniju i Srem.¹³⁰ List vojvodanskih Srba socijalista iz tog vremena donosi skoro redovno poruke upućene iz Srema radnicima Banata, Bačke i čak Erdelja da ne dođu ovamo jer se ovde vode ili pripremaju tarifni pokreti. Takve poruke imamo, npr., iz Golubinaca, Čalme, Indije, Bingule, Vel. Radinaca, Deske.¹³¹

U tom vremenskom razdoblju u pobijanju socijalističkog pokreta veliku aktivnost pokazuju sve građanske stranke, vladine, kao i opozicione. Prvaci Samostalne stranke, koji su inače bili najtolerantniji i najčešće se zadovoljavali time da sa intelektualne visine kritikuju socijalističke teze, sada na terenu, preko novina i zborova napadaju direktno socijalističke pravake i agitatore.¹³²

Pored koncentracionog napada sa svih strana – od vlasti, posednika, građanskih stranaka – zemljoradnici u pokretu moraju tih dana izdržati i kritiku same socijaldemokratske centrale. Glavno rukovodstvo stranke, kao obično u danima revolucionarnog vrenja, ustuknulo je. Dok je ranije izdavalо direktive, i proglašene da se ispod „cenika“ ne radi, sada je govorilo da se „cenika“ ne treba držati „kao pijan plota“, već da treba tražiti sporazum sa poslodavcima. U sukobu sa vlastima isto preporučuje i traži opreznost, taktičnost, mogli bi reći poslušnost. List *Pravo Naroda*, a slično i svi drugi socijaldemokratski listovi, objavljuje sve češće napise u kojima savetuje i opominje zemljoradnike, npr., rečima: „Dogodiće se i to da će oblasti u nekim mestima zatvoriti naše drugove. I tome se ne treba opirati!“¹³³ Kad se radi o nelojalnim konkurentima iste reči opomena da se „ne čine nikakva nasilja na strane radnike jer bi to gospoda jedva dočekala da mogu dovlačiti vojsku i činiti nasilje“.¹³⁴ U vezi sa „cenikom“ opet upozorenja: „U mnogim mestima drže se drugovi zemljoradnici cenika kao pijan plota pa neće ni filira da popuste. To je lepo, ali nije dobro. Treba drugovi doduše da gledaju da dobiju što bolju nagradu za svoj rad, ali treba imati obzira i prema poslodavcima. Time ćemo im dokazati da smo prijatelji mira – jer rat između radnika i poslodavaca je često puta štetan po obe strane!“¹³⁵

Padom koalicione Pejačevićeve vlade i imenovanjem Rakocaja za bana, 26 septembra 1907 godine, prilike su ostale u glavnom neizmenjene. Vlasti su postupale prema potrebi nekad oštire, nekad blaže, ali uvek sa jednim ciljem da ne dođe do ponovnog ili daljeg razmaha pokreta.¹³⁶ Socijaldemokratsko rukovodstvo kao da im ide sve više na ruku u stišavanju masa. Glavni organ stranke *Sl. Riječ*¹³⁷ govoreći o velikom nezadovoljstvu, upravo ogorčenju naroda, o pismima koja redakcija lista i rukovodstvo stranke dobijaju u velikom broju sa traženjima saveta: „*Šta da se radi?*“ odgovara, npr.: „Svaki siloviti korak danas bi se u prvom redu osvetio radnom narodu samom. Današnja kapitalistička država ima sva sredstva da može za 24 sata u krvi ugušiti svaki pokušaj silovitog otpora“. Stoga stranka preporučuje mesto sile, oruđe „znanja i organizacije“.

Usled otpora vlasti i posednika poslodavaca, povlačenja i pacifiziranja same Socijaldemokratske stranke, kao i razočaranja masa, pokret nadničara sve više se stišava i snaga sindikalnih organizacija

¹²⁵ nav. delo br. 168, 172, str. 360, 362.

¹²⁶ *Sl. Riječ* br. 10/1907.

¹²⁷ Napred br. 3 – 1907.

¹²⁸ *Pravo Naroda* br. 6 – 1907.

¹²⁹ Slobodna Riječ br. 44 – 1907. Prema pisanju *Prava Naroda* (br. 14 – 1907) ovi radnici iz Srbije u Potrazi za poslom u mnogim mestima, na primer u Čalmi, radili su i za 30 – 40 novčića dnevno.

¹³⁰ *Volksrecht* br 1 – 1907.

¹³¹ *Narodni Glas* br. 3, 5, 9, 10, 11 – 1907.

¹³² Napr. na zboru u Karlovcima 21 VII; u člancima lista „Srpska Misao“ br. 45 - 6 (19) VII; br. 46 - 10 (23) VII 1907.

¹³³ *Pravo Naroda* br. 2 – 1907.

¹³⁴ *Pravo Naroda* br. 6 – 1907.

¹³⁵ *Pravo Naroda* br. 7 – 1907.

¹³⁶ Žandarmeriske patrole dobijaju i dalje zadatak da prate svaku aktivnost socijalista i spreče ponovno oživljavanje pokreta. Patrola stanice u Sr. Karlovcima, npr., 29. septembra ima zadatak da u Beški povodom zabranjene socijalističke skupštine osigura mir i red, 14. oktobra da ispita stanje u vezi sa socijalističkim pokretom u Bukovcu i sl. (VM inv. br. 2902, obh. l. br. 152, 155, 160, 172).

¹³⁷ Slobodna Riječ br. 70 – 1907.

Zemljoradničkog saveza vidljivo opada. Tok slabljenja u početku nije strmovit. Usred poraza i ostupanja postizavaju se i pobjede, vrše se uspešni protivnapadi. Nadničari napuštaju, pa se opet vraćaju organizaciji. Ali u celini posmatrano pad je očigledan već u 1907 godini, kratkotrajni novi usponi nikad ne dostižu visinu prethodnih uspona. Prosečno, broj članova zemljoradničkih organizacija iznosio je u: aprilu – 5.469, maju – 3.599, junu – 3.297, julu 2.282; avgustu – 3.274, septembru 1.242, oktobru – 1.941, novembru 1.542. Brojevi su izračunati prema plaćenim članarinama, prinosima i oni su sigurno znatno niži od broja faktičnih članova, jer mnogi, a naročito je to slučaj kod sezonskih, nestalnih nadničara – borave samo kratkotrajno u organizaciji i ne plaćaju redovno članske uloge.

Značajno svedočanstvo opadanja, ali i još uvek postojeće snage, predstavlja II zemljoradnička konferencija, održana u Osijeku 25 i 26 decembra 1907. Na konferenciji je bilo prisutno 100 delegata iz 48 opština, što je veliki broj iako manji nego na prvoj konferenciji. Malja posećenost može se donekle protumačiti i većom udaljenošću zbornog mesta s obzirom da su opet većinu sačinjavali Sremci. Na dnevnom redu konferencije, pored blagajničkog izveštaja i izveštaja sa predlozima o organizaciji, agitaciji i štampi, bilo je: Pitanje cenika za zemljoradničke poslove; Socijalno demokratski program i tražbine za seljaštvo sa referatima: O temeljnim načelima socijalizma; Što traže socijalisti od države (socijalna politika); Odnošaj radnika i poslodavaca na selu.¹³⁸

U izveštaju uprave se govori o delimičnom nazadovanju pokreta, ali i odolevanju napadima protivnika jer se „održao lijepi broj udruženja, te danas možemo konstatirati da je prva i najžešća navala odbijena“. U pogledu nadnica nisu postignuti zadovoljavajući rezultati jer se „naišlo na jači otpor veleposjednika koji su rađe skuplje plaćali strane radnike, samo da bi onemogućili domaće radnike“. S druge strane bilo je uspeha jer ima primera da su veleposednici pristali da sklapaju preko zemljoradničkih organizacija kolektivne ugovore sa radnicima (napr. u Vel. Radincima, Stejakovcima, Rumi i Indiji). Iz izveštaja saznajemo da su se u nekim selima pojatile nezdrene tendencije da se novac iz sindikalnih organizacija namjenjen agitaciji i potpomaganju proganjanih upotrebi za davanje zajmova, za stvaranje neke vrste kreditnih udruženja.

Prelaz na nove vrste delatnosti pokazuju podaci o osnivanju konzumnih udruženja, potrošačkih zadruga u nekim sremskim mestima kao u Šuljmu, Ležimiru, Divošu. U vezi sa potrebama agitacije i organizacije a usled oskudice u stranačkim sredstvima predloženo je izvesno povećanje doprinosa Zemljoradničkom savezu iz članarine. Ovaj predlog je izazvao priličan otpor i na kraju je prihvaćeno da se Savezu umesto 6 fil. dostavlja 8 filira od iznosa nedeljne članarine, koja je fiksirana za tri zimska meseca na 8 fil., a za ostale mesece na 12 fil. Stranački doprinos nije bio veliki, ali on je bio neobično važan za siromašne nadničare u oskudici. Zato povećanje koje je tražila uprava politički nije bilo oportuno. Ono je predstavljalo povod više za udaljavanje od stranačke organizacije i za napad građanskih stranaka da rukovodstvo stranke stvara kapital na račun sirotinja. Važnost toga pitanja videla se već po diskusiji u kojoj su učestvovali seoski aktivisti većinom iz sremskih mesta, iz Maradiča, Svilosa, Divoša, Vrdnika, Sota, Berkasova, Sr. Karlovaca, Kuzmina, St. Pazove, Progara, Adaševaca, Šida, Ljube, Platnčeva i Jakova.¹³⁹

Nezadovoljstvo je bilo povećano time što je povišeni doprinos obrazlagan i potrebom postavljanja plaćenog sekretara u Zemljoradničkom savezu sa sedištem u Zagrebu, a sremski delegati su bili zato da sedište bude u Sremu, u Rumi ili Mitrovici.

Jedno od najvažnijih pitanja na konferenciji je opet bilo pitanje „cenika“. U referatu se istaklo da su zemljoradnici pogrešno shvatili cenik sa Rumske konferencije kao minimalan nadničarski zahtev od čega se ne sme ostupiti. Referent naprotiv dokazuje da se ovakvi zahtevi mogu samo postepeno realizovati. Radikalni stavovi nadničara na terenu izazvali su, po njemu, nepotrebne, suvišne sukobe. U primljenoj rezoluciji se ističe stoga da „II zemljoradnička konferenca... cijenik zaključen na prvoj konferenci u Rumi ne smatra svojim minimalnim zahtjevom, te da je dužnost zemljoradničkih udruženja da svoje djelovanje tako udese kako bi postepeno do njegovog ostvarenja došlo...“¹⁴⁰ Po umerenom tretiranju toga pitanja sada nasuprot ranijim radikalnim interpretacijama može se takođe videti linija otstupanja rukovodstva stranke.

U referatima o programu i tražbinama Socijaldemokratske stranke za seljaštvo, koje su podneli rukovodeći članovi – Korać, braća Demetrovići, Juraj i Eugen, i Vilim Bukšeg, izneseni su uobičajeni podaci o teškom položaju širokih slojeva naroda, o nedemokratskim postupcima uprave, o nastojanjima i zahtevima *Socijaldemokratske stranke*. Ali i iz ovih referata vidi se nova linija koja preovlađuje pod uticajem oportunijih članova rukovodstva, u prvom redu samog Koraća. Težište stranačke delatnosti prebacuje se na stvaranje političkih organizacija u kojima mogu da učestvuju i sitnoposednici. Zemljoradničke organizacije koncentrišu se na idejno izgradjivanje svojih članova i postepeno izvođenje boljih radnih uslova. Stoga će Korać u svom referatu najviše istaći ulogu svesti u borbi i napretku. Juraj Demetrović će govoriti o teretima koje najviše osećaju maloposednici i potrebama da se oni smanje i pravedno rasporede – o porezu, pravu na lov, na ribolov, autonomiji opštine, o zemljišnoj zajednici, zadruzi i prosveti. Eugen Demetrović će istaći zahteve upućene državi da smanji direktnе i indirektnе poreze, da izmeni zakone o „pecarini“, pečenju rakije i tarifama, da uvede državno osiguranje protiv elementarnih nesreća, da organizuje i poveća javne radove. A Bukšeg će povodom odnosa između radnika i poslodavaca izneti potrebu donošenja zakona koji će osigurati vrednost ugovora koji bi trebalo da se sklapaju između radnika i poslodavaca uz učešće zemljoradničkih organizacija.

¹³⁸ Pravo Naroda br 19 – 1907.

¹³⁹ Sl. Riječ br. 88 – 1907; Pravo Naroda br. 20 – 1907.

¹⁴⁰ Istoriski Arhiv KPJ, IV, 105.

Na kraju čemo još pomenuti sa konferencije u Osijeku da je ona uputila protestni telegram banu Rakocaju zbog „proganjanja i globljenja društva u Sremu“. Naročito se osuđuju mere u Iločkom srežu, gde su u pojedinim selima, kao napr. u Suseku, stanovnici morali plaćati na ime globe velike troškove oko izdržavanja vojske koja je bila tamo za vreme nemira.

Pri oceni ishoda tarifne borbe u okviru zemljoradničkih sindikalnih i opštih socijalističkih organizacija u sremskim selima treba uzeti u obzir teško stanje nadničara, sitnih posednika i bezzemljaša u krajevima veleposeda gde je ta borba bila najžešća i imala najveće razmere. Usled zime koja je te godine bila naročito oštra i duga oni su više nego obično bili bez zarade. Usled sve veće upotrebe mašina na veleposedima oni su uopšte sve manje bili u radnom odnosu. Njihove mogućnosti zaposlenja smanjivane su i sve intenzivnijim prilivom stranih radnika (usled boljih transportnih veza i organizovanijih akcija veleposednika). Tamo gde su postojale veće fabrike, kao napr. u Beočinu fabrika cementa, okolna sela su bila mirnija, jer su seljaci nalazili dopunske zarade. Tamo gde ih nije bilo oni su morali stupiti u borbu za povećanje nadnica i za uklanjanje neloyalne konkurenčije radnika iz drugih krajeva i sela. U toj borbi u mnogim mestima oni su pretrpeli neuspeh. Ali u mnogim oni su uspeli da dobiju izvesna a ponegde i tražena povećanja plata.¹⁴¹ Prema izveštaju župana Hideghetija, 4 aprila 1907, u većini mesta povišene su nadnice za 10–20% u odnosu na prethodnu godinu.¹⁴² Ali i kod ovog kao i kod stalnog prosečnog povećanja plata tih godina ne sme se gubiti iz vida da ono ne znači i srazmerno povećanje životnog standarda samih radnika. Jer oni su sve manje dana imali mogućnosti da nađu zaposlenje. Sam župan Hidegheti u jednom izveštaju Zemaljskoj vladi, 6 februara 1907, predviđa da će novo uvezene mašine toliko smanjiti broj potrebnih radnih dana da će radnici biti na gubitku iako im se poveća plata.¹⁴³ Prema izveštaju župana dva meseca kasnije, 10 aprila 1907, američka firma M. C. Cormick, po obaveštenjima dobijenim od njenog predstavnika, prodala je samo zimi 1906/1907 u Sremu do 50 mašina za žetvu. Sa ovom mašinom u žetvi ušteda za posednika je iznosila 3 ručna dana po k. j. Ista firma je prodala za to vreme u Vukovarskom kotaru 23 mašine za sejanje kukuruza. Svaka od ovih mašina smanjila je „ručne dane“ za najmanje 100 u sezoni.¹⁴⁴

Ako bismo sumarno obuhvatili period masovnog tarifnog pokreta u okviru sindikalnih organizacija, morali bismo na prvom mestu istaći uspehe u mobilizaciji mnoštva, uspehe kakve Socijaldemokratska stranka više ovde neće imati. Iako borba za postizanje većih nadnica u mnogim mestima nije urodila plodom, ona je u proseku doprinela povišenju plata i poboljšanju radnih uslova, ako ne i povišenju životnog standarda. Otpor koji je u tom periodu ispoljen protiv vladinog nacrtu zakona o uređenju odnosa između poslodavaca i radnika u poljoprivredi takođe nije bio uzaludan, jer se sigurno i njemu može zahvaliti što je skinut s dnevnog reda i nije ni iznet pred sabor.¹⁴⁵

3. Skupštinski pokret za opšte pravo glasa

Među zahtevima *Socijaldemokratske stranke* Hrvatske i Slavonije, kao i Ugarske, po uzoru na stranku Austrije, na prvom mestu nalazio se zahtev za opšte pravo glasa. Vlastodršci iz Beča i Pešte su ponekad u naročito teškom položaju znali tu veliku zainteresovanost stranke iskoristiti na taj način što su omogućavanjem akcija za ispoljavanje, za postavljanje tih zahteva, i obećanjima da će ih ispuniti okrenuli, ili pokušavali da okrenu oštricu, protiv drugih, građanskih stranaka u opoziciji, koje su isticale na prvom mestu državnopravne zahteve. Tako su i po izbijanju sukoba sa hrvatskosrpskom koalicijom i dolasku na vlast bana Rakocaja u nameri da izazivaju i produbljuju sumnje i razdore u taboru protivnika, davali naslutiti da bi se moglo i trebalo izaći u susret socijaldemokratskim zahtevima. S tim u vezi Rakocajeva vlada, koja je zabranjivala socijalističke „skupštine“ gde su isticani tarifni zahtevi, počela je odobravati zborove o pitanju prava glasa. Međutim, voćstvo Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije prozrelo je špekulantske vladine manevre jer su isti bili prethodno primenjivani u Ugarskoj pri sukobu Beča sa mađarskim koalicionim strankama.¹⁴⁶ Ono je vladine mahinacije demaskiralo u javnosti. Ali je ostalo na tome da su zahtevi za opšte pravo glasa primarni i da ih svakom prilikom treba kao i ranije propagirati i izlagati.¹⁴⁷ Tako su u oktobru 1907 otpočele velike socijaldemokratske akcije za izbornu pravo; prvo u Zagrebu, i ostalim gradovima, pa posle širom zemlje držani su mitinzi i zakazani zborovi. Jednog dana, 6 oktobra, održano je istovremeno oko 50 zborova. U Zagrebu je do kraja godine nekoliko puta obustavljen rad povodom isticanja zahteva za pravo glasa.

U Sremu, gde su skupštine u vezi sa tarifnim pokretom u proleće i leto te godine bile većinom

¹⁴¹ DAH, ZV, k br. 884 sv. ⁶⁻¹⁵_{3348/1906}: AIISAN – GK, br. 5785/1908. U Bešenovu i Ravanici napr. uprava manastira bila je prisiljena da povisi nadnicu na 2 K 60 fil. a ostali posednici na 3 K, u Ležimiru zakupac kamenoloma morao je dati umesto 1 K 60 f. – 1 K 80 f. U Sremskim Karlovcima vlasnici vinograda povisili su plate nadničara samo da ne bi došlo do štrajka.

¹⁴² DAH, ZV, Pr. 883 sv. ⁶⁻¹⁵_{3348/1906}. U Iloku, napr., sa 1 K 20 – 2 K na 2–3 K; u Neštinu, Suseku, Sotu i Ljubi sa 1 K 40 na 1 K 80 – 2 K za muškarce, sa 0 K 80 f. na 1 K 20 f. za žene.

¹⁴³ DAH, ZV, Pr. 311 sv. ⁶⁻¹⁵_{3348/1906}.

¹⁴⁴ DAH, ZV, Pr. 948 sv. ⁶⁻¹⁵_{3348/1906}.

¹⁴⁵ Korać, nav. delo II, 442.

¹⁴⁶ Szántó Béla, A magyar munkásmozgalom 1914-ig.

¹⁴⁷ Korać, nav. del. I, 200.

zabranjivane, sada u vezi sa pravom glasa bile su mahom odobravane. Župan Hidegheti povodom brojnih molbi za održavanje zborova 6. oktobra šalje uputstva potčinjenim organima da se skupštine mogu „obdržavati svuda gdje nije bilo nikakvog nasilja povodom proljetošnjeg socijalističkog pokreta i gdje može prisustvovati konceptualni činovnik kao izaslanik kotarske oblasti, nadalje gdje nema pogibelji za javni mir i poredak“.¹⁴⁸ Tom prilikom župan upozorava na još važeću naredbu o proterivanju Glumca i Arnosa kojima se stoga ne sme dozvoliti boravak na sremskom području za održavanje zborova.

Prema izveštajima prisutnih predstavnika vlasti održane skupštine bile su slabo posećene. U Rumi je bilo do 100 ljudi, u Indiji oko 150, u Vel Radincima do 50.¹⁴⁹ U ovim mestima govornici su bili članovi glavnog odbora – Bukšeg i Demetrović. U Berkasovu i Maloj Vašici govorili su domaći seljaci. U Kukujevcima je bilo veće interesovanje i tamo je došlo do diskusije između pristalica Seljačke stranke i socijaldemokrata.¹⁵⁰

U Kuzminu i Divošu interesovanje stanovnika prema komentaru zvaničnika isto „bijše dosta hladno“. U Divošu najavljeni skupštini nije održana jer je dozvola uručena kasno, tek na sam zakazani dan.¹⁵¹

U mnogim mestima nisu bile dozvoljene skupštine, kao u Šidu, Batrovčima, Gibarcu, Bačincima „uz obrazloženje što se u obližnjoj okolini slične skupštine u isto vrijeme obdržavaju, te što nema na raspolaganju oblasnih organa koji bi ovim skupštinama kao povjerenici prisustvovali“.¹⁵² U Zemunskom sredu dozvola za održavanje skupština tražena je iz Kupinova, Prhova, Deča, Jakova, Šimanovaca, Boljevaca, Progara, a odobreno je samo u Kupinovu i Jakovu, isto sa motivacijom da nema činovnika za sve zborove. U Jakovu, koje je jedno sasvim malo selo, interes je bio priličan, prisutno je bilo oko 100 ljudi. Prema zvaničnim izveštajima skupštine su svuda protekle u miru. Po istim izveštajima interes za socijalističke manifestacije je opao.

Konstatacije organa vlasti sigurno su u priličnoj meri tačne. Nastaje oseka pokreta, postepeno nestaje oduševljenja. Pritom igra ulogu i činjenica da su seljačke mase u upoređenju sa ranijim materijalnim zahtevima o smanjivanju poreskih tereta, dobijanju zemlje za obradu, povišenju nadnica itd. bile manje zainteresovane za zahteve prava glasa. Međutim, ne smemo smatrati ni konstatacije zvaničnih organa vlasti potpuno tačnim, jer oni su pristrasni i događaje gledaju sa stanovišta svojih interesa. Ranije kad se radilo o zahtevima od životne važnosti, kada su bili u psihozi straha za sopstvene pozicije, oni su preuveličavali događaje i skoro svaki najmanji izliv nezadovoljstva smatrali revolucionarnom poplavom. Sada kada im se povratilo samopouzdanje pošto su bajonetima osigurali svoju premoć, i kada se ističu zahtevi za koje su oni već bezbroj puta čuli i koji za njih ne predstavljaju nikakvu neposrednu opasnost oni kretanje protivnika posmatraju sa više potcenjivanja i nipođaštanjem.

Da skupštinski pokret nije probudio veći interes ne bi bio tako veliki broj održanih zborova. Jer ne samo 6. oktobra već i posle imamo niz konferencija i skupština koliko ih nema ni u jednoj drugoj županiji. Krajem meseca oktobra član glavnog odbora Juraj Demetrović pravi čitavu agitacionu turneu po Sremu. On drži zbor u Adaševcima 27. oktobra na kome je bilo prisutno – prema izveštaju organa stranke¹⁵³ – preko 1.500 ljudi „pod četiri crvena barjaka iz četiri sela“, 28. oktobra sastanak u Vognju i Rumi, 30.-og u Dobrincima i St. Pazovi, 31.-og skupštinu u Novom Slankamenu uz prisustvo preko 800 ljudi; 1.-og novembra u Karlovčima – prisutno oko 300 lica, 2.-og dogovor u Maradiku i Golubincima, 3.-ćeg skupštinu u Dobrincima – prisutno oko 300 osoba, i dogovor u Vrdniku uz prisustvo 80–100 lica (pošto najavljeni zbor nije bio dozvoljen), 4.-og dogovor u Martincima i Divošu, 5.-og opet u Adaševcima. Na svim ovim zborovima i sastancima prema proceni partijskog lista bilo je prisutno ukupno oko 5.000 do 10.000 lica. Iako je ovaj aproksimativan raspon isuviše velik, i podaci sigurno preterani, ove manifestacije političke aktivnosti jesu znak daljeg interesovanja masa za pokret socijalista. U narodu je vladalo veliko nezadovoljstvo. Još su se osećale posledice progona. U mnoga sela stizali su tek sad računi za izdržavanje vojnih jedinica stacioniranih tamo za vreme prolećnjeg pokreta. Ti računi nisu bili mali: „brahijalni“ troškovi su iznosili napr. u Sotu 225 K, u Ljubi 242 K, Neštinu 110 K.¹⁵⁴

Kao svedočanstvo jačine i rasprostranjenosti stranke u borbi za pravo glasa mogu poslužiti takođe iskazi o novčanim prilozima pojedinih mesta za tzv. „Bojovni fond“ izbornog prava, koji je glavni odbor osnovao radi sakupljanja sretstava za agitacione i organizacione troškove. Tu se među prilagačima najviše pominju seoske organizacije iz Srema. Gotovo nema mesta u Sremu iz kojih bar neki pojedinac ne bi dao svoj prilog za uspešnije vođenje izborne borbe.¹⁵⁵

Dokaz postojeće snage pokreta jeste i odluka glavnog odbora stranke, objavljena krajem 1907., kojom za pretstojeće izbore ističe poslaničke kandidate jedino u sremskim i slavonskim izbornim srezovima.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Radenić, nav. delo, br. 173, str. 364.

¹⁴⁹ nav. delo, br. 175, str. 365.

¹⁵⁰ nav. delo, br. 176, str. 366.

¹⁵¹ nav. delo, br. 177, str. 367.

¹⁵² nav. delo, br. 176, str. 366.

¹⁵³ Sl. Riječ br. 70 – 1907.

¹⁵⁴ isto.

¹⁵⁵ Sl. Riječ br 19 i dr. – 1907; Pravo Naroda br. 9 i dr. – 1907.

¹⁵⁶ Sl. Riječ br. 89 – 30 XII 1907. (Kao kandidati predloženi su za srezove: Šid, Irig, Mitrovica, Karlovci, Dalj – Vitomir Korać; za Morović, Ilok, Ruma (i Osijek donji grad) – Vilim Bukšeg; za Martince, Šimanovce, St. Pazova (i Brod na Savi) – Eugen Demetrović).

Skupštine radi isticanja prava glasa nisu potpirivale nezadovoljstva, već su ih stišavale argumentima strpljivosti i kanalisale ih u pravcu parlamentarne politike. Vlasti su ih sve više tolerisale i odobravale verovatno i zato što su došle do saznanja da su reči socijaldemokratskih vođa istinite kada poručuju da nisu agitatori buna, i da „naučajući radni narod... polaganoj i udruženoj borbi“ deluju blagotorno.¹⁵⁷ Vlastodršci su bili iskusniji borci od svojih protivnika i znali su da će takvo delovanje više koristiti vlastima, nego masama nezadovoljnika. Budućnost će pokazati da se nisu prevarili.

---

¹⁵⁷ Sl. Riječ br. 70 – 1907.

1908–1914

Za nekoliko poslednjih predratnih godina u Hrvatskoj i Slavoniji izmeniče se više banskih vlada nego ranije za nekoliko decenija. Nezadovoljstvo naroda, ratne pripreme, imperijalistički zahvati prisiljavaju vrhovne nosioce vlasti da češće menjaju metode vladavine, da primenom raznovrsnijih sretstava obuzdaju rastuću opoziciju.

Od 1908 do 1910 lomi se otpor opozicije nasilnom vladavinom bana barona Pavla Rauha bez zasedanja sabora, jer u njemu većinu ima hrvatsko-srpska koalicija. Godine 1910 dolazi za bana Tomašić da, prvo, obećanjima i manjim ustupcima pridobije većinu, a kad u tome ne uspeva dovoljno on pokušava raspisivanjem izbora stvoriti novu većinu. Ponovni izborni neuspeh prisiljava vlastodršce da otvorenom brutalnošću, rasturanjem sabora, uvođenjem komesarske vlade bana Cuvaja, 1912 godine, osiguraju svoju vladavinu. I na kraju kad je na pragu dugopripremljeni rat, pomoću novog čoveka bana barona Skerleca, prelazi se na mere stišavanja duhova formalnim ustupcima, da bi se stvorio mir radi vođenja rata.

U vladavinu nasilja tog perioda spada takođe montiranje procesa protiv vodećih Srba opozicionara da bi se zaglušio i protest protiv osvajačkog akta aneksije Bosne i Hercegovine.

U tom razdoblju brzih izmena vladajućih metoda i ličnosti radi ugušivanja nacionalno-revolucionalnih pokreta, socijalistički pokret na selu, potiskivan i od svojih sve više oportunistički raspoloženih vođa, prestaje biti klasno-borben i dobija političko-vaspitni karakter.

VI PROBLEMI SELJAŠTVA OSTAJU NEREŠENI

Poslednje predratno razdoblje u kojem se događaji od opštег političkog značaja brže i s većim posledicama smenjuju nego ranije, po spoljnim, demonstrativnim zbivanjima na selu je relativno mirno i jednolično. Pokreta seljačkih masa u svrhu postizanja određenih ciljeva, kakvih je ranije bilo u karakterističnom izobilju, sada neće biti. Stranke, i to ne samo građanske već i socijaldemokratske, koncentrišu svoje glavne snage i akcije u gradskim centrima. U selima se oseća veća politička aktivnost samo u vreme izbora, kojih ima više nego u redovnim prilikama usled ponovljenih pokušaja peštanskih i bečkih vlastodržaca da povrate oslabljene i izgubljene dominantne pozicije u saboru Hrvatske i Slavonije.

Nepostojanje većih opozicionih pokreta u selima ne znači, međutim, da su nestali razlozi za njihovo nastavljanje ili ponovno izbijanje. Seljaštvo je i dalje u većini osećalo tegobe neravnopravnog položaja. Glavni tereti koji su ga tištali u prošlosti sigurno nisu smanjeni, ako nisu čak i povećani. Uzroci nevolja i nezadovoljstava nisu bili uklonjeni i oni nisu mogli prestati da deluju. Što nisu doveli do istih ili još većih pokreta masa kao ranije postaje razumljivo kada se prouče izmenjene uloge pojedinih najuticajnijih stranaka. Nosioci građanskih opozicionih snaga angažovani u legalnoj borbi oko vlasti postaju sve oportuniji i utiču više na smirivanje nego na raspirivanje strasti. Predstavnici socijaldemokratije preokupirani brigom oko sticanja parlamentarnog uticaja ne žele takođe da daju više povoda nemirima buntovničkog karaktera.

Usled koncentracije borbe stranaka za legalno učešće u vlasti, odnosno za legalno uticanje na nju, i stremljenja seljačkih masa u ovom razdoblju najviše i najbolje možemo pratiti po toku te stranačke borbe. Izlaganjem izbornih rezultata, procenjivanjem uticajnih pomeranja dobijamo mogućnost da i bez nužnih arhivskih dokumenata, koje nismo uspeli pronaći u još uvek nesređenim arhivima, zapazimo sve veće političko diferenciranje seljačkih masa kao posledicu ekonomsko-socijalnih podvojenosti i kao odraz novo stečenih partijskih iskustava. Samo prikazivanjem javne delatnosti stranaka na oživotvorenu principijelnih zahteva i deklarativnih obećanja u vezi sa problemima seljaštva, ukazivanjem na zavisnost njihovih nejednakih stavova od njihovog nejednakog političkog položaja, saznajemo dovoljno činjenica za raspoznavanje njihove klasne pripadnosti. A konstatacijom faktičnog stanja na području agrarnog zakonodavstva, koje i pored mnogobrojnih deklaracija, interpelacija, predloga, planova, ostaje skoro neizmenjeno opterećeno feudalnim ostacima veleposedničkih privilegija sve do Prvog svetskog rata, pružamo nepobitne argumente za tvrdnju da su sela u Sremu, kao i na skoro celoj teritoriji Hrvatske i Slavonije u sklopu Austro-Ugarske, bila i ostala najvećim delom eksplotacioni domen veleposeda.

1. Izborni uspesi narodnih stranaka ne daju željene rezultate

Već 1906 sabor Hrvatske i Slavonije bio je kraljevskim reskriptom raspušten nekoliko meseci pre nego što je istekao zakonski petogodišnji period da bi se iznenadnim raspisom novih izbora pokušalo spreciti ili umanjiti očekivani uspeh opozicije. Krajem sledeće godine, 12 decembra 1907, pošto je prekinuta kratkotrajna saradnja sa hrvatsko-srpskom koalicijom, austro-ugarski vlastodržci ponovo raspuštaju sabor, sada već nekoliko godina pre zakonskog roka, sa namerom da se uz pomoć novih izbora oslobode neugodne opozicione većine.

Ban Rakocaj bio je nimenovan za bana 26. juna 1907. *Narodna stranka* čini napore da povrati ugled i pridobijanjem masa pred izborima zahtevima i obećanjima u interesu većine naroda. Na konferenciji održanoj 3. januara 1908, pridružujući se banovim nastojanjima da programom predviđa ekonomsko unapređenje zemlje i opšte blagostanje naroda, ona odobrava i ističe velike planove. Pozivajući se na program iz 1906 obećava izglasavanje zakona o osiguranju zemljoposeda, o izmeni naslednog prava, o obezbeđenju kredita, o uređenju odnosa između poslodavaca i radnika, o reformi graničarskih imovnih opština. Ovog puta stranka nije imala prilike da dezavuiše svoje planove u trenutku kada bi trebalo da ih realizuje. Na dan kada su njene *Sriemske Novine* donele tekst starog i novog programa imenovan je novi ban, Pavle Rauh (8. januara 1908). Narodna stranka će biti gurnuta ustranu, u vrhovnim odlučujućim krugovima Beča i Pešte preovlađuje mišljenje da treba formirati novo stranačko jezgro za upravljanje zemljom i pridobijanje širih slojeva naroda. Novi ban prima stari program prethodnika ali ga upotpunjava novim obećanjima. U vezi sa seljačkim potrebama on obećava proširenje autonomije seoskih opština, ukidanje pogodnosti vlastelinskih dobara kod opštinskih nameta, (doduše s otkupom kolatura jer, kako je rekao, to je „postulat pravednosti“), uređenje „lukna“ i reformu zastarelih „materijalnih pravosudnih zakona“.

Izbori, održani 27. i 28. februara 1908, protiču u triumfu narodnosnih stranaka, na prvom mestu stranaka srpsko-hrvatske koalicije. Baron Pavle Rauh, imenovan za bana kao eksponent Beča sa zadatkom stvaranja nove lojalne većine, bio je više poznat po svom kafanskom društvu, nazvanom „servus društvo“ nego po ličnim kvalitetima nadobudnog političara. On nije imao dovoljno autoriteta ni za okupljanje ostataka mađarske Narodne stranke, a pogotovo su mu nedostajale sposobnosti za osnivanje nove režimske stranke pod uslovima režimu nepovolnjim. Na izborima on će pretrpeti potpuni neuspeh, nijedan od njegovih kandidata neće dobiti poslanički mandat. Takav, totalni poraz vladinih predstavnika jeste sigurno jedinstveni slučaj u novijoj istoriji zemlje, pa ipak zainteresovani faktori samo su ga delimično mogli pripisati nepogodnoj banovoj ličnosti; njegovi uzroci nalazili su se u samoj političkoj atmosferi, u raspoloženju mnoštva iz svih slojeva društva kojima je ovladao duh nacionalnog i socijalnog otpora.

U Sremu, kao i u celoj zemlji, izbori su u znaku nove stranačke konstelacije. Ovde prvi put ne igraju

glavnu ulogu predstavnici vladine veleposedničke stranke. Sada se borba više vodi između samih građanskih narodnosnih stranaka, u prvom redu između *Radikalne* i *Samostalne* s obzirom na većinu srpskog stanovništva. Ove dve stranke koje su na prošlim izborima, 1906 godine, imale zajedničke kandidate, koncentrisale su sada svoje snage na osvajanje što više sremskih poslaničkih mesta. Radikalna stranka je zapravo oduvek na teritoriji Hrvatske i Slavonije najviše, gotovo jedino u Sremu bila politička aktivna, a Samostalna stranka, čija je izvorna snaga bila u Lici, odlučila je da koristi povoljne prilike za povećanje uticaja i na sremske Srbe radi dobijanja nove prevlasti nad radikalima i vladinovcima.

Pored uobičajenih mesnih i sreskih predizbornih zborova i konferencija svih stranaka, *Samostalna stranka* je održala, 23 (10) januara, i jedan veliki „pouzdanički sastanak“ za ceo Srem u Mitrovici. Na tom sastanku, na kome je bilo prisutno prema stranačkim podacima preko 600 lica, govorili su skoro svi vodeći ljudi stranke: Svetozar Pribićević, Bogdan Medaković, Jovan Banjanin, Dušan Popović, Bude Budisavljević, Vaso Muačević, Radoslav Marković i dr.¹ Teme govora bile su od ranije poznate tražbine: opšti zahtevi za pravo glasa i demokratisanje uprave, posebni srpski zahtevi za pravo isticanja srpske zastave i upotrebe cirilice u službenoj prepisci, kao i za jačanje narodno-crkvene autonomije; odnosi između Ugarske i Hrvatske-Slavonije u svetlosti poslednjeg sukoba oko železničke pragmatike; posedovni i radni problemi seljaštva; pitanje poreza i sl. Mnogo mesta dato je obraćunavanju sa Radikalnom strankom koja je optuživana da služi ne samo interesima vlade šovinističkih Košutovaca u Ugarskoj, već i direktnim antinarodnim ciljevima uprave bana barona Rauha u Hrvatskoj i Slavoniji. Za raniju dominaciju vladinih stranaka u Sremu, isto je okrivljena Radikalna stranka jer da se uvek bavila samo pitanjem prevlasti u crkveno-narodnoj autonomiji prepustajući opšti politički teren vlastodršcima iz špekulantских razloga: radi pridobijanja njihove podrške u borbi protiv stranačkih konkurenata na području autonomije. Radikalni programatski zahtevi, koji su najviše privlačili siromašne mase, okarakterisani su demagoškim i pritom su samostalski prvaci ističali primer poslovanja sa manastirskim dobrima, koji uprkos radikalske uprave nisu davana u zakup samo zemljoradničkim zadrugama i siromašnim zemljoradnicima, kako se to obećavalo, već onima koji su plaćali veću arendu ili partijski bili bliži radikalima. Pri isticanju sopstvenih napora za uspostavljanje bratskih, ravnopravnih odnosa između Srba i Hrvata, za izvojevanje nacionalnih prava Hrvatske i Slavonije u Monarhiji, za poboljšanje političkog, pravnog, ekonomskog, socijalnog položaja celokupnog naroda, samostalski prvaci zadržavajući se na problemima seljaka izjavljivali su da će u saboru uložiti sve snage za izglasanje novih agrarnih zakona kojima bi se u prvom redu zaštitio minimum seljačkog poseda i izvršila pravednija raspodela poreskih nameta. U rezoluciji od 10 tačaka primljenoj na kraju konferencije preciziraju se pored pomenutih zahteva, i zahtevi za zakonsko uredenje i zaštitu „radničkih odnosa“ i to kako poljodelskih tako i fabričkih“, za „osiguranje najmanje izmere zemljišta, koje se seljaku ni za porez ni za dug prodati ne može, radi sačuvanja autohtonog elementa“ i za „uređenje zemljišnih zajednica i imovnih općina“ prema „pravednim željama naših krajišnika“.²

Radikalna stranka u predizbornoj agitaciji, na konferencijama i u novinama, takođe se najviše bila okomila na konkurentsku narodnosnu stranku. Njeni predstavnici su najčešće napadali samostalce sa optužbama da su u koaliciji izdali interes srpskog, da su samo na rečima, po programu, za zaštitu najširih slojeva naroda, za seljaštvo, a u stvari predstavljaju gospodsku stranku u kojoj seljaci, seljački interesi ne mogu doći do realnog izražaja.

Radikalna i *Samostalna stranka* jedan deo predizborne agitacije usmerile su protiv socijalista, plašeci seljake navodnim intencijama Socijaldemokratske stranke da sproveđe kolektivizaciju zemlje. Međutim, protivsocijalistička istupanja u toj predizbornoj agitaciji bila su sporadična, jer je, kao što smo videli, stranka socijaldemokrata već bila dezavuisala revolucionarni pokret masa, a kao parlamentarni konkurent predstavljala je samo u malom broju mesta opasnog takmaca.³ U Šidskom izbornom srezu obe narodnosne stranke posle prvih izbora na kojima je socijaldemokratski kandidat dobio nedovoljnu relativnu većinu, povukle su čak i svoje kandidate da bi na ponovljenim izborima doprinele uspehu socijalističkog predstavnika.

Za izbore *Radikalna stranka* je istakla u Sremu 13 kandidata, a *Samostalna* devet. Prvi put u većini izbornih srezova izabrani su samostalci. *Radikalna stranka* je dobila dva poslanička mandata: u Iriškom i Šimanovačkom srezu.⁴ *Samostalna stranka* je pobedila u šest srezova: Hrtkovcima, Iluku, Nuštru, Mitrovici, Moroviću i Martincima.⁵

Pobedi Samostalne stranke sigurno su mnogo doprineli glasovi pristalica hrvatskih stranaka iz koalicije – kako je to, sa ogorčenjem, konstatovala i Radikalna stranka. Ali prvenstveno pobeda je bila plod doslednijeg opozicionog stava prema protiv-narodnim, u prvom redu protivsrpskim akcijama peštanskih i bečkih vrlada.

¹ *Sremski samostalci pod Mileticevim barjakom*. Pouzdanički sastanak Srpske narodne samostalne stranke u Sremu održan 10 (23) januara 1908 u Srpskom domu u Mitrovici ... Sremskim samostalcima – Srpska narodna samostalna stranka. Izdanje stranke. Štampa Srpske štamparije u Zagrebu 1908, 103.

² nav. delo, str. 103.

³ Zastava br. 20, 26 – 1908.

⁴ Zastava br. 37 – 16 II 1908. Izabrani radikali bili su: d-r Radivojević – Vačić i d-r Lisavac.

⁵ Izabrani samostalci bili su: u *Hrtkovcima* – d-r Vasa Vukadinović, u *Iluku* – d-r Gavro Manojlović, u *Nuštru* – d-r Laza Nikolić, u *Mitrovici* i *Moroviću* – d-r Dušan Popović, u *Martincima* – Stevan I. Čučković. (*Srbobran* br. 52 – 27 II/11 III/1908). Ostali izabrani poslanici bili su: Petrović Nikola u *St. Pazovi*, Purić Josip u *Bošnjacima*, Rister Ferdinand u *Rumi*, Vladimir Nikolić – Podrinski u *Zemunu* i *Sr. Karlovacima*.

Radikalna stranka, uprkos ekstremističkim nacionalnim parolama i zahtevima vodila je tada oportunističku politiku prema vlastodršcima. Ona je istupila iz srpsko-hrvatske koalicije kada je koalicija bila u sukobu sa centralnom vladom; sa Vekerleom je održavala veze i u vreme kršenja elementarnih prava manjinskih naroda; nepopularnu, antiustavnu vladavinu bana Rauha dočekala je više blagonaklonim iščekivanjem nego stranačkom osudom. Njen rad u crkveno-narodnom saboru, gde je od 1902 imala većinu i zbog čega je zapravo i bila oportuna prema vlastodršcima, isto je doprineo smanjenju njenog uticaja u masama. Obećanja u vezi sa poslovanjem manastirskih dobara i crkvenih fondova nisu se ispunila. Izvršene su doduše izvesne reforme radi racionalnije upotrebe materijalnih sretstava, povećali su se prihodi od manastirskih dobara, davale su se veće sume prosvetnim institucijama, ali sve je to bilo daleko od onog što se pre kazivalo. Većina seljaka je i dalje uzalud tražila zemlju u zakup od manastira, i uzalud se nadala jeftinom zajmu od fondova. Iako *Radikalna stranka* nije mogla ispuniti očekivanja po prirodi same ekonomsko-društvene zakonitosti, u očima nezadovoljnika ona je postala glavni krivac za postojeće stanje. Demagoška obećanja koja su svojevremeno doprinela njenom usponu, sada su koristila konkurentima za ubrzanje njenog pada.

Od hrvatskih stranaka na izborima 1908 u Sremu je najviše uspeha opet imala *Stranka prava*. Njeni kandidati pobedili su u Cerni (kapelan Mirko Kutuzović), Bošnjacima, Vinkovcima i Vukovaru. *Starčevićeva stranka prava*, koja je inače osvojila najviše mandata u razmerama cele zemlje, u Sremu ovog puta nije uspela da postigne nijednu izbornu pobedu. *Seljačka stranka* isto nije imala uspeha u Sremu, ali je značajno za ilustraciju njene sve veće aktivnosti da je ovog puta istakla svoje kandidate u četiri izborna kotara – u Cerni (Đuro Sekulić), Hrtkovcima (Ilija Martinović), Moroviću (Antun Jemrić) i Bošnjacima (Antun Jemrić). Svi njeni kandidati bili su zemljoradnici.⁶

Pobedu koaliranih opozicionih stranaka na izborima 1908 godine vlastodršci poništavaju jednim potezom pera, odgađanjem sabora, 14 marta, na neizvesno vreme odmah posle njegovog saziva (12 III). Slede progoni vodećih članova koalicije. Inscenira se veleizdajnički proces protiv istaknutih srpskih političara, mahom samostalaca. Sprovode ce izvanredne mere nasilja i korupcije radi slomljenja opozicionog otpora. U ovu našu temu ne spada opis i analiza opštih političkih događaja zato ćemo samo reći da su imali odjeka i u široj, svetskoj javnosti koja je u većini sa negodovanjem primala vesti o neustavnim i imperijalističkim metodama učvršćivanja i proširivanja vlasti Austrougarske Monarhije.

Posle dve godine neparlamentarne vladavine bana Rauha dolazi do kompromisa između austro-ugarskih nosilaca vlasti i hrvatskosrpske koalicije, te se za novog bana imenuje, 5 februara 1910, Nikola pl. Tomašić, nekadašnji lider bivše vladajuće Narodne stranke. Po sporazumu raspršila se vlast barona Rauha „kao dim“, sa zadovoljstvom su mogli konstatovati oni koji su mu to stalno pretskazivali kroz zluradu igru reči prevoda njegovog prezimena. Ali po istom sporazumu počeo je, bolje reći nastavilo se još od vremena kada je dobila većinu, i da se krnji ugled koalicije. Ona je pristala na podršku nove vlade sastavljene od dugogodišnjih prougarskih političara, na pomaganje njenih kandidata pri naknadnim izborima, na izglasanje njenih državnih budžeta, a za uzvrat vlada je samo dala jedan proširen i izborni zakon kojim je doduše prilično snižen glasački cenz (u gradovima od 30 K na 10 K, a u selima od 60 na 15 K), te za tri četiri puta povećan broj birača, ali koji je zadržao raniju izbornu geometriju i podelu izbornih srezova, i bio daleko od dugo obećanog i očekivanog zakona o opštem pravu glasa i proporcionalnom izbornom sistemu.

Izmenjena politička konstelacija posle pada koalicione vlade u Ugarskoj i smenjivanja bana Rauha u Hrvatskoj naročito je nepovoljno delovalo na *Radikalnu stranku*. Ona je sada imala protiv sebe: konzervativno-liberalnu vladu Ugarske, novu bansku upravu u Hrvatskoj, ojačalu Samostalnu stranku, a usto poverenje koje je ranije uživala u masama bilo je dosta uzdrmano ne mnogo uspešnim rukovođenjem autonomnim, crkveno-narodnim poslovima u periodu prevlasti od 1902 godine. Njen poraz na crkveno-saborskim izborima u aprilu 1910 bio je skoro neminovan. *Samostalna stranka* je dobila većinu poslaničkih mandata u zemlji, pa čak i u Sremu, gde je uticaj Radikalne stranke bio najveći, osvojila je polovinu poslaničkih mesta, tj. šest od ukupno dvanaest.⁷

Saradnja između koalicije i bana Tomašića nije bila dugog veka, ona je prekinuta već posle nekoliko meseci; ipak bila je dovoljna za sređivanje mađaronskih redova. Na izborima po novom zakonu, održanim 28. oktobra 1910., narodnosne stranke moraju ponovo da se hvataju u koštač sa obnovljenom režimskom strankom bana Tomašića i izgubiće priličan broj mandata na njen račun (ukupno je Tomašićeva stranka dobila 18 mandata). Radikalna stranka je dobila svega jedan mandat i to u Hrtkovcima za poslanika Aleksu Ivića, koji će se odmah po otvaranju sabora priključiti vladinoj formaciji, tako da radikali ostaju bez predstavnika u parlamentu. Kandidati hrvatskosrpske koalicije su takođe u manjem broju izabrani nego na prošlim izborima, naročito u Sremu. Predstavnici *Srpske samostalne stranke* pobedili su u Nuštru (Radivoj Paunović, veleposednik), St. Pazovi (Nikola Petrović, veleposednik i bankar; on je zapravo bio izvan stranaka i stalno je lavirao između koalicije i vladine grupacije), Mitrovici (d-r Dušan Popović, advokat), Moroviću (Đorđe Đurić, posednik). Članovi *Hrvatske samostalne stranke* u koaliciji izabrani su u Vukovaru, Cerni i Šidu. Tomašićeva birokratska i veleposednička grupacija opet je našla svoje izborne bastione u Sremu. Njeni kandidati dobili su mandate u Zemunu, Irigu, Šimanovcima, Vinkovcima, Ilok, Martincima, Sr. Karlovcima i Rumi (ovde je zapravo izabran predstavnik Nemaca tzv. pangermanaca). *Hrvatska seljačka stranka* dobila

⁶ Dom br. 2 – 9 1 1908; Srijemske Novine br. 17, 18, 20 – 1908.

⁷ Srbobran br. 89 – 28 IV/11 V/1910. Od svetovnih kandidata Samostalne stranke izabrani su: Šandor Popović, veleposednik u Daljskom izbornom srežu, d-r Dušan Popović, advokat u Mitrovačkom srežu i Nikola Petrović u Staropazovačkom izbornom srežu.

je jedan mandat na sremskom području, u *Bošnjacima*.⁸

Ukupno, u celoj zemlji, opet je koalicija dobila najviše poslaničkih mesta, trideset i šest, tako da uprkos izvesnim banovim uspesima vlastodršci nisu mogli biti zadovoljni. I stvarno, posle nekoliko meseci jalovih saborskih rasprava, za koje su vreme rastuće opozicione snage izvan parlamenta (demonstrativni istupi radnika, inteligencije, omladine) zadavale još veće brige nego parlamentarna većina, sabor je ponovo, 7. oktobra 1911 raspušten. Novi su izbori sprovedeni od 15 do 17 decembra iste godine. Tomašić je nastupio sa svojom starom stranačkom gardom okupljenom pod novim primamljivim imenom *Stranke narodnog napretka*. Ali uprkos svim nastojanjima, među kojima su kulminirala ona sa nasilnim i korupcionaškim sredstvima, vlada je ostala u manjini. (Stranka prava je dobila 27 mandata, koalicija 24 uz 4 preostala sreza gde je imala sigurnu većinu, a u kojima je vlada dala obustaviti izbore, Tomašićeva Stranka narodnog napretka 21 mandat, Seljačka stranka 8, Srpska radikalna 3, Nezavisni klub 1).

Tadašnje narodnosne novine isticale su kao žalosnu pojavu da je vlada opet najviše mandata dobila u Sremu i Slavoniji uopšte. U 11 sremskih izbornih srezova pobedili su kandidati vladajuće stranke, i to u Zemunu, Moroviću, Martincima, Rumi, Hrtkovcima, St. Pazovi, Šimanovcima, Vinkovcima, Vukovaru, Nuštru, Šidu. *Srpska radikalna stranka* je dobila 3 mandata: u Iluku, Karlovcima i Irigu. U ova dva poslednja izborna sreza radikali su izvojevali pobedu tek u drugoj „rundi“ u tzv. užim izborima kada su u borbi protiv vladinih predstavnika imali podršku koalicije. Po jedan mandat dobile su u Sremu: *Srpska samostalna stranka* – u Mitrovici, *Hrvatska seljačka stranka* – u Bošnjacima; *Stranka prava* – u Cerni.⁹

Banu Tomašiću, kao i svim njegovim prethodnicima, pogodovao je Srem, gde je najlakše mogao doći do izražaja brojno snažni činovnički i veleposednički element, usto za ove izbore koristila mu je i jedna njegova zakonska odredba kojom je ukinuo diskriminaciju prema upotrebi čirilice koju je bio uveo ban Rauh pri sprovođenju poznatih antisrpskih mera. Međutim, u celini Tomašić je i ovog puta pretrpeo poraz, saborskog većinu su opet imale opozicione stranke. Uspesi opozicije se ipak ne mogu u praksi pseudoparlamentarizma realizovati. Kao i 1908 tako i sada vlastodršci jednim aktom poništavaju za njih nepovoljne ustavne barijere. Pre nego što se novoizabrani sabor sastao već je bio i raspušten kraljevskim reskriptom, objavljenim 27. januara 1912, s jednostavnim obrazloženjem što „isti po stranačkom sastavu svome ne pruža nikoj izgled u uspešan rad“. ¹⁰ Još pre toga ban Tomašić bio je otstupio i za novog bana je imenovan, 20. januara 1912, bivši odjeljni predstojnik Slavko pl. Cuvaj.

Novi ban Cuvaj sa birokratskim mentalitetom carsko-kraljevskog „beamtera“ bio je predestiniran za upravljanje administrativnim metodama. I mnogi odmah po njegovom imenovanju slutili su da se spremaju izvanredne mere za eliminisanje sabora. Te su mere usledile u proleće 1912, uvođenjem komesarijata, počev od 31. marta. Uspostavljena je vladavina bez sabora, ustav je stavljen van snage, sistirani su zakoni o štampi i pravu sastajanja, uvedene su nove, absolutističke restrikecije.

I komesar Cuvaj nije bio škrt u obećanjima. Po običaju nosilaca diktatorske vlasti on se čak predstavljao narodu kao radikalni pobornik novih zakona, novih reformi. Njegove mere – prema zvaničnom komentaru – bile su uperene samo protiv korumpiranih, demagoških stranaka da bi se u mirnoj stvaralačkoj atmosferi moglo ostvariti težnje radnih ljudi i osigurati prava naroda. U praksi on je ukinuo stečene političke slobode, na papiru on je osiguravao slobodu od nasrtaja neprijateljskih parlamentarnih stranaka. Kao i svi vlastodršci njegove vrste, prvo je pokušao da obmanama pridobije poverenje radnih masa, seljaka i radnika. Objavljuje da je dozvoljena delatnost radničkih organizacija prema ranije odobrenim pravilima, da su mogući štrajkovi za poboljšanje plata. Seljacima najavljuje nove zakonske predloge radi pravilnijeg rešavanja preostalih urbarskih poslova, osiguranja jevtinog kredita, uređenja lukna i dr. Odelenju za unutrašnje poslove pri vlasti, nadležnom za pripremanje zakona, daje zadatak da izradi zakonske nacrte skoro za sve oblasti privrednog života, od kojih se na seljake odnose nacrti zakona: o uređenju „gospodarske“ službe, o lovu, o uređenju pravnih odnosa između „gospodara i gospodarskih radnika“, o uređenju „poljskog redarstva“, o dopunskom uređenju zemljišnih zajednica (novela k zakonu od 25. aprila 1894), o graničarskim imovnim opštinama (novela k carskoj naredbi od 11. jula 1881). Odelenje za pravosuđe dobilo je zadatak da izradi predlog novog „ovršnog“ zakona, zakona o lihvarstvu i seljačkom naslednom pravu.¹¹

Najavljeni zakonski nacrti nisu postali zakoni. U novonastaloj situaciji parlamentarne političke stranke bile su onemogućene u radu. U teškoj, zagušljivoj atmosferi političkih ograničenja revolucionarne akcije otpora postale su primarne. Ali u zemlji nije bilo istinskih revolucionarnih stranaka koje su mogle okupljati, mobilisati mase za svrgavanje režima, već samo ogorčenih nezadovoljnika, pojedinaca koji su bili jedino u stanju da unište živote pojedinih predstavnika režima. Neuspeli atentat omladinca Jukića na komesara Cuvaja, 8. juna 1912, (umesto Cuvaja smrtno je ranjen banski savetnik Hervoić), pokušaj Stjepana Dojčića da ubije komesara barona Skerleca (on je čak iz Amerike došao s tom namerom), Cuvajevog naslednika počev od 21. jula 1913, jesu eksplozivni izrazi dubokog, revolucionarnog nezadovoljstva, ali više od toga oni su dokazi

⁸ Branik br. 223 – 19 X (1 XI) 1910, br. 224 – 2 XI 1910. *Hrvatska seljačka stranka* imala je svoje kandidate u istim kotarima kao i na izborima 1908 godine: u Cerni (Andrija Tuličić), Bošnjacima (Mato Babogredac), Moroviću i Hrtkovcima (Ilija Maritnović). Dom br. 41 – 12 X 1910.

⁹ Zastava br. 268 – 10 (23) XII 1911; Branik br. 240 – 6 (19) XII 1911; Sremske Novine br. 88 – 2 XI 1910. *Hrvatska seljačka stranka* imala je sada svoje kandidate u tri izborna kotara: u Bošnjacima (Mato Babogredac, koji je ponovo izabran), Moroviću (Fabijan Živanović, zemljoradnik iz Kukujevaca) i Cerni (Antun Jemrić). Dom, br. 45 – 1911.

¹⁰ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1936, 413.

¹¹ Sremske novine br. 46, 47, 58 – 1912.

revolucionarne nespremnosti.

Dolazak novog komesara barona Skerleca je označavao početak likvidacije komesarijata radi vraćanja parlamentarnog režima. Austrougarskoj uoči pripremanih ratnih zapleta bila je neophodna saradnja narodnih stranaka radi smirenja zemlje. Tadašnji pretdsednik ugarske vlade, grof Tisa, stari iškusni lider decenijama vladajuće stranke, koji je posle dužeg prekida ponovo, 1912 godine, preuzeo upravu u svoje ruke, pristao je na zahtev hrvatsko-srpske koalicije da se raspišu novi izbori i ukinu odredbe železničke pragmatike da bi u zamenu dobio njenu podršku u saboru za izglasanje zemaljskog budžeta i drugih državnih akata.

Novi, poslednji izbori u sklopu Austrougarske Monarhije održani su 16 i 17 decembra 1913. Oni su bili u znaku nadmoćne pobede koalicije. Od ukupno 88 mandata Srpska i Hrvatska samostalna stranka dobile su 47 a stari vladajući unionisti svega 13. (Od ostalih stranaka dobili su starčevićanci 12, radićevci 3, frankovci 9, neutralni pravaši 2, osječki unionisti 2 manda). U Sremu kandidati koalicije su ovog puta pobedili u 8 izbornih rezova: u Vukovaru, Ilok, Mitrovici, Martincima, Hrtkovcima, Šimanovcima, Cerni, Bošnjacima. Unionisti su dobili mandate u Zemunu, Nuštru, Šidu, Moroviću, Rumi, Karlovčima, St. Pazovi, Vinkovcima.¹² Radikalna stranka koja je sada imala protiv sebe skoro ujedinjeni blok koalicije i unionista nije dobila nijedan mandat. I Hrvatska seljačka stranka nije uspela zadržati svoje staro poslaničko mesto u Bošnjacima.

Uspesi koalicije u Sremu izvođeni su više na račun opozicionih stranaka, radikala, socijalista i radićevaca, a manje na uštrb unionista. Ovog puta ni u dvoboju sa kandidatima vladajuće unionističke stranke pojedine narodne, narodnosne stranke nisu imale podršku koalicije. U konkurenčkoj borbi protiv skoro udruženih najmoćnijih stranaka one su bile toliko hendikepirane da su još manje nego ranijih godina mogle doći do izbornih mandata. Zato se u objašnjenju njihovog neuspela može reći da su bile u pravu kada su konstatovale da su ovog puta samo one imale protiv sebe državni aparat sile, dok je koalicija sada bila u privilegovanom položaju, uživala je blagonaklonost vlasti jer im je obećala podršku bez obzira na broj svojih poslanika. Na taj način koalicija je lakše došla do izborne pobeđe, koju je inače još zaslužila po mnoštву svojih pristalica, ali time je ona istovremeno potvrdila tačnost konstatacije protivnika, kritičara, pa i neutralnih posmatrača i ocenjivača, da je postala obična „proguvernementalna“ stranka koja je dobro došla vlastodršcima za dopunjavanje, potpomaganje, regeneraciju stare, u masama već odavno diskreditovane stranke unionista.¹³ Postavši i suviše oportuna, koalicija je zastupala interes samo jednog tankog imućnijeg građanskog i zemljoposedničkog sloja društva te je većina naroda uzalud očekivala od nje korenite državne i društvene reforme.

Iz navedenih izbornih rezultata, iako nisu dobijeni ispravnim metodama, mogu se izvući značajni zaključci. Uprkos činjenici da su na njih delovali skoro istovetni faktori nasilja i korupcije, oni se prilično razlikuju prema tome kada i gde se odvijaju izbori, u kojem kraju zemlje, da li u bogatom ili siromašnom, industrijskom ili poljoprivrednom, veleposedničkom ili sitnosopstveničkom, u kakvoj psihološkoj atmosferi, da li u vremenu popularnosti jedne partije ili njenog kompromitovanja u očima masa. Iako na pomenutim izborima vode glavnu reč činovnički i građanski elementi uopšte, na njima dolaze do izraza u nemaloj meri poljoprivrednici, zemljoposednici različitih kategorija. Ovi potonji zapravo sačinjavaju uprkos cenzusu, većinu birača. Stoga su izborni rezultati koje smo izneli vrlo važni i za ilustraciju i obeležavanje stranačkih streljena seljaštva, odnosno njegovih pojedinih slojeva.

Na svim izborima pada u oči jedna karakteristična pojava: da vladajuće stranke relativno najviše mandata dobijaju u Sremu. Ovo nepovoljno svedočanstvo borbene gotovosti sremskih birača sa ogorčenjem, u prekornom tonu ističu sve opozicione stranke. Ishod većine izbora u korist vladinih kandidata naročito u sremskim rezovima može se objasniti činjenicom da ovde ima više nego u drugim krajevima pripadnika vladajućih naroda, Mađara i Nemaca, koji pretežno glasaju za vladu, da ima mnogo činovnika, koji su obično uz vladu, da ovde ima dominantne pozicije krupnoposedički element čije interes predstavlja uvek stranka vlade. A jedan od najsnaznijih uticajnih faktora bio je, do stvaranja srpsko-hrvatske koalicije naročito, antisrpski stav Stranke prava, koja je, u ovoj ili onoj formaciji, jedna od najjačih, a često i najjača stranka u opoziciji, tako da je vladajuća stranka izgledala kao jedina moćna zaštitnica prava srpskog naroda, kao branilac ravnopravnih odnosa među narodima Ugarske uopšte.

S druge strane, iako ne mogu doći do adekvatnog izraza, u pojedinim sremskim rezovima imaju najviše uticaja najradikalnije i najdemokratske opozicione stranke: *Socijaldemokratska, Srpska*

¹² U Sremu su izabrani sledeći poslanici, od koalicije – u Vukovaru d-r Ivan Paleček advokat, u Ilok univ. prof. u penziji d-r Gavrav Manojlović, u Mitrovici d-r Dušan Popović advokat, u Martincima d-r Stevan Simeonović Čokić advokat, u Hrtkovcima d-r Svetislav Popović advokat, u Cerni Miša Kutuzović; od unionista – u Zemunu d-r Aleksandar Rakocaj, u Nuštru M. A. Fodroci, u Šidu L. pl. Janković, u Moroviću d-r S. Šumanović, u Rumi grof M. Pejačević, u Irigu Anatolije Janković, u Karlovčima d-r Laza Sekulić, u St. Pazovi Nikola Petrović, u Vinkovcima d-r Tropš (Srbobran br. 274 – 4 (17) XII 1913).

¹³ Pretdsednik ugarske vlade grof Tisa u jednom pismu vođi Unionističke stranke Tomašiću, 22 novembra 1913, izražavajući svoje zadovoljstvo zbog sporazuma s vodama koaliranih stranaka, ističe kao hitan zadatak da se uz podršku koalicije osigura izborna pobjeda što većem broju unionista. On izražava svoje uverenje da koalicija neće biti protiv saradnje sa unionistima. A kada zbog toga jednom budu izloženi napadima Starčevićanaca onda će se „po logici samih zbiravanja ostvariti ona kooperacija koja će moći predstavljati prelaz ka kasnijem stvaranju jedne zdrave partije“. U drugom pismu, od 29 novembra 1913, Tisa kazuje da je sporazum sa koalicijom bio nužan, jer je unionistima bilo potpuno nemoguće postići uspeha protiv ujedinjene koalicije i Stranke prava. A na izborima „već na unionističkim pozicijama stoeća opozicija, izložena napadima stranke prava treba prirodno da se rukuje sa ostalim unionistima“ (Rukopisno odeljenje Sveučilišne knjižnice u Zagrebu – Tomašićeva korespondencija).

radikalna, Hrvatska seljačka stranka. One predstavljaju mase siromašnijih i srednjih slojeva stanovništva, koji su najbrojniji i u Sremu, ali koji se zbog postojećih ograničenja samo delimično opredeljuju prema sopstvenim interesima i ubeđenjima. Prilike u zemlji bile su takve da i oni koji su imali pravo glasa često puta nisu se koristili njime. Obična je pojava da na izborima učestvuje samo oko 50% birača. Ostali, da bi izbegli pritisak moćnijih faktora, a i da se ne bi izlagali naporima i troškovima odlaska na udaljena birališta, od 1910 bilo je svega jedno biračko mesto za ceo kotar, radije su ostajali kod kuće.

Uzimajući u obzir izložene teškoće, poslednji uspesi opozicionih stranaka postignuti na biralištima postaju vrlo značajni. Oni svedoče o političkom evoluiranju mnogih birača u Sremu. Oni pokazuju kako je i ovde koalicija vremenom postala ako ne najjača, onda jedna od najjačih stranačkih formacija, kako se Hrvatska seljačka stranka afirmirala u pojedinim sremskim kotarima, kako je ekskluzivna Starčevićanska stranka prava baš u ovim krajevima gde su živeli Srbi i Hrvati izmešani morala često prepustiti teren strankama širih, demokratskih pogleda, koje su propovedale ideje bratstva između svih naroda, kao Socijaldemokratska, između Srba i Hrvata, kao stranke koalicije, između svih Slovena, kao Hrvatska seljačka stranka.

Međutim, ni pomenute uspehe ne smemo preceniti. Javno glasanje i drugi spoljni uticaji ostali su odlučujući faktor u sputavanju slobodne volje većine ljudi. Pa čak i kad se ta volja manifestovala u potrebnou meri izabrani opozicioni poslanici u glavnou su morali razočarati birače. Opozicioni poslanici u saboru nisu uticali, nisu mogli uticati, na sprovođenje traženih reformi: kada su se pokazali dovoljno kompaktnim, otpornim, spremnim za ispunjenje obećanja datih biračima i bili usto u potrebnou većini u saboru, vlastodršci su nastavili da upravljaju zemljom bez sabora, a u vremenu kada je sabor vršio svoju ustavnu funkciju oni opet nisu efikasno delovali u obećanom pravcu bilo zato što su sačinjavali neznatnu manjinu, bilo što su se stranke kojima su pripadali toliko približile vladajućim krugovima da su prihvatile njihove metode, pa čak i principe.

2. Stari zakoni su ostali na snazi

Pri otvaranju sabora novog saziva, 12 marta 1908, kraljevski reskript je govorio o potrebi donošenja nekoliko neophodnih zakona u pretstojećem saborskom periodu, ali već na sledećoj sednici, 14 marta, pročitan je drugi reskript o odgađanju saborskih zasedanja na neodređeno vreme. Tek dve godine kasnije, 18 marta 1910, sabor se ponovo sastao. Tada su upućeni vlasti nekoliko predloga i interpelacija radi izmene starih i donošenja novih agrarnih zakona: o zemljišnim zajednicama, o opština, o šumama, o osiguranju minimuma seljačkog poseda, o obezbeđenju jevtinog kredita seljacima. Reči interpelanata ilustruju težak položaj seljaka i ukazuju na hitnu potrebu poboljšanja njihovog stanja. Tako Stjepan Radić, govoreći na 11 saborskou sednici 8 aprila 1910 o seljačkom kreditu, iznosi da brojni novčani zavodi služe prvenstveno za obogaćivanje njihovih akcionara: štodianice rade sa 40–50% čiste dobiti, te je unosnije u njih ulagati kapital nego u industriju i trgovinu; u takvoj situaciji opšti razvitak zaostaje a seljaštvo ubrzano propada. U saboru ima oko dvadeset poslanika sa rukovodećim položajima u štodianicama, njima nije u interesu da se izglaša zakon o agrarnom kreditu; interpelant ipak izražava nadu da će saborska većina ostvariti njegov predlog da zakonskim putem stavi seljacima na raspolaganje u vidu jevtinog kredita novčana sredstva zemljišnih zajednica i imovnih opština.¹⁴ Nešto kasnije, na trideset i osmoj saborskou sednici 23 maja, Ante Radić podnosi hitan predlog kojim poziva vlast „da u budućem zasiedanju predloži saboru osnovu zakona o uređenju kredita seljačko-poljodjelskoga staleža i o postepenom umanjenju njegove prezaduženosti“. U obrazloženju svoga predloga Radić traži osnivanje seljačke banke pomoću kapitala zemljišnih zajednica i imovnih opština. Koalicija, koja je tada imala većinu i podupirala vlast, nalazila je u rečima predstavnika seljačke stranke samo demagogiju te je glasala protiv hitnosti predloga tako da je predlog upućen redovnim putem nadležnom saborskou odboru.¹⁵ Istu sudbinu je doživeo predlog za hitno razmatranje zakonske osnove o neotuđivosti seljačkog poseda, koji je podneo pravaški hrišćanski socijalista i „agrarrac“ d-r Svetozar Ritig.¹⁶

Na prolećnjem zasedanju sabora interpelacije o zemljišnim zajednicama izražavale su naročito nezadovoljstvo seljaka u bivšoj Vojnoj Granici. Nisu prestajale žalbe zemljoradnika da su prilikom segregacije bili prevareni dobivši umesto šume uglavnom „šikarje“. Oni se nisu mogli ni pomiriti sa odredbama zakona po kojima su prodajom zemlje sa starog „selišta“ izgubili i pravo na pašnjake u zemljišnoj zajednici. Na njihovo insistiranje neki poslanici su tražili da se zakonom zaštite isključivo prava naslednika bivših krajšnika na zemljišnu zajednicu, a da se u svakom slučaju oduzmu ta prava od naslednika kupca bivšeg selišta.¹⁷ U to vreme održavane su brojne konferencije i skupštine u nekadašnjim oblastima Granice, naročito u Sremu, na kojima su formulisani isti zahtevi u rezolucijama i predstavkama upućenim vlasti.

Godine 1910 izvršena je fuzija dveju hrvatskih stranaka u koaliciji, *Hrvatske stranke prava i Napredne stranke*. Nova jedinstvena *Hrvatska samostalna stranka* u programu, usvojenom na sednici centralnog odbora 27 avgusta, navodi da će „poimence nastojati“ da se donesu zakoni o zaštiti seljačkog poseda, o promeni seljačkog naslednog prava, kao i da se izmeni zakon o lovu i osigura jevtin kredit seljacima. Osim toga u

¹⁴ *Stenografski zapisnici sabora H. S. D. 1908–1913*, sv. I, 1910, str. 403–485.

¹⁵ nav. delo, str. 1702–1707.

¹⁶ nav. delo, str. 1700–1702.

¹⁷ nav. delo, str. 498, 1001.

programu se kaže da će nova stranka „voditi brigu i o tom... da se uvede plaćanje svih općinskih i sličnih daća po razmjeru izravnoga državnoga poreza bez privilegija drugih staleža, a preurede župna podavanja (lukno) prema savremenim zahtjevima gospodarstva – kao i time da se provede načelo progresivnoga državnog poreza“.¹⁸

Hrvatska seljačka stranka, kao što smo već videli po izbornim rezultatima, prodire sve dublje u sremske krajeve. Ona je u nekoliko srezova, Bošnjacima, Cerni, Hrtkovcima, Moroviću uspela da izgradi čvrsta stranačka uporišta. Tu je razvila veliku aktivnost preko zborova, sastanaka, predavanja, propagandnih spisa, časopisa i listova. Svuda je iznosila primere teškog stanja seljačkih masa i tražila neophodne reforme. Ali njeni praktični stavovi, kao i stavovi drugih stranaka, zavise prvenstveno od momentalne političke konstellacije, od odnosa među vladajućim i opozicionim snagama. Posle imenovanja Rauha za bana, ona je sa strankama koalicije i vrlo energično traži radikalne političke i ekonomske promene. Posle prekida sa koalicijom približava se pravašima, starčevićancima, milinovcima i frankovcima, koji su bili pocepani u dve stranke od 1909 do 1911 i od 1913 dalje. U istom vremenskom periodu češće napada Socijaldemokratsku stranku, za koju kaže da je takođe gospodska stranka pošto zaštićuje samo interes radnika a ne i zemljoradnika.¹⁹

Godine 1910 ona je sa koalicijom, ali kada koalicija prekida odnos sa banom Tomašićem ona i dalje pruža podršku banovoj politici. Posle kratkog vremena opet je u opoziciji i nalazi dodirnih tačaka sa starčevićancima. Zabeležićemo još da je njen vođa Stjepan Radić, 24 aprila 1911 godine, u Bošnjačkom kotaru, u Sočanima, došao u sukob sa vlastima jer nije htio da se pokori odluci kotarskog pretstojnika o raspuštanju zbora. Zbog toga ga je sud posle osudio na tri meseca zatvora.²⁰

Za vreme komesarijata *Seljačka stranka* trpi kao i ostale opozicione stranke. Posle ponovnog raskola u Stranci prava, između starčevićanaca i frankovaca 1913, Seljačka stranka u pregovorima s njima predlaže stvaranje jedne jedinstvene Seljačke stranke prava. Stjepan Radić koji je pre osnivanja Seljačke stranke pripadao umerenijoj Stranci prava ne može da se odrekne ambicije da ujedeni pravaše u jednu stranku. Ali frankovci i milinovci smatrali su njegove predloge neprihvatljivim. U to vreme vode se i pregovori između koalicije i Seljačke stranke, koji dovode do sporazuma. Međutim, posle sporazuma koaliranih stranaka sa banom Skerlecom *Seljačka stranka* se opet odvaja od njih. Tada će njeni predstavnici sa najviše prava napadati koaliciju, razotkriti njenu zavisnost od stranke veleposednika i suprotstaviti se u saboru izglasujući predloženih zakona koji su imali za cilj očuvanje, ma i u manjem obimu, privilegije vlastelinskih imanja.

Frankova stranka prava, koja je u međuvremenu primila obeležje klerikalne, hrišćansko-socijalne stranke, u takmičenju sa Seljačkom strankom i konkurenckoj borbi sa novom suparnicom, drugom Strankom prava, pod voćtvom Mile Starčevića, posvećuje još više propagandnih spisa nego ranije problemima i zahtjevima seljačkih masa. Povodom izbora 1910 godine, ona izdaje brošuru za seljake u kojoj u 68 tačaka izlaže svoje načelne stavove i praktične ciljeve u vezi sa potrebama seljaštva. Tu se govori o ustrojstvu jedne zemaljske seljačke komore, osnivanju „katoličkih seljačkih udruga“, formiranju kotarskih seljačkih veća, organizovanju centralnog katoličkog seljačkog saveza; sve radi unapređenja seljačkih gazzinstava. Za zaštitu seljačkog poseda ovde se predviđa, pored već poznatih, ranije navedenih mera, zabrana prelaska zemljoposeda u neseljačke ruke, te zabrana stvaranja novih veleposeda i povećanja starih.²¹

Pored mnogih, već više puta ponovljenih ili sad prvi put formulisanih zahteva i predloga seljačke mase nisu i dalje imale razloga da poveruju hrišćansko-socijalnim obećanjima pravaša frankovaca. I to ne samo zato što je njihova stranka bila nepouzdana, prevrtljiva, u službi monarha i katoličke crkve, već i zato što se njihovi zahtevi i predlozi u datim državnim i društvenim okvirima, pod postojećim uslovima nisu mogli ostvariti ni uz najbolju volju. A frankovci su baš te okvire hteli sačuvati. Oni su samo unutar njih mogli postojati. Usled zavisnosti od viših, veleposredničkih krugova oni nisu smeli čak ni deklarativno, programski da traže smanjenje veleposeda. Ostali su protivnici svake agrarne reforme. Bili su samo za ukidanje privilegija preostalih iz feudalnog društva. Tražena ograničenja radi sprečavanja daljeg povećanja veleposeda, očuvanja minimalnog seljačkog poseda, smanjivanja mogućnosti prezaduživanja bila su iluzorna, a ukoliko bi se mogla ostvariti, ne bi bila od koristi.

Na tadašnjem stupnju razvitka, postojeće kapitalističko društvo je napredovalo kroz slobodnu razmenu dobara, kroz proizvodnju i raspodelu na bazi privatne svojine, kroz kupo-prodaju regulisanu zakonima ponude potražnje. U interesu tog, kapitalističkog razvitka, za koji su bili zainteresovani i frankovci, nije se moglo ograničiti kapitalističko kretanje društva. A ni interes seljačkih masa ne bi mogao biti zadovoljen traženim ograničenjima. Pojedini veleposedi na teritoriji Hrvatske i Slavonije obuhvatao je nekoliko desetina hiljada jutara. Dalje njegovo povećavanje ne bi značilo mnogo ni njegovom posedniku. Samo njegovo smanjivanje bilo bi od značaja za seljake željne zemlje. A frankovci to već nisu hteli. I od ostvarenja predloga da se zabrani grunitovno preopterećenje poseda radi duga, položaj seljaka ne bi se promenio na bolje, možda bi se promenio čak na gore. Jer dobijanje zajma je zavisilo od založne moći poseda. Bez dovoljnog kredita ne bi mogle biti savladane nastale teškoće. I krug bi opet bio zatvoren!

U kraljevskom reskriptu kojim je 22 novembra 1910 otvoren sabor novog saziva među pretstvojećim

¹⁸ Pokret, br. 202 – 7 IX 1910.

¹⁹ Dom, br. 24 – 14 VI 1911.

²⁰ Sremske Novine op. 43 – 29 V 1912.

²¹ *Stranka prava i njezini protivnici. Iskrena riječ hrvatskom seljaku uoči izbora g. 1910.* Zagreb 1910.

zadacima navode se: sproveđenje reforme opštinskog zakona u duhu proširenja opštinske autonomije, uređenje jevtinog kredita za seljake, i izglasanje novog zakona o lovnu čiji će se nacrt predložiti „kako bi se pravično uzeli u obzir interesi zemljištnog posjeda“.²² U toku zasedanja sabora, međutim, vlada nije podnela nijedan od obećanih zakonskih nacrta, dok su tri razna predloga pojedinih poslanika o reformi zakona o lovnu upućena, po zaključku većine, saborskim odborima na razmatranje.

Jedan od poslanika podneo je, na 11 saborskoj sednici 11 februara 1911, hitan predlog da se „u gospodarstvenom i unutarnjem odboru“ izradi u najkratčem roku nacrt zakona o lovnu i podnese saboru na pretres, jer „već sam humanitet zahteva da se naše seljačstvo zaštitи od velike šikanacije koju mora snositi koli sa strane zakupnika lova toli sa strane vlastelina, kao i sa strane upravnih oblasti koje gotovo ni u jednom slučaju ne postupaju pravedno i opravdano“.²³ Feudalna odredba postojećeg zakona da seljak ne sme ubiti divljač ni kada je nalazi na svom imanju nanosila je veliku štetu seljačkom posedu i dovodila je često seljaka dотle da je za ubijenog zeca morao plaćati globu i do 600 K ili izdržati zatvor do 3 meseca. Zato se u ono vreme govorilo da seljak kad vidi zeca mora ga zaobići ili mu se pokloniti da ne bi radi njega imao neprilika. Sabor je prihvatio razloge hitnosti predloga i uputio ga označenim odborima.

Na 12 saborskoj sednici, održanoj 13 februara 1911, razmatran je već izrađeni nacrt zakona o lovnu koji je predložio Antun Jemrić, poslanik Hrvatske seljačke stranke. Ova zakonska osnova vezala je pravo lova isto, kao i postojeći zakon, sa posedom kompleksa zemljišta od najmanje 400 j. Jedno od najvažnijih otstupanja od postojećeg zakona bilo je u tome da se je prijava nadzornika lovišta protiv prekršitelja zakona imala uvažiti samo u slučaju da je on može kod suda zakletvom potvrditi. Naime, tada je nadzornik lovišta samo prilikom stupanja u službu, jedanput za uvek, polagao zakletvu, tako da mu se posle sve verovalo na reč, što je dovelo do mnogih zloupotreba sa njegove strane. Druge važne novine sadržali su paragrafi: da divlju životinju zatečenu izvan „zvernjaka“ može slobodno svaki u svaku dobu ubiti i da „po vrtovima (baščama), dvorištima, vinogradima i mladim voćnjacima nije slobodno nikada loviti nikomu izim vlasnika dotičnog zemljišta“.²⁴ Iako je predlač tražio radi hitnosti pretresa da njegov nacrt bude upućen specijalnom odboru stvorenom za tu svrhu, većina je zaključila da se koristi uobičajeni put upućivanja predloga odgovarajućem saborskem odboru.²⁵

Na 12 saborskoj sednici, 17 februara 1911, na dnevnom redu je nova zakonska osnova o lovnu koju je podneo Frano Poljak, član hrvatskosrpske koalicije. Po tom nacrtu osobno pravo lova je bilo vezano sa posedom kompleksa zemljišta od najmanje 100 k. j., dakle za 300 j manje nego po postojećem zakonu, da bi na taj način više pogodovao krupnom kapitalističkom posedu; inače kompleks opštinskog lovišta bio je i ovde predviđen sa najmanje 400 j. Kao i ranije pomenuti zakonski nacrt i ovaj je imao odredbu po kojoj prijava odnosno svedočenje nadzornika lovišta vredi kao i kod drugih lica samo pod zakletvom. Takođe je data sloboda za ubijanje divljih životinja izvan „zvernjaka“, kao i pravo vlasniku da u svojoj bašti, voćnjaku i vinogradu može u svaku dobu ubiti zeca. Ali za razliku od prethodnog nacerta ovde se izričito kaže da je ubijena divljač vlasništvo „ovlaštenika lova“ i da se njemu mora predati. Osim toga još se uvodi i dalje ograničenje jednim paragrafom gde se kazuje da: „Svatko je vlastan goniti divljač sa svoga posjeda, no ako nije ovlašten loviti samo takovim sredstvima da ne učini štetu na divljači“.²⁶ Nacrt je prema predlogu podnosioca dostavljen kombinovanom saborskem odboru za pravosuđe i „narodno gospodarstvo“ na specijalno razmatranje.

Kraljevskom reskriptom od 4 marta 1911 godine, pročitan na 24 saborskoj sednici 16 marta, odložene su opet do daljeg saborske sednice, a zakonski predlozi i nacrti upućeni nadležnim odborima ostali su, kao što su to mnogi u svoje vreme i predvideli, da počivaju u kancelarijama i fijokama.

Poslednjih predratnih godina među najviše kritikovane zakone i dalje je spadala zakonska ustanova o opštinama iz 1870 godine (§ 48 zak. čl. XVI) po kojoj su veleposednici koji su do 1848 imali jurisdikciju bili oslobođeni većeg dela opštinskog prireza na taj način što su ga plaćali u iznosu najjačeg seoskog poreskog obveznika, a ne srazmerno veličini sopstvenog direktnog poreza kao ostali posednici. Ova se zakonska odredba smatrala tada pored zakona o lovnu najeklatantnijim primerom preostalih feudalnih privilegija. S tim u vezi posle ukidanja komesarijata i novog saziva sabora, uputio je jedan poslanik, 16 februara 1914, vladu interpelaciju potsećajući je da je već 1906 bio podnet predlog da se ukine paragraf 48 z. čl. XVI od 1870 i da je posle, 1911, na jednoj saborskoj sednici sam tadašnji ban Tomašić izjavio da se o tom pitanju izrađuje nov zakon, pa ipak još uvek ništa nije učinjeno da se on ostvari.²⁷

Tek u oči rata, u junu 1914, pretresana je i primljena toliko tražena, očekivana, obećavana zakonska novela. Da je i onda došla na red ima se zahvaliti najviše pretstojećem povećanju plata učitelja, pošto su oni bili na opštinskom budžetu i trebalo je za njih osigurati nova novčana sredstva. Paragrafom kojim je preinačena i dopunjena odnosna ustanova iz § 48 z. čl. XVI od 1870 određeno je da svaki opštinar i stranac sa stalnim boravkom u toj opštini ima bez razlike doprineti podmirenju opštinskih troškova prema određenom ključu po poreskoj snazi. Ali ukidanje označene privilegije bivše vlastele ni ovog puta, posle tolikih decenija

²² *Stenografski zapisnici sabora H. S. D.*, 1910–1915, sv. I, str. 1910, str. 5.

²³ nav. delo, str. 424.

²⁴ nav. delo, str. 449.

²⁵ nav. delo, str. 474.

²⁶ nav. delo, str. 555, 556, 697.

²⁷ nav. delo za petogodište 1913–1918, sv. I, god. 1913 i 1914 str. 462.

prevlasti buržoaskog poretka, kao ni 1848, nije sprovedeno bez naknade. Posebno je ustanovljeno (§ 3) da svaki onaj koji gubi dotadašnje povlastice pri plaćanju opštinskih prireza postaje, bez obzira na zakonom utvrđeni broj odbornika, virilnim članom opštinskih odbora i to s pravom „prigovora s obustavnom moći“²⁸ (votum separatum) na sve one zaključke kojima se raspolaže opštinskom imovinom ili raspoređuju opštinski tereti. Ovi virilni članovi nisu morali ni prisustvovati većanjima već su svoja izuzetna prava mogla vršiti i preko opunomoćenika.

Nove veleposedničke privilegije iskoristile su tadašnje opozicione stranke u saboru – pravaška i seljačka – za žestoke napade protiv koalicije. Prilikom debate, poslanici opozicije žigosali su oštrim, polemičkim izrazima novu ulogu koalicije koja je spala na to da osigurava privilegije jednom istorijski preživelom staležu na štetu širokih slojeva seljačkog naroda. Izuzetna prava veleposednika u opštini bila su utoliko više neopravdانا što su se njihove prieske povlastice zasnovale na zakonskim odredbama kakvih nije imala ni jedna susedna država, pa čak nijedna druga zemlja u Monarhiji, uključujući tu i veleposedničku Ugarsku.²⁹ Međutim, i ova jedina zakonska novela primljena u ovom periodu imala je da stupi na snagu tek 1915 godine, tako da u celini ostaje tačna konstatacija da su se stari zakoni iz Kuenovog doba, izglasani u saboru Hrvatske i Slavonije, na agrarnom području neizmenjeno sačuvali do 1914.

Promenjeno je samo nekoliko zakona u zajedničkom saboru Ugarske u Budimpešti za vreme Vekerleove koalicione vlade i to ne u obećanoj meri, radikalno, već samo delimično u korist širih slojeva stanovništva. Tako je „zakonski članak“ XLVII iz 1875, po kome su „posjednici zemljištah i kućah i glave kućnih zadrugah“ plaćali u ime „tecivarine“ II razreda 4, odnosno 6 ili 8 kruna, zavisno od toga da li je njihov direktni porez bio do 100, odnosno 200 ili preko 200 K, zamenjen „zakonskim člankom“ V iz 1908 po kome su isti plaćali „samo“ 2, odnosno 4, 6 ili 8 K, na temelju poreske osnove preko 10 do 40, odnosno preko 40–100, preko 100–200 i preko 200 K. Za članove njihove porodice, preko 16 godina, ostale su na snazi paragrafi zak. čl. XXIX iz 1875 po kojima su članovi porodica posednika plaćali po 2 K na porez do 80 K odnosno po 4 K na porez preko 80 K., a članovi kućnih zadruga 56 novčića.³⁰

U ugarskom saboru u Budimpešti bio je izglasani i novi zakon o zemljarini 1909 godine.³¹ Novi zakon kao „zakonski članak CLXIII“ stupio je na snagu 1913 godine smanjujući poresku stopu na zemlju od 25 1/2 % čistog prihoda po kat. j. na 20%. Ali i po novom zakonu porez je ostao preterano visok, u krajevima bivše Vojne Granice čak viši nego po dotle važećem „zakonskom članku“ VII iz 1875 godine. Odredbom o preuređenju kataстра na osnovu nove klasifikacije zemljišta seljacima je omogućeno da traže i izvrše pravilniju, tačniju procenu tla, ali pošto je nova procena bila fakultativna veleposednici su i dalje imali mogućnosti da za svoje zemlje sačuvaju, ili u neznatnoj meri koriguju, staru. Prilikom debate o novom zakonu u ugarskom saboru delegati sabora Hrvatske i Slavonije, članovi hrvatsko-srpske koalicije, kao opozicioni poslanici oštro su kritikovali predložene, a posle i izglasane, zakonske odredbe. Vasa Muačević je, na primer, prebacio ministru finansije što se nije držao principa progresivnog poreza koji je ranije „toliko isticao“ i što nije oslobođen od poreza posed neophodan za osiguranje minimalne egzistencije. Isto tako je kritikovao fakultativnu „preklasifikaciju“ katastra tražeći da bude obavezna. On je ustao i protiv utvrđivanja poreza na osnovu kataстра koji zavisi jedino od kulture i kvaliteta tla, pa je tražio da se uzme u obzir i razvojni stepen kraja prema razgranatosti industrije i komunikacije jer od toga mnogo zavisi visina dohotka.³²

Muačević je ovde najviše istupao kao predstavnik, zaštitnik maloposednika. Na isti način su istupali i ostali delegati iz Hrvatske i Slavonije. Svi su oni osudili privilegije veleposeda i iznosili drastične primere prekomernog opterećivanja seljaka. Mađarski opozicioni poslanici bili su takođe vrlo oštri u kritici novog zakonskog predloga. Na sve strane su se čule osude privilegije veleposeda. Ali predlog je ipak izglasан potrebnom većinom. Poslanici mađarskih koaliranih stranaka, koji su stekli poverenje birača kao protivnici stranke veleposednika, sada na vlasti štilili su interes veleposeda. Od obećanih reformi sproveli su vrlo malo, od kritikovanih privilegija sačuvali su i suviše mnogo. U Ugarskoj veleposednici su predstavljeni najuticajnije političke i ekonomske faktore, o njihovim interesima najviše su vodili računa i njihovi protivnici kada su došli na vlast. Poslanici hrvatsko-srpske koalicije postupaće na isti način. Sada u ugarskom saboru oni su predstavljali opoziciju i zato su sa pozicija buržoaskih demokrata i radikala istrajali u kritici vladinih zakonskih predloga. Kasnije, 1913–14 godine, i oni će glasati za nove zakonske predloge koje poštuju, čuvaju interes preživele aristokratske klase veleposednika. Buržoazija kao samostalni nosilac i predstavnik modernog industrijskog i finanskog kapitala je još uvek slaba u Ugarskoj pa kao politički i ekonomski uticajni faktor može da deluje samo uz podršku, manju ili veću, zemljoposedničke plemićke aristokratije.

Još čemo pomenuti da je u toku zasedanja sabora Hrvatske i Slavonije 1913–1914 bilo opet nekoliko predloga i interpelacija upućeno vladu radi: osnivanja banke za seljake, rasterećivanja zaduženog seljaka, osiguranja jevtinog kredita; donošenja zakona o lihvarstvu; menjanja šumskog zakona i zakona o lovu. Interpelaciju radi izmene šumskog zakona uputio je, napr., isti poslanik kao i 1908 godine (Vinko Lovreković). U interpelaciji on je izneo zahtev za ukidanje nekih paragrafa zakona iz 1871 s time da ih

²⁸ *Prilozi Stenografskim zapisnicima sabora H. S. D.*, 1913–1918, prilog 53, str. 4.

²⁹ *Stenografski zapisnici*, 1913–1918, sv. II god. 1914, str. 752, 809 i dalje, 880.

³⁰ Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1876, str. 227; godina 1909, str. 854; godina 1875, str. 615.

³¹ Képviselőház-Naplo 1906–1911, 23 tom, str. 35 i dalje.

³² Srbovan br. 21 – 29 I (11 II) 1909.

nadomesti zakonska novela koja bi odredila da svaka „pravoužitnička kuća koja je osnovala svoj dom i kućište, a potječe iz grane krajische ima pravo na četvrtinu selišta“, odnosno na ogrevno drvo skopčano s minimalnim selištem od 1/4.³³ U vezi s predlogom da se osnuje jedna specijalna banka za seljake od glavnice raznih državnih zaklada iznećemo da je jedan od predлагаča (Dragutin pl. Hrvoje, član Starčevićeve stranke prava) povodom upućivanja istog predloga nadležnom saborskem odboru izrazio nadu „da se neće s njime desiti ono što se i prije dešavalo sa sličnim predlozima, naime da usnu vječni sanak pod prašinom saborskih spisa“.³⁴ Ali kao što vidimo, njegovo je strahovanje bilo opravdano, njegova se nada nije ostvarila.

Za sve pomenute interpelacije i predloge karakteristično je da su ih iznosili predstavnici međusobno opozicionih stranaka, često jedan za drugim tretirajući isti problem sa malim razlikama u zahtevima principijelnog karaktera. Vidi se jasno da se tu prvenstveno radilo o taktičkim potezima stranaka radi pridobijanja ili sačuvanja poverenja širih slojeva naroda. Pritom su stranke vladine većine bile u težem položaju jer su u odbrani materijalnih interesa tankog vladajućeg sloja, kao odgovorni faktori morale obično glasati protiv i time otkriti svoje prave pozicije. Tako kada je Stjepan Radić nadlicitirajući prethodni *predlog* Stranke prava za otvaranje zemljoradničke banke izneo na istoj, 23 saborskoj sednici 11 februara 1914, *hitan predlog* o tome, koalicija uz vladu glasala je protiv hitnosti.³⁵ (Predstavnik koalicije grof Miroslav Kulmer koji je govorio protiv Radićevog predloga, bio je pretsednik Prve hrvatske štedionice).

Na kraju možemo samo ponoviti da su tekstovi interpelacija, rezolucija, predloga i zakonskih nacrti ostali ležati u saborskim i banskim kancelarijama jer vlada, koja je i dalje pretežno predstavljala stranku vlastelinskih veleposeda i imala sada usto još i podršku koalicije, nije imala interesa da se požuri sa izmenom starih agrarnih zakona, iako je i sama priznavala da su već odavno preživeli i morali biti zamjenjeni. Veleposedi feudalnog porekla uspeli su zadržati za sve vreme kapitalističkog razvitka u Monarhiji neke od svojih ranijih privilegija (pored izloženih većih izuzetnih prava, oni su sačuvali i neka manja, nespomenuta, regalna prava kod ribolova, sajmova, prevoza, mlevenja i dr.) zato što su nosioci kapitalističkog razvitka bili suviše zaostali i toliko slabi da im je u poslednje vreme čak dobro došla saradnja pri savlađivanju otpora novih, radničkih protivnika.

Iz uskih, specifičnih, klasnih i stranačkih interesa, koalicija, koja je ranijih godina zbog svog borbenog opozicionog stava stekla poverenje širokih slojeva naroda sada je stala u red braničaca antinarodnog režima. Nova uloga koalicije se nije mogla opravdati nikakvim širim, nacionalnim interesima već i stoga što je u to vreme režim bio angažovan ne samo u savlađivanju otpora oslobodilačkih pokreta u zemlji, već i u pripremanju novog osvajačkog rata. Nisu predstavnici koalicije bili oni koji su izabrali momenat saradnje, već predstavnici centralne vlasti Austro-Ugarske Monarhije, zato je moralno biti jasno da će ta saradnja u prvom redu koristiti ostvarenju planova centralne vlade, a ne koalicije.

U vezi s tadašnjom delikatnom situacijom osvedočićemo se još da nije samo kopciona većina u oportunizmu bila suviše kratkovida kada je u sudbonosnim godinama tuđinske države pristala na pakt s vladom, već da je to isto bila i *Socijaldemokratska stranka* kada je proglašivši štetnim revolucionarne metode borbe prešla u potpunosti na evolucijski put razvitka. Ma koliko da su progresivne promene u državi i društvu evolutivne, one su bez prethodnog revolucionarnog nasilnog otklanjanja starih barijera moguće samo u izuzetno povoljnim uslovima, kakvih tada ovde svakako nije bilo. Stoga ćemo videti da će poslednji, evolucijski period razvitka Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji u sklopu Austro-Ugarske proteći u znaku slabljenja njenih pozicija u širokim slojevima nezadovoljnog naroda, što će dobro doći vladajućim krugovima naročito u tim predratnim godinama.

³³ *Stenografski zapisnici*, 1913–1918, sv. I, str. 469.

³⁴ nav. delo, str. 808.

³⁵ nav. delo, 809 i dalje.

VI EVOLUCIONI PERIOD SOCIJALDEMOKRATIJE

Od 1908 do 1914 *Socijaldemokratska stranka* Hrvatske i Slavonije na seoskom području ima mirniji tok nego u ranijim razdobljima. Seljaci rukovođeni socijalističkim idejama borbe ne izazivaju više masovne eksplozivne sudare sa organima državne bezbednosti. Oni su se u mnoštvu smirili usled umora, razočarenja, ili još više usled novih stranačkih smernica. Njih sada Socijaldemokratska partija upućuje isključivo na parlamentarne političke metode. Kako seoskoj sirotinji, kojoj su potrebne i koja očekuje hitne izmene, te metode zbog neefikasnosti manje odgovaraju, stranka socijaldemokrata gubi raniji masovni karakter. Ona postaje slična drugim parlamentarnim strankama i grupacijama.

Pošto ne predstavlja više direktnu opasnost za postojeći red i poredak, prema njoj se menja i odnos vlastodržaca. Njeni predstavnici, članovi i privrženici nisu više izloženi stalnim gonjenjima, pa ni podozrenjima. Ona se tretira manje-više kao svaka druga stranka u opoziciji. I s obzirom da u tom periodu sve više izbija u prvi plan nacionalno pitanje, *Socijaldemokratska stranka* u zasenu može da razvija i veću aktivnost. Njeno akcione područje nije više od životnog interesa za mnogonacionalnu Monarhiju u kojoj mase neravnopravnih naroda sve manje očekuju poboljšanje svoga položaja od nekih unutrašnjih reformi, a sve se više nadaju spasenju rušenjem same Monarhije i stvaranjem novih, nacionalno više monolitnih, samostalnih i ravnopravnih državnih zajednica.

Iz izmenjenih političkih odnosa i uloga, u kojima važnost Socijaldemokratske stranke sa stanovišta interesa državne bezbednosti opada, rezultira i činjenica da su kontrolni organi vlasti u svojim arhivama sve manje ostavljali dokumente o socijalističkom pokretu na selu. Usled toga i mi danas u našem istraživačkom radu prilikom pokušaja rekonstruisanja tog perioda ređe nailazimo na arhivske podatke o kretanju socijalista nego u ranijim periodima. Iako izostanak arhivske dokumentacije u mnogome se može opravdati, kao i za ranija razdoblja, uništenjem arhivalija i nesređenošću arhiva, ipak se sada glavni razlog nalazi u samim zbivanjima, jer su ona usled manjeg značaja za državu manje beležena od državnih organa.

Prilikom izlaganja dalje stranačke razvojne linije i opisivanja pojedinih stranačkih akcija mi ćemo se uglavnom morati oslanjati na podatke crpljene iz partijske literature i štampe. Obzirom da je ona prilično bogata sadržajem fakata, istorijsko rekonstruisanje može biti izvršeno i ovde u potrebnoj meri verno, iako nepotpuno u pojedinostima.

1. Nestajanje klasno-borbenih organizacija

Klasno-borbene, sindikalne organizacije već 1908 jedva sretamo, a sledećih godina njih više i nema, da bi se 1911 opet ponegde za kratko vreme pojavile, te nestale. Mesto njih deluju stranačke organizacije, prvo borbeno-političkog karaktera, a od 1909 samo, ili pretežno, vaspitno-političkih tendencija. Po brojnosti i snazi one daleko zaostaju za organizacijama iz prethodnog perioda, tako da se i ne mogu upoređivati.

Kada Korać govori o ovoj „dekadenciji i metamorfozi“ sindikata, a posle i političkih udruženja, on ih uglavnom pripisuje posledici represalija vlastodržaca, teških ekonomskih uslova, usled nerodnih godina 1907, 1908, i nedoraslosti seljačkih masa za organizacije najvišeg tipa.¹ Međutim, kada ispitamo stranačku ideologiju, strategiju i taktku u nizu godina praktične delatnosti videćemo da do dekadencije, koju inače Korać samo delimično priznaje, ili je uopšte ne priznaje nikako, dolazi prvenstveno pod uticajem oportunih koncepcija i stavova same Socijaldemokratske stranke.

Klasno-borbene sindikalne organizacije na teritoriji Hrvatske i Slavonije nisu se ni stvarale u početku po inicijativi zagrebačke centrale već po samoinicijativi seoske sirotinje, i po uputstvima pojedinih stranačkih aktivista. Njih su formirali nadničari, po uzoru na ugarske organizacije, radi monolitnijeg, uspešnijeg istupanja u pregovorima i borbi sa poslodavcima posednicima s ciljem povišenja nadnica. Članovi stranačkog rukovodstva, a među njima najviše Korać, bili su u većini kritičari, ako ne i protivnici sindikalnih organizacija na selu. Oni su smatrali da u selima najveću ulogu, po brojnoj snazi i po drugim merilima, među kojima, kao što smo već istakli, i revolucionističko-teoretskim, igraju sitni sopstvenici, mali posednici. Po njima sindikalne su organizacije, s obzirom da su obuhvatale samo najamne radnike, udaljile od stranke veliki deo maloposednika. Kada su se te sindikalne organizacije u borbi sa vlastodršcima i posednicima pokazale isuviše revolucionarnim, zapravo buntovničkim, rukovodstvo je učinilo sve da ih eliminiše iz stranačke borbe. Inače samo njihovo eliminisanje izvršeno je po ispravnoj formuli o neophodnosti, pa i prednosti, političkih organizacija pored sindikalnih.

U obrazloženju novog statuta stranke, koji je primljen na V kongresu, održanom 19 i 20 aprila 1908, ističe se s pravom potreba jedinstva svih radnih siromašnih slojeva stanovništva jer „ne smije se smatrati proletarcem samo najamnog radnika... već svakog čiji je oskudni opstanak nesiguran, koji i usuprot možda malog posjeda ili malog obrta živi proleterski i odvisi od upliva kapitalističkog tržišta. Pravi proletarijat svagdje sačinjava samo jezgru stranke, on joj podaje ideologiju i pravac, ali zato uz njega imade u stranci i mnoštvo elemenata i iz drugih društvenih slojeva, koji ipak ne utječu na bitni razredni proletarski karakter stranke.“ U odbrani interesa svih ovih slojeva stranka mora imati raznovrsne organizacije, političke, profesionalne, konzumne i kooperativne. Ona se rukovodi u svojoj delatnosti jednim idealom, ciljem ali: „Kao stranka, koja je pristaša i evolucionizma a ne samo revolucije, ona se mora prihvati i praktičnog rada za osvajanje probitaka onim slojevima, što ih zastupa“.² Stoga statut predviđa tri vrste organizacija, tri organizacione jedinice: političke (za sada lokalnu i necentralizovanu), profesionalnu, „strukovnu“ (strog

¹ Vitomir Korać, nav. delo II, str. 443 i dr.

² Istoriski Arhiv KPJ, IV, 110.

centralizovanu) i zemljoradničku koja je i lokalna i centralizovana. U vezi sa ovom poslednjom obrazloženje kazuje da se ona „ne može pribrojati ni čisto političkom, ni čisto strukovnom radničkom pokretu“. Ona je „samonikla u našim posebnim prilikama“.³

Ha V stranačkom kongresu više nije bilo nijednog predstavnika sela; zemljoradničke organizacije kao da ne postoje. Po primljenom statutu na kongresu, težište stranačke delatnosti postaje politička organizacija. Ona se deli „prema mjesnim potrebama na sekcije po strukama, ulicama ili kućama“. Ukoliko u jednom mestu ima više organizacija njih objedinjuje „međustrukovni odbor“. Zemljoradničke organizacije koje se zapravo zovu zemljoradnička udruženja „smatraju se posebnim mjesnim političkim organizacijama stranke, pa i u onim mjestima gdje postoje međustrukovni odbori“.⁴

Sudeći po otsustvu delegata zemljoradničkih organizacija na V stranačkom kongresu, 1908 godine, mogli bismo zaključiti da više nije bilo takvih organizacija. Međutim, bilo ih je samo u manjem broju nego ranije, a i sama stranka im nije pridavala predašnji značaj. Te organizacije od klasno-borbenih postale su prosvetno-političke, pod uticajem već pomenutih raznovrsnih faktora, a najviše po direktivama njihovog novog lidera, Koraća. Naime, posle emigriranja, 1907, Milana Glumca, koji je bio glavni pobornik ranijih organizacija, zemljoradničkim udruženjima u ime glavnog odbora ponovo je počeo rukovoditi Korać. On je po preuzimanju neposrednog rukovodstva, prirodno, odmah započeo sa reorganizacijom, koja je i formalno izvršena primanjem novog statuta.

Koraćev autoritet po izboru za narodnog poslanika u Šidskom sredu, 10 marta 1908, povećao se naročito u kompetenciji rukovođenja pokretom zemljoradnika. Kako su ga inače njegovi sitno prakticistički, oportunistički stavovi pri dnevnim poslovima dovodili do sukoba sa većinom ostalih članova glavnog odbora, ovo priznanje u organizaciji zemljoradničkog dela stanovništva dobro je došlo i njemu i drugoj strani, da se vrati u Srem i tu opet osnuje stranački zemljoradnički sekretarijat sa središtem u Šidu. On je preneo istovremeno i redakciju lista *Pravo Naroda*, koji je od 25 marta te godine izlazio nedeljno. Prišao je i uređenju male partijske štamparije.

U formirajući partijskog centra za Srem, Koraćeve zasluge se u svakom slučaju moraju priznati. Ali one se u mnogome umanjuju jer je već tada delovao u pravcu preobražaja politički revolucionarnog pokreta u reformistički. Godine 1908 bilo je još oko 100 sremskih sela sa socijalističkim aktivistima spremnim da obnove borbu iz prošlih godina. Korać ih je, međutim, angažovao za stišavanje pokreta, za skretanje „buntovničke“ agitacije u vaspitne konferencije. U toku 1908 on je održao sreske stranačke zemljoradničke konferencije u Šidu, St. Pazovi, Mitrovici i dr. Te su konferencije obuhvatale skoro sva sela poznata iz ranijeg perioda.⁵ Na njima je Korać govorio o izbornom pravu, parlamentarnoj demokratiji, a najviše o nabavci štamparije koja će omogućiti redovno izlaženje lista i drugih stranačkih publikacija za kulturno-ekonomsko i političko uzdizanje seljaka.

Pretvaranje klasno-borbenog, sindikalnog *Zemljoradničkog saveza* u političko-borbeni Savez fiksiran je statutom na V stranačkom kongresu, a dalji preobražaj od borbeno-političkog u vaspitno, prosvetno-politički Savez izvršen je primanjem novog pravilnika na III zemljoradničkoj konferenciji, održanoj 7 aprila 1909 godine u Sremskoj Mitrovici. Po § 3 novog pravilnika: „Svrha je Saveza politički odgoj i organizacija zemljoradničkog žiteljstva. U tu će svrhu priređivati političke i nepolitičke sastanke, provoditi stranačku agitaciju i organizaciju među zemljoradničkim pučanstvom, te ga osim toga poticati na gospodarsku, konzumnu, vjeresijsku i prosvjetnu organizaciju“.⁶ Po § 7 Savez se sastoji iz udruženja i direktnih članova. Udruženje se stvara, prema § 9 u svakom mestu gde ima najmanje 10 članova Saveza. Udruženjem rukovodi odbor od 3–9 lica. Sedište je Saveza Šid. Najviše upravne i kontrolne instance Saveza su: zemljoradnička konferencija, koja ima da se održi svake godine u proleće i glavni odbor. Inače po § 18 zemljoradnička udruženja „su samostalne mjesne političke organizacije, te im pristoji pravo discipline prema svojim članovima u smislu stranačkog statuta“.

Iz toka III konferencije vidi se da je glavna briga rukovodstva sada da se redovno plaćaju članarine, da se osiguraju novčana sredstva za štampariju, da članovi redovno kupuju jedne od stranačkih novina *Pravo Naroda*, *Radnička borba*, *Volksrecht* ili dr. Kao dalji zadatak ističe se osnivanje „raznih zadruga za zajedničko nabavljanje robe, kredita, za zajedničku prodaju i proizvodnju“, uopšte „za zajedničku odbranu... interesa u raznim slučajevima“.⁷ Temelji budućeg rada nalazili su se u listu i zadrgugama, prvenstveno konzumnim, to se ogleda i u dnevnom redu te konferencije, gde su pored izveštaja i primanja novih pravila kao posebne tačke tretirane jedino: „Stranačka štamparija u Šidu“ i „Konzumne i slične organizacije“.

O tarifnim pokretima, nadnicama, zakonima za zaštitu interesa poljoprivrednog proletarijata ne raspravlja se više. Pitanja su se pokazala suviše osetljivim i stranka prešavši u fazu mirnog razvitka nije htela da ih ponovo pokrene. Da je stranka još uvek mogla crpsti snagu iz sela dokazuje i priličan broj prisutnih delegata, njih oko 50, predstavljajući oko 30 organizacija.⁸ Ovi brojevi su vrlo značajni jer je, prema oceni lidera partije, konferencija u Mitrovici održana u periodu „najdubljeg stanja opadanja“ zemljoradničkog

³ nav. delo, 112.

⁴ nav. delo, 124.

⁵ Za konferenciju u Šid bili su pozvani delegati iz: Adaševaca, Male Vašice, Gibarca, Berkasova, Tovarnika, Bapske, Novaka, Sota, Ljube, Erdevika, Bingule, Bačinaca, Kukujevaca, Batrovaca, Jamene, Molovina, Opatovca, Ilinaca i Šida. Za konferenciju u St. Pazovi pozvani su socijalisti iz: Beške, Golubinaca, Indije, N. Karlovaca, Male Pazove, N. Slankamena, Ugrinovaca, Vojke, Belegiša, Surduka, St. Banovaca, Krčedinaca, Popinaca, Šimanovaca i St. Pazove. (*Pravo Naroda* br. 31 – 25 (12) VIII 1908, br. 41–3 XI (21 X) 1908.

⁶ Istoriski Arhiv KPJ, IV 128.

⁷ Pravo Naroda br. 13 – 30 (17) III 1909.

⁸ Slobodna riječ br. 45 – 1909; Pravo Naroda br. 15 – 1909.

pokreta.⁹

Krajem iste godine, 4 i 5 decembra 1909, održana je IV zemljoradnička konferencija, u Šidu. Na dnevnom redu, pored izveštaja i izbora uprave, bili su: *Politički položaj i naše seljaštvo* – referent Eugen Demetrović; *Borba za opće pravo glasa* – referent Slavko Henč. Još su bili predviđeni referati: *O radničkoj štampi* – referent Vilim Bukšeg; i *O zemljoradničkim organizacijama i njenim zadacima*. Referat o štampi zbog kratkoće vremena nije održan.

Konferencija je protekla u duhu „preporoda“. Prisutno je bilo oko 150 delegata. Pre konferencije u novembru bila je otvorena štamparija u Šidu i 24 novembra je *Pravo Naroda* izašlo „u svom domu i u svojoj štampariji“, a na prvi dan održanja konferencije“ 4 decembra, konstituisala se knjižarsko štamparska zadruga sa 500 deoničara, „čestičara“.

Izveštaj i referati najviše su se zadržali na izlaganju nepovoljnih političkih prilika usled nepostojanja opšteg izbornog prava za čije izvojevanje je trebalo koncentrisati sve snage. Zadaci zemljoradničkih udruženja postavljeni su na platformu okupljanja seljaka radi učešća u izbornoj borbi na strani *Socijaldemokratske stranke*, radi stvaranja zadruga sa ciljem ekonomске samopomoći, i uopšte radi podizanja svesti na nivo socijalističkih zahteva.¹⁰

Na VI, poslednjem stranačkom kongresu, održanom 14 i 15 avgusta 1910. pored obeležavanja stava prema brojnim nasrtajima vlastodržaca na slobodu ličnosti naroda i čitavih pokrajina – proganjanje Srba u vezi sa „veleizdajničkim procesom“, aneksija Bosne i Hercegovine, proganjanja u vezi sa Fridjungovim procesom, represalije protiv socijalista povodom štrajkova i demonstracija u Zagrebu i na Rijeci, i uz isticanje najvažnijih političkih akcija u vezi sa stranačkim događajima – kampanja za opšte pravo glasa, držanje prema koaliciji, odluke Jugoslovenske socijalističke konferencije u Ljubljani, Balkanske socijalističke u Beogradu – govorilo se i o razvitu zemljoradničkih organizacija. U izveštaju sekretarijata partije ističu se uspesi zabeleženi u Sremu izborom nekoliko socijalista u županisku skupštini, osnivanjem sekretarijata, otvaranjem štamparije i dr.¹¹ U Koraćevom izveštaju u ime sekretarijata *Zemljoradničkog saveza* ti uspesi još su potencirano istaknuti.

Kada danas ocenjujemo i klasifikujemo te uspehe onda moramo reći da kvalitativno, po vrsti, sadržini, nameni, efektu odgovaraju ciljevima reformističkih stranaka koje su se odrekle ili nikad nisu ni bile na pozicijama rušenja postojećeg poretku, i koje su akumulisale oruđa parlamentarne borbe za vršenje ispravki u postojećem sistemu. A kao takvi ti uspesi jedva su mogli nešto značiti. Progresivne građanske stranke u opoziciji, i one najmanje, postizavale su ih u mnogo većem obimu pa efikasno ništa nisu mogle učiniti protiv volje vlastodržaca.

Pri ocenjivanju uspeha *Zemljoradničkog saveza* posle njegove reformističke obnove lideri stranke nisu upotrebljavali komparativno merilo u odnosu na druge parlamentarne stranke već u odnosu na sopstvene organizacije iz vremena bujanja pokreta 1906–1907 godine. Po njihovoj oceni ni u tim godinama nisu postignuti rezultati u pogledu ostvarenja partijskih ciljeva, a svojom stihijnošću organizacije su samo kvarile taktičke planove rukovodstva. Korać u svom izveštaju kaže da je taj „Seljački... pokret iz početka povukao sobom sve, baš kao plima... No vodstvo... nije za cijelo vrijeme moglo vladati njim već je pokret – kao svaki elementarni događaj – gospodario njim“. U seljačkom pokretu nije bilo – po Koraću – „stalnog i sređenog pravca, među nosiocima pokreta vladala je „velika požrtvovanost, ali i veliko neznanje“.¹² Reči Koraćeve same po sebi mogu biti tačne, ali one ne uvažavaju sve uticajne faktore upravljanja društvom i državom. One ne vode računa o istorijskoj činjenici da su veliki društveni preobražaji ostvareni onda kada se znanje pojedinaca zasnovalo na snazi masa.

Dalje postojanje *Zemljoradničkog saveza* sa središtem u Šidu, broj članova njegovih podružnica, udruženja, koji je, prema pomenutom izveštaju 1910 godine, iznosio oko 400, povećanje obima lista *Pravo Naroda* na 8 strana (imao je u početku 4 strane, pa 6), njegov tiraž od 1200 primeraka, pokazuju da je sremsko selo, i to skoro isključivo ono, ostalo akciono područje Socijaldemokratske stranke, gde su se njene ideje među seljaštvom najviše širile. Nepostojanje klasno-borbenih organizacija na selu moralno se, međutim, nepovoljno odraziti na delovanje partije jer broj nadničara i težina njihovih problema, bez obzira na mišljenje pojedinaca, igrale su u društveno-političkim odnosima, zapaženo ili ne, vidljivu ulogu. S tim u vezi rukovodstvo stranke čini pokušaj 1911 godine da stvaranjem posebnog zemljoradničkog otseka u okviru Opšteg radničkog saveza, koji je obuhvatao sindikate svih struka bez samostalnih organizacija, ponovo okupi seljački proletariat. Pokušaj je ostao bez uspeha. Stvorena je svega jedna zemljoradnička organizacija sindikalnog tipa i to u Rumi, gde je uvek nadničarski pokret bio naročito snažan i gde je još 1905 godine, pre nego što je socijaldemokratska centrala dala uputstva za to, bila osnovana takva organizacija.

Uspeha u obnavljanju starih organizacija nije ni moglo biti jer, kako sam Korać tvrdi, „veća sistematska akcija i propaganda nije bila ni – provedena“.¹³ Očigledno je da najuticajniji ljudi stranke nisu bili za to da se oživi pokret koji je svojevremeno zadavao više brige nego što im je pričinjavao zadovoljstvo. Korać je otvoreno bio protiv obnavljanja starih borbenih organizacija. Obraćajući se onima koji stoje još uvek pod utiskom snage „socijalističke bujice od 1907 g.“ i koji još uvek „misle da je ono naglo podizanje i prelaženje

⁹ Sl. Riječ br. 230 – 1909.

¹⁰ Na konferenciji je izabran novi upravni odbor Saveza u koji su ušli: Tubić, Rakić, Gadnaj, Bašičević, Paunović, Ninković, Filipović, Vragačanski, Župić, Jovanović, Mundžić, Krstonošić, Jurišić, Jutić, Tiranda. U nadzorni odbor su izabrani: Kekić, Novičić, Blagojević, Đurin, Babić, Opačić, Bojanić. Pored prezimena nisu navedena mesta boravka članova uprave. (Sl. Riječ br. 230 – 1909; Radnička Borba br. 32 – 1909).

¹¹ Istorijski Arhiv KPJ, IV, 132.

¹² nav. delo, str. 142.

¹³ Korać, nav. delo, II, 444.

čitavih sela „u socijaliste bilo dobro i zdravo“ on kaže izričito „da ono nije bilo dobro... da je ona silna bujica nanela... stranci više štete nego li koristi“. Zato po njegovim savetima „ne samo da ne smemo želiti njen povratak, već bi ga morali i svom silom sprečavati“.¹⁴

Osim ove opozicije od strane pojedinih stranačkih prvaka i vlastodršci su zadržali svoje prvo bitno nepoverenje prema klasno-borbenim organizacijama. Tako napr. jedna kratka vest iz Petrovaradina kazuje da su žandari rasturili sastanak vinogradara 24 marta 1912. na kome je po prethodnom dogovoru trebalo proglašavati osnivanje zemljoradničke organizacije u okviru Opštег radničkog saveza.¹⁵ Bilo je ipak u planu da se održi više konferencija za propagiranje sindikalnih zemljoradničkih organizacija, od kojih je prva trebalo da bude održana u Mitrovici, ali je uspostavljanjem izvanrednog stanja Cuvajevim komesarijatom akcija sprečena.¹⁶

Posle IV zemljoradničke konferencije u Šidu nije bilo više sastanaka zemaljskog značaja. Još je održana svega jedna važnija sremska stranačka konferencija i to okružna za istočne krajeve Srema, u Indiji 31 maja i 1. juna 1914, na kojoj su učestvovali po pozivu glavnog odbora predstavnici zanatskih i industrijskih radnika, a samoinicijativno nekoliko delegata zemljoradničkih udruženja. Od strane zemljoradnika bili su prisutni: iz Šida 2, Popinaca 4, Ledinaca 2, Iriga 2, Pećinaca 7, Vognja 1, Krušedolskog Prnjavora 1, Karlovaca 1.¹⁷ Ovo nepozvano učešće zemljoradničkih predstavnika iz osam organizacija na jednoj sindikalnoj konferenciji pokazuje da se na selu i dalje sačuvalo i negovalo osećanje povezanosti sa klasnim pokretom radnika. Što se ta povezanost nije više manifestovala krivica nije do samih radnika i zemljoradnika već više do njihovih socijaldemokratskih stranačkih vođa, koji su smatrali da za to još nema dovoljno uslova. Došao je rat i omeo je sve planove o dugoročnom vaspitanju i prosvećivanju masa, o postepenom izvođenju pravednijih, boljih odnosa u državi i društvu. Postojeći poredak jednom više razbio je iluzije o mogućnostima evolucionog razvijanja u datim prilikama.

1. Glavne akcije novih zemljoradničkih udruženja

Zemljoradnička udruženja koja su se stvarala po novom stranačkom pravilniku nisu bila malobrojna. Za razliku od pređašnjih organizacija iz perioda poleta, ona su imala samo mali broj članova. Dok su ranije u buntovničkoj atmosferi seljaci masovno, često većina stanovnika jednog sela, prilazili pokretu, sada se uglavnom samo idejno uzdignutiji okupljaju u organizaciji. Kada se u novinskim beleškama notira osnivanje neke organizacije obično se pominju svega nekoliko lica kao inicijatori i članovi udruženja; napr. u Pačetinu 1908 godine, Pećincima 1910, Popincima, Bapskoj, Novaku, Ledincima, Šuljmu 1911, Jasku 1912 godine i dr.¹⁸ Prilikom akcije za osnivanje zadružne stranačke štamparije s „česticama“ od po 25 K, plativih u toku 4 godine, deoničara, pojedinaca i udruženja sa malim uplaćenim iznosima ima skoro iz svih sremskih sela.¹⁹

Dokaz rasprostranjenosti organizacije i postojanja idejnih pristalica skoro u svakom sremskom selu je izlazak i širenje lista *Pravo Naroda*, koji je bio namenjen skoro isključivo zemljoradnicima. List je prvo izlazio dvonedeljno, a počev od 28 marta 1908 nedeljno. Počeo je sa 4 strane, te se proširio na 6, pa na 8, i to od malog formata na veći. Ranije je imao veći tiraž, ali i sada ima stalno oko 1000 zemljoradničkih pretplatnika (a samo oko 100 pretplatnika iz redova sindikalno organizovanih zanatskih i industrijskih radnika).

Da bismo ukazali na ulogu i značaj *Prava Naroda* u povezivanju naroda nasilno razdvojenog raznovrsnim upravama Austro-Ugarske Monarhije, navećemo da su ga prilikom privremenog prekida lista ugarskih Srba socijalista, *Narodnog Glasa* 1908 godine, redovno dobijali članovi stranke u Banatu i Bačkoj, a i posle ponovnog izlaženja tog lista (jedno vreme 1909 su zajedno izlazili) *Pravo Naroda* je imalo svoje redovne pretplatnike i čitaoce u ovim krajevima. Do pokretanja socijaldemokratskog lista u Bosni i Hercegovini list sremskih socijalista imao je i tamo oko 200 pretplatnika.²⁰ Posle uspostavljanja komesarijata *Pravo Naroda* je obustavljeno i na mesto njega je kratko vreme (svega 5 brojeva) izlazilo *Znanje* kao nepolitički list.

Rezultati akcija prikupljanja novčanih sretstava za izbornu agitaciju, koje je stranka obično pokretala pre parlamentarnih izbora, pokazuju takođe da u većini sremskih sela postoje i dalje socijalisti. To su mahom mali prilozi od 2 do 6,7 K, ali poneka mesta ističu se i većim davanjima u taj tzv. „Bojovni izborni fond“, napr. 1908 godine Ljuba sa 18 K, Divoš sa 13, Berkasovo čak sa 43 K.²¹ Godine 1910 u Rumi ima priloga od preko 50 K (doduše tu su i zanatski, industrijski radnici).²² U 1911 godini, napr. iz Šida njih 47 daju 94 K, u Golubincima njih 15–10 K, u Kupinovu njih 11–12 K, u Rumi zemljoradnička organizacija – 15 K.²³

Politički zborovi i sastanci ostaju i novim udruženjima najvažnija akciona sredstva delovanja u masama. Povodom saborskih izbora, u februaru 1908 godine, njih ima mnogo s obzirom da je skoro u svim izbornim rezovima stranka postavila svoje poslaničke kandidate. Kao uvek tako i sada vlasti često ne daju dozvolu, ili

¹⁴ *Pravo Naroda*, br. 49–16 (3) XII 1910.

¹⁵ Sl. Riječ, br. 73 – 1912.

¹⁶ Sl. Riječ, br. 182–11 VI 1913.

¹⁷ Sl. Riječ, br. 124 – 3 VI 1914; Drvodjelac br. 11 – 14.

¹⁸ *Pravo Naroda*, br. 30 – 1908; br. 1, 2, 9 – 1911; br. 10 – 1912.

¹⁹ Skoro u svakom broju *Pr. Naroda* god. 1908 i 1909 nalaze se njihova imena sa oznakom uplaćene sume.

²⁰ *Pravo Naroda*, br. 1, 9 – 1911.

²¹ Sl. Riječ, br. 5 i br. 80 – 1908.

²² Sl. Riječ, br. 241, 248 – 1910.

²³ *Pravo Naroda*, br. 50, 51 – 1911; Sl. Riječ, br. 281 – 1911.

odugovlače s njom, za održavanje zborova pod raznim izgovorom.²⁴ Socijaldemokratske novine se žale da im „oblasti“ ne dozvoljavaju zborove u Iločkom i Mitrovačkom, Morovićkom i Šimanovačkom izbornom kotaru. U Šimanovačkom izbornom srezu, napr., kotarska uprava iz Zemuna nije odobrila sazivanje skupštine u Prhovu, Deču, Kupinovu, Progaru i Jakovu opet s motivacijom da nema raspoloživih činovnika za „izaslanike“.²⁵

Pošto je sabor odmah posle izbora, koji je završen pobedom koalicije i potpunim porazom bana Rauha, odgođen na neizvesno vreme, stranka je nastavila sa kampanjom za opšte izborno pravo. Srem su u agitacionoj turneji u maju i junu obišli Korać i Eugen Demetrović. U novinama možemo čitati vesti o zborovima i „dogovornim“ sastancima u Radincima, Grgurevcima, Martincima, Kuzminu, Novom Slankamenu i dr.²⁶

Iako zborovi i sastanci nisu više posećeni kao pre, na njima najčešće ipak ima oko 200–400 slušalaca. Tim povodom zabeležićemo karakteristične reči kotarske uprave u Šidu o zboru Vitomira Koraća, održanog 1. maja, kojima se kazuje da je „Korać ovaj put vrlo pristojno govorio... Više puta je napomenuo da se valja za slobodu boriti mirno, i upućivao ih je... da izbegavaju svake sukobe“... Prema komentaru župana Hideghetija: „socijalizam u okolini Šida... počima gubiti snagu baš uslijed toga što je na pr. zastupnik Korać kao takav prinužden umjerenje govoriti nego li onda kad je bio samo agitator“.²⁷ Iako se te reči doslovno ne mogu smatrati tačnim jer je Korać i kao narodni poslanik znao oštro kritikovati vladu, ipak one ukazuju na kvalitativnu razliku između nekadašnjeg revolucionarnog buntovnika i sadašnjeg sve opreznijeg opozicionog političara.

U oktobru iste godine glavni odbor stranke je doneo odluku o ponovnom pokretanju skupštinske kampanje za opšte pravo glasa. Tim povodom je štampana u 3.000 primeraka brošura „*Živilo opće, jednak i tajno pravo glasa*“, i rasturana širom zemlje. Zborovi su održani tada i u više sremskih sela, napr.: u Šimanovcima (prisutno oko 400 lica), Šidu, Kukujevcima.²⁸ Dnevni red na svim zborovima je bio isti: *Politički položaj i borba za opšte izborno pravo*.

Za vreme bana Rauha nosioci vlasti nastavili su sa taktiziranjem u prilog oživljavanja kampanje Socijaldemokratske stranke za opšte izborno pravo pokušavajući da je iskoriste ne samo za izazivanje razdora među opozicionim strankama nego i za skretanje pažnje pojedinaca i masa sa najvažnijeg tada protivnarodnog čina, koji se pripremao i ubrzo realizovao, sa imperijalističke aneksije Bosne i Hercegovine. U vezi sa očekivanim razdorom među opozicionim strankama oko prioriteta u isticanju političkih zahteva, vladine nade su se u priličnoj meri izjalovile. Opozicioni prvaci došli su do sporazumnog zaključka, 29. novembra 1908., da se zahteva saziv sabora na kome bi kao prva tačka dnevnog reda bila; *temeljna reforma izbornog zakona na osnovu opšteg, jednakog, direktnog i tajnog prava glasa*. Sledeeće godine, 6. februara 1909., proklamovana je zajednička, sporazumna borba protiv neustavne Rauhove vladavine bez sabora. Taktika povlađivanja socijalističkih zahteva za izbornu reformu je ipak delimično urodila plodom. Socijaldemokratska stranka je 29. oktobra 1909 prekinula kooperaciju sa koalicijom opozicijom prebacujući joj neaktivnost, a i nemoralno držanje povodom sumnjičenja da je Socijaldemokratska stranka u službi bana Rauha.

Imenovanje mađarona Cuvaja za podbana izazvalo je u avgustu ponovno oživljavanje skupštinske kampanje. U vezi sa aktivnošću Cuvaja da osnuje novu mađarsku vladinu stranku, *Pravo Naroda* poziva zemljoradnike Srema da u svojim selima organizuju protestne zborove.²⁹ Sa istim dnevnim redom kao i prethodne godine: „*Politički položaj i borba za opšte izborno pravo*“ u septembru i oktobru održava se niz zborova i konferencija, napr. u Adaševcima, Erdeviku, Tovarniku, Indiji. Zborovi su obično dobro posećeni, sa oko 400–600 ljudi.³⁰ Na svim zborovima prihvaćen je isti tekst rezolucije sa pet tačaka kojima se: 1. protestuje protiv apsolutističke uprave bez sabora i zato što se ne donose ustavne reforme; 2. osuđuje izrabljivačka politika vladajućih klasa Ugarske nad Hrvatskom i Slavonijom; 3. žigoše pokušaj obnavljanja mađarske stranke; 4. traži saziv sabora i donošenje zakona o opštem, jednakom, neposrednom i tajnom glasanju sa zaštitom manjine; 5. pozivaju članovi sabora da povedu najodlučnije borbu protiv hrvatske i ugarske vlade.³¹

Radi ilustracije samovoljne interpretacije zakona o sastajanju navešćemo još da je zabranjeno održavanje zbora u Šidu, a u Adaševcima, koje je selo udaljeno od Šida svega nekoliko kilometara dozvoljeno je. Po Koraćevoj kasnijoj interpelaciji u saboru, za zbor u Adaševcima dato je odobrenje jer leži u drugom, Morovićkom, izbornom srezu gde je poslanik pripadao koaliciji pa se mislilo na izazivanje razdora u redovima opozicije.³² Godine 1910 Korać je držao nekoliko zborova u Šidu, Berkasovu, Gibarcima, Bapskoj, Novaku, izveštavajući birače o svom poslaničkom radu. Te godine najviše zborova održano je u septembru povodom pretstajećih izbora, na novoj zakonskoj osnovi koja je izglasana u saboru u maju posle pada bana Rauha i imenovanja Tomašića. Tada stranačke novine beleže između ostalog zborove u Jasku (prisutno oko 250–300 lica), u Maloj Remeti (oko 1.000 lica), Šuljmu (300–350 ljudi), Tovarniku (oko 150 birača) i dr.³³ Godine 1911 i 1912 nije bilo većih skupštinskih akcija. Do ponovnog raspisa izbora u novembru 1911 bilo je

²⁴ Sl. Riječ, br. 9 – 1908; Pravo Naroda, br. 4 – 1908.

²⁵ Sl. Riječ, br. 9 – 1908.

²⁶ Pravo Naroda, br. 19, 20, 22, 24 i dr. – 1908.

²⁷ DAH – ZV ~~6-14~~
^{br. 1827} : Radenić, nav. delo, str. 372. br. 1827.

²⁸ Pravo Naroda, br. 42, 43 – 1908.

²⁹ Pravo Naroda, br. 35 – 20 VIII (2 IX) 1909.

³⁰ Sl. Riječ, br. 167, 178, 187, 193; Pravo Naroda br. 40, 41, 42 – 1909 i dr.

³¹ Pravo Naroda, br. 39 – 1909; Sl. Riječ, br. 167 – 1909.

³² Pravo Naroda, br. 15 – 15 (2) IV 1910.

³³ Pravo Naroda, br. 35, 36, 37, 39 i dr. 1910.

svega nekoliko zabeleženih zborova i to u većim mestima. Na njima se i dalje najviše govorilo o opštem izbornom pravu, a od drugih aktuelnih problema najčešće protiv militarizma i skupoće.³⁴

Posle Tomašićevog neuspeha na saborskim izborima u decembru 1911, i imenovanja, u januaru 1912, za bana Cuvaja, koji je raspustio sabor ne zakazavši nove izbore, opozicione stranke su udruženim snagama vodile protestnu kampanju sa demonstracijama i zborovima, širom zemlje. U tom razdoblju, sve do objave kraljevskog reskripta o komesarijatu, u aprilu 1912. održano je nekoliko zborova i konferencija na kojima su pored predstavnika *Socijaldemokratske stranke* govorili i izaslanici drugih, građanskih stranaka. Tako je održan jedan zajednički dogovorni sastanak socijalista i samostalaca u Mitrovici na kome je bilo prisutno oko 500–600 ljudi (zbor nije bio dozvoljen).³⁵

Za vreme komesarijata umesto prestalih socijaldemokratskih listova *Radnička Borba*, *Volksrecht*, *Pravo Naroda* rasturali su se ilegalno: novopokrenuta *Nova Borba*³⁶ iz Budimpešte, *Glas Slobode* iz Sarajeva, i *Sloboda* list vojvođanskih Srba socijalista.

Godine 1913, posle komesarske vlade, najvažnije političke masovne akcije Socijaldemokratske stranke bile su opet povodom izbora, koji su održani u decembru.

Glavne političke akcije Socijaldemokratske stranke u razdoblju od 1908 godine uopšte bile su izborne. Videli smo da je stranka odmah posle prvih uspeha u širenju socijalističkih ideja među sremskim seljacima planirala postavljanje svog poslaničkog kandidata u ovim krajevima. Tada je Kuenova vlada nasilno omela ostvarenje tog plana. Posle više od 10 godina u izmenjenoj, liberalnijoj političkoj atmosferi postojali su uslovi da se davnašnji san i plan socijalista ostvari. Pripreme za učešće na izborima bile su brižljivo izvođene i obuhvatale su velika područja. Sa agitacijom i isticanjem kandidata, kako smo već zabeležili, počelo se još 1907 godine. Januar i veliki deo februara 1908 ispunjen je konferencijama i zborovima. Mnogi zborovi bili su i sada, kao što će biti uvek, zabranjeni, ali mnogi su i dozvoljeni. Najčešće se održavaju dogovorni sastanci koji se mogu po § 2 bez prijave zakazati i koje vlasti ređe rasturaju.

Kod zborova socijalista vidimo sve masovne manifestacione pojave koje smo sretali i srećemo kod okupljanja pristalica velikih građanskih stranaka, a koje su uopšte karakteristične za selo u danima političke mobilizacije: iskićena kola puna svečano obučenih seljaka, usklike borbenih parola, pesme prkosa i otpora, svečane zastave, pucnjave prangija. Samo reči koje se sada čuju jesu izrazi bratstva i jednakosti svih naroda, stvaralačke saradnje svih ljudi, spremnosti za realizaciju najplemenitijih nadanja svih vremena. I zastava koja se vije u rapavim seljačkim rukama je nova: crvena.

Vesti zabeležene u stranačkim novinama o borbenim partijskim izbornim manifestacijama sigurno ulepšano i preuveličano prenose zbivanja, ali se ipak toliko drže činjenica da se može stvoriti realna predstava o njima. Na predizbornom zboru u Šidu bilo je prisutno oko 2.500–3.000 ljudi, seljaci iz okoline došli su sa velikim crvenim zastavama.³⁷ U Erdeviku je 9. februara održan zbor koji je imao isto oko 2.500–3.000 slušalaca od kojih su Šidani došli sa 36 kola, Kukujevčani sa 10.³⁸ U Golubincima je bio zbor u prisustvu oko 1.500 ljudi, među njima, između ostalog, bilo je 150–200 Slovaka iz St. Pazove. U Slankamenu na dogovornom sastanku nalazilo se oko 600 lica. U vezi sa ovim sastankom dopisnik ističe da su na njemu prisustvovali Slankamenčani sa crvenim barjakom koji je imao hrvatski natpis, Novi Karlovčani sa zastavom srpskog natpisa, i St. Pazovčani pod zastavom slovačkog natpisa, te dodaje u oduševljenju: „*tri barjaka, kao tri tražbine za koje se borimo: sloboda, jednakost i bratstvo*“ a pod njima u bratskoj slozi „*tri narodnosti i tri vjere – to može jedino socijalizam da međusobno sveže!*“³⁹ Jedan veliki zbor bio je održan u St. Pazovi uz učešće okolnih seljaka, prisutno je bilo oko 3.000 ljudi.⁴⁰

Prema jednom stranačkom podatku,⁴¹ Socijaldemokratska partija je u toku predizborne agitacije u Sremu i Slavoniji održala, osim zborova, preko 200 dogovornih sastanaka. Na svim zborovima i sastancima ukupno je učestvovalo preko 100.000 ljudi.

Iz proglaša glavnog odbora i nekoliko principijelnih novinskih napisa pred izborima možemo saznati sa kakvim zahtevima i obećanjima je tada delovala stranka na masu birača, koja je bila, ne smemo zaboraviti, pretežno malo i srednje posednička. U predizbornom proglašu, sastavljenom 7. februara, a objavljenom u stranačkom glasniku od 12. februara, posle izlaganja kapitalističke uslovljenosti eksplotatorskih nedaća, ističu se minimalne programatske tražbine partije izvodljive u granicama postojećeg društva, u četrnaest tačaka: 1. Uvođenje opšteg, jednakog, direktnog i tajnog izbornog prava za sve muške i ženske državljanе posle navršene 20 godine; izbor poslanika ima da se obavi po stranačkom proporcionalnom sistemu; 2. Rad zakonodavstva „putem naroda, kojemu pripada pravo stavljati predloge, prihvaćati i zabacivati zakone. Samoodređivanje i samouprava naroda u državi, zemlji i općini“; 3. Ukipanje zakona o ograničavanju slobode izražavanja misli i prava sastajanja, te udrživanja; 4. Nezavisnost sudova, besplatna pravna zaštita, uvođenje porote, ukipanje smrtne kazne; 5. Podržavljenje lekarske službe i besplatno lečenje; 6. Sloboda veroispovesti, odvajanje crkve od države; 7. Opšte, laičko besplatno školovanje; 8. Ukipanje svih indirektnih poreza (na potrošnju i carine), uvođenje progresivnog poreza sa osiguranjem životnog minimuma, ukipanje prikeza; 9.

³⁴ Sl. Riječ, br. 160, 180, 191, 246 – 1911.

³⁵ Pravo Naroda, br. 14 – 1912.

³⁶ U jednom raspisu župana, upućeno svim sremskim „kotarskim oblastima“ i gradskim poglavarstvima, 2. oktobra 1912, stoji da se *Nova Borba*.... „potajno na ovdašnjem području širi tako da se pojedini brojevi toga lista neopaženo polože po javnim mjestima (po cesti, na klupe itd.)“ U vezi s tim, župan traži od svojih potčinjenih organa da izdaju odgovarajuće naredbe na njihovom području, kako bi se krivci kaznili i sprečilo širenje lista. (AISAN – GK, br. 4674/1912).

³⁷ Slobodna Riječ, br. 11 – 1908.

³⁸ Slobodna Riječ, br. 20 – 1908; Pravo Naroda, br. 2 – 1908.

³⁹ Slobodna Riječ, br. 21 – 1908.

⁴⁰ Slobodna Riječ, br. 25 – 1908.

⁴¹ Pravo Naroda, br. 7 – 1908.

Uvođenje narodne odbrane, milicije, umesto stajaće vojske, „opšte naoružanje naroda. Odlučivanje o miru i ratu pripada narodu“; 10. Ukipanje povlastica koje proističu iz poseda, titula, „časti plemstva i dostojanstva“; 11. Postavljanje činovnika izbornim putem; 12. Državno osiguranje za sve moguće slučajevе: nezgode, nemoći, starosti; 13. Izvođenje javnih poslova na račun države; 14. Pravo lova i ribolova da pripada opštini.⁴²

U vezi sa stalnim prioritetnim isticanjem tzv. srpskih zahteva od strane građanskih stranaka, *Pravo Naroda*⁴³ objavljuje članak u kome se smatraju opravdanim zahtevi za ravnopravnost cirilice s latinicom, za osnivanje i izdržavanje posebnih srpskih škola, za priznavanje srpske trobojnice. U neopravdane zahteve ubrajaju se oni koji su konfesionalnog, crkvenog karaktera. Socijaldemokratska stranka je za potpuno odvajanje crkve od države, versko pitanje je privatno, crkvenu zajednicu treba da izdržavaju vernici ukoliko su za to.

Rezultati izbora 1908 pokazuju da su programatski zahtevi kao i celokupna delatnost Socijaldemokratske stranke naišli na povoljan prijem kod jednog dela birača. U Šidskom izbornom sredu Korać je dobio relativno najveći broj glasova, a u užem, naknadnom izboru i potrebnu apsolutnu većinu. U Morovićkom sredu kandidat Socijaldemokratske stranke, Vilim Bukšeg, iako nije izabran, imao je dovoljno glasova – 128 za učestvovanje u užem, naknadnom izboru sa kandidatom Samostalne stranke koji je dobio 208 glasova. U ostalim srezovima socijalistički kandidati nisu došli do jačeg izraza, ali izvestan broj glasova datih njima potvrđuju da su skoro svuda imali svoje pristalice. Tako je u Iriškom sredu Korać dobio 105 glasova, u Martinačkom Demetrović 89, u St. Pazovačkom 67, Šimanovačkom 28, Mitrovačkom. 24 (Korać). U Rumskom sredu socijaldemokratska kandidacija je zakasnila.⁴⁴ U celoj zemlji, ukupno, socijaldemokratski kandidati su dobili 925 glasova, prema tome to su skoro isključivo glasovi iz Srema – 819, ostali su iz Osijeka i Dugog Sela.⁴⁵

Pobeda Koraćeva u Šidskom sredu svedoči o izuzetnoj snazi Socijaldemokratske stranke u ovom kraju već i po tome što je izvođena u neobičnoj konkurenčiji šest stranaka. Skoro sve postojeće stranke su ovde istakle svoje poslaničke kandidate, među kojima je posle prvog glasanja Korać imao 316 glasova, predstavnik Radikalne stranke advokat Roknić iz Mitrovice 110, kandidat frankovačke Stranke prava i klerikalaca župnik Jakić iz Tovarnika 92, delegat naprednjaka Ivan Ancel, nekadašnji socijaldemokratski lider koji je na osnovu ranije popularnosti ovde pokušao sreću, 73 glasa, kandidat nemačkih nacionalista protestantski sveštenik d-r Šumaher 55 glasova i član Srpske samostalne stranke Grgurov, apotekar iz Mitrovice, 47. Pošto nijedan od kandidata nije dobio zakonom predviđenu većinu, održan je uži izbor 10 marta na kojem je Korać pobedio, sa 371 glasom, uz izvesnu pomoć samostalaca i naprednjaka, a donekle i radikalaca čiji je predstavnik odustao od ponovne kandidature.⁴⁶ Domet Koraćeve pobede još bolje ćemo oceniti ako znamo da *Socijaldemokratska stranka Ugarske* do Prvog svetskog rata nijednom nije pobedila na izborima.

Po dolasku na vlast bana Tomašića, kada su bili raspisani naknadni izbori za Morovićki izborni rez, Socijaldemokratska stranka je opet istakla kandidaturu Vilima Bukšega. Na izborima, 12. maja 1910, Bukšeg je dobio daleko manji broj glasova od vladinog kandidata d-ra Svetislava Šumanovića, 64 prema 363.⁴⁷ Stranka se nadala većem uspehu, i posle se mnogo žalila na teror vlasti i na držanje koalicije koja je pomagala vladinog kandidata, nekadašnjeg Kuenovog istaknutog saradnika. Rada ilustracije metoda vrbovanja za vladinog kandidata u tom vremenu navećemo po socijaldemokratskoj žalbi, u tom pogledu sigurno verodostojnoj, da je biračima u Lipovcu poručeno da će se obustaviti gradnja puta, koja je tada bila u toku, ako glasaju za opoziciju; da su u Adaševcima 15 kola koja su bila pripremljena da prevoze na biralište opozicione glasače okupirana za službeno obavezne poslove, za tzv. foršpan, i t.sli.⁴⁸

Na saborskim izborima, održanim 28. oktobra 1910, Socijaldemokratska stranka je svoje kandidate postavila opet većinom u sremskim izbornim srezovima. (Njeni kandidati bili su: *Korać* u Šidu, Irigu, Martincima, Iluku i Mitrovici; *Bukšeg* u Zemunu, Rumi i Moroviću; *Svetozar Delić* u Šimanovcima i Karlovacima.⁴⁹ Predizborna agitacija protekla je u uobičajenoj atmosferi. Bilo je održano mnogo sastanaka, nekoliko većih zborova (napr. u Maloj Remeti sa oko 1.000 slušalaca), i kao uvek za priličan broj zborova nije dobijena dozvola (napr. u Ljubi, Sotu, Maradiku, Ilači, Tovarniku).⁵⁰

Rezultati izbora nisu bili povoljni za Socijaldemokratsku stranku utoliko što je izgubila svoje jedino poslaničko mesto u saboru. U Šidskom sredu Korać je ostao u manjini, iako je pri prvom glasanju imao relativnu većinu sa 565 glasova prema 440 glasova datih za d-ra Benešića, koga je pomagala i vlada i srpsko-hrvatska koalicija, i 247 glasova datih za župnika Jakića, predstavnika frankovaca i klerikalaca. Na užem izboru koji je održan sutradan, Benešić je dobio 737 glasova, a Korać 710. Neuspeh Koraćev je posledica nekog smanjivanja socijaldemokratskog uticaja na mase u odnosu na 1908, već izmenjenih međustranačkih odnosa. Na užem izborima 1908 godine predstavnik Socijaldemokratske stranke imao je podršku koalicije, što sada nije bio slučaj, a i vladin stav je bio ranije nešto umereniji, tolerantniji.

U ostalim izbornim srezovima socijalisti su dobili sledeći broj glasova: u Irigu 208, Moroviću 152, Šimanovcima 148, Martincima 140, St. Pazovi 109, Rumi 93, Zemunu 38, Iluku 29. I ovoga puta

⁴² Istoriski Arhiv KPJ, IV, 115.

⁴³ Pravo Naroda, br. 5 – 1908.

⁴⁴ Sl. Riječ, br. 26 – 1908; Pravo Naroda, br. 7 – 1908.

⁴⁵ Pravo Naroda, br. 10 – 1908.

⁴⁶ Korać, nav. delo, I, 204.

⁴⁷ Sl. Riječ, br. 108 – 1910.

⁴⁸ Sl. Riječ, br. 109, 110–1910.

⁴⁹ Pravo Naroda, br. 40 – 1910.

⁵⁰ Pravo Naroda, br. 39 – 1910.

najveći broj glasova dobili su socijalistički kandidati u sremskim izbornim srezovima, u drugim (Vuka, Dugo Selo, Osijek, Zagreb, Brod) ukupno 266.⁵¹

U vezi sa rezultatima izbora u Šidu i svim mogućim izbornim malverzacijama, napomenućemo još da je na žalbu Socijaldemokratske stranke da su, između ostalog, u prilog pobedničkog poslaničkog kandidata ubrojani oko 40 glasova mrtvih, otsutnih ljudi i ljudi bez biračkog prava, verifikaciona saborska komisija proglašila mandat spornim, tako da je Benešić uopšte ostao neverificiran.⁵²

Godine 1911 izbori su protekli pod pojačanim terorom Tomaševićeve banske uprave, koja je sve sile usretstredila na to da onemogući ponovni uspeh opozicije. Pošto nije bilo izgleda na uspeh, s obzirom na povećani pritisak vlastodržaca (skoro svaki broj stranačkih listova je tada konfiskovan i većinom ispunjen belinom usled izbačenih, cenzurisanih tekstova) i razdor između pristalica najzainteresovanijih stranaka u Sremu, radikala i samostalaca, u Socijaldemokratskoj stranci mnogi su bili za apstinenciju. Ipak preovladalo je mišljenje onih koji su bili za učešće na izborima iz propagandnih razloga. Socijaldemokratski kandidati istaknuti su u 8 srezova, od kojih su 4 bili u Sremu: u Šidu i Irigu – Korać, u Zemunu i Rumi – Bukseg.⁵³

Iako koalicija ovog puta u Šidu nije postavila svog kandidata da ne bi omela izbor socijaldemokratskog, a i Radikalna je stranka proklamovala svoju podršku, socijaldemokratski predstavnik, Korać, ne samo da je ostao u manjini, već je dobio mnogo manji broj glasova nego na ranijim izborima – svega 363, dok je vladin kandidat advokat d-r Stevan Adamović pobedio sa 83 glasa više (klerikalni Jakić dobio je 157 glasova). U Iriškom izbornom srezu Korać je dobio 179 glasova.⁵⁴ Za neuspех u Šidskom srezu sada prvi put glavni organ Socijaldemokratske stranke najviše okriviljuje same birače „koji će radi bilo kakove sitnica, radi povredene taštine, iz inata ili drugog kojeg psihološkog razloga svjesno srnuti u opasnost te počiniti krvno zločinstvo, radi kojeg će godinama trunuti u mitrovačkoj kaznioni“, a koji „nemaju dovoljne otporne snage protiv pritiska i zavodljivosti općinskih i kotarskih činovnika.“⁵⁵ Međutim, socijalistička centrala nije bila u pravu kada je veći deo krivice za neuspeh prebacila na same birače. Jer biračke mase pokazale su i pokazaće više puta da umeju da se suprotstave vladinim upravnim organima i prilikom izbora narodnih poslanika. Što one sada nisu glasale u očekivanom broju za socijaldemokratskog kandidata bila je u mnogome kriva sama socijaldemokratska uprava, koja je razočarala mase svojim kolebljivim stavom u sudbonosnim trenucima i neefikasnošću svoje politike uopšte.

Povodom izbora u decembru 1913, koji su raspisani po sporazumu između ugarske vlade i hrvatsko-srpske koalicije, *Socijaldemokratska stranka* se obratila na mase birača sa uobičajenim proglašenjem u kome je pored starih zahteva u ranijim formulacijama dato nešto više mesta tražbinama za „zaštitu seljačkog naroda od pljačke i izrabljivanja“. Tu se kaže da „zakonodavstvo o seljaštvu još ima biljeg feudalni“ te bi trebalo provesti reforme koje bi sadržale „promjenu općinskog zakona i svih upravnih zakona u pravcu tom da se ostvari potpuna samoupravna općina kotara i županija“. Istovremeno se ističe, naročito, da „bi trebalo donijeti moderne zakone o uređenju seljačkog kredita, reformu zastarjelog zakona o lovu, reformu zakona o kućnim zadugama, zakona o općinskim porezima i nametima, reformu zakona o poljskom redarstvu, o općinskoj potrošarini, o podizanju i unapređivanju gospodarske nastave, o uređenju uzornih gospodarstava, promicanju seljačkog gospodarstva itd., itd.“⁵⁶

Ni tako sastavljeni proglašenje, uglavnom u prilog sitnoposednika birača, nije više mogao mobilizatorski delovati za izbor socijalističkog kandidata. Stranka je i dalje ostala bez poslaničkog mandata. Ovog puta usled kratkoče vremena od raspisa do održavanja izbora, a još više usled nepostojanja dovoljno aktivnih organizacija na terenu istaknuti su svega u dva izborna sreza socijalistički kandidati: u Šidu – Korać, u Šimanovcima – Juraj Demetrović. Iako su predstavnici Socijaldemokratske stranke razvili dosta živu predizbornu agitacionu aktivnost, utoliko življu što je bila skoncentrisana svega na dva tri sreza, do poslaničkog mesta se nije moglo doći. Posledice dvadesetomesečnog komesarijata u periodu kada je sama stranka kao takva već bila u oseći svuda su se osećale. Zborovi i sastanci nisu posećeni kao pre, nema ranijeg oduševljenja i optimizma. Na dan izbora, 16 decembra, Korać je u Šidu dobio 458, a vladin kandidat Ladislav pl. Janković 904; u Šimanovcima J. Demetrović 170, a predstavnik koalicije d-r Popović 1.100 glasova.⁵⁷

Za izbore Radikalna i Socijaldemokratska stranka bile su sklopile sporazum o međusobnom pomaganju: u Irigu, gde je Korać povukao svoju kandidaciju u korist predstavnika radikala d-r Milivoja Babića, i u Šidu, gde su se radikali odrekli kandidature u korist socijalista. Ali taj predizborni sporazum ni jednoj ni drugoj strani nije bio dovoljan za pobjedu.

U razdoblju od 1908 aktivnost socijaldemokratskih udruženja bila je ponegde skoncentrisana i na izbore za županijske skupštine. Godine 1908 uspeh za stranku je značio izbor nekoliko „skupština“ socijalista. (Ljubomira Crepulića, ratara iz Šida, inače člana glavnog odbora stranke; Vojina Lujića, opštinskog odbornika u Malim Vašicama; Ljubomira Mitrovića, opštinskog odbornika u Berkasovu i Pere Kovačevića iz Kukujevaca.)⁵⁸ Svi izabrani su bili zemljoradnici. Godine 1911 stranka je bila naročito aktivna u isticanju kandidata za županijske izbore. Kandidati, većinom zemljoradnici, i to po više njih, postavljeni su u svim sremskim srezovima. (Izabran je jedino kandidat u Iriškom srezu, Mladen Ćirić iz Rivice, i to zahvaljujući podršci Radikalne stranke, koja je po napomeni samog socijaldemokratskog organa u tom srezu bila najjača

⁵¹ Sl. Riječ, br. 252 – 1910.

⁵² Korać, nav. delo I, 223.

⁵³ Pravo Naroda, br. 49 – 1911; Sl. Riječ, br. 278 – 1911.

⁵⁴ Sl. Riječ, br. 289 – 1911; Pravo Naroda, br. 52 – 1911.

⁵⁵ Sl. Riječ, br. 295 – 1911.

⁵⁶ Istoriski Arhiv KPJ, IV, 155.

⁵⁷ Sl. Riječ, br. 289 – 1913.

⁵⁸ Pravo Naroda, br. 19 – 2 VI (20 V) 1908; Sl. Riječ, br. 65 – 1908.

stranka).⁵⁹

Rezultati opštinskih izbora za odbornike pokazuju da su socijaldemokratska udruženja u ponekim mestima uspela da se afirmišu, stabilizuju i pridobiju većinu sitno-posedničkih birača. Tako, prema vestima u stranačkim listovima, – u Binguli od „maloporeznika“ izabrani odbornici, 3 marta 1908, svi su (njih 8) bili socijalisti; u Grgurevcima isto.⁶⁰ Godine 1910 zabeležena je pobeda socijalističke liste u Šidu,⁶¹ izbor socijalističkih odbornika u Ležimiru, Mihaljevcima, Golubincima, Adaševcima;⁶² godine 1912 u Pećincima;⁶³ god. 1913 u Šidu.⁶⁴ Ponekad je pobeda socijalista izazvala raspuštanje odbora i ponovne izbore, tako u Divošu i Adaševcima 1911 godine.⁶⁵

Ponegde su zemljoradnička socijaldemokratska udruženja imala uspeha na izborima odbornika zemljšne zajednice, kao napr. 1908 u Golubincima, Maloj Vašici, Ležimiru, Pećincima.⁶⁶

Proslave 1 maja, u tom razdoblju nešto više tolerisane, bile su takođe smotra snage socijaldemokratskih zemljoradničkih udruženja. Godine 1908 zabeležene su prvomajske proslave u nekoliko većih sremskih mesta: Šidu, Mitrovici, St. Pazovi, Zemunu, Indiji, Rumi. U ove centre dolazili su seljaci iz okoline, sa crvenim zastavama, ponegde i transparentima. Prvo su držani zborovi na kojima su govorili prvaci stranke, Vitomir Korać (u Šidu i Mitrovici), Eugen Demetrović (u St. Pazovi i Zemunu) i drugi poznatiji stranački aktivisti. Posle zbora u povorkama masa je za muzikom na čelu prolazila kroz glavne ulice. Dan je završen u zabavi, veselju.⁶⁷ Glavni organ stranke *Slobodna Riječ* povodom prvomajskih proslava u Sremu istakao je najznačajniju njihovu karakteristiku: zajedničko okupljanje industrijskog i zemljoradničkog proletarijata (ovo poslednju kategorizaciju mogli bi korigovati sa konstatacijom da je sigurno pored čisto zemljoradničkog proletarijata bilo više sitnopošedničke sirotinje).

Godine 1909 proslavljen je 1 maj samo u većim privrednim središtima, Zemunu, Indiji, Rumi, Mitrovici, jer je, prema obrazloženju glavnog odbora – napeto političko stanje nalagalo najveću političku obazrivost i nužnost da se po mogućству izbegnu sukobi „koji bi u ovom političkom času samo bili voda na vodenicu vlastodržaca“.⁶⁸ Sledeće, 1910, godine „radi pomanjkanja sposobnih sila da se proslava priredi u svakom selu“ ona je opet centralizovana u nekoliko mesta: u Zemunu, Indiji, Rumi, Mitrovici, Šidu, Vinkovcima.⁶⁹ U ovim mestima održane su uobičajene skupštine, povorke i zabave.⁷⁰ Na njima su učestvovali i seljaci iz okoline. Prema pisanju stranačkog glasila, naročito je impozantna bila povorka u Mitrovici: „na čelu nosio je jedan od drugova... crveni barjak. Iza tog koračahu u izvrsnom redu djeca tamošnjih drugova, njih oko stotinu. Bijahu okićena stranačkim znakovima te nošahu male crvene barjačice. Iza tih dođoše mladenački radnici, glazba – koja je za čitave povorke svirala – pa žene“ i najzad radnici i zemljoradnici iz Laćarka, Martinaca i drugih okolnih sela.⁷¹

Godine 1911 pored već skoro tradicionalnih proslava u Zemunu,⁷² Rumi, Mitrovici, Indiji, prvi put je proslavljen 1 maj u Irigu i Kupinovu sa povorkom i zabavom.⁷³

Cuvajeva komesarska uprava, 1912 godine, na molbu glavnog odbora *Socijaldemokratske stranke*, odobrila je, po jednoobraznom uputstvu, konferencije zatvorenenog tipa sa dnevnim redom: prvo, predavanje – „*Proslava 1 maja i socijalna zaštita radništva*“ a zatim zabava. U Sremu proslave su održavane u većim mestima i to u krugu industrijskih radnika.⁷⁴ Nemamo podataka o tome da bi i zemljoradničke grupe tada negde učestvovali u proslavi 1 maja.

Pod istim uslovima kao 1912, održane su prvomajske proslave 1913 godine. Na konferencijama u zatvorenim prostorijama sa dnevnim redom „*Značaj proslave 1 maja i socijalna zaštita radništva*“ okupljali su se radnici – po prethodno dobijenom odobrenju – u Mitrovici, Rumi, Zemunu, Indiji. Te godine bile su organizovane i povorke.⁷⁵

Poslednji predratni prvi maj, 1914, proslavljen je u sremskim središtima uz impozantnije učešće radnika nego ranije na zborovima, povorkama (u Zemunu i Mitrovici u povorci je bilo i po nekoliko desetina biciklista okićeni crvenim trakama), ali zemljoradnika u organizovanim grupama tu više nije bilo. Veća proslava sa

⁵⁹ Pravo Naroda, br. 16–1911; Sl. Riječ, br. 102–1911.

⁶⁰ Pravo Naroda, br. 12, 21 – 1908; Sl. Riječ, br. 46 – 1908.

⁶¹ Sl. Riječ, br. 71 – 1910.

⁶² Narodni Glas – prilog Pravo Naroda br. 3, 4 – 1910; Pravo Naroda br. 14 – 8 IV (26 III) 1910; br. 48 – 9 (26) XI 1910.

⁶³ Sl. Riječ, br. 287 – 16 XII 1912.

⁶⁴ Sl. Riječ, br. 169 – 1911.

⁶⁵ Pravo Naroda, br. 7, 19 – 1911.

⁶⁶ Pravo Naroda, br. 9, 13, 29, 46 – 1911.

⁶⁷ Pravo Naroda, br. 13, 15 – 1908; Sl. Riječ, br. 53, 54, 57 – 1908; Volksrecht, br. 19, 20 – 1908; DAH – ZV 6 – 14 br. 1627, Radenić, nav. delo str. 370). U vezi sa posećenošću prvomajskih zborova i povorki moramo ukazati na velike razlike koje postoje između procene stranačkog izvestioca i procene od strane državne uprave. Dok napr. u socijaldemokratskim listovima piše da je u Šidu na zboru učestvovalo do 1000 lica, a u povorci oko 800, dotele u izveštaju kotarske uprave kaže se da je na tom zboru bilo oko 200 osoba, a u povorci 228. Prema iskustvu koje smo stekli kod raznih proveravanja podataka mogli bismo reći da su ovde stranački podaci više preuveličani nego što su oni od strane organa vlasti umanjeni.

⁶⁸ Pravo Naroda, br. 16 – 21 (8) IV 1909.

⁶⁹ Pravo Naroda, br. 16 – 1910.

⁷⁰ Slobodna Riječ, br. 100 – 1910; Pravo Naroda, br. 18 – 1910.

⁷¹ Sl. Riječ, br. 101 – 1910.

⁷² Sa 1 majskog zbora u Zemunu poslat je telegramom pozdrav beogradskim radnicima u kome se kaže: „...Dijeli nas voda i državna granica ali nas spaja solidarnost, jedinstvo naših ciljeva, klasna borba i težnja za pobjedom socijalne revolucije...“ (Sl. Riječ br. 102 – 1911).

⁷³ Pravo Naroda, br. 19–1911; Sl. Riječ, br. 102–1911.

⁷⁴ Sl. Riječ, br. 86, 99, 102–112.

⁷⁵ Sl. Riječ, br. 96, 100, 101–1913.

učešćem zemljoradnika zabeležena je te godine jedino u Šidu.⁷⁶

Aktivnost zemljoradničkih udruženja na propagiranju stranačke i druge napredne literature imala je takođe političko-vaspitni značaj. Nemamo, nažalost, podataka o prodi knjiga među seljacima poslednjih godina. Potražnja je sigurno bila manja nego u poletnim godinama, ali ne sme se gubiti iz vida da je sada socijaldemokratska organizacija imala pristalica sa dugim stažom, da je njihova svest bila na višem stepenu te da je rasturanje knjiga i novina vršeno planski i istrajno. Iz nekoliko sačuvanih pisama vidimo da je postojala u tom razdoblju i prilična razmena u kupoprodaji i širenju stranačkog propagandnog i drugog literarnog produkta između knjižare srpske *Socijaldemokratske partije u Beogradu* i sremskog agitatornog centra oko *Pravo Naroda* u Šidu.⁷⁷

Brošure koje izdaje *Socijaldemokratska stranka u Šidu* u tom periodu nemaju više revolucionarni karakter. U njima se uglavnom ističu potrebe i zahtevi malih posednika, slično kao i u propagandnim spisima opozicionih građanskih stranaka. Tako se u brošuri „*Zašto smo socijalni demokrati? Što hoće socijalisti u par riječi rečeno. Napisao jedan seljak*“ Šid 1910“, iznose jedino problemi seljaka u vezi s nepravednom raspodelom poreza u korist veleposeda i sa transportnim teškoćama s obzirom da se pri gradnji železnica i puteva samo „gleda da bude što bliže bogataškim imanjima, kako bi bogataše jeftinije došao izvoz robe, stoke i žita“. I zahtevi socijalista su svedeni samo na traženje da se uvede sistem progresivnog oporezivanja, da se ukinu indirektni porezi na articke široke potrošnje (petrolej, duvan, so, hleb) i takse na pečenje rakije, sađenje duvana, potrošarine na vino i meso, i sl.

U duhu iste politike na selu stranačko izdavačko preduzeće u Šidu štampalo je 1911 *Zakon o uređenju opština, od 1870 godine*, s kritičkim osvrtom na pojedine odredbe, a naročito na odredbe § 28 po kome su trećinu opštinskih odbornika birali samo najjači „poreznici“, a ne svi opštinari sa pravom glasa, i § 48 po kome su veleposednici feudalnog porekla uživali poznate povlastice pri plaćanju opštinskih nameta.

Prilikom razmatranja delatnosti zemljoradničkih zadruga ne sme se zaboraviti na već pomenute, u prvom delu ove knjige, kreditne zadruge. Stranka je očekivala da će one odigrati veću ulogu pri okupljanju seljaka. Međutim, u vremenu postojanja brojnih velikih novčanih institucija i nemalih potreba za novcem ovakva lokalna stranačka novčana udruženja, uglavnom na bazi samopomoći, nisu mogla probuditi veći interes. Osim u Šidu, bile su još osnovane zadruge samo u Irigu i Pećincima 1911 godine, u Šimanovcima 1913, te u Divošu i Ledincima 1914.⁷⁸

*
* *

Za ocenjivanje poslednjeg perioda socijalističkog pokreta u Sremu u okviru ranije državne celine, njegov glavni pokretač, nosilac i branilac, Vitomir Korać istakao je da se, uprkos mnogim teškoćama, progonima i nasilnom ugušivanju, pokret održao na površini i ostavio za sobom „veliki broj seljaka socijalista – oko 2,500 glasova – koji se na nikakav način nisu dali skrenuti sa svoje staze u vode drugih političkih i socijalnih pokreta“.⁷⁹

Koraćeve reči u pogledu formiranja jednog vernog kadra socijaldemokratskih pristalica u Sremu jesu neosporno tačne, ali ne ulazeći u ispitivanje kasnije aktivnosti ovih socijalista, po objektivnijem pregledu tadašnjih činjenica, moramo konstatovati da je za jedan politički pokret revolucionarnog karaktera, u sredini njemu povoljnije, kao što je bio Srem, idejno izgradnje određenog broja ljudi više nego malo. Naročito je to malo kad se uzme u obzir da je pokret pre toga zatalasao mase, izazvao nade u neposrednu ostvarljivost izmene državnog i društvenog poretka, okupio mnoštvo za započinjanje borbe radi izvojevanja boljih najamnih radnih uslova, dao prvog i jedinog poslanika u celoj državi, i uopšte stvorio prvi provincijski centar koji je u mnogome služio za primer širom zemlje.

Korać i njegovi vodeći istomišljenici voleli su isticati da njihova *Socijaldemokratska stranka* nije doktrinarna, ne daje se zaslepiti apstraktnim tezama koje ne vode ničemu već se rukovodi realnim potrebama i mogućnostima i tako praktički krči put progresu. U stvarnosti, bez sigurnog kompasa, ona je u vremi političke svakidašnjice, okupirana sitnim prakticističkim radom sišla sa glavnog puta i krenuvši polako stranputicom izgubila kontakt sa glavninom snaga u jednom revolucionarnom pokretu, sa mnoštvom naroda. Iz oportunističkih razloga, prema niz životnih, narodnih i klasnih problema nije zauzela pravilan, ili uopšte nije zauzela, stav. Stajala je na stanovištu federalističkog uređenja države na bazi kulturnih autonomija naroda, a mase su htale nacionalnu, etničku samostalnost; nije bila za zaoštravanje odnosa između nadničara i posednika kada su poljoprivredni radnici vodili ogorčenu borbu sa poslodavcima za povišenje nadnica; nije verovala u odlučujuću snagu sile, a sila je vladala nad državom i narodom.

Iz tih i drugih sličnih slabosti u principijelnoj i praktičnoj političkoj borbi Socijaldemokratske stranke proističe činjenica da posle 1907 godine, bez obzira na prestanak ili slabljenje preventivnih i represivnih postupaka vlastodržaca, ona više nema i neće imati masovnu podršku naroda.

⁷⁶ Sl. Riječ, br. 100–1914.

⁷⁷ Istoriski arhiv CK SKJ br. 9142, 9143.

⁷⁸ Pravo Naroda, 6r. I, 2, 19, 22–1911, S 1. R i j e č , br. 45 – 1914, K o r a č nav delo III, 62.

⁷⁹ K o r a č I, 210.

Z A K L J U Č A K

Prvi deo naše studije u svim poglavljima i odeljcima potvrđuje da su u Sremu bili vrlo povoljni uslovi za pojavu i širenje masovnog pokreta otpora radikalnog i socijalističkog smera. Ovde su krajnje suprotnosti i protivrečnosti postojećeg društvenog poretka bile naročito upadljive te su pri upoređenju različitog životnog nivoa direktno potsticale nezadovoljstvo siromašnjih slojeva nasuprot bogatijim.

Sremska oblast po prirodi je bogata, a tokom kapitalističkog razvijanja posle podizanja železnica proizvodne snage su porasle više nego u proseku zemlje. Gustoća naseljenosti nije bila velika tako da je stanovništvo imalo dovoljno životnog prostora i pri prilivu novih doseljenika. Pa ipak opšti zakoni kapitalizma o pauperizaciji i proletarizaciji, o prenaseljenosti i nezaposlenosti i ovde su došli do izraza. Kapitalistička proizvodnja intenzifikacijom poljoprivrede, povećanjem mehaničkih, tehničkih proizvodnih sredstava smanjila je u absolutnom broju prosečnu godišnju potražnju za seoskim radničkim stanovništvom, a da mu nije nalazila rekompensaciju u drugim vrstama poslova. Sve veći deo stanovništva postajao je suvišan. U ne gusto naseljenom Sremu osećala se latentna prenaseljenost. Seljaci bezemljaši i oni sa nedovoljno zemlje već počev od avgusta meseca, odmah posle žetve odlazili su u druge zemlje i krajeve da traže posao ili su lutali nezaposleni. Veći broj ugroženih seljaka prelazio je u gradski proletarijat. Od 1900 godine vidimo kako su se iseljavali.

Karakteristično je da su manifestacije i demonstracije nezadovoljstva organizovane od socijalista bile najsnasnije u ređe naseljenim srezovima (u Vukovarskom kotaru na 1 km^2 ratarske površine bilo je 55,5 stanovnika, u Rumskom 60, a u Pazovačkom gde je socijalistički pokret bio slabiji 80,4). Nedostatak zemlje, i sredstava za proizvodnju uopšte, nije se tamo osećalo najviše gde je nije bilo dovoljno, već tamo gde je pripadala samo malom broju veleposednika.

Suprotnosti su u Sremu bile velike u najraznorodnijim oblastima života i rada te su logično izazivale i najraznovrsnije reakcije. Etnički sastav je bio takav da se ovde najviše osećao neravnopravni položaj pojedinaca i naroda prema nacionalnoj pripadnosti. Srbi, koji su trpeli kao pripadnici naroda sa nepriznatim nacionalnim pravima, bili su ovde najbrojniji. Nemaca i Mađara je bilo mnogo manje nego Srba i Hrvata, ali oni su prvenstveno osećali blagodeti državne organizacije, kao kolonisti, činovnici, pa čak i kao radnici pri traženju i nalaženju posla (u velikim preduzećima njih je bilo najviše). U borbi za politička i ekonomска prava, u atmosferi zasićenoj ekskluzivnim nacionalističkim teorijama i postupcima Srbi su više nego drugi morali nastojati da pridobiju naklonost državne uprave ili da je što pre sruše. Zato ih i nalazimo najviše među glasačima reakcionarne vladajuće strane, kao i među pristalicama revolucionarne socijalističke. Kod drugih naroda, i to naročito kod onih koji su spadali u vladajuće nacije, krajnje suprotnosti se ogledaju u disproporciji najbogatijih i najsiromašnjih slojeva poljoprivrednog stanovništva. Među Mađarima i Nemcima, koje je kapitalistička diferencijacija najviše zahvatila, bilo je daleko više seoskog proletarijata nego kod ostalih narodnosti. Kod Nemaca, koji su sačinjavali većinu u nekoliko sela, socijaldemokratske organizacije stoga su se prirodno najduže održale, dok su gornji i srednji slojevi stanovnika nemačkih sela već tada bili pristalice pangermanske stranačke formacije, koja je inače u parlamentu podržavala veleposedničku vladajuću stranku.

U strukturi stanovništva uopšte razlike su bile veće nego u proseku zemlje i borbe uslovljene tim razlikama su izrazitije nego u većini drugih oblasti. Zanatskih i industrijskih preduzeća, a prema tome i radnika bilo je osetljivo više (1910 godine zanatskog i industrijskog stanovništva u celoj zemlji 9,73%, u Sremskoj županiji 13,2%). Borba tih radnika u okviru socijalističkih organizacija za povećanje plata, skraćenje radnog vremena i dobijanje političkih prava, služila je kao očigledan primer nadničarima mnogih sremskih sela.

Nejednakosti u zemljoposedima bile su takve da su morale izazivati ogorčeno nezadovoljstvo malih posednika i nadničara. Trideset i dve latifundije imale su 141.132 j. zemlje, a 24.397 sitnih gazdinstava (do 5 jutara) samo 38.337 jutara; 0,06% sa preko 1000 j. imala su više površine nego 60,76% sićušnih i malih gazdinstava do 1,5 i 10 jutara. Prirodno je da su bezemljaši i seljaci sa nedovoljno zemlje priželjkivali i tražili deobu veleposeda i da su masovno prilazili socijalističkoj stranci od koje su očekivali ispunjenje snova i potreba siromašnog radnog stanovništva.

Šume, pri oskudici drva za ogrev i građu, bile su uzrok hiljadama sudske rasprave, fizičkih sukoba, krivičnih prestupa, policijskih kažnjavanja, stranačkih protesta, interpelacija i buntovničkih akcija. Nezadovoljstvo seljaka je moralno biti veliko jer u Sremu je bilo dosta šumskog predela, ali skoro sve šume su pripadale državi, opštini, crkvi, manastiru, veleposedniku, samo jedan mali deo bio je u posedu zemljoradnika. Od ukupno 230.725 jutara šuma, 1905 god., 63.896 j. bila su državna, 102.150 j. pripadala su krajiškim imovnim opštinama, 10.663 j. zemljjišnim zajednicama, 11.976 j. manastirima i kaptolu, 30.246 j. nalazila su se pod šumskom upravom prema zakonu od 1894. Svega 11.794 j. bilo je u privatnom posedu i to ukupno s 320 poseda, od kojih su 35 bili preko 1.000 jutara. Do 10 jutara bilo je samo 187 šumskih poseda.¹

Sitni zemljoposednici nisu se mogli takmičiti sa krupnjim. Troškovi proizvodnje na malim posedima bili su veći jer su morali imati relativno više inventara, radnih ljudi, radne stoke nego veleposedi, tako da su im i produkti stajali skuplje. To nije bilo važno u naturalnoj proizvodnji, ali to je postalo bitno u robno-novčanoj. Pored toga manji zemljoposednici obično su imali zemlju slabijeg kvaliteta, a morali su plaćati više poreza i

¹ Stat. god. I, 476.

prireza po jutru nego veleposednici. Stoka im je bila takođe slabijeg kvaliteta. Parnih mašina i modernijih sprava imali su manje, u većini slučajeva ih uopšte nisu imali. U procesu raslojavanja oni su najčešće padali u niže slojeve. Njihova imanja su najviše opterećena hipotekama i izložena zaplenama i dražbama. Lihvarstvo se širilo uglavnom na njihov račun. Prihodi oko 50% gazdinstava nisu bili dovoljni za podmirivanje minimalnih troškova domaćinstava i njihovi posednici sa odraslim članovima porodice morali su ići u najam radi dopunske zarade. Od ovih seljaka stvarale su se velike zemljoradničke organizacije Socijaldemokratske stranke. Progresivne građanske stranke oslanjale su se više na srednje i krupne zemljoposednike koji su u konkurenciji sa plemićima i buržoaskim veleposednicima osećali posledice neravnopravnog položaja.

U političkoj borbi stranaka konzervativne snage imale su premoć i zato što su ekonomski ostaci ranijih perioda još uvek delovali u slabo razvijenom kapitalističkom društvu, naročito u poljoprivredi, na selu. Fideikomisi veleposednika, nedeljiva manastirska i državna dobra, osiguravali su stečene pozicije iz doba feudalizma. Erarska, opštinska, zakladna imanja usled nezainteresovanosti činovničke uprave ostala su uglavnom neiskorišćena ili su neracionalno korišćena.

Zemljišne zajednice i patrijarhalne zadruge bile su objekt stalnih trvanja i sukoba njihovih članova, koji su se u postojećem kapitalističkom društvu morali sve više diferencirati po imovinskom stanju. „Vezani“ posedi nisu više u potrebnoj meri osiguravali stečena prava pojedinaca i zajednice, a nisu mogli sprečiti ni prodor kapitalističkih elemenata. Prilikom zakonskog regulisanja njihovog statusa i prava njihovih korisnika došli su do izražaja protivrečni interesi uživalaca i proizvođača buržoaskog poretku. Stare pozicije zajednice zaštićene su od potpunog raspadanja samo zato da se ne bi njeni članovi kao proletari svrstali u redove klasnog protivnika. Ali trošni temelji nisu više bili jemstvo za dug i plodonosni život te su ih njihovi korisnici napuštali i dalje u sve većem broju.

Prema ideologizmu građanskih stranaka, novčani zavodi, a specijalno kreditne institucije zadružnog tipa, stojeći na principu međusobne pomoći u davanju jevtinih kredita, imali su doprineti u prvom redu materijalnom blagostanju malih i srednjih posednika, koji u oskudici novca nisu mogli nabaviti potrebna sredstva za uspešno takmičenje sa većim posednicima. Shodno bržem kapitalističkom razvitku, u Sremu su osnovane i mnogo više banaka, štedionica, zadruga za međusobno pomaganje i štednju nego u drugim oblastima. Ali njihov značaj osetili su kroz rentabilno poslovanje prvenstveno akcionari, zatim stranački prvaci koji su svoj uticaj u njima koristili za političke svrhe radi pridobijanja glasova birača, i krupniji zemljoradnici koji su uzajmljeni novac koristili u investicione svrhe. Posednicima malih gazdinstava dugovi, obično za podmirenje poreskih obaveza i troškova domaćinstava, značili su uglavnom samo nova opterećenja.

Zemljoradničke zadruge Rajfajzenova tipa koje su međusobnim jemstvom zadrugara obezbeđivale kredit pojedincima i uzimale zemlju pod zakup radi zajedničke ili individualne obrade bile su naročito brojne među Srbima, a posle i među Hrvatima u Sremu. One su po tvrđenju njihovih propagatora, obično prvaka narodnosnih stranaka, imale da otklone negativne posledice kapitalističke diferencijacije, da udruženim snagama poboljšaju položaj siromašnijih zemljoradnika. U praksi, u postojećim kapitalističkim uslovima njihov delokrug je ograničen i one su doprinele podizanju životnog standarda samo pojedinaca. Klasno diferenciranje i klasnu borbu nisu mogle ublažiti, a kamo li obustaviti. Prednosti stečene izvan zadruge uvažavane su i u zadruzi pa su se prirodno time koristili prvenstveno bogatiji na račun siromašnjih.

Agrarni zakoni koji su doneseni u Kuenovo doba potvrđuju da se krajem prošlog veka prešlo u novu fazu razvijanja kada se nagomilane suprotnosti i protivrečnosti moraju rešavati novim merama i metodama. Zakoni o kućnim zadrugama, o komasaciji, o smetanju poseda, o urbarskim poslovima, o opštinskim pašnjacima, o zemljišnim zajednicama, o lovu imali su za cilj da obezbede dalji kapitalistički razvitak, ugrožen porastom proletarijata, uz podršku preostalih konzervativnih ustanova iz ranijeg istorijskog perioda, čime se zaštićuju i ugrožena stečena prava njihovih korisnika. Ovim zakonima seljaci uglavnom nisu bili zadovoljni. Prema svojim interesima, odnosno ekonomskom položaju, jedni su tražili, u ime buržoaskih sloboda, podjednaka prava za sve, drugi su zahtevali, pozivajući se na istorijske zasluge, da im se ostave prava nasleđena od predaka. U postojećim uslovima ni jednima ni drugima nisu se ispunili zahtevi nezadovoljstvo u njihovim redovima je raslo prouzrokujući sukobe manjih i većih razmera.

Ekonomске razlike u opisanom periodu potencirale su velike društvene razlike, koje su imale političkog dejstva, naročito u sremskim selima gde je bilo više vlastelinskih dvorova, gospodskih kuća sa ekskluzivnim načinom života bogatih i moćnih porodica. Vlastela su morali delovati impresivno, ali i izazivački kada su po merilima feudalnih tradicija uživali počasti, bogatstva, tehnička dostignuća kapitalističke produkcije i buržoaskog konfora. Oni su navraćali u svoje dvorce, posle dužih putovanja po inostranstvu i boravka u svojim gradskim palatama, svečano dočekani od predstavnika vlasti, od mnoštva činovnika i seljaka, pozdravljeni slavolukom, pucnjavom prangija, vatrogasnom glazbom i sl. Na njihovom dvoru je istaknuta i za sve vreme njihovog boravka se vijala porodična zastava, kao nekada u doba feudalnog gospodstva. U seoskom dvoru priređivane su gozbe na koje su dolazili i članovi carske porodice pored visokih dostojanstvenika i velikih bogataša iz bliže i dalje okoline. Seljaci su mogli da se nadive veličini i sjaju izobilja ali i da crpu argumente za borbu radi pravednije raspodele i suviše velikih dobara.

U samom selu nastale su velike razlike ranije neviđenih razmera i oblika. Velezakupci su postajali veleposednici, direktori novčanih zavoda zemljoposednici, vlasnici velikih zemljišnih kompleksa industrijalci itd. Približavali su se, udruživali i sjedinjavali nosioci zemljišnog, finansijskog i industrijskog kapitala. Stvarali su se uslovi za politički sporazum i saradnju između predstavnika raznih frakcija i kategorija

buržoazije i veleposednika. Ovim grupama približavali su se i krupniji seljački zemljoposednici, koji su svoje proizvođačke potrebe podredili finansijskom poslovanju kao kapitalistički preduzimači. S druge strane zemljoradnici sa malim posedom održavajući se samo radom zaostajali su toliko da su postajali bliski proletarijatu. Nastali su uslovi da se i politički povežu i sjedine sa proleterskim masama u borbi protiv velikih preduzimača i posednika.

Suprotnosti koje su pothranjivale nezadovoljstvo masa, stvarale povoljnu atmosferu za demokratske, radikalne i socijalističke pokrete, vidljivo su se izrazile krajem XIX i početkom XX veka usled razbuktalog procesa kapitalističkog raslojavanja seoskog stanovništva. Moderne opozicione stranke, koje su tada formirali napredni intelektualci u gradskim centrima, odmah su započele sa propagiranjem svojih ideja u selu i istakle u svojim programima ekonomske zahteve seljačkih masa. Iako su se obraćale seljacima kao takvим, ne praveći razliku između pojedinih slojeva stanovništva, očigledno je da su im bili najbliži oni kojima su i same pripadale. Sitnoburžoaske stranke, Srpska radikalna stranka, Hrvatska stranka prava, najviše su isticale potrebe sitnih, malih i srednjih posednika. Buržoaske stranke, Srpska samostalna stranka, Hrvatska napredna stranka (posle Hrvatska samostalna stranka), brinule su se prvenstveno za srednje i krupne posednike. Hrvatska seljačka stranka, koja je po teoriji svojih ideologa i osnivača antiburžoaska stranka, bila je u suštini sitnoburžoaska koja je pokušala da objedini sve seljačke slojeve ignorisuci činjenicu da su se i oni razlikovali po klasnoj pripadnosti.

Buržoaske stranke koje su zastupale interes seljaka tražile su smanjenje i pravedniju raspodelu poreza po merilu progresivnog poreskog sistema, ukidanje veleposedničkih povlastica kod plaćanja priteza, kod lova i dr. Ali vode i predstavnici tih stranaka bili su uglavnom samo advokatski branioci seljačkih prava; u većini bili su i po struci advokati, što im je svakako olakšalo posao. Njihov položaj je prvenstveno zavisio od viših društvenih slojeva, od buržoaskih preduzimača, veleposednika i velezakupnika, koji su bili stubovi i velikih građanskih opozicionih stranaka, u prvom redu stranaka u koaliciji. U saboru kao vladini protivnici oni su držali sjajne pledoajee koji su privlačili pažnju javnosti, ali kad su postali merodavni političari uz vladu glasali su za zakone i zakonske mere u korist veleposednika. Razlike među njima nalazile su se u činjenici da radikalnije, sitnoburžoaske stranke, koje su se najviše oslanjale na male i srednje posednike nisu dolazile u vladajući položaj gde bi morale dezavuisati ranije data obećanja. Srpska radikalna stranka imala je odlučujuću većinu samo u crkvenom narodnom saboru nekoliko godina, i za to relativno kratko vreme izgubila je poverenje masa u tolikoj meri da je vodeću ulogu u političkom životu kod Srba preuzela Samostalna stranka. Hrvatska seljačka stranka je zadрžala i povećala svoj ugled jer je najviše bila u opoziciji. Njena programska obećanja nisu bila demantovana praktičnom politikom na vlasti i zato je i dalje privlačila mase nezadovoljnika.

Socijalistička stranka koja je zahtevala najdublje reforme imala je izvanredne uspehe. Njeni prvi agitatori, iako bez političkog iskustva i bez intelektualne spreme, postali su nosioci čitavog pokreta. Jedan samouki mladić i nekoliko neukih seljaka sa knjigama socijalističkog narodnog prosvetitelja Pelagića uspeli su da zatalasaju mase, da ih pokrenu na borbu za dotele nepoznate ideale. Posle su se nizali uspesi i teškoće, manifestacije, demonstracije, sukobi, pobede na izborima, povlačenja posle progona i td.

Većina seljaka je bila nezadovoljna i u revolucionarnoj atmosferi spremna na buntovničke akcije. Oni su još osećali posledice feudalnog perioda, a terete postojećeg kapitalističkog poretka koji su postajali sve teži, morali su velikim delom sami nositi. Prilikom oslobođenja od kmetstva najbolji deo zemlje ostao je u rukama veleposednika, a za deo koji je pripao seljacima, država je platila otkup koji su seljaci još uvek otplaćivali u vidu povećane poreske stope i drugih dažbina. Oni su plaćali najveći deo priteza, koji su bili naročito visoki jer je država veliki deo izdataka prebacila na opštine. Porezi, nerodne godine, deobe među naslednicima, sudski procesi, troškovi za podmirenje poraslih svakodnevnih potreba, prisiljavali su sve veći broj seljaka da se zadužuje sve više kod novčanih zavoda, pa čak i kod još uvek postojećih zelenaša. Veći deo zemljoradnika nije se mogao održati u redovima samostalnih proizvođača i morao se priključiti radnicima, nadničarima bar za vreme sezonskih radova.

Poljoprivrednih radnika je bilo mnogo na veleposedima. Njihov položaj je bio i ostao je težak. Ukoliko su im se i nadnice tokom vremena povećavale, životni standard im se nije povišavao jer usled sve veće upotrebe mašina sve manje dana su nalazili posla. Oni su u većini, a u godinama poleta u mnogim mestima i svi, postali članovi socijalističkih organizacija da bi se udruženim snagama borili za veće plate, bolje deputate, blaže radne uslove. Zahvaljujući organizovanoj borbi oni su uspevali u proseku da izvojuju povišenje nadnica uprkos otporu poslodavaca i represaliji organa vlasti. Njihova brojna snaga i rešenost da kolektivnim akcijama ostvaruju svoje ciljeve učinile su da socijalističke organizacije postaju masovne i revolucionarne. Pomoću njih Socijaldemokratska stranka mogla je da pokuša čak ostvariti ciljeve svrgavanja postojećeg poretka sa realnim izgledima na uspeh. Ali njeno voćstvo nije bilo za revolucionarni preobražaj društva. Posle prvih okršaja sa oružanim snagama države, ona se povukla i ostavila seoski proletarijat milosti i nemilosti veleposednika, prepustila ga sudbini.

Socijaldemokratska stranka uopšte ispoljavala je mnoge slabosti i pored velikih uspeha i neospornih zasluga za organizovanje i pokretanje seljačkih masa na platformi borbe za socijalističke radničke ciljeve. Ona nije izradila poseban program sa obrazloženjem da su sitnoposednici u kapitalizmu osuđeni na propast, da ih ne treba zavaravati iluzijama, da se ne sme pothranjivati njihov sitnosopstvenički egoizam. Međutim, kada su poljoprivredni radnici, nadničari postali nosioci revolucionarnog pokreta, stranka ih je napustila s

motivacijom da su nezreli za socijalističke organizacije, pa se okrenula sitnim posednicima. Ali i dalje je dogmatski isticala teze o nadmoćnostima i prednostima veleposeda ne vodeći računa o postojećim kapitalističkim uslovima gde su se samo deobom zemlje u korist proizvođača moglo zadovoljiti potrebe seljačkih masa. Ona nije koristila zajedničke nevolje poljoprivrednih radnika i malih posednika da bi ih istovremeno organizovala preko političkih i sindikalnih organizacija za jedinstvenu borbu protiv buržoaskih i plemićkih veleposednika.

U prvoj etapi, držeći se kruto teorija koje su od primarne važnosti tek u fazi izgradnje socijalističkog društva, socijaldemokratske organizacije su prvenstveno primale za članove nadničare i služinčad, ističući gotovo isključivo njihove ekonomske zahteve. U drugoj etapi, vodeći računa samo o praktičnim potrebama stranačke politike na platformi parlamentarne borbe, u kojoj su odlučivali glasovi birača na izborima, socijaldemokratska udruženja obraćala su pažnju skoro jedino na male posednike isticanjem njihovih nevolja i zahteva za smanjivanje poreskih tereta, ukidanje plemićkih privilegija, dobijanje jeftinih zajmova i sl. Plaćeci se revolucionarnih skokova, kolebajući se u izboru pristalica i saveznika Socijaldemokratska stranka je pokazala toliko slabosti da je izgubila poverenje masa te je na kraju prikazanog razdoblja imala ne samo manje revolucionarnih članova nego u početku uspona, već i manje biračkih glasova.

Slabosti Socijaldemokratske stranke u Sremu, odnosno u Hrvatskoj i Slavoniji bile su uslovljene opštim slabostima socijaldemokratije, koja nigde nije bila za revolucionarne metode borbe, a posebno pogrešnim, uzornim, teoretskim postavkama i praktičnim savetima Austrijske i Ugarske socijaldemokratske stranke, koje su kompromisima pokušale rešavati probleme radničke klase u državi osuđenoj na propast, državi razrivenoj oslobodilačkim pokretima ugnjetenih naroda, prestarem vladavinom aristokratije, neobuzdanom ekspanzijom skorojevičke buržoazije koja se pojačanom eksplatacijom drugih naroda borila za vlast i materijalna bogatstva. Slabosti socijalističke stranke na selu proizilazile su i iz tadašnjeg stanja većine seljačkog stanovišta, na koju se stranka oslanjala ili pokušala osloniti. Njeni članovi i pristalice bili su mahom sitni posednici, nadničari sa malo zemlje, koji su nepostojani po prirodi jer se čas osećaju kao pripadnici klase sopstvenika, a čas kao proletari. Stalni poljoprivredni radnici, služinčad, koji su bili bez poseda, nisu učestvovali, bar ne u potreboj meri, u pokretu pošto su bili vezani uz svoje poslodavce skoro feudalnim stegama.

Uprkos svim mogućim slabostima i teškoćama socijalistički pokret se širio revolucionarnim razmerama sve do 1907 godine. Do približno istog vremena u mobilizaciji mnoštva igrale su pozitivnu ulogu i oponicione građanske strane: Radikalna, Samostalna, Napredna, Seljačka. Sve zajedno doprinele su slabljenju autoriteta i moći vladajuće stranke veleposednika.

Od 1907/8 uloga većine oponicnih stranaka se menja. One nisu uspele da iskoriste snagu nezadovoljnih masa za rušenje poretku. Njihove metode su se pokazale neefikasnim, jer su one bile protiv upotrebe nasilnih sredstava revolucionarne borbe. Njima su pokreti otpora dobro došli jer su ih doveli do parlamentarnog, legalnog političkog uticaja. Ali ih nisu doveli na vlast. Postigavši izvesni autoritet u uslovima nepotpune demokratije gde su se slobode sužavale prema nahođenju vladajućih krugova, strankama oponicije postala je najveća briga kako da održe stečene pozicije. Da se ne bi suviše zamerile vladajućoj upravi, one su sve više stišavale nezadovoljne mase. Tako je nastala situacija da su uslovi za revolucionarne pokrete postojali i dalje, posle 1907, ali stranke iz oportunističkih razloga više nisu htеле da se koriste njima.

Posmatramo li u celini prikazano razdoblje do 1914 godine sa svima negativnim i pozitivnim pojavama moramo zapaziti veličinu vremena po uspesima progresivnih stranaka izvojevanih u neravnopravnoj borbi, pod teškim uslovima sa nadmoćnjim snagama vlastodržaca. U ovoj borbi primeri herojskog požrtvovanja i apostolske revnosti malih, neukih, ugnjetenih, siromašnih ljudi, seljaka, nisu pojedinačni već toliko brojni da se bez preterivanja može reći da su masovni. U ovim godinama prvi put se okupljaju seljačke mase u stranačkim organizacijama za ostvarenje velikih idea čovečanstva, za socijalističke odnose među ljudima, za bratsku saradnju među narodima.

Prilikom teških okršaja, u klasno izdiferenciranom selu, sa patrijarhalnim zadružnim ostacima i zajedničkim tegobama zaostalosti i zapostavljenosti još uvek se oseća, bar u danima borbe, moralni zakon stare, plemenske zajednice koja je vezivala jednoga za sve i sve za jednoga. Za uhapšenog i premlaćenog druga seljaci su u masama bili spremni da se založe, da ga iskupe, oslobole. Jurišali su goloruki na oružane organe vlasti, opsedali zgrade opštinskih uprava i zatvora, slali deputacije višim forumima sa žalbama i protestima. U političkom životu, u zanosnim manifestacijama i demonstracijama za ideje i zahteve novih stranaka izbijao je temperament hajdučkih i graničarskih predaka, njihova plahovitost u borbi, njihovo oduševljenje za borbu.

U nepovoljnoj atmosferi nacionalističkih ekscesa socijalistički pokret u Sremu pokazao je kako se mogu ostvariti u političkom životu veliki humanistički nacionalni ideali. Socijaldemokratska stranka je obuhvatala pripadnike svih naroda, Srbe, Hrvate, Slovake, Nemce, Mađare i dr. Ona je širila po sremskim selima knjige i listove stranačkih centara u Zagrebu, Beogradu, Budimpešti, Beču. Pomagala je pokret u Bosni propagandnim materijalom, preko brošura i novina Štampanih u Sremu. Uspostavila je najtešnju saradnju, do akcionog jedinstva sa Srbima u užoj Ugarskoj. Sprovodila je ideju jugoslovenskog jedinstva u granicama mogućnosti tuđinske države. Doprinela je prema tome nesumnjivo međusobnom upoznavanju i zbližavanju radnih masa susednih država, zavađenih naroda, rascepkanih pokrajina.

Prikazom ekonomskih prilika u prvom delu knjige mi nismo nameravali objasniti u celosti, još manje u

svakoj pojedinosti društveno-političke probleme i događaje izložene u drugom delu. Istorija naroda, njegovih klasa i slojeva, je suviše kompleksna da bi se mogla reducirati na jednu, ma kako važnu komponentu. Ljudi pojedinci i mase, stvaraju svoju sopstvenu istoriju reagujući na spoljni svet u sferi toliko raznovrsnih uticaja, fizičkih i psihičkih, da se ne mogu protumačiti (pa zato ni predvideti) njihovi postupci na osnovu jednovrsnih faktora. Ali da među svim uticajnim silama najjaču snagu imaju one koje zavise od nivoa proizvodnih snaga, načina proizvodnje, karaktera proizvodnih odnosa potvrđili su nesumnjivo događaji opisani u drugom delu ove knjige. Klasne razlike u seljaštvu, kao i u celokupnom narodu, uticale su prvenstveno na politička diferenciranja. One su uslovile pojavu i razvitak socijalističke stranke. Zbog njih su i nastale i povećavale se brojne razlike među strankama uopšte. Delovanje državnih i društvenih institucija, počev od vlade i sabora, pa do najmanjih seoskih uprava i udruženja, zavisilo je od klasnog sastava njihovih rukovodećih organa i od žestine klasne borbe. Klasni interesi su pokretali rad na području zakonodavstva kao i buntovničke akcije nadničara na imanju poslodavaca.²

Ekonomski uzročnici nisu elementi koji postoje sami po sebi i za sebe, u njima i sa njima se razvijaju i snage koje zavise od državnopravnog položaja zemlje, nacionalnog statusa i obeležja naroda, duhovnog stanja i raspoloženja mnoštva, ličnih kvaliteta ljudi koji se u odlučujućim trenucima nalaze na odlučujućim pozicijama. Srem se u izloženom razdoblju nalazio u okviru Hrvatske–Slavonije koja nije bila samostalna i čiji je razvitak zavisio prvenstveno od vladajućih krugova Ugarske, odnosno Austrougarske. I kao što je cela zemlja sputavana u razvitetku, tako je i Srem morao osetiti posledice neravnopravnog položaja. Činjenice izražene u brojevima i događajima potvrđile su to.

U poslednjoj deceniji XIX veka i prvoj desetini XX bilo je nekoliko godina kada je u masama preovladao revolucionarni duh, spreman na buntovničke akcije velikih razmara. U jedinstvu sa narodima drugih oblasti i krajeva lokalne akcije otpora mogle su prerasti u revolucionarne pokrete koji bi uništili feudalne ostatke starog društva, izgradili buržoasko-demokratske institucije, i na kraju srušili temelje kapitalističkog poretka da bi uspostavili nove socijalističke odnose. Sjedinjene snage narodnosnih, nacionalno-oslobodilačkih pokreta i socijalnih, socijalističkih mogle su srušiti celu državnu zgradu Austrougarske. Ali i progresivne opozicione građanske stranke iz straha od proletarijata i revolucije uopšte radije su stvarale kompromise sa vladajućim predstavnicima države nego sa vođama socijalista. Tako su se pre Prvog svetskog rata propuštale povoljne prilike za oslobođenje naroda od socijalnih i nacionalnih stega tuđinske države. Moralo je doći do rata i revolucija svetskih razmara da bi se rešavali problemi pojedinih klasa, naroda i države.

Vode Socijaldemokratske stranke kao i prvaci progresivnih demokratskih opozicionih građanskih stranaka apelovali su na svest i humana osećanja svojih pristalica da se ne bi prolivala dragocena ljudska krv u borbi protiv nosilaca i branilaca tadašleg društvenog poretka, a rat koji oni nisu mogli sprečiti miroljubivim apelima stajaće stotine i stotine puta više ljudskih života nego revolucionarna borba koja bi uspela da ga onemogući.

---

² U radovima koje pripremamo o seljaštvu u Vojvodini pod Ugarskom, i u Srbiji u istom razdoblju, videće se kako razlike u položaju naroda, odnosno seljaštva utiču na razlike u zbivanjima u zemljama koje se razvijaju pod različitim uslovima.

LITERATURA

- A magyar királyi országainak 1891 és 1892 évi mezőgazdasági termelése, Budapest 1893.
- A magyar kir. orsz. kivándorlása és viszavándorlása 1893–1913, Budapest 1918.
- A magyar korona országainak gazdaczintára, Budapest 1897.
- A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, IV végeredmények, Budapest 1900.
- A magyarországi szociálisztikus munkásmozgalmak, Budapest (za godine 1902 do 1914).
- A ranicki Simeon, *Pravoslavna srpska parohija u Staroj Pazovi krajem godine* 1911, Sr. Karlovci 1911.
- ARHIVI: Arhiv Istoriskog instituta Srpske akademije nauka u Sr. Karlovima (Mitropoliski i Gradske). – Arhiv CKSKJ u Beogradu (br. 9142, 9143/1903). – Arhiva u Vukovaru. – Arhiva u Osijeku. – Arhiv u Sr. Mitrovici. – Državni arhiv AP Vojvodine u Sr. Karlovima. – Državna arhiva NR Hrvatske u Zagrebu. – Zadružni arhiv AP Vojvodine, Fond srpskih zemljoradničkih zadruga. – Rukopisno odeljenje Vojvodanskog muzeja u Novom Sadu. – Rukopisno odeljenje Matice Srpske u Novom Sadu. – Rukopisno odeljenje Sveučilišne knjižnice u Zagrebu.¹
- Besarović Risto, *Vaso Pelagić*, Sarajevo 1951.
- Bićanić Rudolf, *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1896*, Zagreb 1937.
- Bićanić Rudolf, *Ekonomski podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938.
- Bihari dr. Moritz und Njari dr. Eugen, *Die neuen Steuergesetze für das Königreich Ungarn*, Wien 1909.
- Bogdanov Vaso, *O nekim specifičnim uvjetima razvitka hrvatske stranačke politike*, Republika 1951, 2, 179–202.
- Bogdanov Vaso, *Počeci stranačko-političkog života u Hrvatskoj*, Hrvatsko Kolo, 1951, br. 1–2, 112–144.
- Bogdanov Vaso, *Ante Starčević i socijalna pravda*, Zagreb 1938.
- Bösendorfer dr. Josip, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950.
- Bukurov Branislav, *Privredno-geografske prilike i saobraćajne veze fruškogorske oblasti*, Posebna izdanja Geografskog instituta SAN, Bgd 1951.
- Bukšeg Vilim, *Izvještaj o radničkom strukovnom pokretu u Hrvatskoj i Slavoniji 1911–1913*.
- Vijeće III zabora Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije..., Zagreb 1906.
- Vrbanjac dr. Fran, *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*, Rad Jug. akad. zn. i umj., knj. 144, Zgb 1899.
- Vuković Jovan, *Srpski kompas za godinu 1909*; – za god. 1911/1912, Novi Sad 1913.
- Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama uopće (za godine od 1893 do 1914. Ukupno 22 knjige).
- Glavni rezultati popisa stoke 1911.
- Gradić dr. Gjoko, *Razvoj privrede Srbije i Vojvodine od oslobođenja od Turaka*, Proizvodne snage N R Srbije, Izdanje Ekonomskog instituta N R Srbije, Beograd 1953.
- David Eduard, *Sozialismus und Landwirtschaft*, Leipzig 1908.
- Demetrović, Juraj, *Evolucija društva i zadaci agrarne politike i aprovizacije u Hrvatskoj* (neobjavljeni rukopis).
- Engels Friedrich, *Agrarno pitanje u Francuskoj i Nemačkoj*.
- Zadružni Arhiv, sv. I, II, Novi Sad 1953, 1954.
- Zapisnik IV Zabora Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije i Prve zemaljske strukovne konferencije, Zagreb 1907.
- Zoričić Miloš, *Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. CXXV, 50–197, Zgb 1896.
- Ibler Janko, *Hrvatska politika* 1903, Zagreb 1914.
- Izvještaj zadruge za isušenje jugoistočnog Srema o radu u godini 1912, Zemun 1913.
- Izvještaj o poslovanju upravnog odbora u o stanju uprave županije Sremske (za godine 1894 do 1914. Ukupno 21 knjiga).
- Izvještaj narodno-crvenog tajnika o radu Srpskog pravoslavnog narodno-crvenog saborskog odbora u godini 1904, Sr. Karlovci 1905.
- Izvještaj Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga za 1903, Zgb. 1904.
- Izvještaj Srpskog pravoslavnog narodno-crvenog Saborskog odbora o radu mu u godinama 1892–1897, Sr. Karlovci 1897.
- Istoriski Arhiv KPJ, Tom IV, *Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892–1919*, Bgd. 1950; *Socijalistički pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji*, Beograd 1951.
- Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih od 27 svibnja 1852 sa zakoni od 17 svibnja 1875 o porabi tiska, o sastavljanju porotničkih imenika i o kaznenom postupku u poslovnih tiskovnih zakona. Uredio

¹ Ne navodimo brojne citirane akate iz arhiva u kojima se nalazi čitava gomila dokumenata koje smo koristili pri obradi naše teme, a koji se ne mogu navesti s obzirom na njihov veliki broj, što je razumljivo jer se radi o bliskoj prošlosti. Iz istih razloga nećemo nabavljati ni članke iz listova, već samo listove koje smo pregledali i koristili u celini.

- dr. Josip Šilović, Zagreb 1921.*
- Kautsky Karl, *Agrarno pitanje, Kultura* 1955.
- Képviselőház Napló* 1906–1911.
- Képviselőház Irományok* 1906–1911.
- Kozobarić Jovan, *Pravoslavna srpska parohija u Grku krajem 1910 godine*, Sr. Karlovci 1912.
- Kozobarić Jovan, *Pravoslavna srpska parohija u Iloku krajem 1900 godine*, Sr. Karlovci 1900.
- Kozobarić Jovan, *Pravoslavna srpska parohija u Iloku krajem 1908 godine*, Sr. Karlovci 1909.
- Korać Vitoimir, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, I, II, III, Zagreb 1929–1933.
- Krbek Ivo, *Nacionalizacija zemljisnih zajednica i krajiških imovnih općina*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 270, 41–66, Zagreb 1949.
- Krstonović Triva, *Prve zemljoradničke zadruge kod Srba u Vojvodini*, Zadružni Arhiv I, 7–47, Novi Sad 1953.
- Krschka Josef, *Statistik und Schematismus des Grossgrundbesitzes der Königreiche Croatiens-Slavonien*, Agram 1902.
- Kreser dr. Milan, *Gustoća žiteljstva kraljevine Hrvatske i Slavonije*. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XXV, Zagreb 1917.
- Lakatos József, *Narodna statistika*, Zagreb 1914.
- Lebl Arpad, *Žetelački štrajkovi u Vojvodini*, Istoriski glasnik br. 4, 1949.
- Lebl Arpad, *Sindikalna borba agrarnog proletarijata*, Beograd 1954.
- Lenjin, *Agrarno pitanje i „kritičari Marks“* Beograd 1954.
- Magyar statisztikai évkönyv* za god, 1895, 1900, 1901, 1911.
- Marjanović Mila, *Savremena Hrvatska*, Beograd 1913.
- Marković Radislav, *Pravoslavna srpska parohija u Indiji krajem 1900 godine*, Sr. Karlovci 1901.
- Marković Radislav, *Indija*, N. Sad 1923.
- Marković Radislav, *Srbi u Sremu i u osečkoj okolini po zanimanju* 1905.
- Raspodela zemlje u istočnom ravnom Sremu* 1910, Sr. Karlovci 1913.
- Marks Karl, *Kapital* III, Kultura 1948.
- Mayer dr. Milan, *Die Landwirtschaft der Königreiche Kroatiens und Slavoniens, nebst einer kurzen Darstellung ihrer natürlichen und wirtschaftlichen Verhältnisse*, Leipzig 1908.
- Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1897 – ben*, Budapest 1899.
- Mirković Mijo, *Održanje seljačkog poseda*, Zagreb 1937.
- Mirković Mijo, *Agrarna politika*, Beograd 1940.
- Mirković Mijo, *Ekonomika agrara FNRJ*, Zgb. 1950.
- Mirković Mijo, *Seljaci u kapitalizmu*, Zgb. 1952.
- Murgić dr. B., *Život, rad i misli dra Ante Radića*, Hrvatska politička biblioteka 2, Zagreb.
- NOVINE: Branik, Novi Sad. (Organ Srpske liberalne stranke). – Gospodar, Osijek. (Organ Slavonskog gospodarskog društva). – Gospodarski List, Zagreb. (Organ Hrvatskog-slavonskog gospodarskog društva). – Dnevni List, Zagreb. (Organ Narodne stranke). – Dom, Zagreb. (Organ Hrvatske pučke seljačke stranke). – Die Drau, Osijek. (Režimski list). – Drvodeljac, Zagreb. (Socijaldemokratski sindikalni list). – Zastava, Novi Sad. (Organ Srpske radikalne stranke). – Narodna Reč, Budimpešta. (Organ Socijaldemokratske stranke kod Srba). – Narodne Novine, Zagreb. (Službeni, vladin list). – Narodni Glas, Novi Sad, Vel Bečkerek. (List Srba socijaldemokrata u Ugarskoj). – Narodni Glasnik, Zemun. (Radikalni list). – Narodnost, Zemun. (List radikalih disidenata). – Napred, Zagreb. – Novo Vreme, Zemun. – Obzor, Zagreb. – Omladinski Glasnik, Ruma. – Pokret, Zagreb. – Pravo Naroda, Zagreb, Šid. (Socijaldemokratski list). – Privrednik, Zagreb. – Radikal. – Radnička borba, Zagreb. – Semliner Tagblatt. – Semliner Zeitung. – Semliner Volksblatt. – Sloboda, Zagreb. (Organ Socijaldemokratske stranke). – Sloboda, Sr. Mitrovica. (List srpskih samostalaca). – Sloboda, Novi Sad. (List Srba socijaldemokrata u Ugarskoj). – Slobodna Riječ, Zagreb. (Organ Socijaldemokratske stranke). – Srbobran. (Od 1903 do 1906 Novi Srbobran) Zagreb. (Organ Srpske samostalne stranke). – Sremac. – Sremiske novine, Vukovar. (Režimski list). – Srpska misao, Sr. Karlovci. (List Srba samostalaca). – Srpsko Kolo, (List Srba samostalaca za seljake). – Syrmier Wochenblatt. – Torontál, Vel. Bečkerek. – Volksrecht, Osijek. (Socijaldemokratski list). – Fruškogorac, Petrovaradin. – Hrvatska, Zagreb. – Hrvatska Domovina, Zagreb. – Hrvatska Misao, Zagreb. (List na liniji Hrvatske seljačke stranke). – Hrvatski Narod, Zagreb. (List Hrvatske seljačke stranke). – Hrvatski Branik, Sremska Mitrovica. (Pravaški list). – Hrvatsko Pravo. – Crvena Sloboda, Budimpešta. (Socijaldemokratski list).
- Obzor*. Spomen knjiga 1860–1935.
- Pelagić Vasa, *Putovanje unakrst oko zemlje (sa 11 slika)*. Novi Sad 1880 (II izdanje); *Talmudova nauka ili ogledalo čivutskog poštenja*. Beograd 1890 (III izdanje); *Narodni učitelj*. Beograd 1893 (IV izdanje); *Narodna prava ili naše neodložne potrebe*. Beograd 1889; *Dužnosti vlada i vlasti ili koje su vlade i vlasti razumne i čestite*. Beograd 1890; *Nova nauka o javnoj nastavi ili omladinski i narodni dobrotvor*. Beograd 1891; *Slavenska unija i trojna unija Evrope*. Beograd 1891; *Poslanica Bogu ili predlog*

pobožnim narodima. Beograd 1891; *Odgovor na četiri društvena pitanja. – Šta je socijalizam? Što oče socijaliste? Koje nauke i kakve nužde gone ljudi u socijalizam? Ima li u Srbiji mesta socijalizmu?* Beograd 1892; *Pir bezdušnika i veličanstvo radnika.* Beograd 1893 (III izdanje); *Poslanica arhijerejskom saboru u Beogradu koja kazuje gdi je laža i gdi je istina, gdi je pravda, a gdi je nepravda.* Beograd 1892; *Tumač naučnih i političkih reči.* Beograd 1892; *Spas Srbije i njenog naroda.* Beograd 1893 (III izdanje); *Socijalizam ili osnovni preporodaj društva,* Beograd 1894; *Spas dece od gušnje (guštera, difterije), šarlaha, krajnika i srđobolje,* Beograd 1894; *Šta je socijalizam? Što traže socijalisti?* Dva odgovora, Zagreb 1894. (Tu su navedene Pelagićeve knjige i brošure koje su se najviše rasturale u Sremu devedesetih godina prošlog veka).

Postanak Srpskog narodnog dobra kao poseda srpske patrijaršije u Dalju, Belom Brdu i Borovu. Napisao J. Z., N. Sad 1892.

Potočnjak dr. Franko, *Iz mojih političkih zapisaka*, Zagreb 1914.

Pravila Srpske zemljoradničke zadruge, Zgb. 1897.

Prva ratarska zadruga za štednju i pripomoć u Šidu. Izvješće ravnateljstva i nadzornog odbora redovitoj glavnoj skupštini od 24 svibnja 1914 o uspehu poslovanja u godini 1913, Šid 1914.

Prilozi k stenografskim zapisnikom Sabora kr. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije za god. 1888, 1894, 1913, 1914.

Program i organizacija Hrvatske pučke napredne stranke, Zagreb 1906.

Program i organizacija Socijal-demokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1897.

Program Socijaldemokratske stranke u Ugarskoj.

Program Srpske narodne samostalne stranke, Zagreb 1903.

Prošlost i sadašnjost, Letimičan pogled na naše suvremeno stanje od Filalita, Zemun 1890.

von Pfeiffer-Hochwalden, *Die Entwicklung der Landwirtschaft in Slavonien*, Leipzig 1897.

Radenić Andrija, *Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894–1908*, N. Sad 1955.

Radenić Andrija, *Srpske građanske stranke prema socijalističkom pokretu u Vojvodini*, Zbornik Matice srpske, Serija društvenih nauka, sv. 9.

Radić Ante, *Sabrana djela*.

Radić dr. Ante i Radić Stjepan, *Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka*, Zagreb 1908.

Radić Stjepan, *Devet seljačkih zastupnika*, Zagreb 1912.

Radić Stjepan, *Pred Mitrovačkim sudbenim stolom*, Zagreb 1903.

Radnička komora za Vojvodinu 1927/8.

Radojić Nikola, *O proučavanju sela u Vojvodini.* Glasnik Geografskog društva, sv. 5, Beograd 1921.

Radojić Nikola, *Sirotinja u Sremu*, Jedinstvo br. 163–1919.

Rott F. W. E., *Geschichte der Herren und Grafen zu Eltz.*

Szántó Béla, *A magyar munkásmozgalom 1914 ig*, Budapest.

Sbornik zakona u naredaba valjanih za kralj. H. i S., Zagreb.

Spirta V. Georg, *Unsere landwirtschaftlichen Verhältnisse und die Commassation*, Semlin 1894.

Spomenica „Desetgodišnji gospodarski razvitak u Slavoniji“, 1893.

Sremski samostalci pod Miletićevim barjakom. Pouzdanički sastanak Srpske narodne stranke u Sremu održan 10 (23) januara 1908 u Srpskom domu u Mitrovici, Zagreb 1908.

Srpska pravoslavna mitropolija Karlovačka po podacima od 1905 godine. Naklada Saborskog odbora. Za uredništvo odgovara Mata Kosovac, Sr. Karlovci 1910.

Starčević Ante, *Djela*.

Starčevićeva stranka prava, Zagreb 1909.

Starčevićeva hrvatska stranka prava, Zagreb 1904; isto Zagreb 1907.

Statistika ratarske produkcije u kraljevinah Hrvatske i Slavonije, god. 1893–1895, Zgb. 1898.

Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije, I, 1905; II, 1906–1910, Zagreb 1917.

Stenografski zapisnici sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (za god. 1887–1914 ukupno 28 knjiga).

Stojisavljević dr. Bogdan, *Seljaštvo Jugoslavije 1918–1941*, Zgb. 1952.

Stranka prava i njezini protivnici. Iskrena rječ hrvatskom seljaku u oči izbora, Zagreb 1910.

Sipilo Franco, *Politika u Hrvatskoj*, Zgb. 1953.

Tomasovich Joso, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, 1955.

Tomić Jasa, *Zemljoradnička sirotinja u Ugarskoj*, Beograd 1897.

Tomić Jasa, *Pametno nazarenstvo*, N. Sad 1897.

Tončić Dragutin, *Zakon od 9 svibnja 1889 o zadrušama i Zakon od 30 travnja 1902 o promjeni odn. nadopunjenu nekih ustanova zak. od 9 svibnja 1889 o zadrušama*, Zagreb 1902.

Tončić dr. Dragutin, *Vrhovne upravne i sudske rješidbe k zakonu od 9 V 1889 o zadrušama i zadružnoj noveli od 30 IV 1902 s novijim naredbama i okružnicama te građom za reformu zadr. zakona sa statističkim iskazima*, Zagreb 1925.

- Haller Hermann, *Syrmien und sein Deutschtum*, Leipzig 1914.
- Herceg Rudolf, *Die Ideologie der kroatischen Bauernbewegung*, Zagreb 1923.
- Horvat Josip, *Ante Starčević*, Zagreb 1940.
- Horvat Josip, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1936.
- Horvat dr Rudolf, *Slavonija, Povjesne rasprave i crtice*, Zagreb 1936.
- Hrvatski kompas 1909/1910; 1913/14.
- Hrvatska ujedinjena samostalna stranka, Zagreb 1911.
- Hrvatska pučka seljačka stranka, Zagreb 1905.
- Čulinović Ferdo, *Državnopravna historija Jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Zagreb 1953.
- Šenoa dr Milan, *Doseljivanje tuđinaca u Srijem*, Rad, knj. 201, Zagreb 1914.
- Šenoa dr Milan, *Naše željeznice*, Hrvatski geografski glasnik, br. 2, Zagreb 1930.

UND KAMPF DER BAUERNSCHAFT IM SREM (vom Ende des 19. Jahrhunderts bis 1914)

Die Arbeit besteht aus zwei Teilen: im ersten Teil wird die Lage der Bauernschaft behandelt, im zweiten ihr politischer und wirtschaftlicher Kampf.

Im ersten, die Lage der gesamten Bauernschaft bearbeitenden Teil, werden alle ihre Schichten einzeln und in ihrer Gesamtheit beleuchtet. Dieser Teil ist in fünf Kapitel mit weiteren Abschnitten, nach der Zusammensetzung der landwirtschaftlichen Bevölkerung und ihren charakteristischen Merkmalen in den einzelnen Zeitabschnitten, wie auch im Verlauf des ganzen Entwicklungsprozesses gegliedert. Das erste Kapitel enthält allgemeine demographische Angaben über die Bevölkerung im Srem, das zweite handelt über Eigentumsverhältnisse, das dritte über den Schichtungsprozess, das vierte illustriert den Zustand der landwirtschaftlichen Arbeiterschaft, das fünfte beschreibt die Wege, auf denen ein Ausgang aus den bestehenden unhaltbaren Zuständen gesucht wurde.

Das erste Kapitel *Angaben über die Bevölkerung im Srem im allgemeinen* hat drei Abschnitte: 1) Die zahlenmässige Bewegung der Bevölkerung; 2) Die ethnische Zusammensetzung; 3) Die Bevölkerungsstruktur. Im Abschnitt über die zahlenmässige Bewegung der Bevölkerung bringt der Verfasser statistische Angaben, aus denen der tatsächliche und natürliche Bevölkerungszuwachs, die Bevölkerungsdichte des Komitats und seiner Bezirke in den einzelnen Zeitabschnitten im Verhältnis zum Landesdurchschnitt zu erkennen sind. Die Ziffernangaben sind mit Kommentaren versehen, so dass ein deutliches Bild über ihre Bedeutung zu erhalten und genügend über die sie bedingenden Umstände zu erfahren ist. Der Grossteil der Angaben in diesem Kapitel umfasst einen Zeitabschnitt von dreissig Jahren, von 1880 bis 1910, d.h. von dem Zeitpunkt an, da die staatliche Statistik anfing, sie zu sammeln und nach einheitlichen wissenschaftlichen Prinzipien zu bearbeiten, bis zur letzten Volkszählung im Rahmen Österreich-Ungarns.

Zu den wichtigsten Schlussfolgerungen des Abschnitts gehören die Feststellungen: dass der grösste tatsächliche Bevölkerungszuwachs in der Zeitspanne von 1880 bis 1890 erfolgte und infolge einer intensiveren Einwanderung den natürlichen Zuwachs bei weitem übertraf; dass in den neunziger Jahren dieser Zuwachs bereits bedeutend geringer war, um im ersten Jahrzehnt dieses Jahrhunderts infolge zunehmender Auswanderung sogar unter dem natürlichen Zuwachs zu stehen zu kommen. Die grösseren Einwanderungen der achtziger Jahre wurden nicht nur vom Staat angeregt, der die Kolonisation der Ungarn und Deutschen favorisierte, sondern erauch wegen der günstigen wirtschaftlichen Verhältnisse, der relativen Prosperität und vor allem deshalb, weil damals im Srem der Boden billiger war als in anderen Gegenden, wie z.B. in der Bačka. Was das Verhältnis des tatsächlichen gegenüber dem natürlichen Bevölkerungszuwachs betrifft, wird auch die bedeutende Tatsache als charakteristisch hervorgehoben, dass der Srem wegen der relativ geringen Geburtenzahl zu den Gebieten mit dem kleinsten natürlichen Zuwachs gehörte.

Hinsichtlich der Bevölkerungsdichte ist die Feststellung wichtig, dass in Kroatien und Slawonien der Srem zu den schwächer besiedelten Komitaten gehörte. Die Angaben über die Bevölkerungsdichte werden in folgenden Verhältnissen behandelt: Gesamtfläche des Komitats und der Bezirke, Ackerlandfläche und Einflusszonen der Stadtgebiete.

Im Abschnitt „Die ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung“ widmet der Verfasser, bei Verfolgung der parallelen zahlenmassigen Bewegung der einzelnen Nationalitäten, seine besondere Aufmerksamkeit jenen Veränderungen, die namentlich im Srem mit Rücksicht auf seine geographische und historische, für Volkerwanderungen sehr günstige Lage zum Ausdruck kommen, sowie den verschiedenen wirtschaftlichen und politischen Verhältnissen und psycho-physischen Vorzügen einzelner, hier in grosserer Zahl als in irgendeiner anderen Gesellschaft vertretenen Völker. Die Analyse der Angaben über die einzelnen Nationalitäten bringt auch Falschungstendenzen an den Tag, von denen die Staatsstatistik zum Nachteil der autochthonen, in erster Linie der serbischen Bevölkerung Gebrauch macht. Nach der Feststellung des zahlenmassigen Standes der einzelnen Völker weist der Verfasser darauf hin, dass die ethnischen Verschiedenheiten die Bedeutung einiger der wichtigsten politischen Parteien ziemlich stark beeinflussten, was auch aus dem zweiten Teil der Arbeit klar hervorgehen wird.

Im dritten Abschnitt „Die Bevölkerungsstruktur“ tragen die Angaben über die berufliche und soziale Aufteilung der Bevölkerung zur Feststellung weiterer Eigenheiten des Srem bei: die höhere Entwicklungsstufe gegenüber der Mehrzahl der anderen Komitate, Handwerker- und Industrieberufe und -betriebe, wie auch Handels- und Bankberufe und -betriebe stehen über dem Landesdurchschnitt, und in gleicher Weise gibt es auch bedeutend mehr (ungefähr doppelt soviel) Arbeiter und Taglöhner. Die in diesem Abschnitt enthaltenen Angaben gehören zu den wichtigsten, um die These zu rechtfertigen, dass die im Srem am deutlichsten zum Ausdruck kommenden wirtschaftlichen Gegensätze von ausschlaggebender Bedeutung für die schnellere Bildung und Kraftigung der radikalen politisch-gesellschaftlichen Bewegungen waren, zu denen in erster Linie die sozialistische gehört.

Das zweite Kapitel *Eigentumsverhältnisse in der Landwirtschaft* hat vier Abschnitte: 1) Einteilung der Grundbesitze nach ihrer Größe; 2) Gebundene und gemeinschaftliche Besitze; 3) Über die Besitzverteilung bei den einzelnen Nationalitäten; 4) Die Besitzer in Verbindung mit den einzelnen Produktionsveränderungen. Im einleitenden Teil dieses Kapitels wurde eine Kategorisierung der Wirtschaften nach ihrer Größe und dem Einkommen durchgeführt, bzw. nach der Verwendung von eigenen oder

gedungenen Arbeitskräften. Nach der Klassifikation des Verfassers, deren Genauigkeit er mit Argumenten aus der Statistik, Literatur und Praxis des Dorflebens rechtfertigt, zerfüllen die Wirtschaften in folgende Kategorien: *Zwergwirtschaften*, *halbproletarische* bis zu 5 Morgen (sie werden ohne gedungene Arbeitskraft bestellt, sind unzulänglich für die Sicherung des Haushalts, so dass sich sogar ihre Besitzer als Tagelöhner verdingen müssen), *kleine Wirtschaften* über 5 bis 10 Morgen (ihre Besitzer nehmen keine Tagelöhner, brauchen sich aber auch selbst nicht zu verdingen), *mittlere Bauernhöfe*, *kleinkapitalistische Wirtschaften* über 10 bis 30 Morgen (sie können ohne, gewöhnlich nur während der Saison vorübergehend gedungene Arbeitskraft nicht bestellt werden), *Grossbauernhöfe*, *mittelkapitalistische Wirtschaften* über 30 bis 100 Morgen (neben der während der Saison gedungenen Arbeitskraft wird auch eine ständige gebraucht, gewöhnlich je 1 Knecht), *grosskapitalistische Wirtschaften* über 100 bis 1000 Morgen (sie haben 2 bis 15 Knechte und Mägde), *Latifudien* über 1000 Morgen (gewöhnlich Besitztümer feudalen Ursprungs).

Aus den im ersten und zweiten Abschnitt dieses Kapitels veröffentlichten Angaben ist ersichtlich, dass der Srem zu den Komitaten mit den meisten Latifundien gehörte, die, obgleich ihre Zahl unbedeutend war (0,05%), nahezu 1/4 der verfügbaren Bodenfläche (22,47%) umfassten. Andererseits sind die Zwergwirtschaften bis zu 5 Morgen bei weitem am zahlreichsten (44,23%), umfassen jedoch bloss 8,47% der bestehenden Bodenfläche. Da für den politischen Teil der These des Verfassers die Eigentumsverhältnisse sehr bedeutend sind, mit Rücksicht darauf, dass ihre Extreme auf heftigere Zusammensetzung zwischen den Trägern der entgegengesetzten Kräfte den grossten Einfluss haben, geht der Verfasser hier auf Einzelheiten ein und veröffentlicht die Namen der bedeutendsten kapitalistischen und herrschaftlichen Grossgrundbesitzer. Diese Namen werden auch bei der Behandlung der Tätigkeit und der Zugehörigkeitsbestimmung der einzelnen politischen Formationen von Nutzen sein, da sie sich unter den bedeutendsten, um die Macht kämpfenden Parteien finden werden. In diesem Kapitel werden erschöpfende Angaben über die sogenannten gebundenen Besitze gebracht, die nicht oder nur unter Erfüllung gewisser gesetzlicher Bedingungen veräußerlich sind. Mit Rücksicht darauf, dass zu diesen Besitztümern auch Grundgemeinschaften und Hausgenossenschaften gehören, deren es im Srem viele gibt und die auf den wirtschaftlichen und politischen Kampf der meisten Sremer einen äusserst starken Einfluss hatten, werden diese Angaben zum Verständnis des grossen Interesses der Behörden und der Parteien für geordnete Eigentumsverhältnisse auf diesen Besitztümern beitragen, worüber im zweiten Teil dieses Buches die Rede sein wird.

Der besonders der Besitzaufteilung bei den Serben gewidmete Abschnitt ist insofern berechtigt, als die Mehrzahl der Bevölkerung aus Serben zusammengesetzt ist, und bei ihnen dieses Problem vom nationalen Standpunkt aus mit besonderer Aufmerksamkeit behandelt wurde. Aufgrund der Analyse sämtlicher zur Verfügung stehender Angaben werden in diesem Abschnitt frühere einseitige Behauptungen korrigiert, die die Tendenz hatten, die Lage der serbischen Bauern entweder zu „rosig“ oder zu „schwarz“ darzustellen. Die Ziffern zeigen, dass die Serben in der Kategorie der mittleren, kleinen und Zwerggrundbesitzer am stärksten vertreten sind, was gleichzeitig die später zu erläuternde Tatsache erklärt, dass bei ihnen jene Parteien die meisten Anhänger in den Massen finden, die eine Besserung der Lage der Landarbeiter dieser Kategorien erstreben.

Der Abschnitt, in dem die wichtigsten Zweige der landwirtschaftlichen Kulturen und Erzeugnisse angeführt sind, zeigt, dass es im Srem relativ am meisten Ackerland gibt, dass das Weideland infolge Stärkung des Akkerbaus auf Rechnung der Viehzucht abnimmt. Von den Zerealien wird an erster Stelle Mais und an zweiter Weizen kultiviert. Die Erträge sind im Verhältnis zu den übrigen Teilen des Landes gut (Weizen gegen 7 mz je Morgen, während der Landesdurchschnitt 6 mz beträgt), doch im Vergleich zu den übrigen europäischen Ländern schwach (z.B. in Dänemark gegen 15, in Frankreich und Oesterreich gegen 8 mz). In bezug auf den Viehbestand übertrifft der Srem die übrigen Komitate und steht ihnen nur hier und da nach. Im Srem gibt es am meiste Pferde und Schweine; die Rinderbestände sind geringer. Der Verfasser stellt durch Vergleich zweier Statistiken aus den Jahren 1895 und 1911 fest, dass sich die Viehzucht im Srem viel schwächer entwickelt, beziehungsweise, dass sie im Vergleich zum durchschnittlichen Aufschwung im ganzen Land im Abfall begriffen ist.

Das dritte *Der Schichtungsprozess* betitelte Kapitel hat drei Abschnitte: 1) Die Übermacht der Grossgrundbesitzer; 2) Die Proletarisierung des Bauerntums; 3) Die Rolle der Geldinstitute. In der Einleitung dieses Kapitels erwähnt der Verfasser, dass die vorhandenen statistischen Angaben unzulänglich sind für die Feststellung der Entwicklungstendenzen in der Richtung einer Polarisation, für den Vergleich der Grösse der Besitzkonzentration einerseits und ihrer Dekomposition andererseits, für die Unterscheidung der Landarbeiteorschichten in dem Masse, um präzis wissenschaftlich feststellen zu können, ob in dem behandelten Zeitabschnitt Elemente vorherrschen, die zur Stärkung der grossen oder der mittleren und kleinen Grundbesitzer beitragen, oder aber solche, die die halbproletarischen und proletarischen Schichten der Bauernschaft beschleunigt vergrössern. Wegen Mangels an unbedingt nötigem Vergleichsmaterial (eine Zählung der Güter fand nur ein Mai, 1895, statt), befasste sich der Verfasser hauptsächlich mit den Unterschieden zwischen den Schichten der grossen und kleinen Güter und Besitzer, so wie mit den Ausmassen des Proletarisierungsprozesses der ärmsten Schichten.

Die Vorteile der Grossgrundbesitzer gegenüber den kleinen Wirtschaften können auf Grund der Verwendung von Dampfmaschinen (Höfe von 100 bis 1000 Morgen, deren es 0,53% gab, hatten 23,76% Maschinen), Pflügen und modernen agrotechnischen Mitteln überhaupt beurteilt werden; ferner auf Grund

der Zahl und Qualität der Gespanne, der Qualität des Viehs. Es werden auch Angaben über die Verbindung der Produktion mit ihrer Verarbeitung gemacht, über das Pachtsystem und andere Umstände, die in erster Linie die grossen kapitalistischen Grundbesitze betreffen. Anderseits können die Kleingrundbesitzer immer schwerer die wachsenden Bedürfnisse ihrer Wirtschaften mit der blosen Arbeit auf dem eigenen Boden zufriedenstellen, weshalb sie sich immer mehr als Tagelöhner, sei es in der Industrie oder auf Grossgrundbesitzen, verdingen. Der Verfasser beweist, dass auch im Srem, wie in der Mehrzahl der Länder überhaupt, die Kleingrundbesitzer, in Ermangelung der nötigen agrotechnischen Mittel, die auf kleinen Höfen auch schwer rationell ausgenützt werden können (der Gebrauch vieler moderner Maschinen zahlt sich nur bei grossen Komplexen aus), in der kapitalistischen landwirtschaftlichen Produktion für die Grossgrundbesitzer eine immer unbedeutendere Konkurrenz bilden und immer mehr zu ihrer Hilfskraft werden, die ihnen während der Saisonarbeiten zugutekommt. Die schwere Lage der Klein grundbesitzer illustriert der Verfasser durch Angaben über ihre Einnahmen und Ausgaben, über das Anwachsen ihrer Schulden, die Exekutionen und Versteigerungen zur Folge haben.

In einem besonderen Abschnitt werden Zahl und Rolle der Geldinstitute ausführlich behandelt. Ihre Zahl steigt ständig, was den Anforderungen der Weiterentwicklung der Landwirtschaft entspricht, doch ist ihre Gebarung derartiger Natur, dass sie unter den bestehenden Bedingungen mehr der Spekulation als der Produktion nützen und so durch Vergrösserung der Zahl der ärmeren Schichten vor allem zur weiteren und schnelleren Differenzierung des Bauerntums beitragen.

Das vierte Kapitel *Die landwirtschaftliche Arbeiterschaft* besteht aus zwei Abschnitten: 1) Kategorien der landwirtschaftlichen Arbeiter und 2) Nominale und reale Löhne. Indem er den Leser mit den damaligen Kategorien der landwirtschaftlichen Arbeiter bekanntmacht, weist der Verfasser darauf hin, dass sie zum Unterschied von den Industriearbeitern nicht eine Klasseneinheit bildeten. Die landwirtschaftlichen Arbeiter bewahren zum grössten Teil ihren Status als Kleingrundbesitzer und sind nur vorübergehend, vorwiegend in der Hauptsaison, wenn die Ernte- und Saatarbeiten im vollen Gang sind, als Arbeiter verdingt. Im Srem, wo es verhältnismässig wenige gibt, die keinen Grund und Boden besitzen, rekrutieren sich die Landarbeiter mehr als in anderen getreidereichen Komitaten, wie z. B. im Banat oder in der Bačka, aus den Reihen der Kleingrundbesitzer. Die aus Kleingrundbesitzern bestehende Landarbeiterenschaft mit der entsprechenden Mentalität wird sich auch im politischen und wirtschaftlichen Kampf widerspiegeln, der im Rahmen der Sozialdemokratischen Partei geführt wird.

Bei der Erläuterung des Unterschieds zwischen der Kategorie der Saison- und der ständigen Arbeiter, weist der Verfasser nicht nur auf die Ungleichheit ihrer Lage, sondern auch auf die ihrer Psychologie hin, die auch im politisch-gesellschaftlichen Leben zum Ausdruck kommt. Die bessere, selbständigeren Lage der sogenannten freien landwirtschaftlichen Saisontaglöhner macht sie aktiver, kampflustiger, während die geschlossene Lebensweise der ständigen Arbeiter des Gesindes die Passivisierung des Geistes bedingt, weshalb diese kaum bei Widerstandsbewegungen anzutreffen sind.

Im Abschnitt über die Löhne bringt der Verfasser Angaben aus den Monatsberichten der Landesstatistik, beginnend mit 1893, d. h. seit der Zeit, da sie der statistische Dienst zu sammeln und aufzuzeichnen begann. Die veröffentlichten Angaben stammen aus mehreren Orten für alle Jahre, Jahreszeiten und nahezu für sämtliche Arbeitsarten, wie sie von der Statistik vermerkt wurden. In Ermangelung systematisch geordneter Durchschnittsangaben ermöglichen zahlreiche Beispiele, die Lage der Landarbeiter objektiver und von allen Seiten zu beleuchten. Aus ihnen wird ersichtlich, wie Arbeiter aus verschiedenen Gegenden, ja sogar auch verschiedenen Ländern nach dem Srem zur Arbeit kommen (aus der Lika, Bosnien, dem Banat, der Bačka, Serbien, Rumänien, Galizien), während andererseits viele den Srem verlassen, um anderswo Arbeit zu suchen (am meisten in Serbien zur Zeit des Schnapsbrennens). Die starke Inanspruchnahme fremder Arbeiter im Srem erklärt der Verfasser durch den Mangel an Arbeitskraft in der Hauptsaison (wenn die Arbeiten rechtzeitig, rasch beendet werden müssen) infolge der zahlreichen Latifundien, einer verhältnismässig geringen Zahl des heimischen landwirtschaftlichen Proletariats und durch die Tarifpolitik der Grossgrundbesitzer, der Arbeitgeber, die, um niedrigere Löhne zu zahlen, künstlich die Konkurrenz unter den Arbeitern durch Heranführen von Fremden vergrösserten.

Zwecks Illustration des realen Wertes der Löhne und möglichen Verdienste der Landarbeiter gibt der Autor eine tabellarische Übersicht der Preise einiger wichtigerer Lebensmittel, die von der Statistik verzeichnet wurden. Obgleich sich diese Preise nur auf einige Artikel beziehen, unter denen es auch solche gibt, von denen ein Bauernhaushalt kaum Gebrauch macht, so ermöglichen sie es doch, in Ermangelung anderer Angaben (Preise von Schuhwerk, Kleidung sowie vieler unbedingt notwendiger allgemeiner Gebrauchsartikel wurden von der Statistik nicht evidentiert) eine Vorstellung vom Lebensstandard der ärmsten Schichten des Bauerntums zu erhalten.

Das fünfte Kapitel *Auf der Suche nach einem wirtschaftlichen Ausweg aus der schweren Lage* zerfällt in die Abschnitte: 1) Genossenschaften; 2) Auswanderung. Die Versuche, die negativen Folgen der Differenzierung auf dem Lande mit Hilfe von Wirtschaftsgenossenschaften des sogenannten *Raiffeisentyps* zu beseitigen, waren im Srem, und zwar im serbischen Teil der Bevölkerung, besonders zahlreich. Der Verfasser weist mit Hilfe einer Analyse der aus den Landesstatistiken und den Genossenschaftsarchiven und - publikationen selbst entnommenen Angaben auf ihren Wirkungskreis hin und korrigiert hierbei gewisse Vorurteile über deren Bedeutung. Nach der Zusammensetzung der Mitgliedschaft einer grossen Zahl von

Genossenschaften, deren Archive der Verfasser durchgesehen hat, kann mit Sicherheit angenommen werden, dass die Genossenschafter hauptsächlich den ärmeren Schichten des Bauerntums angehörten und nicht den wohlhabenderen, wie dies früher oft auf Grund der Beispiele aus anderen Ländern geglaubt wurde. Indem die Genossenschaften die Landarbeiter auf der Basis der Selbsthilfe sammelten, um ihre Kreditfähigkeit zwecks Pachtung von Grund zur gemeinsamen oder individuellen Bestellung, zwecks Anschaffung landwirtschaftlicher Geräte für die Arbeit usw. zu erhöhen, trugen sie zweifellos zur Hebung des Lebensstandards einzelner ihrer Mitglieder bei. Aber im ganzen genommen verzögerten sie keineswegs den Differenzierungsprozess in reichere und ärtere Schichten, verringerten nicht die bereits bestehenden Gegensätze in den Reihen des Bauerntums, hatten überhaupt keinen Einfluss auf den allgemeinen Lauf der kapitalistischen Entwicklung.

Summarisch auch alle übrigen Genossenschaftsorganisationen betrachtend, deren Ziel Kreditierung, An- und Verkauf waren, stellt der Verfasser fest, dass sie auf einen relativ engen Kreis beschränkt blieben. Bereits das Grossgrundbesitzermilieu im Srem war für den Aufschwung der Genossenschaftsbewegung unter den Kleingrundbesitzern nicht günstig, weshalb sie die gewünschte Tragweite nicht erreichen konnte.

Die um die Mitte des ersten Jahrzehnts des XX. Jahrhunderts um sich greifende Auswanderung, die der Verfasser im letzten Abschnitt des ersten Teils des Buches ziemlich erschopfend behandelt, illustriert gleichfalls die Unzufriedenheit eines Teiles des Bauerntums. Aus den veröffentlichten tabellarischen Übersichten und anderen Zeugnissen aus jener Zeit geht klar hervor, dass die Auswanderer grösstenteils der Klasse des Proletariats und der Schicht der ärmeren Landarbeiter angehörten, was als Beweis dafür dient, dass der Anlass zur Auswanderung hauptsächlich wirtschaftlicher Natur war.

Der zweite Teil der Arbeit stellt den politischen und wirtschaftlichen Kampf der Bauernschaft dar, der in der Tätigkeit des Landtages, der politischen Parteien, in den Zusammenstößen zwischen Bauern und Behörden zum Ausdruck kommt. Dieser Teil umfasst nach Einteilung des Verfassers drei geschichtliche Abschnitte: vom Ende des XIX. Jahrhunderts (ein Jahr wurde nicht fixiert, da keines in jener Zeit als Umbruchsjahr gelten könnte) bis 1903, d. h. bis zum Ende der Herrschaft des Banus Khuen Hédervary; von 1903 bis 1907, als in der Verwaltung liberale Tendenzen vorherrschten und die Massenbewegungen ihren Höhepunkt erreichten; und von 1908 bis 1914, als, je nach Bedarf, parlamentarische mit nichtparlamentarischen Verwaltungen abwechselten und in den Reihen der Repräsentanten der Oppositionskräfte opportunistische Elemente immer mehr zum Ausdruck kamen. Jeder Zeitabschnitt wird in Kapiteln mit je 2 bis 3 Abschnitten, nach dem chronologisch und problematisch gegliederten Material im Rahmen der Träger der beiden entgegengesetzten Hauptkräfte, der bürgerlichen und der sozialistischen, dargestellt. Der zweite Teil hat 7 Kapitel, bzw. 16 Abschnitte. In ihnen werden Kämpfe und Streben der Bauernschaft nach den Interessen ihrer einzelnen Schichten vom rechtlichen, politischen und sozialen Standpunkt aus dargestellt.

Das erste Kapitel *Die Lösung landwirtschaftlicher Probleme im Landtag* hat drei Abschnitte: 1) Die Gesetzgebung versucht den Zerfall der Hausgemeinschaften zu verhindern; 2) Kommassationsgesetze; 3) Andere gesetzliche Massnahmen. In diesem Kapitel wird die ganze Tätigkeit der landwirtschaftlichen Gesetzgebung des Landtags dargestellt, die damals, zur Zeit des Banus Khuen Héderváry, am intensivsten und umfassendsten war. Der Verfasser veröffentlicht und analysiert nicht nur die wichtigsten gesetzlichen Bestimmungen vom Interessenstandpunkt der einzelnen Schichten der Bauernschaft aus gesehen, sondern auch den Verlauf der Landtagdebatte bei der Abstimmung der Gesetze, wobei er auf die Interessensphären der Repräsentanten des Grossgrundbesitzes und Kapitals hinweist, deren Wort bei jeder Gelegenheit ausschlaggebend war.

Am ausführlichsten werden die Gesetze über Hausgemeinsehaften und Kommassation behandelt, die die Lebensfragen der breitesten Schichten des Bauerntums zu lösen hatten. Das Hausgemeinschaftsgesetz, das 1888/1889 angenommen wurde, hatte den Zweck, die Teilung der Hausgemeinsehaften zu erschweren, im Gegensatz zu den früheren Gesetzen von 1874, 1876 und 1880, die ihre Teilung erleichterten. In diesem Zusammenhang führt der Verfasser die wirtschaftlich-gesellschaftlichen Hauptursachen (die im Rahmen der Landtagsdebatten klarer Weise keine Erwähnung fanden) für die Änderung der früheren Bestimmungen an. Früher wurde an ein schnelleres Tempo der kapitalistischen Entwicklung geglaubt, weshalb man veraltete Institutionen möglichst rasch beseitigen wollte, die die freie KaufVerkauf Gesetzlichkeit des Kapitalismus einschränkten. Da eine derartige Entwicklung nicht eintrat, und eine Vergrösserung des Proletariats stattfand, das nicht in genügendem Masse beschäftigt wurde und revolutionäre Tendenzen zum Ausdruck brachte, wurde danach getrachtet, die alten ihrer Natur nach konservativen Institutionen zu wahren, so dass der herrschende Grossgrundbesitz aus ihrer Mitte jederzeit die immer nötiger werdende Arbeitskraftreserve schöpfen konnte.

Die im ersten Teil veröffentlichten Angaben, auf die sich der Verfasser hier beruft, zeugen davon, dass im Srem wie auch in den übrigen Teilen des Landes das neue Hausgemeinschaftsgesetz den natürlichen Prozess des weiteren Verfalls der Hausgemeinsehaften nicht aufhalten konnte, sondern die Zahl der heimlich geteilten Genossenschaften bloss vergrosserte. Die Regierung musste 1902 eine neue Gesetzesnovelle zur Abstimmung vorlegen, die den im Lauf der Entwicklung der neuen wirtschaftlichgesellschaftlichen Beziehungen entstandenen Zustand sanktionierte.

Das 1890 erlassene Kommassationsgesetz entsprach den Anforderungen der Zeit, da die allzusehr

aufgeteilten Güter ein ernstes Hindernis für den ständig notwendigeren Übergang zur intensiveren, modernen Bodenbearbeitung darstellten. Das neue Gesetz war jedoch so abgefasst, dass die grösseren Grundbesitzer davon den grössten Nutzen hatten, und die Abgeordneten der Opposition kritisierten mit Recht – wie der Verfasser behauptet im Namen der kleinen Landarbeiter eine Reihe seiner Bestimmungen. In der Praxis stimulierte das Gesetz die Kommassation keineswegs, was auch durch Angaben aus dem Srem bestätigt wird, sondern wirkten sich gerade gegenteilig aus. Die Regierung Khuen Hédervárys musste 1902 ein neues Gesetz ausarbeiten, das den ärmeren Bauernschichten einigermassen besser entsprach, zumindest insofern, als es die Durchführung der Kommassation vereinfachte und verbilligte. Aber selbst dieses Gesetz entsprach den grösseren Grundbesitzern weitaus besser, weshalb es, wie zu sehen sein wird, bei seiner praktischen Anwendung allenthalben sogar auf aufrührerischen Widerstand bei den Bauern stiess.

Die übrigen in diesem Zeitabschnitt erlassenen Gesetze bezogen sich auf Streitfälle in Verbindung mit Besitzfragen (das Gesetz wurde 1890 verabschiedet), auf ungelöste Urbarial-Rechtsfragen (1890), auf die Teilung gemeinsamer Weiden (1892), auf das Jagdrecht (1893), auf Bodengemeinschaften (1894), auf Rodeland. Alle diese, von der Mehrheit des Landtags, die der Partei der Grossgrundbesitzer, der sogenannten Volkspartei, angehörte, genehmigten Gesetze, entsprachen in erster Reihe den Interessen der Grossgrundbesitzer und waren so abgefasst, dass sie auch unter den neuen kapitalistischen Bedingungen den Latifundisten die weitgehendsten Rechte auf Ersatz oder sogar auf Wahrung der früheren Privilegien feudalen Ursprungs und Charakters einräumten.

Das zweite Kapitel des politischen Teils der These *Die Bauernschaft im Rahmen der neuen bürgerlichen Opposition* zerfällt in zwei Abschnitte 1) Die Einstellungen der neugebildeten Oppositionsparteien und 2) Die Bauern für die Opposition. In der Einleitung zu diesem Kapitel stellt der Verfasser zunächst fest, dass die Weiterentwicklung des Kapitalismus durch das Anwachsen der Gegensätze in den achtziger und neunziger Jahren des vorigen Jahrhunderts in Kroatien und Slawonien die neue politische Konstellation bedingte, die die Bildung neuer Parteien und allgemeine Veränderungen in den Methoden, in den Mitteln des Kampfes um die Macht mit sich brachte. Neue Parteien und Parteigruppierungen bringen infolge der ständig wachsenden gesellschaftlichen Unterschiede immer mehr die wirtschaftlichen und sozialen Ansprüche zur Geltung an Stelle oder neben den früheren einzig staatsrechtlichen. Die Tätigkeit der einflussreichsten Parteien im Srem darstellend, kategorisiert sie der Verfasser nach ihrer Gesellschafts-, Klassen- und Nationalzugehörigkeit.

Die regierende Volkspartei vertrat vor allem die Interessen des Grossgrundbesitzes und wurde von jenem Teil des Kapitals unterstützt, der mit den Zentien Ungarns und Österreichs verknüpft war. Die in den 80-er Jahren gegründete Radikale Partei war vorwiegend kleinbürgerlich und entsprach den Anschauungen und Interessen breiterer Volksmassen, kleiner Kaufleute, Handwerker, mittlerer und kleiner Grundbesitzer. Die Serbische Selbständige Partei, die in diesem Zeitabschnitt im Srem hauptsächlich die Radikale Partei im Rahmen der Volkseinheit ergänzte, versammelte immer mehr die reicheren Schichten der Bürger und Bauern, neben einem grösseren Teil der Intelligenz aus den Reihen des Klerus und der freien Berufe um sich. Unter den reicheren und mittleren Schichten der deutschen Bevölkerung begann zu jener Zeit die pangermanische Bewegung unter dem Einfluss der Intelligenz, die in Deutschland studiert hatte, und des Bürgerstandes überhaupt, der in ständiger Verbindung mit Deutschland stand, um sich zu greifen. Indem der Verfasser die einzelnen Parteien charakterisiert, bringt er auch ihre Programme in Verbindung mit den von den Bauern gestellten Forderungen.

Im zweiten Abschnitt des Kapitels werden die Ergebnisse der einzelnen Landtagswahlen im Srem dargestellt und für die Serben auch noch die Ergebnisse der Abgeordnetenwahlen für den autonomen, sogenannten National-Kirchenlandtag. Auf sämtlichen, 1887, 1892, 1897, 1901 abgehaltenen Landtagswahlen wurden in den meisten Orten des Srem oder, besser gesagt, fast in alien und 1887 in sämtlichen Bezirken Kandidaten der Regierungspartei gewählt. Den standigen Sieg der Regierungspartei erklärt der Verfasser in erster Linie durch das undemokratische Wahlsystem, durch die öffentliche Stimmenabgabe unter Ausschluss jener Bürger, die den vorgesehenen Steuerzensus nicht erreichten, durch den Druck der Behörden. Neben diesen allgemeinen Gründen, die für das ganze Land galten, bestanden im Srem auch besondere, spezifische Faktoren, die auf die besonders grossen Erfolge der Regierungskandidaten von Einfluss waren. Das Grossgrundbesitzerelement kam hier nach Zahl und Einfluss mehr zur Geltung als in der Mehrzahl der übrigen Komitate, die verschiedenartige ethnische Zusammensetzung vergrösserte die antagonistischen nationalen Unterschiede, die vom Regime nach dem Prinzip; „Divide et impera“ genährt und ausgenutzt wurden.

Die Ergebnisse der Abgeordnetenwahlen für den National-Kirchenlandtag bringen die wirkliche Stimmung der Wähler besser zum Ausdruck, da sich der Kampf nur unter den Nationalitätsparteien abwickelt, weshalb der Druck der Regierung weniger, obgleich auch hier zum Nachteil der liberaleren Parteien, zu spüren ist. 1897 gelang es den drei koalierten Parteien: den Radikalen, Selbständigen und Liberalen, bei diesen autonomen Wahlen, die für die Regierung und den Klerus eintretenden Parteigruppierungen, die sich um den hohen Klerus sammelten, mit vereinten Kräften zu schlagen. 1902, als wieder Wahlen für den Kirchenlandtag stattfanden, waren die Gegensätze zwischen den Nationalitätsparteien bereits so gross, dass es unter ihnen nicht zu einem Ausgleich kommen konnte, weshalb jede Partei mit ihren Kandidaten gesondert auftrat. Bei diesen Wahlen erhielten die Radikalen die grösste Zahl von Abgeordneten und bestätigten

hierdurch ihre Übermacht über die anderen Parteien.

Neben Ergebnissen der einzelnen Wahlen führt der Verfasser einige kleinere und grössere Ausfälle der Bauern gegen die Sicherheitsorgane und andere gesetzwidrige Ausschreitungen an, als Ausdruck der äussersten Unzufriedenheit der breiten, ärmsten Schichten der Bauernschaft. Diese Ausfälle haben hauptsächlich den Charakter des Spontanen, und als Unruhen lokaler Ausmasse brechen sie in Verbindung mit der Kommassation des Grundes aus, mit der Segregation der Weiden, mit der Benützung des Holzes aus den einstigen Markwäldern, mit der zwangsmässigen Steuereinhebung.

Im dritten Kapitel wird das Erscheinen der sozialistischen Partei auf der politischen Bühne bearbeitet. Es hat drei Abschnitte, gemäss den drei Phasen der sozialistischen Bewegung in dieser Zeit: 1) Die Anfänge der sozialistischen Bewegung auf dem Dorfe; 2) Der Aufstieg in revolutionären Dimensionen und 3) Repressalien der Staatsverwaltung. Dieses Kapitel wurde hauptsächlich auf Grund von Archivmaterial geschrieben, das der Verfasser im Staatsarchiv in Zagreb vorfand.

Am Anfang des Kapitels werden neben der Feststellung, dass die sozialistische Bewegung auf dem Gebiet Kroatiens und Slawoniens zum ersten Mal die Massen, u. zw. die Massen der Bauern im Srem erfasste, die tieferen wirtschaftlichen, politischen und sozialen Beweggründe angeführt, die gerade hier und in diesem Zeitabschnitt zu dieser Erscheinung führten. Diese Beweggründe liegen in den Widersprüchen und Gegensätzen, an denen der Srem besonders reich ist mit Rücksicht auf die relativ hohe Entwicklung der Industrie und die grosse Zahl der Kleinhandwerker, die grosse Zahl der Latifundien und die Masse der Kleingrundbesitzer. Die geographische Lage des Srems an der Grenze Kroatiens, Ungarns, Serbiens und Bosniens trägt zur leichteren, schnelleren Verbreitung der sozialistischen Ideen bei. Die ungleichberechtigte Lage der einzelnen Völker, die besonders im Srem mit seinen vielen Nationalitäten zum Ausdruck kommt und von den unteren Schichten einmütig als ausbeuterische Politik der herrschenden Parteien empfunden wird, macht die neue Partei anziehend, da sie die Ideen der Brüderlichkeit und Gleichheit unter den Volkern verbreitet.

Bei Schilderung des Anfangs der sozialistischen Bewegung weist der Verfasser auf ihre Eigenheiten hin, die hauptsächlich aus der spezifischen Lage der Gegend und des Volkes abgeleitet werden können. Die ersten Träger der Bewegung sind Handwerker und Bauern, ihr ideeller Urheber ist Pelagić aus Beograd, der Organisator ist die Sozialdemokratische Partei in Zagreb. Die Schriften von Pelagić, in aufrührerischem Geist abgefasst, hatten einen ausserordentlichen Einfluss auf die breiten Massen der unzufriedenen Bauern. 1893 begann der 16-jährige Vitomir Korać sie zusammen mit noch einigen Gleichgesinnten in Šid und seiner Umgebung zu verbreiten, und 1895 waren sie so gesucht und wurden in solchen Mengen von der Mehrzahl des Volkes gelesen, dass sie auf die Bildung einer massenhaften politischen Bewegung mobilmachend wirkten.

Um die weitere Verbreitung der Bewegung zu verhindern, die 1895 bereits die Tendenz zeigte, sich im Rahmen der Sozialdemokratischen Partei zu organisieren, griffen die Behörden mit Verhaftung und Ausweisung der Propagandisten der neuen Ideen und mit dem Verbot der Broschüren und Bücher von Pelagić ein. Einige der Hauptbeschuldigten aus dem Srem wurden vom Gericht in Mitrovica zu für die damaligen Verhältnisse ziemlich hohen Strafen von einigen Monaten Zuchthaus verurteilt. Diese gerichtliche und polizeiliche Intervention konnte jedoch die Verbreitung der Bewegung keineswegs verhindern.

In den Jahren 1896/1897 begannen sich örtliche Organisationen, sogenannte Klubs, unter der Direktive der Zentralverwaltung zu bilden, die hier im Srem die grössten Erfolge aufweisen konnten. Die ärmeren und auch mittleren Schichten der Bauernschaft, besonders in den westlichen Grossgrundbesitzergegenden des Gebiets von Srem, traten in grosser Zahl als Mitglieder in die neue Partei ein. Die Behörden griffen wieder ein, diesmal brutaler und erfolgreicher als vor zwei Jahren. Neben Massenverhaftungen und Polizeistrafen, die über die lokalen Agitatoren verhängt wurden, brachte man die Mitglieder des Hauptausschusses der Sozialdemokratischen Partei aus Zagreb mit einigen Hauptbeschuldigten aus dem Srem vor Gericht. Die Gerichtsurteile waren ungewöhnlich streng, geradezu exemplarisch, um abschreckend zu wirken und um die Bewegung ihrer Häupter zu berauben. Die Hauptfunktionäre der Partei wurden zu ein und einenhalb Jahre Zuchthaus verurteilt. Als Folge der Verurteilungen und Verfolgungen trat für die unter ständiger Kontrolle der Polizei und Gendarmerie befindliche sozialistische Bewegung von 1898 bis 1903 eine Stagnation ein.

Die in Verbindung mit dem Auftreten und der Verbreitung der sozialistischen Bewegung im Srem stattgefundenen Ereignisse werden erschöpfend behandelt. Es werden ausserdem analytisch festgelegt: ihre ideellen und organisatorischen Entwicklungsphasen; Niveau und Stellungnahme ihrer Träger; ihre Wirkung; die von den Regierungsbehörden angewandten Methoden ihrer Erstickung. Den Verlauf der polizeilichen Verfolgungen und gerichtlichen Prozesse betrachtend, untersucht der Verfasser auch ihre Berechtigung vom formell-rechtlichen und klassengesellschaftlichen Standpunkt und bringt präzise Schlussfolgerungen in Verbindung mit der Feststellung der Tatsache, dass seitens der Beschuldigten keinerlei Verletzung des Gesetzes vorlag, sondern die Hüter der Ordnung die Strafe nur verhängten, um die Stärkung ihrer Gegner auf dem Dorfe bei der zahlreichsten Volksschicht, der Bauernschaft, zu verhindern.

Das vierte Kapitel umfasst die Geschichte des Bauerntums im Rahmen der bürgerlichen politischen Parteien und die Bestrebungen aus der zweiten, liberalen Periode von 1903 bis 1907, unter dem Titel *Die Bauernfrage in Theorie und Praxis des bürgerlichen Liberalismus*. Es hat zwei Abschnitte: 1) Die Bauernschaft in den neuen Parteiprogrammen und 2) Die Wirkung auf die Massen. In Ermangelung von

Archivmaterial, beziehungsweise wegen der Unzugänglichkeit desselben, da die entsprechenden Archive und archivalischen Fonds des Landes noch nicht geordnet sind, hat der Verfasser auf Grund der Parteipresse und der Landtagprotokolle, der programmatischen Deklarationen und parlamentarischen Aktionen der einzelnen Parteien ihren Standpunkt und ihre Rolle im Verhältnis zu den Problemen, der Präokkupation, den Bedürfnissen und Forderungen der Bauernschaft und ihrer Schichten dargestellt. Im ersten Abschnitt werden die neuen Parteiprogramme angeführt und analysiert, die jetzt in der Ära des Liberalismus zahlreicher, umfassender und anziehender sind als früher. Mit der praktischen Parteitätigkeit verglichen, ermöglichen sie es dem Verfasser, Klassenzugehörigkeit und Interessen dieser Parteien, Möglichkeiten und Reichweite ihrer Verwirklichungen genauer festzulegen.

Obgleich die einzelnen Parteiprogramme ihrem Umfang und ihren Versprechungen nach einander ziemlich ähnlich sind, bestehen doch charakteristische Unterschiede, die in der Verschiedenheit der Stellung ihrer Hauptträger verankert sind. Die Volkspartei, die als ausgesprochen grossgrundbesitzerische Partei 1906 zum ersten Mai ihr Programm proklamierte, bringt ganz unbestimmte programmatische Versprechungen und Forderungen und spricht nur im allgemeinen über die Bedürfnisse der Bauernschaft. Die Serbische Radikale Partei – mit dem Programm von 1903 – und die Kroatische Rechtspartei – mit dem Programm von Be- 1907 – als radikalere kleinbiirgerliche Repräsentanten der ärmeren sitzer sind bei Formulierung der Forderungen für das Wohl der breiteren Bauernschichten am konkretesten. Die Serbische Unabhängige Partei und die Kroatische Fortschrittliche Partei, die die Mehrheit der Bourgeoisie repräsentieren, treten mit ihren Tendenzen zur nationalen Emanzipation durch die Weiterentwicklung liberaler Beziehungen in erster Linie für Massnahmen ein, die zur Festigung der mittleren und grosskapitalistischen Besitze beitragen so ließen. Die Kroatische Bauernpartei – mit dem Programm von 1904 – ist am ausführlichsten, wortreichsten in ihrer Auseinandersetzung der programmatischen Forderungen und Versprechungen doch ist sie dabei unklar, da ihr Ziel darin besteht, die Bauernmasse als Ganzes zu betören.

Neben den Programmen bringt der Verfasser auch andere charakteristische Bruchstücke aus dem Wirken einzelner Parteien, die zur Enthüllung ihrer Methoden und Ziele dienen. Durch Anführung von Interpellationen der Abgeordneten im Landtag im Zusammenhang mit Problemen und Forderungen der Bauern gewinnt man Einsicht in die Probleme, die die ärmeren Bauern am meisten bedrückten und beschäftigten. Unter anderem litten sie an Holzmangel und forderten, dass ihnen ein Teil der Wälder der ehemaligen Militärgrenze zugeteilt werde. Die ungerecht aufgeteilte Gemeindesteuer war ihnen am unerträglichsten, und sie forderten die Aufhebung der Kopfsteuer und der Privilegien der Grossgrundbesitzer. Aus der Stellungnahme der Koalition, die damals eine Zeitlang an der Regierung war, jedoch nichts für die Änderung der bestehenden Gesetze unternahm, ja sogar noch einen Gesetzesentwurf über die Regelung der Beziehungen zwischen den Grundbesitzern als Arbeitgebern und den Arbeitern zu Gunsten der ersteren vorschlug, kann ebenfalls ersehen werden, dass die Bauernmassen in ihrer Not vergeblich Reformen von den einstigen Oppositionsparteien erwarteten.

Im Abschnitt über die Tätigkeit der bürgerlichen Parteien in bäuerlicher Mitte werden die Ergebnisse der Landtagswahlen und einige Widerstandskundgebungen dargestellt. 1906 erhielten bei den Landtagswahlen die Selbständige und Radikale Partei mit vereinten Kräften drei serbische Abgeordnetensitze im Srem. In diesen Jahren wächst der Einfluss der Selbständigen Partei, die in Koalition mit den beiden kroatischen Parteien die stärkste Parteformation im Lande wird.

Aus jener Zeit bringt und erläutert der Verfasser einen blutigen Zusammenstoß zwischen Bauern und den Sicherheitsorganen in Irig im Jahre 1904, bei welcher Gelegenheit einige Bauern getötet und schwer verletzt wurden. Die Kommission, die die zuständigen Behörden unter dem Einfluss einiger wohlhabenderer Bauern auf jeden Fall durchzuführen bestrebt waren, führte zu diesem Ereignis. Der Bauernwiderstand selbst hatte keinen politischen, sondern einen rein wirtschaftlich-sozialen Charakter und steht nur insofern in Verbindung mit der Tätigkeit der Oppositionsparteien, als die Bauern, von denen die Rede ist, ihrer Parteizugehörigkeit nach in der Mehrzahl Radikale waren.

Das fünfte Kapitel *Die Sozialdemokratische Partei im Aufstieg* umfasst den Zeitabschnitt der Wiederbelebung der sozialistischen Bewegung und ihren Höhepunkt im Rahmen der Landarbeitergewerkschaften.

Im ersten Abschnitt „Die Wiederbelebung der Bewegung“ werden die ausschlaggebenden Faktoren der Weiterentwicklung der Bewegung dargestellt: die liberalere politische Atmosphäre, die Tätigkeit der sozialdemokratischen Zentrale in Zagreb, das Erscheinen der serbischen Parteipresse in Ungarn. Hier ist auch die Rede von den neuen Bemühungen der Behörden, abermals die Bewegung dadurch zu ersticken, dass sie keine Bewilligungen für die Abhaltung von Konferenzen und Versammlungen erteilten, Blätter konfiszierten, hervorragende Aktivisten verhafteten und misshandelten.

Der zweite Abschnitt „Der Kampf im Rahmen der LandarbeiterGewerkschaften“ bearbeitet den Zeitabschnitt zwischen 1905 und 1907, als nach Intensität und Qualität die sozialistische Bewegung ihren Höhepunkt erreichte. Als wichtigste Anregungskomponenten führt der Verfasser hier folgendes an: die revolutionären Ereignisse in Russland 1905, die in diesen Gegenden ihren Widerhall fanden; die neuen, radikaleren, auf den Parteikongressen und -konferenzen 1905– 1906 proklamierten Parteidirektiven; Zusammenstöße zwischen den Arbeitgebern und Arbeitern; Streiks der Erntearbeiter in den benachbarten Komitaten Ungarns; das Auftauchen neuer dynamischerer Parteiführer und - organisatoren. Unter den

Hauptereignissen linden Erwähnung: Bildung des Parteisekretariats für Slavonien und den Srem 1906 mit dem Sitz in Osijek, dann in Mitrovica, Ernennung von Milan Glumac, einem talentierten Parteiarbeiter zum Sekretär, Abhalten von Landarbeiterkonferenzen in Ruma und Osijek. In chronologischer Reihenfolge werden zahlreiche Tarifzusammenstösse, Konferenzen, Versammlungen besprochen. Angaben über die Ausgabe des Parteiblattes in Šid, über die Ausarbeitung der Tarifvorschriften, über die Forderungen nach Lohnerhöhungen und die Beseitigung nichtorganisierter Arbeiter werden gebracht. Die Rolle der neuen Parteiorganisationen gewerkschaftlichen Typs wird von alien Seiten beleuchtet und gleichzeitig wird das neue Klassenmerkmal der Bewegung mit Rücksicht darauf, dass sie fast ausschliesslich verdingte Landarbeiter im Pachtarbeitsverhältnis umfasst, hervorgehoben. Neben der Tätigkeit der Sozialisten werden auch die Gegenmassnahmen der Behörden, der regierenden Parteien und Grossgrundbesitzer angeführt, die zur Unterdrückung des Arbeiterwiderstandes getroffen wurden. Und schliesslich wird bei Feststellung der Abschwächung der Bewegung Ende 1907 auch erwähnt, was der Anlass dazu war: Gewalttaten, Repressalien und Vorsichtsmassnahmen der herrschenden Kreise; der Opportunismus der zentralen Leitung, die die Beziehungen mit der Gegenpartei nicht bis zum äussersten verschärfen wollte und deshalb die Landarbeiter zum Rückzug aufforderte.

Das sechste Kapitel *Die Probleme der Bauernschaft bleiben ungelöst* umfasst in zwei Abschnitten, unter dem Titel: „Die Wahlerfolge der Volksparteien zeitigen nicht die gewünschten Früchte“ und „Die alten Gesetze sind in Kraft geblieben,“ die Tätigkeit der bürgerlichen Parteien auf dem Gebiet der Propaganda in der Mitte der Bauernschaft und auf dem Gebiet der gesetzgebenden Praxis im Landtag während der letzten Vorkriegsperiode 1908–1914. Im ersten Abschnitt werden die Resultate der Wahlen im Srem behandelt. Auch in diesem Zeitabschnitt manifestiert sich hauptsächlich die Macht der Grossgrundbesitzer der Unionistischen Partei, doch die volkstümlichen Parteien, namentlich die Serbische Selbständige Partei, errangen in mehreren Wahlkreisen nun doch den Sieg. Die Wahlergebnisse anführend, zeigt der Verfasser im Querschnitt auch die allgemeine Parteikonstellation im Lande mit ihren charakteristischen Veränderungen und Eigenheiten.

Im Abschnitt über die Tätigkeit des Landtags werden die Interpellationen und Vorschläge einzelner Abgeordneter in Verbindung mit den Forderungen zur Annahme neuer Agrargesetze angeführt. Die Versprechungen aus den Programmen und mündlichen Deklarationen mit der Tatsache vergleichend, dass in dieser Periode nur ein Gesetz verabschiedet wurde, das Gesetz über die Gemeindesteuer, und zwar vor dem Kriege im Jahre 1914, unter der Bedingung, dass es 1915 in Kraft triete, stellt der Verfasser fest, dass jene Gegner des Regimes recht hatten, die behaupteten, dass die unteren Schichten des Bauerntums von den bestehenden Parteien eine Veränderung ihrer Lage nicht erwarten könnten. Die Analyse der Rolle der Koalition in den Vorkriegsjahren, als sie mit einer Verständigung mit der Regierung einverstanden war, zeigt nicht nur, dass sie sich in eine gewöhnliche, regierungsfreundliche, opportunistische Partei verwandelte, die die Privilegien der Grossgrundbesitzer feudaler Abstammung schützt, sondern auch, dass sie die allgemeine politische Lage vom nationalen Standpunkt aus falsch beurteilte, da sie durch Beruhigung der Gemüter die Verwirklichung der Kriegspläne der herrschenden Kreise in der habsburgischen Monarchie erleichterte.

Im letzten Kapitel unter dem Titel: *Die Evolutionsperiode der Sozialdemokratie* wird der Rückgang der gewerkschaftlichen Organisationen im Dienste des Klassenkampfes als Folge des Opportunismus der meisten Führer der Sozialdemokratischen Partei erklärt. Die Führer der Sozialdemokratie scheutn sich, als absolute Gegner der revolutionären Kampfmethoden, vor aufrührerischen Ausschreitungen der Bauernmassen, weshalb sie sich zu ausschliesslich politisch-erzieherischer Organisation auf dem Lande entschlossen mit der Aufgabe, das Bewusstsein der Massen zu heben.

Die Errungenschaften der neuen kultur-politischen Verbände auf dem Gebiete der Organisation und Agitation zusammenfassend, stellt der Verfasser abschliessend fest, dass ihr Wirkungskreis klein blieb, dass sich die armeren Schichten des Bauerntums, die mit den alltäglichen Daseinsschwierigkeiten zu kämpfen hatten, für abstrakte ideologisch-kulturelle Arbeit nicht interessieren konnten. In der Zeit 1908–1914 war die Sozialdemokratische Partei keine revolutionäre Massenpartei mehr, und ohne Unterstützung der Massen konnten ihre Ziele unter den gegebenen Verhältnissen nicht verwirklicht werden.

REGISTAR LIČNOSTI

Abjanić Ilija, narodni poslanik, predstavnik Starčevićeve stranke prava.
Avakumović Gligorije, poslanik Narodne stranke.
Adamović Ivan, veleposrednik, c. i kr. komornik, poslanik.
Adamović Stevan, poslanik.
Ancel Ivan, lider Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije.
Aranicki Simeon.
Arnos Vincenc, jedan od glavnih agitatora i organizatora u socijaldemokratskom pokretu u Sremu.
Arsenić Kosta, direktor Iločke štedionice, poslanički kandidat Srpske samostalne stranke.
Babić Milivoj, poslanički kandidat Srpske radikalne stranke.
Babogredac Mato, poslanički kandidat Hrvatske seljačke stranke.
Bakšić Steva, trgovac.
Bankovački Aca, seljak iz Iriga, jedan od najistaknutijih socijaldemokratskih agitatora u Sremu.
Banjanin Jovan, jedan od prvaka Srpske samostalne stranke.
Bezendorfer Josip.
Bek Albert, veletrgovac, virilni član županijske skupštine.
Bekić Toša, radikalni disident, urednik lista *Narodnost* u Zemunu.
Benešić Franjo, advokat, poslanik.
Bir Eduard, trgovac, virilni član žup. skupštine.
Bičanić Rudolf.
Bihner Ludvig (Büchner Ludvigka).
Bogdanović Antonije, advokat iz Rume, poslanik Radikalne stranke u crkveno-narodnom saboru.
Bogdanović Lukijan (1867–1913), patrijarh.
Bogišić Baltazar (1834–1908), naučnik, pravni pisac.
Borota Jovan, paroh, poslanik u crkv.-nar. saboru.
Borota Nikola, tvorničar, virilni član žup. skupštine.
Bošnjaković Augustin, arhimandrit, virilni član žup. skupštine.
Branković Georgije (1830–1907), patrijarh.
Brzaković Danilo, iguman, virilni član žup. skupštine.
Brentano Lujo (1844–1911), nemački ekonomista, katedar-socijalista.
Bukurov Branislav.
Bukšeg Vilim (1874–1924), jedan od prvaka Socijaldemokratske stranke.
Budisavljević Bude, jedan od prvaka Srpske samostalne stranke.
Vasiljić Toša, trgovac, virilni član žup. skupštine.
Vežić Milivoj.
Vekerle Aleksander (1848–1921), pretsednik ugarske vlade (1906–1910).
Veljin Stevo, seljak iz Marinaca, jedan od lokalnih socijaldemokratskih vođa.
Veselinović Aleksandar, veleposrednik, virilni član žup. skupštine..
Vrbanić Frano.
Vukadinović Vasa, poslanik Srpske samostalne stranke.
Vučenović Paja, trgovac iz Vukovara, virilni član žup. skupštine.
Vučković Jovan.
Gavrilov Makarije, protosinđel iz Velike Remete, virilni član žup.
skupštine.
Georgijević Pero, lekar iz Županje, virilni član žup. skupštine.
Glumac Milan (1884–1914), jedan od najistaknutijih socijaldemokratskih agitatora i organizatora u Vojvodini.
Grac Nikola, socijaldemokratski aktivista iz Indije.
Grgurov, apotekar iz Mitrovice, poslanički kandidat Srpske samostalne stranke.
Grdić Gojko.
Gros Mirjana.
Grčić Dragutin, advokat iz Šida, član žup. skupštine.
Gruić Mate, seljak iz Tovarnika, jedan od najrevnjosnijih socijalističkih agitatora.
David Eduard (1863–1930), jedan od ideoologa socijaldemokratskog revizionizma.
Delić Svetozar, socijaldemokratski poslanički kandidat.
Demetrović Eugen (1880–1934), jedan od prvaka Socijaldemokratske stranke.
Demetrović Juraj (1885–1944), jedan od prvaka Socijaldemokratske stranke.
Dibiš Anton, posrednik iz Indije, virilni član žup. skupštine.
Dibiš Josip, posrednik iz Indije, virilni član žup. skupštine.
Dojčić Stjepan, izvršilac neuspelog atentata na barona Skerleca.
Dreer Petar, socijaldemokrat iz Rume.
Dudić Lazar, nadničar, socijalistički agitator.

Dunđerović Stjepan, župnik u Niemcima, pravaški poslanički kandidat.
Đurđević Vaso, advokat, poslanik Narodne stranke.
Đurić Đorđe, posednik, poslanik Srpske samostalne stranke.
Đurišić Aleksandar, posednik iz Rume, virilni član žup. skupštine.
Đuričić-Biorac Panta, posednik iz Rume, virilni član žup. skupštine.
Đurković Đura, poslanik unionista.
Egersdorfer Aleksandar, član sabora 155.
Elc Dragugin, grof, veleposednik.
Engels Fridrih.
Epert Franjo, zakupac iz Nuštra, virilni član žup. skupštine.
Živanović Fabijan, zemljoradnik iz Kukujevaca, poslanički kandidat Hrvatske seljačke stranke.
Živković Đurica, lekar iz Iriga, virilni član žup. skupštine.
Žitvaj Eugen, advokat iz Mitrovice, virilni član žup. skupštine.
Zoričić Milovan.
Zubović Kornelije, iguman iz Male Remete, virilni član žup. skupštine.
Ibler Janko.
Ivić Aleksa, poslanik Radikalne stranke u Hrtkovcima.
Ivšić Milan.
Jakić, župnik iz Tovarnika, poslanički kandidat klerikalaca.
Janković Anatolije, arhimandrit iz Krušedola, poslanik unionističke stranke.
Janković Ladislav, veleposednik iz Čalme, poslanik unionističke stranke.
Janković Nikola, veleposednik iz Vinkovaca, virilni član žup. skupštine.
Jančo Ladislav, javni beležnik iz Rume, virilni član žup. skupštine.
Jemrić Antun, poslanički kandidat Seljačke stranke.
Jeftić Nikola, socijaldemokratski aktivista iz Golubinaca.
Jovanović Krsta, socijaldemokratski aktivista iz Vrdnika.
Jovanović Pavle (1849–1897), urednik *Srbobrana*, jedan od osnivača i poslanik Srpske samostalne stranke.
Jović Stevan, urednik *Zastave*.
Jokić Nikola, zemljoradnik, socijaldemokratski agitator.
Jorgović Kosta, novinar i slikar iz Novog Sada, glavni propovednik Novoorganizovane socijaldemokratske stranke kod Srba.
Jocić Ljuba, zemljoradnik, socijalistički agitator.
Jukić Luka, izvršilac neuspelog atentata na komesara Cuvaja.
Jurković Petar (1859–1903), prvo podžupan, posle župan Sremske županije (od 1899 do 1903).
Karlovski Viktor, inženjer iz Vukovara, virilni član žup. skupštine.
Karolić Rajko, socijaldemokrat iz Martinaca.
Kaucki Karl.
Kelečenji Zador, advokat iz Vukovara, virilni član žup. skupštine.
Kenigsderfer Fridrih, veleposednik, virilni član žup. skupštine.
Kovačević Đura, advokat iz Đakova, opozicioni poslanički kandidat.
Kovačević Pera, socijalista iz Kukujevaca.
Kozjak Milan, apotekar iz Šida, virilni član žup. skupštine.
Kozobarić Jovan.
Kokošarević Andro, socijalistički agitator.
Kokošarević Stipo, socijalistički agitator.
Korać Vitomir (1877–1941), jedan od vođa Socijaldemokratske stranke.
Kosovac Fridolin, gradonačelnik Zemuna, poslanik Narodne stranke.
Kotek Rudolf, grof, veleposednik.
Krajčović Aleksandar, apotekar iz Vukovara, poslanik Narodne stranke.
Krajčović Oto, poslanik Narodne stranke.
Krasojević Đorđe, prvak Srpske radikalne stranke.
Krašković Ljudevit, advokat iz Vukovara, virilni član žup. skupštine.
Krbek Ivo.
Krezer Milan.
Krstonošić Sava, trgovac iz Mitrovice, virilni član žup. skupštine.
Krstonošić Triva.
Krška Jozef.
Kršnjavi Dragutin, posednik, županijski tajnik.
Kuen-Belasi Hinko, grof, veleposednik iz Nuštra
Kuen-Hedervari Dragutin (1849–1918), grof, veleposednik, ban 1883–1903, pretdsednik ugarske vlade 1903.
Kulmer Miroslav, veleposednik, pretdsednik Prve hrv. štedionice, jedan od prvaka koalicije.

- Kunfi Žigmund.
Kutuzović Mirko, kapelan, poslanik Hrvatske stranke prava.
Kutuzović Stjepan, posednik, pravaški poslanik.
Lakatoš Josip.
Lapuh Stjepan, urednik socijaldemokratskog lista *Sloboda*.
Lebl Arpad.
Lebl Đula, trgovac iz Šida, virilni član žup. skupštine.
Lenjin.
Lerner Josip, gostoničar, virilni član žup. skupštine.
Lisavac Mladen, advokat iz Iriga, poslanik Radikalne stranke.
Lovreković Vinko, poslanik.
Lujić Vojin, socijalista, član žup. skupštine.
Magarašević Jovan, paroh, poslanik samostalaca u crkv.-nar. saboru.
Majer Milan (Mayer).
Maksimović Vaso, veleposrednik, poslanik Narodne stranke.
Malin Ivo.
Manojlović Gavro, univ. prof. u penziji, poslanik Srpske samostalne stranke.
Marjanović Georgije, arhimandrit iz Kuveždina, virilni član žup. skupštine.
Marjanović Milan.
Marković Petar, gradonačelnik u Zemunu, virilni član žup. skupštine.
Marković Radoslav, sveštenik, pisac, organizator srpskih zemlj. zadruga, poslanik Srpske samostalne stranke.
Marks Karl.
Martinović Ilija, poslanik Seljačke stranke.
Matijević Vladimir, pretdsednik Srpske banke, prets. Saveza Srpskih zem. zadruga, prets. Privrednika
140.
Medaković Bogdan (1854–1930), prvak Srpske samostalne stranke.
Mezefi Vilmoš, osnivač Novoorganizovane socijaldemokratske stranke Ugarske.
Meštrović, župnik, poslanički kandidat Udržene hrvatske opozicije, 196.
Mijatović Živan, socijaldemokrat iz Erdevika.
Miladinović Žarko, prvak Srpske radikalne stranke.
Miladinović Milivoje, poslanički kandidat Srpske samost. stranke.
Milekić Ćiro, posednik, gradonačelnik, poslanik Narodne stranke.
Miletić Bogoljub, poslanik Srpske samostalne stranke.
Miletić Svetozar (1826–1901), vođ Srp. slobodoumne stranke.
Mirković Mijo.
Mitrović Ljubomir, socijalistički opštinski odbornik u Berkasovu, član žup. skupštine.
Mihajlović Laza, socijaldemokratski agitator iz Sremske Mitrovice, 270.
Mihajlović Miša (1851–1911), lekar, prvak Srpske radikalne stranke, 96.
Mihels Imre, veleposrednik, virilni član žup. skupštine.
Mojić Miloš, lekar, poslanički kandidat Srpske samostalne stranke, 196.
Molović Stevan, paroh iz Vrdnika, poslanički kandidat Radikalne stranke.
Muačević Vaso, veleposrednik, poslanik Srpske samostalne stranke.
Nedeljković Teodor, advokat i posednik iz Zemuna, poslanik Narodne stranke.
Nešković Gavra, socijaldemokratski agitator iz Tovarnika.
Nijemčić Slavoljub, šumar, poslanik Narodne stranke.
Nikolić Vladimir, advokat iz Zemuna, član Zemaljske vlade.
Nikolić Laza, poslanik Srpske samostalne stranke.
Ober Josip, veleposrednik iz Rume, virilni član žup. skupštine.
Oberson Bernhard, trgovac iz Vukovara, virilni član žup. skupštine.
Obšić Nestor, jeromonah iz Bešenova, virilni član žup. skupštine.
Odeskalki knez, veleposrednik.
Pajšl Franjo, virilni član žup. skupštine.
Paleček Ivan, advokat, poslanički predstavnik srpsko-hrvatske koalicije.
Pantelić Danilo, arhimandrit iz Grgetega, virilni član žup. skupštine.
Paunović Aleksandar, veleposrednik.
Paunović Radivoj, veleposrednik, poslanik Srpske samostalne stranke.
Pejačević Ladislav (1824–1901), grof veleposrednik, ban 1880–1883.
Pejačević M., grof, poslanik unionističke stranke.
Pejačević Petar, grof, veleposrednik.
Pejačević Teodor, grof, veleposrednik, ban.
Pelagić Vasa (1838–1899).
Petričević Faba, zemljoradnik iz Ilače, socijalistički aktivista.

Petrović Nikola, veleposednik iz Stare Pazove, poslanik.
Petrović Petar, poslanik Radikalne stranke u crkv.-nar. saboru.
Pisačić Dragutin, opozicioni poslanik.
Plemić Levin, advokat iz Vinkovaca, virilni član žup. skupštine.
Pliverić Jovan, poslanik.
Polit-Desančić Mihailo (1833–1920), vođ Srpske liberalne stranke u Vojvodini.
Poljak Franjo, poslanik koalicije.
Popović Aleksandar, veleposednik, član pretsedništva Gospodarskog društva.
Popović Dositije, iguman, virilni član žup. skupštine.
Popović Dušan, advokat, jedan od prvaka Srpske samostalne stranke.
Popović Milorad (1874–1905), jedan od istaknutijih socijalističkih prvaka, pokretač lista *Narodna reč*.
Popović Nikola, posednik i trgovac iz Mitrovice, poslanički kandidat Srpske samostalne stranke.
Popović Svetislav, advokat, poslanički predstavnik Srpske samostalne stranke.
Popović-Vacki Stevan, veleposednik, poslanik unionističke stranke.
Popović Steva Vasin (1845–1917), direktor Tekelijanuma, poslanik unionističke stranke.
Popović Šandor, veleposednik, poslanik Samostalne stranke u crkv.-nar. saboru.
Potočnjak Franko, advokat iz Zagreba, opozicioni poslanik.
Preradović Damjan, sveštenik iz Golubinaca, poslanički kandidat Samostalne stranke.
Pribićević Valerijan, protosinđel, virilni član žup. skupštine.
Pribićević Svetozar (1875–1936), prvak Srpske samostalne stranke.
Purić Josip, poslanik.
Pfajfer Leopold, zakupac iz Višnjevaca.
Pfeferman Izidor, trgovac iz Vukovara, virilni član žup. skupštine.
Radenić Andrija.
Radivojević-Vačić Jovan, advokat iz Zemuna, poslanički predstavnik Radikalne stranke.
Radić Ante (1868–1919), ideolog Hrvatske seljačke stranke.
Radić Stevan.
Radić Stjepan (1871–1928), vođ Hrvatske seljačke stranke.
Radojčić Nikola, istorik.
Rakocaj Aleksandar (Rakodczay), ban 1907–8.
Rauh Pavle (1865–1913), ban 1908–10.
Rizl Rudolf, veleposednik iz Vinkovaca, virilni član žup. skupštine.
Rister Ferdinand, poslanik.
Ritberg Dušan (1861–1942), pretstojnik Zemunskog kotara, županijski tajnik.
Ritig Svetozar, poslanik.
Roknić Aleksandar, advokat, poslanički kandidat Radikalne stranke.
Rukavina Amon, zakupac iz Čalme, virilni član žup. skupštine.
Rup Viktor, advokat, virilni član žup. skupštine.
Santo Bela.
Sekulić Đuro, poslanički kandidat Hrvatske seljačke stranke.
Sekulić Laza, poslanik konzervativaca u crkv.-nar. saboru.
Seč Franjo, nadinženjer, virilni član žup. skupštine.
Simeonović-Čokić Stevan, advokat, poslanik, jedan od prvaka Srpske samostalne stranke.
Simunović Đorđe, ekonom, poslanički kandidat Srpske samostalne stranke.
Skerlec Ivan, baron, ban 1913–1917.
Stakić Visarion, jeromonah, virilni član žup. skupštine.
Stanić Žarko, veleposednik, virilni član žup. skupštine.
Stanković Danilo, poslanik, član Zemaljske vlade.
Stanković Petar, advokat, konzervativni poslanik u crkv.-nar. saboru.
Stanojević Dragiša (1844–1918), buržoaski socijalista.
Starčević Ante (1823–1896), osnivač Stranke prava.
Starčević Mile (1862–1917), prvak Čiste stranke prava, te Starčevičeve stranke prava.
Stojisavljević Bogdan.
Tatić Jovan, geometar iz Rume, poslanički kandidat Radikalne stranke.
Telečki Platon, arhimandrit iz Beočina, poslanik Narodne stranke.
Tešić Sreten, ekonom.
Tisa Ištván (1861–1918), pretsednik ugarske vlade
Tomašić Nikola (1864–1918), prvak unionističke stranke, ban 1910–12.
Tomić Jaša (1856–1922), vođ Srpske radikalne stranke u Ugarskoj.
Tomljenović Krešimir, pravaško-obzoraški poslanički kandidat.
Tončić Dragutin.
Tropš Stjepan, profesor, unionistički poslanik.
Tuličić Andrija, poslanički kandidat Hrvatske seljačke stranke.

Tuškan Grga (1845–1923), prvak Hrvatske stranke prava.
Ćirić Mladen, socijalista, član žup. skupštine.
Firinger Martin, kapelan u Bošnjacima, pravaško-obzoraški opozicionar.
Fišer Mavro, lekar iz Rume, virilni član žup. skupštine.
Fišer Šandor, advokat iz Rume, virilni član žup. skupštine.
Fodroci M. A., unionistički poslanik.
Forišković Lazar, obućar, socijalistički agitator.
Frank Izidor, trgovac, virilni član žup. skupštine.
Frank Josip (1844–1911), advokat, vod Čiste stranke prava.
Frušić Nikola, posednik iz Divoša, poslanički kandidat Srpske samostalne stranke.
Haler Herman.
Hen Rudolf, veleposednik iz Vinkovaca, virilni član žup. skupštine.
Henč Slavko, jedan od prvaka Socijaldemokratske stranke.
Hervoić, banski savetnik.
Herman Franjo, posrednik iz Ilače, virilni član žup. skupštine.
Herceg Rudolf.
Hidegheti Imre (1860–1920), veleposednik, župan Sremske županije od 1903 do 1915.
Horvat Aladar, veleposednik, virilni član žup. skupštine.
Horvat Josip.
Horvat Mirko, poslanik, pretdsednik sabora.
Hrvoje Dragutin, poslanik, predstavnik Starčevičeve stranke prava.
Crepulić Ljubomir, zemljoradnik iz Šida, socijalistički agitator.
Cuvaj Slavko (1851–1931), ban, komesar Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1912–13.
Čavrak Levin (1852–1913), podžupan, podban.
Čalošević Nikanor, jeromonah, virilni član žup. skupštine.
Čerih Anton, tvorničar, virilni član žup. skupštine.
Čeh Ervin, župan Sremske županije.
Činček Florijan, župnik iz Nuštra, poslanik Narodne stranke.
Čobanić Vladimir, advokat, poslanički kandidat.
Čobanović Jerahij, iguman iz Šišatovca, virilni član žup. skupštine.
Čulinović Ferdo.
Čupić Joakim, arhimandritiz Beočina, virilni član žup. skupštine.
Čučković Stevan, poslanik Srpske samostalne stranke.
Šević Jovan, javni beležnik iz Rume, poslanik Narodne stranke.
Šenoa Milan.
Šimon Peter.
Šoić Ljubomir, zemljoradnik, socijalistički agitator.
Špirta Georg.
Štajner Samuel, trgovac iz Šida, virilni član žup. skupštine.
Šumanović Jovan, apotekar iz Šida, virilni član žup. skupštine.
Šumanović Milutin, šumar, virilni član žup. skupštine.
Šumanović Svetislav, poslanik unionističke stranke, član Zemaljske vlade.
Šumaher, protestantski sveštenik, poslanički kandidat nemačkih nacionalista.

GEOGRAFSKI REGISTAR

Adaševci.
Amerika.
Andrijaševci.
Antin.
Austrija.
Austrougarska.
Ašanja.
Babina Greda.
Banat.
Bankovci.
Banovci.
Banoštov.
Bapska.
Batajnica.
Batanja.
Batrovci.
Bač-Bodroška županija.
Bačinska planina.
Bačinci.
Bačka.
Bački Petrovac.
Bežanija.
Bekeš županija.
Bekeščaba.
Belgija.
Belegiš.
Belegiš Polje.
Belo Brdo.
Beograd.
Beočin.
Berak.
Berkasovo.
Berlin.
Beč.
Bečmen.
Bešenovo.
Bešenovački Prnjavor.
Beška.
Bijelo Brdo.
Bingula.
Bjelovarsko-Križevačka županija.
Bobota.
Bogdanovci.
Boljevci.
Borovo.
Bosna i Hercegovina.
Bosut.
Bošnjaci.
Bošnjaci – kotar.
Brestač.
Brisel.
Brod na Savi.
Bršadin.
Bugarska.
Budimpešta.
Buđanovci.
Bukovac.
Bunjevci.
Varaždin.
Varaždinska županija.
Velika Remeta.

Veliki Radinci.
Vera.
Vizić.
Vinkovci.
Vinkovci – kotar (srez).
Virovitička županija.
Višnjevci – pustara. 113.
Voganj.
Vođinci.
Vojvodina.
Vojka.
Vojna granica.
Vojnić
Vrgin Most.
Vrdnik.
Vuka.
Vukovar.
Vukovar – kotar (srez).
Vukovarska županija.
Gaboš.
Galicija.
Gibarac.
Golubinci.
Gornji Tovarnik.
Grabovo.
Grabovci.
Gračac.
Grgetg.
Grgurevci.
Grk.
Grci.
Gudinci.
Dalmacija.
Dalj.
Daljski izborni srez.
Danska.
Deska.
Deč.
Divoš.
Dobanovci.
Dobrinci.
Donja Austrija.
Donji Petrovci.
Donji Tovarnik.
Drava.
Dugo Selo.
Dunav.
Đakovo 191.
Đeletovci.
Engleska.
Erdevik.
Erdevik – srez.
Erdelj.
Erfurt.
Županja.
Županja – kotar (srez). 7.
Zagorje.
Zagreb.
Zagrebačka županija.
Zemun 7–8.
Zemun – kotar (srez).
Ivanci.
Ilača.

Ilinči.
Ilok.
Ilok – kotar (srez).
Iločki izborni srez.
Indija.
Irig.
Irig – kotar (srez).
Iriški izborni srez.
Irska.
Italija.
Jazak.
Jakovo.
Jamena.
Jankovci.
Jarak.
Jevreji.
Kamenica.
Karlovčić.
Kina.
Klenak.
Klenak – Hrtkovci.
Klisa.
Komletinci.
Korodž.
Kraljevci.
Krneževci.
Krušedol.
Krušedol – Prnjavor.
Kuveždin.
Kuzmin.
Kukujevci 31.
Kupinovo.
Krčedin.
Laze 33.
Laćarak.
Ledinci.
Ležimir.
Lika – Krbava.
Lipovac.
Lipovača.
Lovas.
London.
Ludvinci.
Luksemburg.
Ljuba.
Ljubljana.
Mađari.
Mađarska.
Mala Vašnica.
Mala Pazova.
Mala Remeta.
Mali Radinci.
Mandelos.
Maradik.
Marinci.
Markušica.
Martnici.
Martinački izborni srez.
Mikluševci.
Mirkovci.
Mihaljevci.
Modruško-Riječka županija.
Molovin.

Morović.
Morović – kotar (srez).
Morovički izborni srez.
Mohovo.
Negoslavci.
Nemačka.
Nemci.
Neradin.
Neštin.
Nijemci.
Nizozemska (Holandija).
Nikinci.
Novak.
Nova Pazova.
Novi Banovci.
Novi Vukovar.
Novi Karlovci.
Novi Sad.
Novi Slankamen.
Norveška.
Nuštar.
Obrež.
Ogar.
Odesa.
Okučani.
Opatovac.
Orolik.
Orošhaza.
Osijek.
Ostrovo.
Pavlovci.
Palača.
Paljevina – pustara.
Pariz.
Pačetin.
Petrovaradin.
Petrovci.
Petrovčić.
Pećinci.
Pešta.
Platičevo.
Podgrađe.
Požeška županija.
Poljska.
Popinci.
Privina Glava.
Prnjavor.
Provincijal.
Progar.
Prhovo.
Putinci.
Ravanica.
Radinci.
Rakovac.
Rača.
Rivica.
Rijeka.
Rubetinci.
Ruma.
Ruma – kotar (srez).
Rumski izborni srez.
Rumuni.
Rumunija.

Rusija.
Rusini.
Sava.
Sarajevo.
Sviloš.
Svinjarevcı.
Severna Amerika.
Sibač.
Silbaš.
Sirig.
Slakovci.
Slankamen.
Slovaci.
Slovenci.
Soljani.
Sonta.
Sot.
Sotin.
Srb.
Srbi.
Srbija.
Sremska Mitrovica.
Sremska Mitrovica – kotar (srez).
Sremska Mitrovica – izborni srez.
Sremski Karlovci.
Sremski Karlovci – kotar (srez).
Stara Pazova.
Stara Pazova – kotar (srez).
Stara Pazova – izborni kotar (srez).
Starci Banovci.
Starci Vukovar.
Starci Jankovci.
Starci Slankamen.
Starobanovačko Polje.
Stejanovci.
Strošinci.
Subotište.
Surduk.
Surčin.
Susek.
Talijani.
Tamiš.
Tamiška županija.
Teksas.
Tenj.
Tisa.
Tovarnik.
Tompojevci.
Tordinci.
Torontalska županija.
Trpinja.
Trst.
Ugarska.
Ugrinovci.
Fenek.
Francuska.
Hodmezevašarhelj.
Hopovo.
Hrvati.
Hrtkovci.
Cerić.
Cerna.
Cerna – kotar (srez).

Cirih.
Crna Gora.
Cigani.
Čazma.
Čakovci.
Čalma.
Čanad – županija.
Čerević.
Česi.
Čikago.
Čongrad – županija.
Čortanovci.
Šarengrad.
Šatrinici.
Šašinci.
Švajcarska.
Švedska.
Šid 7.
Šid – kotar (srez).
Šid – izborni kotar (srez).
Šimanovci.
Šimanovački izborni srez.
Šimanovački srez.
Šišatovac.
Španija.
Šuljam.

REGISTER USTANOVA

Arhidijecezalna konzistorija, Sr.
Karlovci.
Austrougarska banka.
Austrougarska banka, podružnica Zemun.
Branik, Novi Sad, organ Srpske liberalne stranke.
Vinkovačka ekskontna banka d.d..
Vinkovačka ekskontna banka d.d., podružnica Šid.
Vjeresijsko dd., Ruma.
Vlada Ugarske.
Vojna komanda, Zagreb.
Vukovarska finansijska direkcija.
Glas slobode, Sarajevo, socijaldemokratski list.
Gospodar, Osijek, organ Slavonskog gospodarskog društva.
Gospodarsko društvo kao zadruga, Zagreb.
Gospodarska društva podružnice:
Vinkovci.
Vukovar.
Golubinci.
Zemun.
Laćarak.
Ruma.
Surčin.
Gradska poglavarstva:
Zagreb.
Sr. Karlovci.
Dnevni list, Zagreb, organ Narodne stranke.
Dom, Zagreb, organ Hrvatske pučke seljačke stranke.
Die Drau, Osijek, režimski list.
Drvodjelac, Zagreb, socijaldemokratski sindikalni list.
Državno tužioštvo, Sr. Mitrovica.
Zadruga za isušenje jugoistočnog Srema.
Zadružni arhiv Vojvodine, Novi Sad.
Zadružni arhiv (časopis).
Zastava, Novi Sad, organ Srpske radikalne stranke.
Zemaljska vlada (na čelu vlade nalazio se ban koga je imenovao vladar na predlog ugarske vlade, članovi Zemaljske vlade bili su *odjelni predstojnici*, koji su rukovodili autonomnim poslovima u kompetenciji vlade odnosno sabora Hrvatske i Slavonije: odjelom za unutarnje poslove, odjelom za bogoštovlje i nastavu, odjelom za pravosuđe).
Zemaljska središna kreditna zadruga, Budimpešta.
Zemaljski savez za zaštitu radnika.
Semliner Wochenblatt.
Zemljoradnički prijatelj, Novi Sad, list Srpske radikalne stranke.
Zemljoradnički savez.
Znanje, Šid, socijaldemokratski list.
Iločanin.
Karlovačka mitropolija (arhidićezeza).
Kotarske uprave (oblasti):
Vukovar.
Ilok.
Irig.
Ruma.
Sr. Mitrovica.
Šid.
Kotarski sud:
Zemun.
Ilok.
Karlovci.
Mitrovica.
St. Pazova.
Šid.
Kreditne banke d. d.:

Sr. Karlovci.
St. Pazova.
Manastiri:
Grgeteg.
Krušedol.
Kuveždin.
Privina Glava.
Ravanica.
Fenek.
Hopovo.
Šišatovac.
Međunarodni savez zemljoradničkih zadruga.
Mitrovačka kazniona.
Mitrovačko štedno i založno d.d. – podružnica Kuzmin.
Napred, Zagreb, list Socijaldemokratske stranke.
Narodna reč, Budimpešta, list Srba socijaldemokrata u Ugarskoj.
Narodna stranka.
Narodna čitaonica, Nikinci.
Narodne novine, Zagreb, službeni vladin list.
Narodni glas, Novi Sad, Vel. Bečkerek, list Srba socijaldemokrata u Ugarskoj.
Narodni glasnik, Zemun, list Srpske radikalne stranke.
Narodnost, Zemun, list radikalnih disidenata.
Naše novine.
Nezavisna socijalistička stranka.
Nezavisni klub.
Neodvisna stranka.
Nova borba, Budimpešta, socijaldemokratski list.
Nova sloboda, Zagreb, list Socijaldemokratske stranke.
Novi srbobran, Zagreb, organ Srpske samostalne stranke.
Novoorganizovana socijaldemokratska stranka Ugarske.
Njemačka banka d. d., Ruma.
Obzor, Zagreb, list Neodvisne stranke.
Opšta radnička stranka Mađarske, 211.
Opštiti radnički savez.
Opštinsko poglavarstvo, Bački Petrovac.
Pokret, Zagreb, list Hrvatske napredne stranke.
Pravo naroda, Zagreb, Šid, socijaldemokratski list.
Prva Vinkovačka vjeresijska banka.
Prve Socijaldemokratske ratarske zadruge za štednju i pripomoć:
Divoš.
Irig.
Ledinci.
Pećinci.
Šid.
Šimanovci.
Privrednik.
Privrednik (list), Zagreb.
Prometna banka d. d., Vukovar.
Protivprezviterati:
Vukovarski.
Zemunski.
Karlovački.
Mitrovački.
Radnička borba, Zagreb, socijaldemokratski nedeljni list.
Radničke novine, Beograd, organ Socijaldemokratske stranke u Srbiji.
Radnički kalendar.
Ratarska kreditna zadruga, Šimanovci.
Sabor Ugarske.
Sabor Hrvatske i Slavonije.
Savez poljoprivrednih zadruga Ugarske.
Savez srpskih zemljoradničkih zadruga.
Savez hrvatskih zemljoradničkih zadruga.
Slavonsko gospodarsko društvo.

Sloboda, Zagreb, organ Socijaldemokratske stranke.
Slobodna riječ, Zagreb, organ Socijaldemokratske stranke.
Slovačka banka, Šid.
Socijaldemokratska stranka:
Austrije.
Nemačke.
Ugarske.
Hrvatske i Slavonije.
Srbin zanatlija, Sremski Karlovci.
Srbobran, Zagreb, organ Srpske samostalne stranke.
Sriemske novine, Vukovar, režimski list.
Srijemsko štedioničko i eskontno d. d., Vukovar.
Srpska banka, Zagreb.
Srpska banka d. d., Irig.
Srpska kreditna banka d. d., Vukovar.
Srpska kreditna zadruga, Ruma.
Srpska misao, Sr. Karlovci, list Srba samostalaca.
Srpska privredna banka d. d., Ruma.
Srpska privredna banka, podružnica Novi Karlovci.
Srpska privredna zadruga, Irig.
Srpska ratarska i obrtnička zadruga za međusobno pomaganje i štednju d. d., Irig.
Srpska radikalna stranka.
Srpska samostalna stranka.
Srpska slobodoumna (liberalna) stranka.
Srpske zemljoradničke zadruge.
Srpski agitacioni odbor.
Srpski klub.
Srpski socijaldemokratski komitet.
Srpsko eskontno d. d., Mitrovica.
Srpsko kolo.
Staropazovačka banka d.d..
Starčevićeva hrvatska stranka prava.
Stol sedmorice, Zagreb.
Stranka narodnog pokreta.
Stranka prava.
Sudbeni stol:
Mitrovica.
Osijek.
Torontál.
Trgovačka banka d. d., Zemun.
Trgovačka obrtnička komora za Slavoniju, Osijek.
Ugarska eskontna i menjačka banka, Budimpešta.
Ugarska kreditna udruženja.
Ugarska hipotekarna banka, Budimpešta.
Union banka, Beč.
Uprava Sremske županije.
Uprava Srpskih narodno-crkvenih fondova.
Urbarijalna opština, Šid.
Volksrecht, Osijek, socijaldemokratski list.
Frankova stranka prava.
Fruškogorac, Petrovaradin, klerikalni list.
Hrvatska, Zagreb, organ Stranke prava.
Hrvatska banka za promet nekretninama.
Hrvatska domovina, Zagreb, organ umerene stranke prava.
Hrvatska napredna stranka.
Hrvatska poljoprivredna banka.
Hrvatska samostalna stranka.
Hrvatska seljačka stranka.
Hrvatska stranka prava.
Hrvatske zemljoradničke zadruge.
Hrvatske radničke organizacije.
Hrvatski branik, Sremska Mitrovica, pravaški list.
Hrvatsko-slavonska banka za parcelaciju i kolonizaciju.

Hrvatsko-Slavonska zeemaljska hipotekarna banka.
Hrišćanska socijalna stranka.
Hrvatsko–srpska koalicija.
Crvena sloboda, socijaldemokratski list.
Štedionice:
Vinkovačka.
Vukovarska.
Golubinačka.
Gradska, Karlovci.
Građanska, Irig.
Daljska.
Erdevička.
Zemunsko.
Lovaska.
Mitrovačka.
Nemačka.
u Novim Banovcima
podružnica Tovarnik.
Nova Slankamenička.
Novosadska srpska, podružnica Čerević.
Njemačka, Vukovar.
Njemačka pučka, N. Pazova.
Osječka srpska, podružnica u Dalju.
Prva babogredsko, Babina Greda.
Prva županjska.
Prva iločka.
Prva ratarska i obrtnička, Mitrovica.
Prva srpska, Irig.
Prva hrvatska, Zagreb.
Prva hrvatska, Podružnice:
Vinkovci.
Vukovar.
Zemun.
Rumska.
Srpska d. d.:
Vinkovci.
Vojka.
Vojnik.
Erdevik.
Zemun.
Indija.
Jazak.
Ruma.
Surčin.
Tovarnik.
Čalma.
Sremsko-karlovačka za međusobno pomaganje i štednju.
Srijemska dionička, Lovas.
Staropazovačka.
Ugarska sveopšta, Budimpešta.
Hrvatska dionička, Vukovar.
Hrvatska narodna, Šarengrad.
Hrtkovačka.
Čalmanska pučka.
Šidska.
Štedno i vjeresijsko d. d., Indija.
Štedno i založno d.d., Mitrovica.